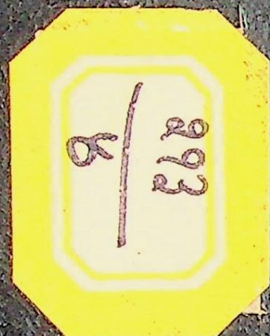

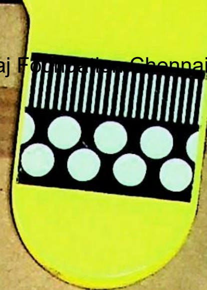

Presented to Gurukula Hardwar

Rai Sahib Lala Jagdish ... Delhi

णीमन्त्रास्त्रिभिरध्याये:। ऋष्टि इका-
याग: । अन्त:पात्यस्थाने गोचर्मणि
ाजान् केनचिद् व्येण नग्नहुम्
र्गीतकपिप्पलीवंशावकाशूहच्छत्वा-
प्रतोक्मलाजनग्नहून्दचिणद्वारेणा-
र तयोस्सर्वोनिःस्रावमुषणं पृथक्

व । सोमोस्यभिव

ी चूर्णमासरैः सꣳसृच्य स्वाहीं
श्यामाकचरू चतुर्भिस्सूर्णैः संसृज्य
राभ्यां संसृज्य त्रिरात्र शाला-
शष्पतोक्मलाजचूर्णानां पृथक्
त्रिधाकृतानां तृतीयांशं द्वेधा कृत्वाचामयो: चिपेत् ततो नग्नहुचूर्णं द्वेधा कृत्वं कमर्धं द्विधा विभज्याचामयो: चिपेत् । एवं

१०५ ब

कृपानाथं रमाकान्तं नत्वा नृहरिमीश्वरम् । एकोनविंशे ऽध्याये मन्त्रदीपमथो ब्रुवे ॥ अ
मस्याग्निचितो मुखेतरच्छिद्रसोमवामिनो मुखेन सोमवामिनो राज्यच्युतनृपस्य पशुकामस्य च
एतानि स्थापयेत् सोमसुराविक्रयिणः क्रीवाद्वा क्रीत्वा सीसेन शष्पं क्रीत्वा ऊर्णाभिस्तोक्म
विरूढ़ा व्रीहयः शष्पम् विरूढ़ा यवास्तोक्माः भृष्टव्रीहयो लाजाः सर्जत्वक्त्रिफलाशुण्ठीपुन
चित्रकेन्द्रवारुण्यश्वगन्धाधान्यकयवानीजीरकद्वयहरिद्राद्वयविरूढ़व्व्रीहय एकीकृता नग्नहु
निग्रहं नीत्वा संचूर्ण्य दर्शपौर्णमासधर्मेण व्रीहिश्यामाकयोश्चरू बहुजले पक्त्वा शृतालम्

स्वाद्वीन्त्वास्वादुनातीव्रान्तीव्रेणामृतामृतेनमधुमतीम्मधुमतासृजामि

यापचस्तु सोमः

व्याम्पच्यस्वसरस्वत्यैपच्यस्वेन्द्रायसुत्राम्णेपच्यस्व

पात्रयोरादाय शष्पादिचतुर्णां चूर्णैः संसृज्य स्थापयेत् इयं चूर्णावामरूपं मासराख्यम् ।
त्वा ऽ शुनेति त्रिरात्रं विदधाति१ । एवमाचामयोश्चूर्णसंसर्गे मासरत्वनिष्पादनानन्तरमोद
स्वाद्वीं त्वेति मन्त्रेण अंशुनेति विंशाध्यायसप्तविंशया ऋचा चैकस्मिन् पात्रे चूर्णसंसृष्टावो
नैर्ऋतकोणे गर्तं कृत्वा तत्र स्थापयेत् । अयमर्थः । चरू उद्वास्य द्वयोः पृथगाचामग्रहणम्
त्रिधाकृतानां तृतीयांशं द्वेधा कृत्वाचामयोः क्षिपेत् ततो नग्नहुचूर्णं द्वेधा कृत्वैकमर्धं द्विधा विभज्याचामयोः क्षिपेत् । एवं

१ —— १९,१,२२ ।

द्वितीयं तृतीयांशं द्विधा कृत्वैकैकं भागमोदनयोः क्षिपेत् मण्डचूर्ण-
चूर्णसंसृष्टाचामयोर्मासरसञ्ज्ञा। ततः शष्पतोक्मलाजचूर्णानां द्वितीयं तृतीयांशं द्विधा कृत्वैकैकं भागमोदनयोः क्षिपेत् ततः स्वाद्वीं त्वा अंशुनेति मन्त्राभ्यां चूर्णमासरैः द्वितीयार्धं द्वेधा कृत्वौदनयोः क्षिपेत् तत ओदनावेकपात्रे कृत्वा तत्राचामौ क्षिपेत् ततः स्वाद्वीं त्वा अंशुनेति मन्त्राभ्यां चूर्णमासरैः सहौदनयोराड्वालनेन संसर्गः कार्यः ततस्त्रिरात्रनिधानम् शष्पतोक्मलाजचूर्णतृतीयांशानां प्रतिदिनं सुरायां निवापार्थं रक्षणमिति सौत्रामणीमन्त्राणां प्रजापत्यश्विसरस्वत्य ऋषयः। अथ सूत्रार्थः। स्वाद्वीं त्वा। सुरासोमदेवत्यानुष्टुप् सुराकूपः सोमो देवता। कीदृशीं त्वाम् स्वाद्वीम् मन्त्रार्थः। हे सुरे त्वा त्वां सोमेन संसृजामि संयोजयामि छन्दसि परेऽपीति समुपसर्गस्य क्रियापदात्परप्रयोगः। कीदृशीं त्वाम् स्वाद्वीम् मिष्टां मिष्टरसाम्। तीव्रां तीव्रशब्दः कटुवचनः कट्वीं शीघ्रमदजनिकामित्यर्थः। अमृताममृततुल्याम्। मधुमतीं मधुरस्वादो-पेताम्। कीदृशेन सोमेन स्वादुना मृष्टेन तीव्रेण कटुरसेन अमृतेन सुधातुल्येन मधुमता मधुरस्वादेन॥ सोमोऽसि

परीतोषिञ्चतासुतꣳसोमोयउत्तमꣳहविः। दधन्वायोनर्य्योअप्स्वन्तरासुषावसोममद्रिभिः॥ २॥

सोमोऽसि दैव्युष्णिक् अश्विभ्यां यजुर्गायत्री सरस्वत्यै यजुरुष्णिक् इन्द्राय चत्वारि यजूंषि। सुरादेवत्यानि। पूर्व एव विनियोगः। हे सुरे त्वं सोमसंसर्गात्सोमः असि अतस्त्वां वदामि अश्विभ्यामर्थाय पचस्व विकरिणम पाको विपरिणामः सरस्वत्यै यजुर्बृहती। हे सुरे त्वं सोमसंसर्गात्सोमः असि अतस्त्वां वदामि अश्विभ्यामर्थाय पचस्व विकरिणम पाको विपरिणामः सरस्वत्यै सरस्वत्यर्थं पचस्व इन्द्राय च पचस्व कीदृशायेन्द्राय सुत्राम्णे सुष्ठु त्रायते रक्षतीति सुत्रामा तस्मै त्रायतेराती मनिन्निति मनिन्॥१॥

का० एकस्याः पयस्यायाः कृतेनाश्विनेन परिषिञ्चति परीतोषिञ्चतेति शष्पचूर्णानि चावपति सारस्वतेन द्वयोः प्रातस्तोक्मचूर्णानि चैन्द्रेणोत्तमे तिसृणां लाजचूर्णानि च१। सायंहोमान्तेऽश्विभ्यामपाकरोमीति करेण गां स्पृष्ट्वा एकां तां दुग्ध्वा तत्पयसाध्वर्युः सुरां सिञ्चति परीत इति मन्त्रेण। रक्षितं शष्पचूर्णानां तृतीयांशं सुराभाण्डे क्षिपेत्। द्वितीयेऽह्नि निशान्ते सरस्वत्याऽअपाकरोमीति गावौ

१——१९,१,२१–१८।

स्पृष्ट्वा दोहितेन तयोर्दुग्धेन तेनैव मन्त्रेण सुरां सिञ्चति तोक्मचूर्णतृतीयांशप्रक्षेपश्च । तृतीयेऽह्नि रात्रौ इन्द्राय सुत्रामणेऽपाकरोमीति तिस्रो गाः स्पृष्ट्वा ता दुग्ध्वैकीकृततत्पयसा सुरां सिञ्चति तेनैव मन्त्रेण तत्र लाजचूर्णतृतीयांशप्रक्षेपश्चेति सूत्रार्थः । भरद्वाजदृष्टा सोमदेवत्या बृहती । हे ऋत्विज इतो गोः सकाशाद्गृहीतेन दुग्धेनेति शेषः सुतमभिषुतं सोमं परिस्रुद्रूपं परिषिञ्चत यूयम् परि इतः सिञ्चतेतिपदेषु सत्सु ओकारमितः सिञ्चतौ सोपध इति[1] सूत्रेण सविसर्गस्य तकारस्थाकारस्य ओकारः अन्येषामपि दृश्यतइति सिञ्चतपदस्य संहितायां दीर्घः । तं कम् यः सोम उत्तमं हविः सर्वेषां हविषां श्रेष्ठम् यश्च नर्यः नरेभ्यो हितः सन् दधन्वाम् यजमानं धारितवान् धन शब्दे क्वसुप्रत्ययः । अप्सु जलेषु अन्तर्मध्ये वर्तमानं यं सोममद्रिभिः ग्रावभिरध्वर्युः आसुषाव अभिषुतवान् । तं सोमं सुरारूपमापन्नं पयसा सिञ्चतेति सम्बन्धः ॥ २ ॥

१——प्रति शा० ३,३,९ । २ —१९,२,७,९ ।

वायोः॑पू॒तः॑प॒वित्रे॑ण॒प्रत्य॒ङ्क्सोमो॒अति॑द्रुतः । इन्द्र॑स्य॒युज्य॒स्सखा॑ । वा॒योः॑पू॒तः॑प॒वित्रे॑ण॒

प्राङ्क्सोमो॒अति॑द्रुतः ॥ इन्द्र॑स्य॒युज्यः॒सखा॑ ॥ ३ ॥

का० सते पुनाति गोऽश्ववालवालेन पुनाति ते परिस्रुतमिति वायोः पूत इति सोमातिपूतस्य प्राङिति तद्वामिनः[2] । वायोः पूत इति कण्डिकायां(४) द्वे ऋचौ पुनाति तद्इति तृतीया तासां व्युत्क्रमेण विनियोगमाह पूतां सुरामादाय गोऽश्वकेशनिर्मितेन वालेन पवित्रेण सते पलाशपात्रे पुनाति पुनाति तद्इति मन्त्रेण सतं वारणमिति केचित् मुखेतरच्छिद्रसोमवामिनो यजमानस्य सौत्रामण्यां वायोः पूतः पवित्रेण प्रत्यङ्ङिति मन्त्रेण सते सुरां पुनाति मुखेन सोमवामिनस्तु वायोः पूतः पवित्रेण प्राङिति मन्त्रेण सते सुरां पुनातीत्यर्थः । ऋक्त्रयमाभूतिदृष्टं सोमदेवत्यं गायत्रम् । प्रत्यञ्चति अधो गच्छति प्रत्यङ् अधोमुखोऽतिद्रुतो गुदद्वारा

गतः सोमः वायोः पवित्रेण उदरान्तर्वर्त्तिना पूतः शुद्धः । कीदृशः इन्द्रस्य युज्यः सखा योगार्होऽगर्ह्यः सहायः । प्राञ्चन्पूर्वं गच्छति प्राङ् मुखतोऽतिद्रुतो निर्गतः सोमो वायोः पवित्रेण हृदयान्तर्वर्त्तिना पूतः य इन्द्रस्य युजाः योग्यः सखा ॥ ३ ॥

अध्वर्युर्यजमानं प्रत्याचष्टे हे यजमान सूर्यस्य दुहिता पुत्री श्रद्धा ते तव परिस्रुतं सुरां सोमञ्च पुनाति शोधयति । श्रद्धा वै सूर्यस्य दुहितेति श्रुतिः । यद्वा लुप्तोपमानम् ते तव परिस्रुतं सोममिव पुनाति सोमवत्पवित्रां करोति । यद्वा सोमं सोमरूपापन्नां परिस्रुतं श्रद्धा पुनाति । केन वारेण वालेन रलयोरैक्यम् गोऽश्ववालवालेन । कीदृशेन वारेण शश्वता शाश्वतिकेन अनादिना । तथा तना तनेति धननाम[1] तनेन धनेन धनरूपेण धनोत्पत्तिनिमित्तभूतेनेत्यर्थः ॥ ४ ॥

पुनातिते परिस्रु॒तꣳसोमꣳसूर्य्यस्यदुहिता । वारेणशश्वतातना ॥ ४ ॥

ब्रह्मक्षत्रम्पवतेतेजइन्द्रियꣳसुरयासोमः सुतआसुतोमदाय । शुक्रेणदेवदेवताःपिपृग्धिरसेनान्नंयजमानायधेहि ॥ ५ ॥

का० उत्तरस्यां पयो वैतसेऽजाविलोमपवित्रेण ब्रह्म क्षत्रमिति[2] । अजमेषलोमकृतपवित्रेण वेतसपात्रे उत्तरदिशि पयः पुनाति ब्रह्म क्षत्रमिति मन्त्रेणेत्यर्थः । सुरासोमदेवत्या त्रिष्टुप् आद्यो द्वादशकः द्वितीयस्त्रयोदशार्णः अन्याविकादशार्णौ तेन त्र्यधिका । हे देव सोम शुक्रेण शुद्धेन वीर्येण त्वं देवताः अग्न्याद्याः पिपृग्धि प्रीणीहि । पुनः रसेन घृतादिना सहितमन्नं यजमानाय धेहि देहि । यतः सोमो भवान् सुतोऽभिषुतः सन् ब्रह्म ब्राह्मणं क्षत्रं क्षत्रियं तेजः कान्तिमिन्द्रियसामर्थ्यं पवते जनयति पवतिर्जननार्थः यद्वा-देव सर्वोत्पत्तेः सोमे उपचर्यते आसुतः सुरया तीव्रीकृतः सन् भवान् मदाय च भवति ईदृशसामर्थ्ययुक्तस्त्वं देवान्यजमानं चाभीष्टेन प्रीणीहीत्यर्थः ॥ ५ ॥

[1]——निघ० २,१०,१९ । [2]——१९,२,२० ।

का० पयोग्रहान् गृह्णाति कुविदङ्गेति पृथगुपयामयोनी[1] । एवं सुरापयसोः पावनं कृत्वा कुविदङ्गेति मन्त्रेणैव त्रीन् पयोग्रहान् गृह्णाति मन्त्रपाठे उपयामगृहीतोऽसि एष ते योनिरिति द्वे यजुषी सकृत्पठिते त्रिषु ग्रहेषु पृथग्भवतः । ततश्चैते मन्त्राः । कुविदङ्गे तृचं पठित्वा उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वा । ऋग्व्याख्याता(१०,३२)। हे पयोग्रह त्वमुपयामेन पात्रेन गृहीतोऽसि अश्विभ्यामर्थे त्वा त्वां गृह्णामि । सादयति एष ते योनिस्तेजसे त्वा एष ते तव योनिः स्थानम् योनिर्द्वयोरिति योनिशब्द उभयलिङ्गः तेजसे

कुविदङ्गयवमन्तोयवञ्चिद्यथादान्त्यनुपूर्वंवियूय । इहेहैषाङ्कृणुहिभोजनानियेबर्हिषोनमउक्तिंयजन्ति ।

उपयामगृहीतोस्यश्विभ्यान्त्वासरस्वत्यैत्वेन्द्रायत्वासुत्राम्णएषतेयोनिस्तेजसेत्वावीर्य्यायत्वाबलायत्वा ॥६॥

नानाहिवान्देवहितꣳसदस्कृतम्मासꣳसृक्षाथाम्परमेव्योमन् । सुरात्वमसिशुष्मिणीसोमएषमामाहिꣳसीःस्वां

योनिनिमाविशन्ती ॥ ७ ॥

तेजोऽर्थं त्वां सादयामि ॥ द्वितीये पयोग्रहे कुविदिति पठित्वा उपयामगृहीतोऽसि सरस्वत्यै त्वा सरस्वत्यर्थं त्वां गृह्णामि । सादयति एष ते योनिर्वीर्याय त्वा वीर्यार्थं त्वां सादयामि ॥ तृतीयपयोग्रहे कुविदितयन्ते उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा सुत्राम्णे सुष्ठु त्रायते रक्षतीति सुत्रामा तस्मै रक्षकायेन्द्राय त्वां गृह्णामि । सादयति एष ते योनिर्बलाय त्वा बलाय बलार्थं त्वां सादयामि । एतेषां क्रमादश्वत्थोदुम्बरन्यग्रोधपात्रैर्ग्रहणम् ॥ ६ ॥

१——१९,२,१२—१३ ।

नाना हीति मन्त्रेण मृन्मयस्थालीभिस्त्रीन् सुराग्रहान् गृह्णाति । व्यतग्रा-
का० स्थालीभिः सौरान्नाना हि वामिति व्यतग्रासम् १ । नाना हीति मन्त्रेण मृन्मयस्थालीभिस्त्रीन् सुराग्रहान् गृह्णाति । ततः सारस्वतौ पयोग्रहसुराग्रहौ तत ऐन्द्रौ पयः-
समितरयमर्थः आदावाश्विनं पयोग्रहं गृहीत्वासाद्याश्विनसुराग्रहस्य ग्रहणासादने ततः सारस्वतौ पयोग्रहसुराग्रहौ तत ऐन्द्रौ पयः-
सुराग्रहौ । क्रमेण वा । उपयामयोनी अत्रापि पृथक् प्रथमे नाना हीति पठित्वोपयामगृहीतोऽस्याश्विनं तेज इति ग्रहणमेष ते योनिरानन्दाय
ते योनिर्मोदाय त्वेति सादनम् द्वितीये नाना हीत्यन्ते उपयामगृहीतोऽसि सारस्वतं वीर्यमिति गृहणमेष ते योनिर्महसे त्वेति सादनमिति सूत्रार्थः ॥
त्वेति सादनम् ततीये नानेत्यन्ते उपयामगृहीतोऽस्यैन्द्रं बलमिति गृहणमेष ते योनिर्महसे त्वेति सादनम् सुरापयसोर्हे वेदौ
सुरासोमदेवत्या जगती । हे सुरासोमौ हि यस्मात्कारणाद्वां युवयोः नाना पृथक् सदः स्थानं कृतम् सुरापयसोर्हे वेदौ । अतः कारणात् परमे उत्कृष्टे व्योमन् व्योम्नि
भवतः । कीदृशं सदः देवहितं देवानां हितं पथ्यम् यद्वा देवैः हितं स्थापितम् । अतः कारणात् परमे उत्कृष्टे व्योमन् व्योम्नि

उपयामगृहीतोस्याश्विनन्तेजः सारस्वतंवीर्य्यमैन्द्रम्बलम् । एषतेयोनिर्मोदायत्वानन्दायत्वामहसेत्वा ॥ ८ ॥

व्योमवद्विशाले हवनस्थाने युवं मा संसृचाथां संसर्गं मा कुरुतम् । आहवनीये पयो हूयते दक्षिणाग्नौ सुरा हूयते अतो न
संसर्गः । सृज विसर्गे लुङ् । एवं द्वौ प्रत्युक्त्वा सुरामाह हे सुरे त्वं सुरा असि कीदृशी शुष्मिणी शुष्मं बलमस्या अस्तीति
बलवती ततस्त्वां पीत्वा मत्तो भवति । एष सोमः शान्तः अतः स्वां योनिं माविशन्ती प्रविशन्ती सती सोमं मा हिंसीः अनुदात्तो
माशब्दः पादपूरणः ॥ ७ ॥
आश्विनं तेजः साक्षात्त्वमेव । सारस्वतं सरस्वतीसम्बन्धि वीर्यं सामर्थ्यं च त्वम् । ऐन्द्रमिन्द्रसम्बन्धि बलं च त्वमिति शेषः ॥
सादयति । एष ते तव योनिः स्थानं मोदाय प्रमोदाय त्वा त्वां सादयामि । आनन्दाय हर्षाय त्वां सादयामि । महसे महत्त्वाय च
१—१९,२,२० ।
सादयामि । प्रत्येकं मन्त्राः ॥ ८ ॥

का० गोधूमकुवलचूर्णानि चावपति तेजोऽसीति[1] । आश्विनग्रहग्रहणानन्तरं सादनात्प्राक् द्वे दर्भतृणे प्रागग्रे पात्रोपरि कृत्वा गोधूमकुवलयोश्चूर्णानि सहैव पयसि क्षिपति कुवलं स्थूलं बदरीफलमित्यर्थः ॥ त्रीणि यजूंषि पयोदेवत्यानि आद्यं यजुर्बृहती । हे पयः त्वं तेजोऽसि अतो मयि तेजो धेहि स्थापय यो यदात्मकः स तत्र नियुज्यत इति न्यायात् ॥ का० उपवाकबदरचूर्णानि च वीर्यमसीति[2] । उपवाका इन्द्रयवाः बदरं सूक्ष्मबदरीफलम् तयोश्चूर्णानि सारस्वते पयोग्रहे निक्षिपेदित्यर्थः । यजुःपङ्क्तिः । हे ग्रह त्वं वीर्यमसि अतो मयि वीर्यं सामर्थ्यं धेहि ॥ का० यवकर्कन्धुचूर्णानि च बलमसीति[3] । यवाः प्रसिद्धाः कर्कन्धुः अतिस्थूलं बदरम् तयोश्चूर्णान्यैन्द्रे पयोग्रहे क्षिपेदित्यर्थः ॥ यजुः पङ्क्तिः । हे ग्रह त्वं बलमयि अतो मति विषये बलं धेहि । का० सुराग्रहाञ्छ्री-

तेजोऽसितेजोमयिधेहिवीर्य्यमसिवीर्य्यंमयिधेहिबलमसिबलम्मयिधेह्योजोऽस्योजोमयि

धेहिमन्युरसिमन्युम्मयिधेहिसहोऽसिसहोमयिधेहि ॥ ९ ॥

णात्योजोऽसीति वृकव्याघ्रसिंहलोमभिः प्रतिमन्त्रं मिश्रैरेके यथासङ्ख्यम्[4] । वृकादीनां मिश्रैः केशैरोजोऽसीति प्रतिमन्त्रं सुराग्रहान्मिश्रयेत् ओजोऽसीत्याश्विनं मन्युरसीति सारस्वतं सहोऽसीत्यैन्द्रम् एके वृकादिकेशैर्यथासङ्ख्यं ग्रहं मिश्रयन्ति वृककेशैराश्विनं वैयाघ्रैः सारस्वतं सैंहैरैन्द्रमिति सूत्रार्थः । त्रीणि यजूंषि सुरादेवत्यानि हे सुरे त्वमोजः असि अतो मयि विषये ओजः कान्तिं धेहि स्थापय । त्वं मन्युर्मानसं प्रज्वलनं कोपोऽसि मयि मन्युं धेहि । सहोऽसि मयि सहो बलं धेहि ॥ ९ ॥

का० दीक्षावत्यावयतोऽन्तःपात्यं श्येनपत्राभ्यां या व्याघ्रमिति[5] । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ सहैवान्तःपात्येऽवस्थितं प्राङ्मुखं यजमानं

१——१९,२,१६ । २——१९,२,१७ । ३——१९,२,१९ । ४——१९,२,२२ – २३ । ५——१९,२,२६ ।

श्येनपिच्छाभ्यां पावयतः दीक्षावदित्येकेन नाभेरूर्ध्वं प्रदक्षिणं द्वितीयेन सकृदवाङ् यद्वोभाभ्यां नाभेरूर्ध्वमधश्च द्विरिति सूत्रार्थः। इमवर्चिद्दृष्टा विषूचिकादेवत्यानुष्टुप्। व्याध्यधिष्ठात्री देवतास्ति सा प्रार्थ्यते। विषु सर्वत्र अञ्चति गच्छति विषूची सैव विषूचिका रोगविशेषः केऽण इति ङीपो ह्रस्वः या विषूचिका व्याघ्रं वृकमेनावुभौ द्वौ परिरक्षति पाति तथा श्येनं पतत्रिणं पक्षिणं सिंहं चोभौ रक्षति न हि तेषामन्नपरिणामजनितो दोषः सा विषूचिका इमं यजमानमंहसः व्याधिहेतुभूतात्पापात्पातु रक्षतु ॥ १० ॥

का० अग्निं प्रेक्षयति यदापिपेषेति[१]। अग्निं प्रेक्षस्वेति प्रैषेणाध्वर्युर्यजमानमग्निं दर्शयति स प्रेषित औत्तरवेदिकमग्निमीक्षत-

याव्याघ्रंविषूचिकोभौवृकञ्चरक्षति। श्येनम्पतत्रिणꣳसिꣳहꣳसेमम्पात्वꣳहसः ॥ १० ॥

यदापिपेषमातरम्पुत्रःप्रमुदितोधयन्। एतत्तदग्नेअनृणोभवाम्यहतौपितरौमया। सम्पृचस्थ

सम्माभद्रेणपृङ्क्तविपृचस्थविमापाप्मनापृङ्क्त ॥ ११ ॥

इत्यर्थः। अग्निदेवत्या बृहती। पुत्रोऽहं प्रमुदितः प्रहृष्टो धयन् स्तनपानं कुर्वन्सन् यत् मातरं जननीमापिपेष पिष्टवान् पद्भ्यां पीड़ितवान् पिषेर्लिट उत्तमैकवचनम् हे अग्ने तत् एतत् त्वत्समक्षमहमनृणो भवामि ऋणत्रयरहितोऽस्मि अत एव ब्रवीमि मया पितरौ मातापितरौ अहतौ न पीड़ितौ यः पुत्रः प्रत्युपकर्तुमशक्तः स एव पित्रोर्हन्तेति भावः ॥ का० पयोग्रहसम्मर्शनꣳ सम्पृचस्थेति[२]। यजमानः सहैव पयोग्रहाणां स्पर्शं करोतीत्यर्थः ॥ पयोग्रहदेवत्यम्। यजुस्त्रिष्टुप्। हे पयोग्रहा यूयं सम्पृचः स्थ

१——१९,२,२७। २——१९,२,२८।

सम्पृञ्चन्ति संयोजयन्तीति सम्पृचः स्वत एव संयोजका भवत अतो मा मां भद्रेण कल्याणेन सम्पृङ्क्त संसृजत कल्याणयुक्तं मां कुरुतेत्यर्थः। सम्पूर्वात्पृचेः क्विप्। पृचे रौधिकाल्लोट् सम्पृङ्क्तः॥ का० विपृच स्थेति सौराणाम्[1]। यजमानं सौरग्रहान् सम्मृशतीत्यर्थः॥ हे सुराग्रहा यूयं विपृचः स्थ विपृञ्चन्तीति विपृचः वियोजका भवत अतो मा मां पाप्मना कल्मषेण विपृङ्क्त निष्पापं कुरुतेत्यर्थः॥ ११॥ १—१९,२,२९। २—१२,,८,३,१।

देवा यज्ञमित्यादिकण्डिकाविंशतिर्ब्राह्मणरूपातो विनियोगाभावः। ब्राह्मणानुवाको विंशतिरनुष्टुभः सौत्रामण्याः सोमसाम्यप्रतिपादिकाः। अत्रेतिहासः। अनुपहूतसोमपानाद्भ्रष्टस्येन्द्रस्य वीर्यं नमुचिरसुरोऽपिबत् तत्र देवैरिन्द्रस्य भैषज्यं कृतम् तत्रा-

देवा यज्ञमतन्वत भेषजम्भिषजाश्विना। वाचा सरस्वती भिषगिन्द्रायेन्द्रियाणि दधतः॥ १२॥

दीक्षायै रूपꣳ शष्पाणि प्रायणीयस्य तोक्मानि। क्रयस्य रूपꣳ सोमस्य लाजाः सोमाꣳशवो मधु॥ १३॥

श्विनौ सरस्वती च भिषजः सौत्रामणी त्वौषधम्। तथा च श्रुतिः। त्वष्टा हतपुत्रोऽभिचरणीयमपेन्द्रꣳ सोममाहरत्तस्येन्द्रो यज्ञवेशसं कृत्वा प्रासहा सोममपिबत्स विष्वङ् व्यार्च्छत्तस्य मुखात्प्राणेभ्यः श्रीयशसान्यूर्ध्वान्युदक्रामꣳस्तानि पशून्प्राविशꣳस्तस्मात्पशवो यशो यशो ह भवति य एवं विद्वान्त्सौत्रामण्याभिषिच्यते ततोऽस्मा एतमश्विनौ च सरस्वती च यज्ञꣳ समभरन्त्सौत्रामणी भैषज्याय तयैनमभ्यषिञ्चꣳस्ततो वै स देवानाꣳ श्रेष्ठोऽभवच्छ्रेष्ठः स्वानां भवति य एतयाभिषिच्यत इति[2]॥ देवा यज्ञं सौत्रामण्याख्यं भेषजमिन्द्रस्यौषधरूपमतन्वत विस्तारयामासुः तदा अश्विना अश्विनौ भिषजा भिषजौ वैद्यौ आस्तामिति शेषः। सरस्वती च वाचा तयोर्लक्षणया भिषगासीत्। कीदृशाः सरस्वत्यश्विनाः इन्द्राय इन्द्रियाणि वीर्याणि दधतः इन्द्राय सामर्थ्यं ददत इत्यर्थः॥ १२॥

इदानीं सौत्रामण्याः सोमसम्पत्तिं निरूपयति। शष्पाणि नवप्ररूढव्रीहिरूपाणि पूर्वोक्तानि दीक्षायै षष्ठ्यर्थे चतुर्थी दीक्षाया दीक्षणीयेष्टेः रूपम् शष्पाणि दीक्षणीयात्वेन ध्येयानि। एवमग्रेऽपि। तोक्मानि नवप्ररूढयवाः प्रायणीयस्य प्रायणीयेष्टेः रूपम् ध्येयम्। सोमस्य क्रयस्य रूपं लाजाः सोमक्रयोऽस्ति सोमे अत्र लाजास्तस्य रूपम् लाजाः सोमक्रयरूपेण ध्येया इत्यर्थः सोमक्रयस्येति समासे युक्ते तदभावः सोमक्रयपदयोर्व्यत्ययो रूपपदेन व्यवधानं च छान्दसम्। मधु सोमांसवः सोमखण्डास्तद्रूपेण ध्येयम् यद्वा मधु मधुरस्वादा लाजा एव सोमांशवो ध्येयाः॥ १३॥

किञ्च मासरमातिथ्यरूपमातिथ्येष्टेः स्वरूपं ध्येयम् व्रीहिश्यामाकौदनाचामयोः शष्पतोक्मलाजनग्नहुचूर्णैः संसर्गो मासरं

आतिथ्यरूपम्मासरम्महावीरस्यनग्नहुः। रूपमुपसदामेतत्तिस्रोरात्रीःसुरासुता॥ १४॥

सोमस्यरूपङ्क्रीतस्यपरिस्रुत्परिषिच्यते। अश्विभ्यान्दुग्धम्भेषजमिन्द्रायैन्द्रꣳसरस्वत्या॥ १५॥

पूर्वमुक्तम्। सर्जत्वगादिषड्विंशतिवस्तून्येकीकृतानि नग्नहुः पूर्वोक्तः स महावीरस्य घर्मस्य रूपं ध्येयम्। या तिस्रो रात्रीः कालाध्वनोरिति द्वितीया त्रिरात्रपर्यन्तं सुरा आसुता अभिषुता पूर्वोक्तं सर्वमेकपात्रे कृत्वा स्वाद्वीं त्वेति मन्त्रेण यद्गर्ते त्रिरात्रं स्थापनम् एतदुपसदामुपसत्संज्ञानामिष्टीनां रूपम्॥ १४॥

यत् अश्विभ्यां सरस्वत्या च ऐन्द्रमिन्द्रदेवत्यमिन्द्राय भेषजमिन्द्रार्थे औषधं दुग्धं पयः अश्विभ्यामपाकरोमीति दुग्धेनैकगोः पयसा सरस्वत्या अपाकरोमीति दुग्धेन गोद्वयपयसा इन्द्रायापाकरोमीति दुग्धेन गोत्रयपयसा दिनत्रये परिस्रुत् सुरा यत् परिषिच्यते

तत्क्रीतस्य सोमस्य रूपं ज्ञातव्यम्। एकस्याः पयसापाक्तेनाश्विनेन परिषिञ्चति सारस्वतेन द्वयोः प्रातः ऐन्द्रेणोत्तमे तिसृणामिति[1] कात्यायनेन निर्दिष्टत्वादश्विभ्यां सरस्वत्या च दुग्धमिति निर्देशः ॥ १५ ॥

राज्ञः सोमस्यासन्दी राजासन्दी तस्यै चतुर्थी षष्ठ्यर्थे आसन्दी यजमानाभिषेकायासन्दी मञ्चिका राजासन्द्याः सोमासन्द्या रूपम्। अन्तरः वेदिद्वयतत्त्वेन ध्येया। सुराधानी सुरा धीयते स्थाप्यते यस्यां सा सुराधानी कुम्भी वेद्यै वेद्याः सौमिक्या वेदेः रूपम्। अन्तरः वेदिद्वयमध्यभाग उत्तरवेद्या रूपम्। कारोतरः सुरापावनचालनी इन्द्रस्य यजमानस्य च भिषक् ज्ञेयः ॥ १६ ॥

आसन्दीरूपꣳराजासन्द्यैवेद्यैकुम्भीसुराधानी। अन्तरउत्तरवेद्यारूपङ्कारोतरोभिषक् ॥ १६ ॥

वेद्यावेदिःसमाप्यतेबर्हिषाबर्हिरिन्द्रियम्। यूपेनयूपआप्यतेप्रणीतोअग्निरग्निना ॥ १७ ॥

हविर्धानंयदश्विनाग्नीध्रंयत्सरस्वती। इन्द्रायैन्द्रꣳसदस्कृतम्पत्नीशालङ्गार्हपत्यः ॥ १८ ॥

वेद्यात्र वर्तमानया वेदिः सौमिकी समाप्यते सम्यक् प्राप्यते तद्रूपा ध्येयेत्यर्थः। बर्हिषात्रत्येन बर्हिः सौमिकं समाप्यते। इन्द्रियं वीर्यं चेन्द्रियेणेति शेषः समाप्यते सामर्थ्यं फलदाने उभयोरप्यस्तीत्यर्थः। यूपेनात्रत्येन यूप आप्यते। अग्निनात्रत्येन प्रणीतोऽग्निः सौमिक आप्यते प्राप्यते ॥ १७ ॥

अत्र सौत्रामण्यां यत् अश्विना अश्विनौ देवते वर्तेते तेनाश्विसद्भावेन हविर्धानं सौमिकमाप्यत इत्यनुषङ्गः। अत्र यत्सरस्वती देवतास्ति तेन सरस्वतीसद्भावेन आग्नीध्रं सौमिकमाप्यते। सोमे ऐन्द्रमिन्द्रदेवत्यं सदः कृतमस्ति। ऐन्द्रं सदः पत्न्याः शाला पत्नी-

१ —— १९,१,२३;२५;२७।

शालम् विभाषा सेनासुरेत्यादिना क्लीवत्वम् गार्हपत्यश्चेति त्वयमिन्द्राय यद्धविः क्रियते तेनाप्यते। सौत्रामण्यामिन्द्राय यद्धविस्तत्सौमिकसदःपत्नीशालगार्हपत्यरूपेण ध्येयमित्यर्थः ॥ १८ ॥

प्रैषेभिः प्रैषैः प्रैषानाप्नोति आप्रीभिः प्रयाजयाजराभिर्यैर्ग्रस्याप्रीराप्नोति। प्रयाजेभिरित्यादिवाक्यचतुष्टयस्योत्तरपदलोपश्छान्दसः प्रयाजेभिः प्रयाजैः प्रयाजानाप्नोति अनुयाजैरनुयाजानाप्नोति वषट्कारेभिर्वषट्कारैर्वषट्कारानाप्नोति आहुतिभिराहुतीराप्नोति। प्रैषादीनामुभयत्र सद्भावात् ॥ १९ ॥

प्रैषेभिःप्रैषानाप्नोत्याप्रीभिराप्रीर्यज्ञस्य। प्रयाजेभिरनुयाजान्वषट्कारेभिराहुतीः ॥ १९ ॥

पशुभिःपशूनाप्नोतिपुरोडाशैर्हवीᳬष्या। छन्दोभिःसामिधेनीर्याज्याभिर्वषट्कारान् ॥ २० ॥

धानाःकरम्भःसक्तवःपरीवापःपयोदधि। सोमस्यरूपᳬहविषआमिक्षावाजिनम्मधु ॥ २१ ॥

पशुभिः कृत्वा पशूनाप्नोति पुरोडाशैः पुरोडाशानाप्नोति हविर्भिरन्यैर्हवींषि आप्नोति छन्दोभिश्छन्दांसि आप्नोति सामिधेनीभिः सामिधेनीराप्नोति याज्याभिर्याज्या आप्नोति वषट्कारैर्वषट्कारानाप्नोति। पश्वादीनामुभयत्र सद्भावात्। अत्राप्युत्तरार्धलोपः पूर्ववत् ॥ २० ॥

धानादयः सोमस्य रूपं ध्येयाः। धानाः भ्रष्टधान्यम् करम्भः उदमन्थः सक्तवः प्रसिद्धाः। परीवापः हविष्पङ्क्तिः परिवापो जलस्थाने पर्युप्तपरिवापयोरिति कोशः। पयोदधनी प्रसिद्धे। एतानि सोमरूपम्। आमिक्षा पयस्या मधु मधुरं वाजिनं च हविषो रूपम्। उष्णे दुग्धे दधि क्षिप्ते घनभाग आमिक्षा शिष्टं वाजिनम् ॥ २१ ॥

नन्वधस्तनमन्त्रे धानादीनां सोमरूपत्वमुक्तम् तेऽत्र कुत सन्तीति धानादिसोमहविषां सोमस्य च सम्पत्तिं सौत्रामणीद्रव्यैराह। कुवलं कोमलं बदरीफलं धानानां पूर्वोक्तानां रूपं ध्येयम् कुवलं बदरीफले मुक्ताफलोत्पलयोश्चेति कोशः। गोधूमाः परीवापस्य रूपम् बदरं सर्वं बदरीफलं सक्तूनां रूपम् उपवाकाः यवाः करम्भस्य रूपं ज्ञेयम् ॥ २२ ॥

यत् ये यवाः ते पयसो रूपम् कर्कन्धूनि स्थूलबदराणि दध्नो रूपम् वाजिनं सोमस्य रूपम् आमिक्षा पयस्या सौम्यस्य चरोः रूपं ज्ञेयम् ॥ २३ ॥

धानानाᳪंरूपङ्कुवलम्परीवापस्यगोधूमाः। सक्तूनाᳪंरूपम्बदरमुपवाकाःकरम्भस्य ॥ २२ ॥

पयसोरूपंयद्यवादध्नोरूपङ्कर्कन्धूनि। सोमस्यरूपंवाजिनᳪंसौम्यस्यरूपमामिक्षा ॥ २३ ॥

आश्रावयेतिस्तोत्रियाःप्रत्याश्रावोअनुरूपः। यजेतिधाय्यारूपम्प्रगाथायेयजामहाः ॥ २४ ॥

अर्द्धऋचैरुक्थानाᳪंरूपम्पदैराप्नोतिनिविदः। प्रणवैःशस्त्राणाᳪंरूपम्पयसासोमआप्यते ॥ २५ ॥

शस्त्रसम्पत्तिमाह ओश्रावयेति शब्दः स्तोत्रियारूपो ज्ञेयः स्तोत्रे प्रथमस्तृचोऽनुवाकः स्तोत्रियाः। प्रत्याश्रावः अस्तु श्रौषडिति शब्दः अनुरूपः उत्तरस्तृचः तद्रूपः। यजेति शब्दो धाय्याया रूपम् निष्कैवल्ये स्तोत्रियानुरूपयोरनन्तरं धाय्या शस्यते यजेति शब्दो ज्ञेयः। येयजामहाः ये यजमहइति शब्दः प्रगाथाः प्रगाथरूपत्वेन ध्येयाः ॥ २४ ॥

ऋचामर्धानि अर्धऋचास्तैः अर्धर्चादयः पुंसि चेति पुंस्त्वम् ऋत्यक इति ऋकारस्य सन्ध्यभावः अवत्यैरर्द्धैर्चैरुक्थानां शस्त्रविशेषाणां रूपमाप्यते प्राप्यते । पदैर्निविदो न्यूङ्खानाप्नोति । प्रणवैः ओङ्कारैः शस्त्राणां रूपमाप्यते । पयसा दुग्धेन सोम आप्यते । अर्धर्चादय उक्थादयो ध्येयाः ॥ २५ ॥

सवनसम्पत्तिमाह । अश्विभ्यां देवाभ्यां प्रातःसवनमाप्तं प्राप्तम् इन्द्रेण देवेन ऐन्द्रदैवत्यं माध्यन्दिनं सवनं प्राप्तम् सरस्वत्या देवतया कृत्वा वैश्वदेवं विश्वदेवदैवत्यं तृतीयं सवनं प्राप्तम् ॥ २६ ॥

अश्विभ्याम्प्रातःसवनमिन्द्रेणैन्द्रम्माध्यन्दिनम् । वैश्वदेवꣳसरस्वत्यातृतीयमाप्तꣳसवनम् ॥ २६ ॥

वायव्यैर्वायव्यान्याप्नोतिसतेनद्रोणकलशम् । कुम्भीभ्यामम्भृणौसुतेस्थालीभिःस्थालीराप्नोति ॥ २७ ॥

यजुर्भिराप्यन्तेग्रहाग्रहैःस्तोमाश्चविष्टुतीः । छन्दोभिरुक्थाशस्त्राणिसाम्नावभृथआप्यते ॥ २८ ॥

वायव्यानि सोमपात्राणि वायव्यैर्वायव्यानि पात्राणि आप्नोति । वैतसं पात्रं सतः तेन सतेन द्रोणकलशमाप्नोति । कुम्भी सुराधानी तद्द्वयमस्ति कुम्भीभ्यां शतच्छिद्राभ्यां सुराधानीभ्यामम्भृणौ पूतभृदाधवनीयौ सुते ऽभिषुते सोमे यौ स्तस्तावाप्नोति । स्थालीभिः कृत्वा स्थालीराप्नोति उभयत्र स्थालीसद्भावात् ॥ २७ ॥

यजुर्भिः यजूंषि आप्यन्ते ग्रहा ग्रहैराप्यन्ते स्तोमैः स्तोमा आप्यन्ते विष्टुतिभिर्विविधस्तुतिभिर्विष्टुतीर्विष्टुतय आप्यन्ते छन्दोभिरुक्थाशस्त्राणि उक्थानि शस्त्राणि चाप्यन्ते । साम्ना सामाप्यते । अवभृथेनावभृथ आप्यते ॥ २८ ॥

इडाभिरिडामाप्नोति भचैर्भचानाप्नोति सूक्तवाकेन सूक्तवाकमाप्नोति आशीर्भिराशिष आप्नोति शंयुना होमविशेषेण शंयुमाप्नोति पत्नीसंयाजैः पत्नीसंयाजानाप्नोति समिष्टयजुषा समिष्टयजुराप्नोति संस्थया संस्थामाप्नोति इडादीनामुभयत्र सद्भावात् ॥ २९ ॥

हुतोच्छिष्टभचश्चतूरात्रमग्निहोत्रं जुहोतीति व्रतेन दीक्षामाप्नोति दीक्षया दक्षिणामाप्नोति दक्षिणा विभक्तिलोपः दक्षिणया श्रद्धामाप्नोति श्रदिति[1] सत्यनाम श्रत् सत्यं धीयते यस्यां सा श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिः पुण्यवतां मनोविशेषः श्रद्धया सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्माप्यते प्राप्यते श्रद्धां विना ज्ञानाभावात् ॥ ३० ॥

इडाभिर्भक्षान्नाप्नोतिसूक्तवाकेनाशिषः । शंयुनापत्नीसंयाजान्त्समिष्टयजुषासꣳस्थाम् ॥ २९ ॥

व्रतेनदीक्षामाप्नोतिदीक्षयाप्नोतिदक्षिणाम् । दक्षिणाश्रद्धामाप्नोतिश्रद्धयासत्यमाप्यते ॥ ३० ॥

एतावद्रूपंयज्ञस्ययद्देवैर्ब्रह्मणाकृतम् । तदेतत्सर्वमाप्नोतियज्ञेसौत्रामणीसुते ॥ ३१ ॥

यज्ञस्य सोमयज्ञस्य एतावत् एतत्परिमाणं रूपम् देवैर्ब्रह्मणा प्रजापतिना च यद्रूपं कृतं दृष्टम्। दर्शनकरणयोः को भेदः सुप्तप्रतिबुद्धन्यायो दर्शनं बुद्धिपूर्वं तु करणम्। सौत्रामणी सप्तम्येकवचनस्य पूर्वसवर्णदीर्घः सौत्रामणी सौत्रामण्यां यज्ञे सुते सुरा सोमेऽभिषुते सति तदेतत् सोमयागरूपं सर्वमाप्नोति ॥ ३१ ॥

[1] निघ० ३,१०,२। [2] —१९,३,८।

का० सुरावन्तमिति जुहोति[2]। अध्वर्युस्तानपि पयोग्रहान् सहैव जुहोतीत्यर्थः। एवं सौत्रामण्याः सोमसम्पत्तिमापाद्य प्रकृतमनुसरति। चतस्त्रस्तिष्टुभोऽश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः। महिषा महान्तः ऋत्विजो यज्ञं सौत्रामणीसञ्ज्ञं हिन्वन्ति वर्धयन्ति प्राप-

यन्ति वा । किम्भूतं यज्ञम् बर्हिषदं बर्हिषि सीदन्तीति देवा यत्र स बर्हिषत्तम् । तथा सुरावन्तं सुरा विद्यते यत्र स सुरावान् तम् सुरावान्वाएष बर्हिषद्यज्ञो यत्सौत्रामणीति[१] श्रुतेः । सुवीरं शोभना वीरा यत्र शोभनर्त्विजम् । कीदृशा महिषाः नमोभिरन्नैर्नमस्कारैर्वा सह दिवि स्वर्गे वर्तमानासु देवतासु सोमं दधानाः धारयन्तः । तत्र यज्ञे इन्द्रं यजमानाः यजन्तः सन्तो वयं मदेम हृष्येम । किम्भूता वयं स्वर्काः शोभनोऽर्कोऽर्चनं मन्त्रा वा येषान्ते स्वर्काः यद्वा शोभनोऽर्कोऽन्नं येषान्ते स्वर्का इत्यर्को वै देवानामन्नमन्नं यज्ञो यज्ञेनैवैनमन्नाद्येन समर्धयन्तीति(२) श्रुतेः । अर्को देवो भवति यदेनमर्चन्ति अर्को मन्त्रो भवति यदेनेनार्चन्ति अर्कमन्नं भवत्यर्चन्ति भूतान्यर्को वृक्षो भवति संवृतः कटुकिम्नेति[२] यास्कः । महिषशब्दो यद्यपि महन्नामसु पठितस्तथाप्यत्र ऋत्विग्वाचकः महिषा नमोभिरित्यृत्विजो वै महिषा इति(२) श्रुतेः ॥ ३२ ॥ १——१२,८,१,२ । २——निरु० ५,४ ।

सुरावन्तम्बर्हिषदꣳसुवीरंयज्ञꣳहिन्वन्तिमहिषानमोभिः । दधानाःसोमन्दिविदेवतासुमदेमेन्द्रँयजमानाःस्वर्काः ॥३२॥

यस्तेरसःसम्भृतओषधीषुसोमस्यशुष्मःसुरयासुतस्य । तेनजिन्वयजमानम्मदेनसरस्वतीमश्विनाविन्द्रमग्निम् ॥ ३३ ॥

का० पालाशैः सौरान्न मृन्मयमाहुतिमानशइति श्रुतेर्यस्तइति[३] । प्रतिप्रस्थाता पालाशोलूखलैः सुराग्रहान्दक्षिणेऽग्नौ यजति मृन्मयपात्रमाहुतिं न व्याप्नोतीत्युक्तेरित्यर्थः । हे सुरे ओषधीषु वर्तमानो यस्ते तव रसः सम्भृत एकीकृतः अपाञ्च वाएष ओषधीनाञ्च रसो यत्सुरेति(४) श्रुतेः । सुरया सह सुतस्य सोमस्य च यः शुष्मः यद्बलम् । मदयतीति मदस्तेन मदेन मदजनकेन तेन सुरारसेन सोमशुष्मेण च यजमानं सरस्वतीमश्विनौ इन्द्रमग्निं च जिन्व प्रीणीहि ॥ ३३ ॥ ३——१९,२,९ । ४——१९,३,१०-१२ ।

का० अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाताग्नीध्रमश्विनेत्याश्विनं भक्षयन्ति हिर्हिरावर्त्तꣳ होतृब्रह्ममैत्रावरुणाः सारस्वतमाश्विनवदैन्द्रं यजमानः[४] ।

त्रय आवृत्याश्विनं पयोग्रहं क्रमेण द्विर्द्विर्भक्षयन्ति सकृत्सकृत् होत्रादयः सारस्वतं पयोग्रहमदन्ति यजमान ऐन्द्रं पयोग्रहमत्तीति सूत्रार्थः। नमुचिनेन्द्रस्य वीर्यं पीतम् तस्मिन् हते रुधिरमिश्रः सोमो जातस्तं देवाः पपुस्तदभिवादिन्येषा ऋक्। असुरस्यापत्यमासुरस्त-स्मादसुरपुत्रान्नमुचेरधि सकाशाद्यं सोममाहरतामिति शेषः। अश्विनौ ह्येनं नमुचेरध्याहरतामिति(३) श्रुतेः। सरस्वती च यं सोम-मश्विभ्यामानीतमसुनोत् अभ्यषुणोत् किमर्थमिन्द्रियाय इन्द्रस्य वीर्याय भेषज्याय वा। तमश्र्याहृतं सरस्वतीसुतमिमं राजान-मिह यज्ञेऽहं भक्षयामि। कीदृशं सोमं शुक्रं शुद्धं लोहितासंसृष्टमत एव मधुमन्तं रसवन्तमिन्दुमिदि परमैश्वर्ये परमैश्वर्य-प्रदम्॥ ३४॥

१—१९,३,१४।

यमश्विनानमुचेरासुरादधिसरस्वत्यसुनोदिन्द्रियाय। इमन्तꣳशुक्रम्मधुमन्तमिन्दुꣳसोमꣳराजानमिहभक्षयामि ॥३४॥

यदत्ररिप्तꣳरसिनःसुतस्ययदिन्द्रोअपिबच्छचीभिः। अहन्तदस्यमनसाशिवेनसोमꣳराजानमिहभक्षयामि॥ ३५।

का० यदत्रेति सौरान् भक्षयन्ति यथाभक्षितं प्राचीनावीतिनो दक्षिणतः। अध्वर्य्वादय आश्विनं होत्रादयः सारस्वतं यजमान ऐन्द्रं सुराग्रहं यदत्रेति मन्त्रेण विहारदक्षिणे स्थिता प्राचीनावीतिनो भक्षयन्ति आघ्राणमन्त्रेन मूल्येन भक्षणमित्यर्थः॥ रसोऽस्य-स्मिन्निति रसी तस्य रसिनो रसवतः सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य यत् सामान्ये नपुंसकत्वम् यो भागः अत्र सुरायां रिप्तं लिप्तं सोम-सम्बन्धि यत्सुरायां लग्नं यच्च सुरालग्नं सोमांशं शचीभिः कर्मभिः शुद्धं कृत्वा इन्द्रः अपिबत्। सोमं राजानमिति द्वितीये षष्ठ्यर्थे अस्य विशेषणत्वात् अस्य सोमस्य राज्ञः तत् तं सुरानिर्गतं सोमं शिवेन शुद्धेन मनसा इह यज्ञेऽहं भक्षयामि सुरासकाशाच्छुद्धं कृत्वा भक्षयामि। तथा च श्रुतिः। अहं तदस्य मनसा शिवेनेत्यशिव इव वा एष भक्षो यत्सुरा ब्राह्मणस्य शिवमेवैनमेतत्कृत्वात्मन्धत्त इति(५)॥ ३५॥

इति प्रतिमन्त्रं सुराग्रहाणां
का० अङ्गारेषु वा बहिष्परिधि दक्षिणतो जुहोत्याश्विनमुत्तरे मध्यमे सारस्वतमैन्द्रं दक्षिणे पितृभ्य
भक्षणम् घ्राणम् अन्येन मूल्येन भूपालपानमिति[1] । पक्षपत्रमुक्तम् चतुर्थमाह यद्याहवनीयस्याङ्गारेषु परिधेर्बहिर्दक्षिणदिक्स्थेषु होम-
शेषान् सुराग्रहान् पितृभ्य इति प्रतिमन्त्रं जुहोति तदेवाह उत्तरेऽङ्गारे आश्विनम् मध्यमे सारस्वतम् दक्षिणे ऐन्द्रं सुराग्रहं जुहो-
तीति सूत्रार्थः । अपसव्येन कर्म । सप्त यजूंषि पितृदेवत्यानि । पितृभ्यः स्वधासञ्ज्ञकं नमोऽन्नमस्तु स्वधा वै पितॄणामन्नमिति श्रुतेः
यद्वा पितृभ्यः स्वधान्नमस्तु तेभ्यो नमो नमस्कारश्चास्तु कीदृशेभ्यः स्वधामन्नं प्रति यन्ति गच्छन्तीत्येवंशीलाः स्वधायिनस्तेभ्यः । इण्
गताविति धातोः सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्यइति णिनिप्रत्ययः पितृभ्य इति बहुवचनं पितृव्याद्यपेक्षं पूजार्थं वा । एवं पितामहेभ्यः

पितृभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः पितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः प्रपितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः ।

अक्षन्पितरोऽमीमदन्त पितरोऽतीतृपन्त पितरः पितरः शुन्धध्वम् ॥ ३६ ॥

सौरग्रहहोमपात्रक्षालनजलेन यथाक्रमङ्गा-
प्रपितामहेभ्य इति मन्त्रौ व्याख्येयौ । का० अक्षन् पितर इति प्रक्षालनेनोपसिञ्चति[2] ।
रान् सिञ्चति प्रतिमन्त्रम् ॥ पितरः अक्षन् भक्षितवन्तः घस्लृ अदने लुङि रूपम् । पितरोऽमीमदन्त मद तृप्तौ तृप्ताः । अतीतृपन्त
तर्पिता अस्माभिः पितरः यद्वास्मानतीतृपन्त तर्पयन्ति तृप्ताः सन्तोऽभीष्टदानेन । का० पितरः शुन्धध्वमिति जपति[3] । हे पितरः
शुन्धध्वं शुद्धाः पाणिप्रक्षालनेन शुद्धा यूयं भवत ॥ ३६ ॥   १——१९,३,१७ ।   २——१९,३,१८ ।   ३——१९,३,१९ ।   ४——१९,३,२० ।
का० कुम्भीमासज्य कुम्भवच्छतवितृण्णां वालपवित्रहिरण्यानन्तर्धाय नवर्चं वाचयति पुनन्तु मेति[4] । दक्षिणाहवनीयपार्श्वयोः
स्तम्भद्वयोपरि दक्षिणाग्रं वंशं निधाय तत्रस्थे शिक्ये शतच्छिद्रां कुम्भीं निधाय कुम्भीतले वालादीनि निधाय तत्र सुराशेषं सिञ्चा-

ग्नेरुपरि स्रवन्त्यां सुरायां नवर्चं यजमानं वाचयेत् वालो गोऽश्ववालकृतं सुरागलनम् पवित्रमजाविलोमकृतं पयोगलनम् हिरण्यं शतमानमितम् प्रत्यृचं वाचनमिति सूत्रार्थः ।। द्वे पितृदेवत्ये ऽनुष्टुभौ । पितरो मा मां पुनन्तु शोधयन्तु केन पवित्रेण गोऽश्ववालकृतेन कीदृशेन पवित्रेण शतायुषा शतं शतवर्षमितमायुर्यस्मात्तच्छतायुस्तेन येन पूतः शतायुर्भवतीत्यर्थः । पितामहाश्च मां पुनन्तु कीदृशाः पित्रादयः सोम्यासः सोम्याः सोमं सम्पादयन्ति सोम्याः । आदरार्थं पुनर्वचनम् पितामहाः प्रपितामहाश्च मां पुनन्तु

पुनन्तु मा पितरः सोम्यासः पुनन्तु मा पितामहाः पुनन्तु प्रपितामहाः पवित्रेण शतायुषा । पुनन्तु मा पितामहाः

पुनन्तु प्रपितामहाः पवित्रेण शतायुषा विश्वमायुर्व्यश्नवै ॥ ३७ ॥

अग्न आयूᳪषि पवस आसुवोर्जमिषं च नः । आरे बाधस्व दुच्छुनाम् ॥ ३८ ॥

पुनन्तु मा देवजनाः पुनन्तु मनसा धियः । पुनन्तु विश्वा भूतानि जातवेदः पुनीहि मा ॥ ३९ ॥

शतायुषा पवित्रेण । एवं पित्रादिभिः पूतोऽहं विश्वं सर्वमायुः व्यश्नवै व्याप्नवै प्राप्नुयाम् अशूङ् व्याप्तौ लोट् ॥३७ ॥

प्रजापतिदृष्टाग्निदेवत्या गायत्री । हे अग्ने त्वमायूंषि पवसे स्वत एवायुःप्रापकानि कर्माणि पावयसे चेष्टयसे अन्तर्भूतण्यन्तः । अत एव नोऽस्मदर्थमिषं व्रीह्यादिधान्यमूर्जं दध्यादि च आसुव प्रापय देहीत्यर्थः जीवनहेतुत्वात् । किञ्च आरे दूरेऽपि स्थितानां दुच्छुनाम् दुष्टाश्च ते श्वानश्च दुच्छ्वानः तेषाम् कर्मणि षष्ठी दुष्टान् शुनः सारमेयप्रायान् दुर्जनान् बाधस्व नाशयसि दुर्जने जीवनाशक्तेः॥३८

अनुष्टुप् देवजनधीविश्वभूतवेदोदेवत्या। देवानां जना देवजनाः देवानुगामिनो जना मां पुनन्तु मनसा सह धियः बुद्धयः कर्माणि वा मां विश्वा विश्वानि सर्वाणि भूतानि मां पुनन्तु हे जातवेदः त्वमपि मां पुनीहि॥ ३९॥

अग्निदेवत्या गायत्री। हे अग्ने हे देव शुक्रेण शुक्लेन शुद्धेन पवित्रेण मा मां पुनीहि। किम्भूतस्त्वम् दीद्यत् अतिदीव्यतीति दीद्यत् दीप्यमानः दिवेर्यङ्लुगन्तं रूपम् किञ्च हे अग्ने क्रतूनन्तु अस्माकं यज्ञाननुलक्ष्य क्रत्वा क्रतुना कर्मणा त्वं पुनीहि यज्ञे मां पुनीहि यद्वा यज्ञान् पुनीहि सम्यक्कारयेत्यर्थः॥ ४०॥

पवित्रेणपुनीहिमाशुक्रेणदेवदीद्यत्। अग्नेक्रत्वाक्रतूँ२॥रनु॥ ४०॥

यत्तेपवित्रमर्चिष्यग्नेविततमन्तरा। ब्रह्मतेनपुनातुमा॥ ४१॥

पवमानस्सोअद्यनःपवित्रेणविचर्षणिः। यःपोतासपुनातुमा॥ ४२॥

आग्नेयी गायत्री तृतीयः पादो ब्रह्मदेवत्यः। हे अग्ने ते तव अर्चिषि ज्वालायामन्तरा मध्ये यत् ब्रह्म त्रयीरूपं परब्रह्मरूपं वा पवित्रं विततं विस्तृतं प्रसारितं तेन पवित्रेण मा मां भवान् पुनातु॥ ४१॥

सोमदेवत्या गायत्री तृतीयः पादो वायुदेवत्यः। स पवमानः पवतेऽसौ पवमानः शोधकः सोमः अद्यास्मिन्दिने पवित्रेण नोऽस्मान् पुनातु कीदृशः सोमः विचर्षणिः विविधं चष्टे विचर्षणिः द्रष्टा कृताकृतज्ञः यद्वा विशिष्टाः चर्षणयो मनुष्याः ऋत्विजो यस्य सः। किञ्च यः पोता पुनाति पवते वा पोता वायुः स मा मां पुनातु॥ ४२॥

सवितृदेवत्या गायत्री। हे देव सवितरुभाभ्यां कृत्वा विश्वतः सर्वतो मां पुनीहि उभाभ्यां काभ्याम् पवित्रेण अजाविलोमनिर्मितेन सवेनाभ्यनुज्ञया च त्वदाज्ञया यज्ञसिद्धिरित्यर्थः॥ ४३॥

विश्वदेवदेवत्या त्रिष्टुप्। इयं प्रवल्हिका। अज्ञाताभिधेया। ततः काञ्चिद्देवतामुद्दिश्य व्याख्यास्यामः दक्षिणाग्नेरुपरि शतातृण्णा कुम्भी चरति ताम्, सौत्रामणीं वा वाचं वा उखां वा देवी द्योतमाना सुराकुम्भी आगता कीदृशी वैश्वदेवी विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो हिता वैश्वदेवी विश्वेभ्यो देवेभ्य आगता वा पुनती पावनं कुर्वती। यस्यां कुम्भ्यामिमाः प्रत्यक्षतो दृश्यमानाः बह्वी बहुसङ्ख्याकाः तन्वः शरीर-

उभाभ्यान्देवसवितःपवित्रेणसवेनच। माम्पुनीहिविश्वतः॥ ४३॥

वैश्वदेवीपुनतीदेव्यागाद्यस्यामिमाबह्व्यस्तन्वोवीतपृष्ठाः। तयामदन्तःसधमादेषुवयꣳस्यामपतयोरयीणाम्॥४४॥

येसमानाःसमनसःपितरोयमराज्ये। तेषांल्लोकःस्वधानमोयज्ञोदेवेषुकल्पताम्॥ ४५॥

प्राया धाराः वर्तन्ते कीदृश्यस्तन्वः वीतपृष्ठाः वीतमिष्टं पृष्ठं स्वरूपं यासान्ताः कामितशरीराः सुरैः काम्यन्ते। तया कुम्भ्या सधमादेषु यज्ञस्थानेषु मदन्तो मोदमानाः सन्तो वयं रयीणां धनानां पतयः स्याम भवेम सह माद्यन्ति देवा येषु ते सधमादाः सध मादस्थयोश्छन्दसीति सहस्य सधादेशः॥ ४४॥

१ ——१९, २, २२।

का० ये समाना इति यजमानो जुहोति[1]। स्रुक्गृहीतमाज्यं दक्षिणेऽग्नौ प्राचीनावीती दक्षिणामुखो यजमानो जुह्वा जुहोतीत्यर्थः॥

हे अनुष्टुभौ। आद्या पितृदेवत्या। यमराज्ये यमस्य राज्यं यस्मिन्, तत्र यमलोके ये पितरो वर्तन्ते धर्मराजः पितृपतिरिति अभि-

तुल्यमनस्काः समानस्य छन्दसीति
पानात्। कीदृशाः पितरः समानाः जातिरूपादिभिस्तुल्याः समनसः समानं मनो येषान्ते नमस्कार-
समानस्य सादेशः। तेषां पितृणां लोकः विभक्तिव्यत्ययः लोके स्वधा नमः स्वधाशब्दोपलक्षितं नमोऽन्नमस्तु, यद्वान्नं
१—१९,३,२४। २—१९,३,२५। ३—१२,८,१,२१।
स्वास्तु। यज्ञस्तु, देवेषु कल्पतां देवांस्तर्पयितुं समर्थो भवत्वित्यर्थः॥ ४५ ॥
उत्तरयाग्निमया ऋचाज्यं जुहोतीत्यर्थः॥ यजमानाशीः
का० उत्तरे यज्ञोपवीत्युत्तरया¹। उत्तरे उत्तरवेद्याहवनीये कृतसव्यो यजमान
मामका मदीया जीवाः प्राणिनः। सपिण्डाः
शीर्देवत्या। जीवन्तीति जीवास्तेषु जीवेषु प्राणिषु मध्ये ये समानाः समनसः समनस्काः
शतं समाः शतवर्षपर्यन्तं तेषां मामकानां
ये मे ते मामकाः तवकममकावेकवचनइति अस्मदो ममकादेशः। अस्मिन् लोके भूलोके

ये स॑मा॒नाः सम॑नसो जी॒वा जी॒वेषु॑ माम॒काः। तेषा॒ꣳ श्रीर्म॑यि॑ कल्पताम॒स्मिँल्लो॒के श॒तꣳ समाः॥ ४६ ॥

द्वे सृ॒तीऽअ॑शृणवं पि॒तॄ॒णाम॒हं दे॒वाना॑मु॒त मर्त्या॑नाम्। ता॒भ्या॑मि॒दं विश्व॒मेज॒त्सम॑ेति॒ यद॑न्त॒रा पि॒तरं॑ मा॒तरं॑ च॥ ४७ ॥

जीवानां श्रीर्मयि कल्पतां तांस्त्यक्त्वा मयि कॢप्ता भवतु मामाश्रयतामित्यर्थः गोत्रिणो हि पापात्मानः सहजाः शत्रवोऽत एवं प्रार्थ्यते॥४६॥
ऋत्विग्यजमानेषु कृतान्वारम्भेषु अध्वर्युः पयो जुहोतीत्यर्थः। देवयानपितृयान-
का० अन्वारब्धेषु पयो जुहोति द्वे सृतीइति²।
अहमशृणवं श्रुतवानस्मि श्रुतितः। स एष देवयानो वा
मार्गदेवत्या त्रिष्टुप्। मर्त्यानां मरणधर्मिणां प्राणिनां द्वे सृती द्वौ मार्गौ
पितमार्गश्चेति। पितरं
पितयानो वा पन्था इति श्रुतेः। के द्वे सृती अत आह देवानां मार्ग एकः उतापि च पितॄणाम् देवमार्गः
भूलोकद्युलोकयोर्मध्ये तत् एजत्
मातरम् द्यौः पिता पृथिवी माता। असौ वै पितेयं मातेति² श्रुतेः। पितरं मातरञ्च अन्तरा
कम्पमानं क्रियावत् विश्वं सर्वमिदं ताभ्यां सृतिभ्यां देवयानपितृयानाभ्यां समेति सङ्गच्छते ताभ्यां सृतिभ्यां सुहुतमस्तु॥ ४७ ॥

का॰ शेषं यजमानो भक्षयतीदꣳ हविरिति[1]। उखास्थितं शेषं पयो यजमानो भक्षयतीत्यर्थः। यजमानाशीर्देवत्या त्र्यवसाना
धृतिः एको व्यूहः। इदं पयोरूपं हविर्मे मम स्वस्तये अविनाशायास्तु। कीदृशं हविः प्रजननं प्रजनयतीति प्रजननं प्रजोत्पा-
दकम्। दशवीरं दश वीराः प्राणा यत्र तत् यत्र पीते दशानां प्राणापानव्यानोदानसमाननागकूर्मकृकरदेवदत्तधनञ्जयसञ्ज्ञानां
प्राणानां स्वास्थ्यं भवतीत्यर्थः। प्राणा वै दश वीराः प्राणानेवात्मन्धत्त इति[22] श्रुतेः। तथा सर्वगणं सर्वे गणा अङ्गानि यस्मिंस्तत् यत्र
पीतेऽङ्गानि स्वस्थानि स्युरित्यर्थः। अङ्गानि वै सर्वे गणा अङ्गान्येवात्मन्धत्त इति[22] श्रुतेः। आत्मसनि आत्मानं सनोति सनति ददाति

इदꣳहविःप्रजननम्मेऽअस्तुदशवीरꣳसर्वगणꣳस्वस्तये। आत्मसनिप्रजासनिपशुसनिलोकसन्यभयसनि।

अग्निःप्रजाम्बहुलाम्मेकरोत्वन्नम्पयोरेतोऽअस्मासुधत्त ॥ ४८ ॥

उदीरतामवरऽउत्परासऽउन्मध्यमाःपितरःसोम्यासः। असुंयऽईयुरवृकाऋतज्ञास्तेनोऽवन्तुपितरोहवेषु ॥ ४९ ॥

सम्भजते वा षणु दाने तुदादिः षन सम्भक्तौ भ्वादिः। एवमग्रेऽपि। प्रजासनि पशुसनि। आत्मानमेव सनोति पशून् सनोतीत्यादि
श्रुतेः[22]। लोकसनि लोकमैहिकं सनोति ऐहिकं सुखं ददातीत्यर्थः। लोकाय वै यजते तमेव जयतीति[22] श्रुतेः। अभयसनि अभयं
स्वर्गं सनोति। स्वर्गो वै लोकोऽभयꣳ स्वर्गएव लोकेऽन्ततः प्रतितिष्ठतीति[22] श्रुतेः। एवं हविः प्रार्थ्याग्निं प्रार्थयते अग्निर्मे मम प्रजां
बहुलां प्रवृद्धां करोतु। एवमग्निमुक्त्वा ऋत्विज आह हे ऋत्विजः अस्मासु अन्नं व्रीह्यादि पयो दुग्धं रेतो वीर्यवत्तां यूयं धत्त स्थापयत।
तद्यदेवेनमेते याजयन्ति तानेतदाहैतन्मयि सर्वं धत्तेति[22] श्रुतेः ॥ ४८ ॥ १—१९,१,२९।

का० सोमवतां बर्हिषदामग्निष्वात्तानाञ्च । उदीरतामित्यादित्रयोदशर्चोऽनुवाकः तत्र उदीरताम् अङ्गिरसः ये नः इति ऋक्त्रयस्याग्निष्वात्तानित्यन्त्यायाश्च विनियोगः कल्पकृतोक्तः त्वं सोमेति तृचं सोमवताम् बर्हिषद इति तृचं बर्हिषदाम् आयन्तु न इति तचमग्निष्वात्तानाम् पुनन्तु मेति नवर्चवाचनानन्तरं त्वं सोमेत्यादि तन्वं कल्पयातीत्यन्तं नवर्चं प्रत्यृचमध्वर्युर्यजमानेन वाचयतीत्यर्थः ॥ त्रयोदश शङ्खदृष्टाः पितृदेवत्याः एकादशी अग्निष्वात्ताः पितरः इयं जगती अन्या द्वादश त्रिष्टुभः । अवरे अस्मिन् लोकेऽवस्थिताः पितरः उदीरताम् ऊर्ध्वं क्रमन्ताम् ऊर्ध्वलोकं गच्छन्तु ईर कम्पने अदादिः लोट् । परासः पराः परस्मिन् लोके स्थिताः पितर उदीरतां तस्मादपि स्थानात् परं स्थानं गच्छन्तु । उन्मध्यमाः मध्ये भवा मध्यमाः मध्यमाः पितरः उदीरताम् । कीदृशाः पितरः सोम्यासः सोमं सम्पादयन्ति ते सोम्याः । ये च असुं प्राणमीयुः वातात्मानो वातरूपं प्राप्तास्ते पितरो हवेषु आह्वानेषु

अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः । तेषां वयꣳ सुमतौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ ५० ॥

नोऽस्मानवन्तु रक्षन्तु । कीदृशाः अवृकाः नास्ति वृकः शत्रुर्येषान्ते उदासीनाः ऋतज्ञाः सत्यज्ञाः यज्ञज्ञा वा स्वाध्यायनिष्ठा वा ॥ ४९ ॥

ये नोऽस्माकं पितरः तेषां सुमतौ शोभनबुद्धौ वयं स्याम भवेम अस्तेर्लिङ् तेऽस्मासु सुमतिं कुर्वन्त्वित्यर्थः तेषां भद्रे कल्याणकारिणि सौमनसे शोभनमनस्त्वेऽपि वयं स्याम सुमनसो भावः सौमनसम् अस्मासु कल्याणं मनः कुर्वन्त्वित्यर्थः । कीदृशानां तेषां यज्ञियानां यज्ञे हिता यज्ञिया यज्ञसम्पादिनः । कीदृशाः पितरः अङ्गिरसः अङ्गिरसो बह्वन्यपत्यानि अङ्गिरसः बहुत्वे तद्धितलोपः । नवा नूतना ग्वा गतिर्येषां ते नवग्वाः नवनीया स्तोतव्या येषामिति वा । अथर्वाणः अथर्वणो मुनेर्बह्वन्यपत्यानि । भृगवः भृगोरपत्यानि । सोम्यासः सोममर्हन्तीति य इति यः सोमसम्पादिनः ॥ ५० ॥ १-१९,३,२१।

नोऽस्माकं ये पूर्वे पितरः सोमपीथं सोमपानमनूहिरे अनुवहन्ति स्म देवान् प्रापितवन्तः कीदृशाः सोम्यासः सोमसम्पादिनः ।

वसिष्ठाः वसिष्ठस्य गोत्रापत्यानि। यमः तेभिः तैः पितृभिः संरराणः प्रीयमाणः सन् प्रतिकामं हवींषि अत्तु भक्षयतु रा दाने शानच् प्रत्ययः। कीदृशो यमः उशन् वष्टि कामयते इत्युशन् कामयमानः। कीदृशैः तैः उशद्भिः उशन्ति ते उशन्तः तैः कामयमानैः वश कान्तौ शतृप्रत्ययः॥ ५१॥

त्वं मनीषा मनीषया स्वप्रज्ञया रजिष्ठमृजुतमं देवयानं पन्थां पन्थानमनु नेषि अनुनयसि प्रापयसि। मनीषा तृतीयैकवचने पूर्वसवर्णदीर्घः। अत्यन्तमृजुः रजिष्ठः अतिशायने तमबिष्ठनौ विभाषर्जोश्छन्दसीति ऋकारस्य र इष्ठादिषु। पन्थाम् अयस्मयादीनि छन्दसीति सर्वनामस्थानेऽपि पदसंज्ञायां नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपे सवर्णदीर्घे पन्थामिति रूपम्। अनुनेषि

येनः॒पूर्वे॑पितरः॒सोम्यासो॒नूहि॒रे॑सोमपीथंवसि॑ष्ठाः। तेभि॒र्य्य॒मः॒सꣳर॑रा॒णोह॒वीꣳष्यु॒शन्नु॒शद्भिः॑प्रति॒काम॒मत्तु॥ ५१॥

त्वꣳसोम॒प्रचि॑कितो॒मनी॒षात्वꣳर॒जिष्ठ॒मनु॑नेषि॒पन्था॑म्। तव॒प्रणी॑ती॒पितरो॑नइन्दो॒देवे॒षुर॑त्न॒मभ॑जन्त॒धीराः॑॥ ५२॥

नयतेः शपि लुप्ते गुणे लटि रूपम्। कीदृशस्त्वम् प्रचिकितः कित् ज्ञाने प्रकर्षेण चिकितः चेतनावान् विशिष्टचैतन्ययुतः। किञ्च हे इन्दो सोम नोऽस्माकं पितरः तव प्रणीती प्रणीत्या प्रणयनेनाध्वनुज्ञानेन देवेषु विषये रत्नं रमणीयं यज्ञफलमभजन्त सिषेविरे सोमयागेनैव स्वर्गाप्तिः। कीदृशाः पितरः धीराः धीमन्तः यज्ञज्ञानवन्तः॥ ५२॥

हे सोम हे पवमान शोधक नोऽस्माकं धीरा धीमन्तः पूर्वे पूर्वजाः पितरः हि यस्मात्कारणात् त्वया सह कर्माणि यज्ञादीनि चक्रुः अतः प्रार्थये त्वं परिधीनुपद्रवकारिणः अपोर्णुहि अपगमय ऊर्णुञ् आच्छादने लोट् परिदधति सर्वत उपद्रवाय तिष्ठन्ति ते परिधयो यज्ञोपद्रावकाः। कीदृशस्त्वं वन्वन् वनु याचने वन्वन् अस्मत्कर्माणि सम्भजमानः। तथा वातः वाति वातो यस्य वात

उपलक्षणं वाताद्युपद्रवरहितः किञ्च वीरेभिर्वीरैः पुत्रैश्च सहितः सन्नोऽस्माकं मघवा धनवान् भव मघं धनमस्यास्तीति मघवा यो यस्य दाता स तदीयधनवानिति लोकप्रसिद्धिः। भवेत्यस्य संहितायां दीर्घः परिधीन् उपेत्यत्र दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य रुः॥ ५३॥

हे सोम त्वं द्यावापृथिवी अन्वाततन्थ विस्तारितवान् तनु विस्तारे लिट् बभूथाततन्थेत्यादिना निपातः। किम्भूतस्त्वं पितृभिः संविदानः संवित्त इति संविदानः ऐक्यं कुर्वाणः समो गमित्यादिना आत्मनेपदित्वाच्छानच्। हे इन्दो तस्मै ते तुभ्यं वयं हविषा

त्वया हि नः पितरः सोम पूर्वे कर्माणि चक्रुः पवमान धीराः। वन्वन्नवातः परिधीँ२ ॥ रपोर्णु वीरेभिरश्वैर्मघवा भवा नः॥ ५३॥

त्वꣳ सोम पितृभिः संविदानोऽनु द्यावापृथिवी आ ततन्थ। तस्मै त इन्दो हविषा विधेम वयꣳ स्याम पतयो रयीणाम्॥ ५४॥

बर्हिषदः पितर ऊत्यर्वागिमा वो हव्या चकृमा जुषध्वम्। त आगतावसा शन्तमेनाथा नः शंयोररपो दधात॥ ५५॥

विधेम हविर्दद्मः विभक्तिव्यत्ययः विधतिर्दानार्थः हविर्दानेन च वयं रयीणां धनानां पतयः स्याम भवेम॥ ५४॥

सोमवतां पितॄणां षडृचः समाप्ताः अतो बर्हिषदां पितॄणां तृचः। बर्हिषदः बर्हिषि दर्भे सीदन्तीति बर्हिषदः पृषोदरादित्वादन्त्यलोपः हे बर्हिषदः पितरः ते यूयमूत्या अवनेन निमित्तेन अर्वागागत आगच्छत किमर्थमिति चेत् वो युष्माकमिमा इमानि हव्या हव्यानि वयं चकृम करोतेर्लिट् कृतवन्तः तानि यूयं जुषध्वं सेवध्वम्। अथानन्तरं शन्तमेन सुखयितृतमेनावसावेन तर्पिताः सन्तो नोऽस्माकं शं सुखं रोगशमनं योः भयपृथक्करणमरपः पापाभावं च दधात धत्त स्थापयत तप्तनबिति तबादेशात्

आभ्यस्तयोरात इति आलोपाभावः। शं योः शमनं च रोगाणां यावनं च भयानामिति[1] यास्कः। रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः[2] ॥ ५५ ॥

१—निरु० ४,२१। २—निरु० ४,२१।

अहं पितॄन् आ अवित्सि आभिमुख्येन वेद्मि विदितवान् विदेर्लुङि आत्मनेपदे उत्तमैकवचनरूपम्। कीदृशान्पितॄन् सुविदत्रान् सुष्ठु विशेषेण ददतीति सुविदत्राः तान् कल्याणदानान्। किञ्च वेवेष्टि विष्णुः तस्य विष्णोः व्यापनशीलस्य यज्ञस्य। यज्ञो वै विष्णुरिति[2] श्रुतेः। तस्य नपातं विक्रमणं च वेद्मि नास्ति पातो यत्र स नपातो देवयानपथः यत्र गतानां पातो-नास्ति विविधं क्रमणं गमनागमनं यत्र स विक्रमणः पितृयानपथः यत्र गतानां पुनर्भोगान्ते पतनम्, यज्ञसम्बन्धिनौ देवयानौ

आहम्पितॄन्त्सुविदत्राँ२॥अवित्सिनपातञ्चविक्रमणञ्चविष्णोः।बर्हिषदोयेस्वधयासुतस्यभजन्तपित्वस्तऽइहागमिष्ठाः॥५६

उपहूताःपितरःसोम्यासोबर्हिष्येषुनिधिषुप्रियेषु। तऽआगमन्तुतऽइहश्रुवन्त्वधिब्रुवन्तुतेऽवन्त्वस्मान् ॥ ५७ ॥

पितृयाणौ पन्थानौ वेद्मीत्यर्थः उद्गामिनः पितॄंश्च। अतो ब्रवीमि ये बर्हिषदः पितरः स्वधया सवनीयलक्षणेनान्नेन सह सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य पित्वः पानं भजन्त भजन्ते सेवन्ते लङ् अडभाव आर्षः ते इह यज्ञे आगमिष्ठाः आगच्छन्तु लोडर्थे लुङ् पुरुषवचनव्यत्ययः ॥ ५६ ॥

१—१,१,२,१।

हे पितर इह यज्ञो आगमन्तु आगच्छन्तु व्यत्ययेन शपो लुक् ते श्रुवन्तु अस्मद्वचः शृण्वन्तु श्रुत्वा च अधिब्रुवन्तु पितृभिः पुत्राणां यद्वक्तव्यं तद्वदन्तु ते अस्मानवन्तु पालयन्तु। कीदृशाः पितरः प्रियेषु अभिरुचितेषु हविःषु उपहूताः सोम्यासः सोम्याः कीदृशेषु प्रियेषु बर्हिष्येषु बर्हिषि भवानि बर्हिष्याणि तेषु बर्हिषि सादितेषु तथा निधिषु निधिभूतेषु निधिवत्स्थापनीयेषु ॥ ५७ ॥

एतस्य ऋचोऽग्निष्वात्तानां पितृणाम् । नोऽस्माकं पितरः देवयानैः पथिभिर्मार्गैः आयन्तु आगच्छन्तु देवैः सह यान्ति पितरो येषु ते देवयाना मार्गाः तैः । कीदृशाः पितरः सोम्यासः सोम्याः सोमपानार्हाः । अग्निष्वात्ताः अग्निना स्वात्ताः स्वादिताः अग्निर्यान्दहन्स्वादयति । श्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठायिनः । येषां पुत्रादिभिरेतत्कर्मानुष्ठीयते तदुक्तम् पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपमिति । किञ्च पितर आगत्यास्मिन्यज्ञे स्वधयान्नेन मदन्तः तृप्यन्तस्तुष्टाः सन्तो नोऽस्मानधिब्रुवन्तु अधिकान्वदन्तु तद्वाक्यात्तथैव वयमधिकाः स्यामित्यर्थः ते पितरोऽस्मानवन्तु पालयन्तु ॥ ५८ ॥

आयन्तु नः पितरः सोम्यासोऽग्निष्वात्ताः पथिभिर्देवयानैः । अस्मिन्यज्ञे स्वधया मदन्तोऽधिब्रुवन्तु तेऽवन्त्वस्मान् ॥ ५८ ॥

अग्निष्वात्ताः पितर एह गच्छत सदः सदः सदत सुप्रणीतयः । अत्ता हवींषि प्रयतानि बर्हिष्यथा रयिं सर्ववीरं दधातन ॥ ५९ ॥

येऽअग्निष्वात्ता येऽअनग्निष्वात्ता मध्ये दिवः स्वधया मादयन्ते । तेभ्यः स्वराडसुनीतिमेतां यथावशं तन्वं कल्पयाति ॥ ६० ॥

हे अग्निष्वात्ताः पितर इह यज्ञे यूयमागच्छत आगत्य च सदः सदः प्रतिगृहं सदत उपविशत नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वम् । कीदृशा यूयं सुप्रणीतयः शोभना प्रणीतिः प्रणयनं येषान्ते । ततः सदस्सुपविष्टाः सन्तः हवींषि अत्त भक्षयत अत्तेर्लोट् संहितायां दीर्घः । कीदृशानि हवींषि बर्हिषि दर्भे प्रयतानि नियमपूर्वकं स्थापितानि प्रकर्षेण यम्यन्ते नियम्यन्ते तानि प्रयतानि । अथानन्तरं तृप्ताः सन्तः सर्ववीरं रयिं दधातन स्थापयत सर्वे वीराः पुत्रा यत्र तम् । निपातस्य चेति दीर्घोऽथशब्दस्य तप्तनबेति तनबादेशः ॥ ५९ ॥

ये पितरः अग्निष्वात्ताः अग्निना दग्धाः विधिवदौर्ध्वदेहिकं प्राप्ताः ये चानग्निष्वात्ता न अग्निना स्वादिता अदग्धाः श्मशानकर्म न प्राप्ताः सन्तः दिवः स्वर्गस्य मध्ये स्वधयान्नेन स्वकर्मोपार्जितेन मादयन्ते तृप्यन्ति सुखं सेवन्ते। स्वराट् स्वेनैव राजते स्वराट् यमः तेभ्यः पितृभ्योऽर्थं यथावशं वशोऽभिलाषः यथाकाममेतां मनुष्यसम्बन्धिनीं तन्वं शरीरं कल्पयाति कल्पयतु लेट् लेटोऽडाटौ तेभ्यो नरशरीरं यमो ददात्वित्यर्थः। कीदृशीं तन्वमसुनीतिम् असून् प्राणान्नयति प्राप्नोत्यसुनीतिः प्राणयुक्ता चिरकालजीविनीत्यर्थः ते यथा पुनः स्तम्भनं कुर्वन्ति ॥ ६० ॥

अग्निष्वात्तान् पितॄन्वयं हवामहे आह्वयामः। कीदृशानृतुमतः ऋतवो विद्यन्ते येषु ते ऋतुमन्तः तानृतुयुक्तानाह्वयामः। ये

अग्निष्वात्ताꣳऋतुमतोहवामहेनाराशꣳसेसोमपीथंयआशुः। तेनोविप्रासःसुहवाभवन्तुवयꣳस्यामपतयोरयीणाम् ॥ ६१ ॥

आच्याजानुदक्षिणतोनिषद्येमंयज्ञमभिगृणीतविश्वे। माहिꣳसिष्टपितरःकेनचिन्नोयद्वआगःपुरुषताकराम ॥ ६२ ॥

पितरो नाराशंसे चमसे सोमपीथं सोमपानमाशुः अश्नन्ति स्म अश भोजने लिट्। अथ यदि नाराशꣳसेषु सन्न इत्युपक्रम्य पितृभ्यो नाराशꣳसेभ्यः स्वाहेति जुहुयादिति श्रुत्या नाराशंसे चमसे पितॄणां भक्षः प्रतिपादितः। ते पितरो नोऽस्माकं सुहवाः स्वाह्वाना भवन्तु अस्मदाहूताः शीघ्रमायान्त्वित्यर्थः। एवं पितृष्वाहूतेषु वयं रयीणां धनानां पतयः स्वामिनः स्याम भवेम ॥ ६१ ॥

कात्यायनेन आच्य जान्वित्यनुवाकस्य विनियोगो नोक्तः उदीरतामित्यनुवाकद्वयस्य श्राद्धेऽश्नत्सु द्विजेषु जपे विनियोगः। दशर्चोऽनुवाकः आद्या नव पितृदेवत्याः द्वे त्रिष्टुभौ। हे पितरः विश्वे सर्वे सोमवन्तो बर्हिषदोऽग्निष्वात्ताश्च यूयमिमं यज्ञं सौत्र-मणीमभिगृणीत अभिष्टुत दक्षिणामन्त्रकालकर्तृहविर्यजमानोत्कर्षैः साध्वयं यज्ञ इति स्तुतिं कुरुतेत्यर्थः। किं कृत्वा जान्वाच्य

वामजानु पातयित्वा तथा दक्षिणतो निषद्य दक्षिणाभिमुखा उपविश्य स हि तेषां स्वभावः अथन पितरः प्राचीनावीतिनः सव्यं
जान्वाच्योपासीदन्निति श्रुतेः। किञ्च हे पितरः केन चित् केनाप्यपराधेन नोऽस्मान् मा हिंसिष्ट हिंसां मा कुरुत हिनस्तेर्लुङ्।
यत् यस्मात् पुरुषस्य भावः पुरुषता विभक्तिलोपः पुरुषभावेन चलचित्तत्वेन वो युष्माकमागोऽपराधं वयं कराम कुर्मः करोतेः प्रवि
लेङि रूपम् अडभावः। यद्यप्यपराधिनो वयं तथापि मास्मान्बधिष्टेत्यर्थः ॥ ६२ ॥

हे पितरो दाशुषे हविर्दत्तवते मर्त्याय मनुष्याय यजमानाय यूयं रयिं धनं धत्त दत्त। कीदृशा यूयम् अरुणीनामरुणवर्णाना-
मूर्णानामुपस्थे उपरिभागे आसीनासः आसीनाः उपविष्टाः याभिः कुतपाः क्रियन्ते ता ऊर्णा अरुणा भवन्ति कुतपं वासने

आसीनासोऽअरुणीनामुपस्थे रयिन्धत्तदाशुषेमर्त्याय। पुत्रेभ्यःपितरस्तस्यवस्वःप्रयच्छततऽइहोर्जन्दधात ॥ ६३ ॥

यमग्नेकव्यवाहनत्वञ्चिन्मन्यसेरयिम्। तन्नोगीर्भिःश्रवाय्यन्देवत्रापनयायुजम् ॥ ६४ ॥

दद्यादिति स्मृतेः कुतपप्रियाः पितरः। यद्वा अरुणीनामरुणवर्णानां रश्मीनामुपस्थे उत्सङ्गे आसीना आदित्यलोकस्था इत्यर्थः।
किञ्च हे पितरः पुत्रेभ्यो यजमानेभ्यः तस्य वस्वः वसुनो धनस्य प्रयच्छत दत्त कर्मणि षष्ठी यदभीष्टं धनं तद्दत्त। पितॄणां पुत्रा
एव यजमानाः। ते यूयमिहास्मदीये यज्ञे ऊर्जं रसं दधात स्थापयत ॥ ६३ ॥

हे अनुष्टुभौ। कव्यं पितृभ्यो देयमन्नं वहतीति कव्यवाहनः कव्यपुरीषपुरीष्येषु ञ्युडिति ञ्युट्प्रत्ययः। हे कव्यवाहन हे
अग्ने त्वं चित् त्वमपि यं रयिं हविर्लक्षणं धनं मन्यसे उत्तमं जानासि नोऽस्माकं तं रयिं देवत्रा देवेषु पनय देहि पनतिर्दानकर्मा
देवमनुष्यपुरुषेत्यादिना सप्तम्यर्थे देवात् त्राप्रत्ययः। कीदृशं रयिं गीर्भिः वाग्भिः पुरोऽनुवाक्यायाज्यावषट्कारलक्षणाभिः श्रवाय्यं

श्रोतुं योग्यम् श्रुदक्षिस्पृहिगृहिदिर्यिभ्य आय्य इति शृणोतेराय्यप्रत्ययः। तथा युजं युज्यत इति युक्तम् क्विप् चेति क्विप्प्रत्ययः योग्यम् ॥ ६४ ॥

यः कव्यवाहनोऽग्निः पितॄन्यक्षदिष्टवान् लेटोऽडाटौ सिब्बहुलं लेटि इतो लोपः। कीदृशान् पितॄन् ऋतावृधः ऋतं सत्यं यज्ञं वा वर्धयन्ति ते ऋतवृधः संहितायां दीर्घः तान्। सोऽग्निरिदानीं देवेभ्यः पितृभ्यश्च हव्यानि हवींषि प्रवोचति प्रब्रवीतु इमानि देवेभ्य इमानि पितृभ्य इति वदत्वित्यर्थः। इत् उ निपातौ पादपूरणौ। आकारः समुच्चयार्थः। व्यत्ययेन वचेः श्रपि वच उमिति छान्दस उमागमः ॥ ६५ ॥

यो अ॒ग्निः क॑व्य॒वाह॑नः पि॒तॄन्यक्ष॑दृता॒वृधः॑। प्रेदु॑ ह॒व्यानि॑ वोचति दे॒वेभ्य॑श्च पि॒तृभ्य॒ आ ॥ ६५ ॥

त्वम॑ग्न ईडि॒तः क॑व्यवाह॒नावा॑ड्ढ॒व्यानि॑ सुर॒भीणि॑ कृ॒त्वी। प्रादाः॑ पि॒तृभ्यः॑ स्व॒धया॒ ते अ॑क्षन्न॒द्धि त्वं दे॑व॒ प्रय॑ता ह॒वींषि॑ ॥ ६६ ॥

चतस्रस्त्रिष्टुभः। हे कव्यवाहन हे अग्ने त्वं हव्यानि हवींषि सुरभीणि कृत्वी सुगन्धानि कृत्वा अवाट् वहसि स्म। वहेर्लुङि इडागमाभावे सिचो लोपे रूपमवाट्। स्नात्व्यादयश्चेति कृत्वीति निपातः। कीदृशस्त्वम् ईडितः स्तुतः देवैर्ऋत्विग्भिश्च। किञ्च हव्यानि ऊढ्वा स्वधया पितृमन्त्रेण पितृभ्यः त्वं प्रादाः दत्तवानसि ददातेर्लुङि रूपम्। ते च पितरः अक्षन् भक्षयन्ति स्म घसॢ अदने इत्यस्य रूपम्। हे देव त्वमपि अद्धि हवींषि भक्षय अद भक्षणे लोट्। कीदृशानि हवींषि प्रयता प्रयतानि शुद्धानि ॥ ६६ ॥

ये पितर इह लोके वर्तन्ते ये च इह लोके न सन्ति यांश्च पितॄन्वयं विद्म जानीमः उ पादपूरणः यांश्च पितॄन् वयं न प्रविद्म प्रकर्षेण जानीमः। हे जातवेदः ते पितरो यति यावन्तो वर्तन्ते तान् त्वं वेत्थ जानासि। या सङ्ख्या येषान्ते यति किमः

सङ्ख्यापरिमाणइत्यादिना सूत्रेण यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुबित्यनेन डतिरिति वार्त्तिकेन यत् शब्दात् डति प्रत्ययः डति चेति तस्य षट्सञ्ज्ञत्वात् षड्भ्यो लुगिति जसो लुक्। यद्वा यतीन् शुचीन् नित्यनैमित्तिकानुष्ठानैर्निष्पापान् ते तान् त्वं वेत्थ यति विभक्तिलोपः ते इत्यत्र व्यत्ययेन जस्। किञ्च स्वधाभिः पितृणामन्नैः सुकृतं शोभनं कृतं यज्ञं त्वं जुषस्व सेवस्व ॥ ६७ ॥

ये पितरः पूर्वासः पूर्वे ईयुः स्वर्गं जग्मुः ये च उपरासः उपराः उपरमन्ते विरमन्ति ते उपरा उपरतव्यापाराः कृतकृत्याः सन्त ईयुः परं ब्रह्म प्रापुः। ये च पार्थिवे रजसि पृथिव्यां भवं पार्थिवं रजो ज्योतिरग्निः तस्मिन्ना निषत्ताः आभिमुख्ये निषण्णाः

येचेहपितरोयेचनेहयाँश्चविद्मयाँ२॥उचनप्रविद्म। त्वंवेत्थयतितेजातवेदःस्वधाभिर्य्यज्ञ सुकृतञ्जुषस्व ॥ ६७ ॥

इदम्पितृभ्योनमोअस्त्वद्ययेपूर्वासोयउपरासईयुः। येपार्थिवेरजस्यानिषत्तायेवानूनꣳसुवृजनासुविक्षु ॥ ६८ ॥

अधायथानःपितरःपरासःप्रत्नासोअग्नऋतमाशुषाणाः। शुचीदयन्दीधितिमुक्थशासःक्षामाभिन्दन्तोअरुणीरपव्रन् ॥ ६९ ॥

नसत्तनिषत्तेत्यादिना निष्ठायां निपातः। ये वा वा समुच्चयार्थः ये च नूनं निश्चितं विक्षु प्रजासु यजमानलक्षणासु निषण्णाः। कीदृशीषु विक्षु सुवृजनासु शोभनं वृजनं बलं यासां ताः सुवृजनास्तासु धर्मरूपबलयुक्तासु। अद्यास्मिन्दिने तेभ्यश्चतुर्विधेभ्यः स्वर्गब्रह्माग्नियजमानस्थेभ्यः इदं नमोऽन्नमस्तु ॥ ६८ ॥

हे अग्ने नोऽस्माकं पितरः अध अथानन्तरं देहपातोत्तरकालं यथा येन प्रकारेण शुचि सुपो लोपः इदेवार्थं शुचिं निर्मलं दीधितिं रविमण्डलमेव अयन् प्राप्ताः अय गतौ लङ् अडभाव आर्षः। कीदृशाः पितरः परासः परा उत्कृष्टाः प्रत्नासः प्रत्नाः

पुराणाः ऋतं यज्ञमाशुषाणाः अश्नुवाना व्याप्नुवन्तः। एवम्भूताः पितरः यथा देवयानं पन्थानं प्राप्ताः तथा वयमपि अरुणीः अरुणवर्णाः सूर्यदीधितिमपव्रन् अपवृणुमः सूर्यरश्मीनपवृत्य देवयानमार्गं प्राप्नुम इत्यर्थः वृञ् वरणे विकरणव्यत्ययेन शपि लुप्ते लङि रूपम् अडभावः पुरुषव्यत्ययश्छान्दसः। कीदृशा वयमुक्थशासः यज्ञेषु उक्थानि शस्त्राणि शंसन्ति वदन्ति ते उक्थशसः क्विप् संहितायां दीर्घः। तथा चामा चामां भूमिं भिन्दन्तः वेदिचात्वालयूपावटोत्करवादिखननैर्विदारयन्तः सर्वोपकरणैर्यज्ञं कुर्वन्त इत्यर्थः ॥ ६९ ॥

उशन्तस्त्वा निधीमह्युशन्तः समिधीमहि। उशन्नुशत आवह पितॄन्हविषे अत्तवे ॥ ७० ॥

अपां फेनेन नमुचेः शिर इन्द्रोदवर्त्तयः। विश्वा यदजयः स्पृधः ॥ ७१ ॥

सोमो राजामृतꣳ सुत ऋजीषेणाजहान्मृत्युम्। ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपानꣳ शुक्रमन्धस इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽमृतं मधु ॥ ७२ ॥

अनुष्टुप्। हे अग्ने उशन्तः कामयमाना वयं तं त्वा निधीमहि स्थापयामः। कामयमाना एव वयं त्वां समिधीमहि सन्दीपयामः। त्वं च उशन् कामयमानः सन् उशतः कामयमानान् पितॄनावह आनय किं कर्तुं हविषे अत्तवे हविः अत्तुं भक्षयितुम् तुमर्थे तवेप्रत्ययः विभक्तिव्यत्ययः ॥ ७० ॥

ऐन्द्री गायत्री अग्निमानुवाकनिदानभूता। हे इन्द्र यत् यदा त्वं विश्वाः स्पृधः सर्वान् सङ्ग्रामानजयो जितवानसि तदा अपां फेनेन जलडिण्डीरेण नमुचेरसुरस्य शिरः उदवर्तयः छिन्नवानसि उत्पूर्वो वृतिः छेदार्थः ॥ ७१ ॥

का० सोमो राजेत्यनुवाकेन ग्रहानुपतिष्ठते युगपत्[१]। अष्टर्चेनानुवाकेन समानकालमेव पयोग्रहान् सुराग्रहांश्चाध्वर्युरुपतिष्ठते यद्वा चतुर्भिः पयोग्रहांश्चतुर्भिः सुराग्रहान् ग्रहणानन्तरमेवोपस्थानम् मन्त्रपाठक्रमादत्रालेखीत्यर्थः। अश्विसरस्वतीन्द्रदृष्टा अष्टौ ऋचः आद्यास्तिस्रो महाबृहत्यः यस्याश्चत्वारः पादा अष्टकाः पञ्चमो द्वादशकः सा महाबृहती। सोमो राजा सुतोऽभिषुतः सन् अमृतममृतरूपो रसरूपो भवति स्थूलस्य सूक्ष्मतापादनममृतीभावः। यत ऋजीषेण ऋजीषं नीरसं सोमलताचूर्णम् तद्रूपेण मृत्युं स्थूलभाव मजहात् जहाति। ऋतेन अनेन सत्येन एतत्सत्यम ज्ञातम् यत् अन्धसोऽन्नस्य सोमस्य विपानं विविच्य पानं शुक्रं शुक्लं शुद्धमत एव इन्द्रियं वीर्यप्रदं भूयात् पयश्चेन्द्रस्येदृशं भवतु कीदृशम् इन्द्रियं वीर्यवत् अमृतमजरामरत्वप्रदं मधु मधुरञ्च। अपां फेनेनेत्यस्य

अद्भ्यः क्षीरं व्यपिबत्क्रुङ्ङाङ्गिरसो धिया। ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपानꣳ शुक्रमन्धस इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽमृतं मधु॥७३॥

सोममद्भ्यो व्यपिबच्छन्दसा हꣳसः शुचिषत्। ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपानꣳ शुक्रमन्धस इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽमृतं मधु॥७४॥

मन्त्रस्यास्याष्टर्चानुवाकस्य च श्रुत्या सम्बन्ध उक्तः। तस्य शीर्षि छिन्ने लोहितमिश्रः सोमोऽतिष्ठत् तस्मादबीभत्सन्त त एतदन्धसो विपानमपश्यन्त्सोमो राजामृतꣳ सुत इति तेनैनꣳ स्वदयित्वात्मन्नदधतेति[२]। यथा एककारणानि वस्तूनि विविच्यमानानि दृश्यन्ते तथा च पृथग्भूतानि सम्मृष्टानि पुनर्विविच्यन्ते एवमयमपि लोहितमिश्रः सोमो विविक्तः सोम एवेति सर्वानुवाकार्थः॥ ७२॥

आङ्गिरसः अङ्गानां रसः प्राणो यथा क्रुङ् हंसो भूत्वा धिया प्रज्ञया अद्भ्यः सकाशात्क्षीरं दुग्धमपिबत्पिबति संसृष्टाभ्यां क्षीरोदकाभ्यां क्षीरमेव हंसः पिबतीति जातिस्वभावः। अनेन सत्येनेदं सत्यं यदन्धसो विपानं शुक्रं भवतु अथेन्द्रस्य पयो वीर्यममृतं भवतु॥ ७३॥

१—१९,२,२४। २—१२,७,३,४।

हंसः आदित्यः अङ्गः सकाशात् छन्दसा वेदेन वेदरूपैः किरणैर्यथा सोमं व्यपिबत्पिबति सोमोदकाभ्यां रविः सोममेव पिबति। ऋतेनेत्युक्तम्। कीदृशो रविः शुचिषत् शुचि निर्मले गगने सीदतीति शुचिषत् ॥ ७४ ॥

अतिजगती द्वापञ्चाशदक्षरा। प्रजापतिः प्रथमशरीरी परिस्रुतोऽन्नात् सुरारूपादन्नात् रसं ब्रह्मणा गायत्रीलक्षणेन व्यपिबत् विविच्य पीतवान् क्षत्रञ्च व्यपिबत् वशीचकार क्षत्रियस्य पानं वशीकरणम् पयः सोमञ्च व्यपिबत् अनेन सत्येनेदं सत्यम् ॥ ७५ ॥

अन्नात्परिस्रुतो रसम्ब्रह्मणा व्यपिबत्क्षत्रम्पयः सोमम्प्रजापतिः। ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपानꣳ शुक्रमन्धस इन्द्रस्येन्द्रियमिदम्पयोऽमृतम्मधु ॥ ७५ ॥

रेतो मूत्रं विजहाति योनिम्प्रविशदिन्द्रियम्। गर्भो जरायुणावृत उल्वञ्जहाति जन्मना। ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपानꣳ शुक्रमन्धस इन्द्रस्येन्द्रियमिदम्पयोऽमृतम्मधु ॥ ७६ ॥

अतिशक्वर्यौ द्वे षष्ट्यक्षरातिशक्वरी। इन्द्रियं पुम्प्रजननं शिश्नं योनिं स्त्रीप्रजननं प्रविशत् सत् रेतो वीर्यं विजहाति त्यजति योनिप्रदेशादन्यत्र मूत्रं विजहाति समानद्वारयोरपि रेतोमूत्रयोर्मूत्रस्थानादन्यत्र रेतोऽवतिष्ठते। जरायुणा गर्भवेष्टनेनावृतः गर्भः जन्मना सृत्वा उल्वं जरायु जहाति। भिन्नस्थानानामेकद्वाराणामाद्यमुदाहरणम् एकस्थानानामेकद्वाराणां द्वितीयम्। ऋतेनेति व्याख्यातम् ॥ ७६ ॥

प्रजापतिः रूपे रूपवती मूर्तिमती सत्यानृते दृष्ट्वा व्याकरोत् व्याकरणं पृथक्त्वं कृतवान् इदं सत्यमिदमनृतमिति पृथगव स्थापयत्। तदेवाह। अनृते अश्रद्धां नास्तिक्यमदधात् अस्थापयत् अनृतस्याश्रद्धानिमित्तत्वात्। सत्ये श्रद्धामदधात् सत्यस्य श्रद्धानिमित्तत्वात् श्रद्धास्तिक्यबुद्धिः अनेन ऋतेनेत्युक्तम् ॥ ७७ ॥

दृष्ट्वारूपेव्याकरोत्सत्यानृतेप्रजापतिः। अश्रद्धामनृतेदधाच्छ्रद्धाꣳसत्येप्रजापतिः। ऋतेनसत्यमिन्द्रियंविपानꣳ

शुक्रमन्धसइन्द्रस्येन्द्रियमिदम्पयोमृतम्मधु ॥ ७७ ॥

वेदेनरूपेव्यपिबत्सुतासुतौप्रजापतिः। ऋतेनसत्यमिन्द्रियंविपानꣳशुक्रमन्धसइन्द्रस्येन्द्रियमिदम्पयोमृतम्मधु ॥ ७८ ॥

दृष्ट्वापरिस्रुतोरसꣳशुक्रेणशुक्रंव्यपिबत्पयःसोमम्प्रजापतिः। ऋतेनसत्यमिन्द्रियंविपानꣳशुक्रमन्धस

इन्द्रस्येन्द्रियमिदम्पयोमृतम्मधु ॥ ७९ ॥

महाबृहती। प्रजापतिः सुतासुतौ सुतासुतयोः रूपे वेदेन ज्ञानेन त्रय्या विद्यया वा व्यपिबत् विविच्य पीतवान् सुतः सोमः असुतः पयः परिस्रुच्च। ऋतेनेत्युक्तम् ॥ ७८ ॥

अतिजगती। प्रजापतिः परिस्रुतः सुरायाः रसं दृष्ट्वा शुक्रेण शुद्धेन मन्त्रेण पयः सोमं च शुक्रं शुक्लं शुद्धं कृत्वा व्यपिबत् वियुज्य पीतवान्। ऋतेनेत्युक्तार्थम् ॥ ७९ ॥

का० खुरेवंसाग्रहान्द्वाविꣳशतं जुहोति सीसेनेति प्रत्यृचम्[१]। पञ्चपलो ग्रह इति परिशिष्टोक्तैः ऋषभखुराणां मध्यस्थाचार्षभैः खुरैः पशूनां वसां गृहीत्वा सीसेनेति प्रतिमन्त्रं द्वात्रिंशत्सङ्ख्यान् सुराग्रहान् जुहोति एकेन मन्त्रेण द्वयोर्होम इत्यर्थः ॥ अश्वि-सरस्वतीन्द्रदेवत्याः षोडश जगत्यः। जगतीभिर्जुहोतीति[२] श्रुतिबलाद्वह्वचरन्यूनानामपि कासाञ्चिज्जगतीत्वमेव। दस्रादिभिर्यथा इन्द्रस्य भैषज्यं कृतं तदनेनानुवाकेन प्रतिपाद्यते। अश्विना अश्विनौ दस्रौ सविता सरस्वती वरुणश्च मनसा विचार्य यज्ञं सौत्रामणीं वयन्ति निष्पादयन्ति। केन सीसेन ऊर्णासूत्रेण च सीसेन शष्पक्रयणादूर्णया तोक्मक्रयणात् ताभ्यां यज्ञनिष्पादन मित्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः सीसेन ऊर्णासूत्रेण च तन्त्रमिव यथा कश्चित्सीसेन धातुविशेषेण तन्त्रमङ्गदविशेषं वयति ऊर्णासूत्रेण

सीसेनतन्त्रम्मनसामनीषिणऊर्णासूत्रेणकवयोवयन्ति । अश्विनायज्ञꣳसवितासरस्वतीन्द्रस्यरूपंवरुणोभिषज्यन्॥८०॥

तदस्यरूपममृतꣳशचीभिस्तिस्रोदधुर्देवताःसꣳरराणाः। लोमानिशष्पैर्बहुधानतोक्मभिस्त्वगस्यमाꣳसमभवन्नलाजाः॥८१॥

च तन्त्रं पटं वयति तद्वत् तन्त्रं राष्ट्रे च सिद्धान्ते परच्छन्दाप्रधानयोः अङ्गदे कुटुम्बकृते तन्तुवाने परिच्छद इति कोशात्। कीदृशा अश्व्यादयः मनीषिणः मेधाविनः। कवयः क्रान्तदर्शनाः। इन्द्रस्य रूपं भिषज्यन् भिषज्यन्तः भिषज् रुग्जये कण्ड्वादित्वा-द्यक् ततः शतृप्रत्ययः वचनव्यत्ययः। इन्द्रभैषज्याय यज्ञं वयन्तीत्यर्थः॥ ८० ॥

१—१९,४,१२। २—१२,८,३,१३।

तिस्रो देवताः अश्विसरस्वत्यः संरराणाः सम्यक् रममाणाः सत्यः अस्येन्द्रस्य तदमृतममरणधर्मि रूपं शचीभिः कर्मभिः सन्दधुः कर्माङ्गैः सन्धानं चक्रुः तदेवाह लोमानि इन्द्ररोमाणि शष्पैर्विरूढव्रीहिभिः सन्दधुः अस्येन्द्रस्य त्वक् त्वचं च तोक्मभिः विरूढयवैर्बहुधा सन्दधुः लाजा न लाजाश्चास्य मांसं समभवत्। अध्यायसमाप्तिपर्यन्तं नकाराः सर्वे चकारार्थाः॥ ८१ ॥

रुद्रवत् वर्त्तनिर्मार्गो ययोस्तौ रुद्रवर्त्तनी रुग्णवर्त्तनी वा भिषजा भिषजौ वैद्यौ अश्विना अश्विनौ सरस्वती च तदन्तरं शरीरान्तवर्ति पेश इन्द्रस्य रूपम् वयति वयन्ति सम्बध्नन्ति वचनव्यत्ययः। तदेवाह मासरैः शष्पादिचूर्णचर्मनिःस्रावैः अस्थि सम्बध्नन्ति कारोतरेण गलनवाससा मज्जानं वयन्ति। कीदृशास्ते गवां त्वचि चर्मणि दधतः सुरां स्थापयन्तः ॥ ८२ ॥

नासत्याभ्यामश्विभ्यां सहिता सरस्वती वसु धनं दर्शतं दर्शनीयं वपुश्च वयति पटमिव सृजति इन्द्रस्येति शेषः कीदृशं वसु पेशलं पेश इति हिरण्यरूपयोर्नाम पेषं लाति गृह्णाति पेशलं हिरण्यवद्रूपवद्वा। मनसा विचार्येति शेषः। परिस्रुता परिस्रुतः

तद॒श्विना॑भि॒षजा॑रु॒द्रव॑र्त्तनी॒सर॑स्वती॒वय॑ति॒पेशो॒अन्त॑रम्। अ॒स्थिम॒ज्जान॒म्मास॑रैः॒कारो॑त॒रेण॒दध॑तो॒गवा॒न्त्वचि॥८२॥

सर॑स्वती॒मन॑सापे॒श॒लंवसु॒नास॑त्याभ्यांवयति॒दर्श॒तंवपुः। रस॒म्परि॒स्रुता॒नरो॒हि॒तन्न॒ग्नहु॒र्धीर॒स्तस॑र॒न्नवेम॑॥ ८३ ॥

पय॑सा॒शु॒क्रम॒मृत॑ञ्ज॒नित्र॒ꣳसुर॑या॒मूत्रा॑ज्जनयन्त॒रेतः॑। अपाम॑तिन्दुर्म्म॒तिम्बाध॑माना॒ऊव॑ध्यं॒वात॒ꣳसब्व्र॑न्तदा॒रात्॥८४॥

सुरायाः रोहितं लोहितं रसं न रसञ्च वयति इन्द्रवपुषो रञ्जनाय अत एव वेदेषु रोहितः इन्द्रः पठ्यते। अथ तदा नग्नहुः किण्वः सुराकन्दः पूर्वोक्तः तसरं वयनसाधनं वेम न वेमा च भवति तसरवेमानौ कुविन्दानां प्रसिद्धौ। कीदृशो नग्नहुः धीरः धियमीरयति प्रेरयतीति धीरः मादक इत्यर्थः विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति वचनात् नग्नहोः कर्तृत्वं विवक्षितम्॥ ८३ ॥

प्रकृतत्वादश्विनौ सरस्वती च पयसा दुग्धेन रेतो वीर्यं जनयन्त उदपादयन् अडभाव आर्षः इन्द्रस्येति शेषः। कीदृशं रेतः शुक्रं शुक्लम् अमृतममरणहेतु जनित्रं जनयतीति जनित्रं जननशीलम्। आरात् समीपे स्थित्वा तत्प्रसिद्धमूवध्यं वातं नाडी-

गतं सर्व्वं च सुरया कृत्वा मूत्रात् मूत्रं चाजनयन्त आमाशयगतमन्नमूवध्यम् पक्वाशयगतमन्नं सवत्रम्। कीदृशास्ते अमतिं बध्यमावं दुर्म्मतिं दुर्बुद्धिञ्च बाधमाना निवर्तयन्तः सद्बुद्धिं ददत इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

सुष्ठु त्रायते रक्षति सुत्रामा इन्द्रः पुरोडाशदेवता इन्द्रस्य हृदयेण हृदयं जजान जनयति। सविता च पुरोडाशेनेन्द्रस्य सत्यं जजान। वरुणो भिषज्यन् इन्द्रस्य चिकित्सां कुर्वन् सन् यकृत् कालखण्डं क्लोमानं गलनाड़िकाञ्च जजान। वायव्यैः सौमिकौर्ध्वपात्रैः मतस्ने हृदयोभयपार्श्वस्थे अस्थिनी पित्तं न पित्तञ्च मिनाति निर्मिमीते सृजतीत्यर्थः सौमिकान्यौर्ध्वपात्राणि वायव्यसञ्ज्ञानि ॥ ८५ ॥

इन्द्रःसुत्रामाहृदयेनसत्यम्पुरोडाशेनसविताजजान।यकृत्क्लोमानंवरुणोभिषज्यन्मतस्नेवायव्यैर्नमिनातिपित्तम्।८५।

आन्त्राणिस्थालीर्मधुपिन्वमानागुदाःपात्राणिसुदुघानधेनुः। श्येनस्यपत्रन्नप्लीहाशचीभिरासन्दीनाभिरुदरन्नमाता ॥८६॥

कुम्भोवनिष्ठुर्जनिताशचीभिर्यस्मिन्नग्रेयोन्याङ्गर्भोअन्तः।प्लाशिर्व्यक्तःशतधारउत्सोदुहेनकुम्भीस्वधाम्पितृभ्यः॥८७॥

स्थालीः स्थाल्यः आन्त्राणि अभवन् कीदृश्यः स्थाल्यः मधु पिन्वमानाः मधु सिञ्चन्त्यः। पात्राणि गुदा गुदस्थानान्यभवन्। सुदुघा न धेनुः शोभनं दुग्धे सा सुदुघा दोग्ध्री च धेनुः आदित्येष्टेर्दक्षिणारूपा गुदा एवाभवत्। श्येनस्य पत्रञ्च प्लीहा हृदयवामभागस्थः शिथिलमांसपिण्डः गुल्मसञ्ज्ञोऽभवत्। आसन्दी शचीभिर्नाभिरुदरं चाभवत् कीदृशासन्दी माता जननीस्थानीया आसन्द्यामभिषिच्यते ऽतस्तत्रो जायतइव। नाशार्थाः ॥ ८६ ॥

कुम्भः सुराधानकुम्भः शचीभिः कर्मभिः कृत्वा वनिष्ठुः स्थूलान्त्रं जनिता जनयति। यस्मिन् कुक्ष्यां योन्यां कुम्भरूपे योनौ स्थाने अग्रे प्रथममन्तर्मध्ये गर्भः सुरारूप उषितः। शतधार उत्सः कूपतुल्यः कुम्भः व्यक्तः स्पष्टः स्राग्भिः शिश्नोऽभवत्। कुम्भी सुराधानी च पितृभ्यः स्वधां दुहे दुग्धे अन्नं पूरयति लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः ॥ ८७ ॥

अस्येन्द्रस्य सत् सतः पात्रविशेषो मुखमभूत् सतशब्दस्यान्तलोपश्छान्दसः सतेन इत् सतेनैवास्य शिरोऽभूत्। पवित्रं जिह्वाभवत्। अश्विना अश्विनौ सरस्वती च आसन् आस्येऽभवन्। चप्यञ्च पायुरिन्द्रियमभूत्। वालो सुरागलनवस्त्रमस्येन्द्रस्य

मुख॑ꣳ स॒दस्य॒ शिर॒ इत्स॒तेन॑ जि॒ह्वा प॒वित्र॑म॒श्विना॒सन्त्सर॑स्वती। च॒प्यं न पा॒युर्भि॒षग॑स्य॒ वालो॑ व॒स्तिर्न शेपो॒ हर॑सा तर॒स्वी ॥ ८८ ॥

अ॒श्विभ्यां॒ चक्षु॑र॒मृतं॒ ग्रहा॑भ्यां॒ छागे॑न॒ तेजो॑ ह॒विषा॑ शृ॒तेन॑। पक्ष्मा॑णि गो॒धूमैः॒ कुव॑लैरु॒तानि॒ पेशो॒ न शु॒क्रमसि॑तं वसाते ॥ ८९ ॥

अवि॒र्न मे॒षो न॒सि वी॒र्या॒य प्रा॒णस्य॒ पन्था॑ अ॒मृतो॒ ग्रहा॑भ्याम्। सर॑स्वत्युपवा॒कैर्व्या॒नं नस्या॑नि ब॒र्हिर्बद॑रैर्जजान ॥ ९० ॥

भिषग्वैद्यो वस्तिर्गुदं शेपो लिङ्गं चाभूत् वालेन त्रयं जातम् कीदृशः शेपः हरसा वीर्येण तरस्वी वेगवान् ॥ ८८ ॥

अश्विभ्यामिन्द्रस्य चक्षुः क्रियते ग्रहाभ्यामश्विदेवत्याभ्यां चक्षुरेवामृतमनश्वरं क्रियते। शृतेन पक्वेन हविषा छागेन छागरूपेण पक्वहविषा तेजश्चक्षुःसम्बन्धि क्रियते। गोधूमैः पक्ष्माणि नेत्रलोमानि क्रियन्ते कुवलैर्बदरैः उतानि चक्षुर्निविष्टानि लोमानि क्रियन्ते। शुक्रं शुक्लमसितं कृष्णं च पेशः रूपं शुक्लकृष्णे नेत्रगते रूपे वसाते आच्छादयाते कुर्वीत इत्यर्थः प्रकृतत्वादश्विनौ कर्तारौ ॥ ८८ ॥

अविः सारस्वतो मेषश्च नसि इन्द्रस्य नासिकायां] वीर्यायावस्थितः। ग्रहाभ्यां सारस्वताभ्यां प्राणस्य प्राणवायोः पन्था मार्गोऽमृतः अनश्वरः क्रियते। सरस्वती उपवाकैर्यवाङ्कुरैः कृत्वा व्यानमिन्द्रस्य व्यानवायुं जजान जनयति। बर्हिर्बदरैः सह नस्यानि नासिकाभवानि लोमानि जजान ॥ ९० ॥

ऋषभः बलाय सामर्थ्यायेन्द्रस्य रूपं चक्रे। ग्रहाभ्यामैन्द्राभ्याममृतं भूनभविष्यद्वर्तमानशब्दग्राहि श्रोत्रं श्रोत्रेन्द्रियं कर्णाभ्यामिन्द्रस्य कर्णयोश्चक्रे कर्णशष्कुल्योः श्रोत्रेन्द्रिय स्थापितमित्यर्थः। यवा बर्हिश्च भ्रुवि भ्रुवोः केसराणि लोमान्यभवन् कर्कन्धु

इन्द्रस्यरूपमृषभोबलायकर्णाभ्याᳪंश्रोत्रममृतङ्ग्रहाभ्याम्। यवानबर्हिर्भ्रुविकेसराणिकर्कन्धुजज्ञेमधुसारघम्मुखात् ९१।

आत्मन्नुपस्थेनवृकस्यलोममुखेश्मश्रूणिनव्याघ्रलोम। केशानशीर्षन्यशसेश्रियैशिखासिᳪंहस्यलोमत्विषिरिन्द्रियाणि ॥९२॥

अङ्गान्यात्मन्भिषजातदश्विनात्मानमङ्गैःसमधात्सरस्वती। इन्द्रस्यरूपᳪंशतमानमायुश्चन्द्रेणज्योतिरमृतन्दधानाः ॥९३॥

बदरं मुखात् सारघं मधु तत्तुल्यं लालाश्लेष्मादि जज्ञे सरघा मधुमक्षिका तत्सम्बन्धि सारघम् यथा मधु नानातरुभ्य आनीयते एवं लालादि सर्वाङ्गेभ्यो भवति इति लालादीनां मधुसाम्यम् ॥ ९१ ॥

आत्मन् आत्मनि शरीरे उपस्थे गुह्ये च यानि लोमानि तानि वृकस्य लोमानि लोमेति जातावेकवचनम्। मुखे यानि श्मश्रूणि तानि च व्याघ्रलोम। शीर्षन् शीर्षणि शिरसि च यशसे यशोऽर्थं ये केशाः या च श्रियै शोभायै शिखा या च त्विषिः कान्तिः यानि चेन्द्रियाणि तत्सर्वं सिंहस्य लोम ॥ ९२ ॥

भिषजा भिषजौ अश्विना अश्विनौ आत्मन् आत्मनि अङ्गान्यवयवान् समधातां समयोजयताम् सरस्वती तत् तमात्मानमङ्गैः समधात्संदधे कीदृशा अश्वयादयः इन्द्रस्य रूपमायुश्च चन्द्रेणाह्लादकेन ज्योतिर्ज्योतिषा सहामृतमनश्वरं दधानाः सम्पादयन्तः कीदृशं रूपं शतमानं शतानामनेकेषां प्राणिनां मानं पूजा यस्मिन् तज्जगत्पूज्यमित्यर्थः ॥ ९३ ॥

सरस्वती अश्विभ्यां पत्नी अश्विनोः पत्नी भूत्वा योन्यामन्तर्योनिमध्ये गर्भमिन्द्रलक्षणं सुकृतं यथा तथा शोभनं कृतं बिभर्ति । अपां

सरस्वतीयोन्याङ्गर्भमन्तरश्विभ्याम्पत्नीसुकृतम्बिभर्त्ति । अपाꣳरसेनवरुणोनसाम्नेन्द्रꣳश्रियैजनयन्नप्सुराजा ॥ ९४ ॥

तेजःपशूनाꣳहविरिन्द्रियावत्परिस्रुतापयसासारघम्मधु । अश्विभ्यान्दुग्धम्भिषजा

सरस्वत्यासुतासुताभ्याममृतःसोमइन्दुः ॥ ९५ ॥

॥ इति माध्यन्दिनिशाखायां वाजसनेयसंहितायां ऊनविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १९ ॥

राजा अपामीश्वरो वरुणः अपां रसेन साम्ना उदकरसभूतेन साम्ना इन्द्रं श्रियै जनयन् सन् बिभर्तीत्यनुषङ्गः । नश्चार्थः ॥ ९४ ॥

भिषजा भिषग्भ्यामश्विभ्यां सरस्वत्या च इन्द्रियावत् इन्द्रियवत् वीर्यवत् पशूनां सम्बन्धि हविरादाय परिस्रुता पयसा च सह सारघं मधु चादाय इन्द्रार्थं तेजो दुग्धं स्रावितम् । सुतासुताभ्यां परिस्रुत्पयोभ्यां सकाशात् अमृतोऽमृतरूपः इन्दुरै

खयंप्रद: सोमस्य दुग्ध: ॥ एवं यैः सरस्वत्यश्विभिरिन्द्राय नानाद्रव्येभ्यो नानारसानादायोपकार: कृत: तेभ्यः सोत्रामणीद्रष्टृभ्यो नमः ॥ ९५ ॥ १—१९,४,७। २—१९,४,८। ३—१२,८,३,९। ४—१९,४,९। ५—१९,५,१०-११।

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे। सुरादीन्द्राभिषिकान्तोऽध्यायो नवदशोऽगमत् ॥ १९ ॥

का० सोमासन्दीवदासन्दीं जानुमात्रपदीं वेद्योर्निदधाति क्षत्रस्य योनिरिति[१]। जानुप्रमाणपादामासन्दीं वेद्योर्मध्ये निदधाति सोमासन्दीवद्विबि मुञ्जरज्जुव्युताम् आसन्द्या द्वौ पादौ दक्षिणवेदौ द्वावुत्तरवेदौ यथा तथेति सूत्रार्थः ॥ आसन्दीदेवताका द्विपदा गायत्री। हे आसन्दि त्वं क्षत्रस्य योनिरुत्पत्तिस्थानमसि। आसन्द्यामभिषिक्तो गुणधर्मानर्हति राजेति भावः। क्षत्रस्य

क्षत्रस्य योनिरसि क्षत्रस्य नाभिरसि। मा त्वा हिꣳसीन्मा मा हिꣳसीः ॥ १ ॥

निषसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा। साम्राज्याय सुक्रतुः। मृत्योः पाहि विद्योत्पाहि ॥ २ ॥

नाभिर्न हनं बन्धनं चासि ॥ का० कृष्णाजिनमस्यामास्तृणाति मा त्वेति[२]। अस्यामासन्द्यां कृष्णाजिनं छादयेदित्यर्थः ॥ यजुः कृष्णाजिनदेवत्यम् प्राजापत्या गायत्री। यज्ञाध्यासेन कृष्णाजिनं प्रार्थ्यते। हे कृष्णाजिन आसन्दी त्वा त्वां मा हिंसीः त्वं च मा मां मा हिंसीः मा जहि। यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञस्य चैवात्मनश्चाहिंसायै इति[३] श्रुतेः ॥ १ ॥

का० तस्मिन्नास्ते यजमानो निषसादेति[४]। यजमानः कृष्णाजिने उपविशेत् ॥ व्याख्याता(१०,२७)॥ का० पादयो रुक्मा उपास्यति राजतꣳ सव्ये मृत्योरिति सौवर्णꣳ शिरस्येके विद्योदिति[५]। आसन्द्युपविष्टयजमानस्य पादयोरधो रुक्मौ मण्डलाकारौ भूषणविशेषौ न्यस्यति राजतं सव्ये मृत्योरितिमन्त्रेण सौवर्णं दक्षे विद्योदिति सौवर्णं रुक्मं शिरसीत्येके ऊचुरिति सूत्रार्थः ॥ रुक्मदेवत्ये

यजुषी देव्यौ बृहत्यौ। हे रुक्म रुक्मः मृत्योः अकालमरणान्मां पाहि रक्ष। हे सौवर्ण रुक्म विद्योत् विद्युतः मां पाहि विद्योतत इति विद्योत् विच्प्रत्यये गुणः विद्युत्पातादपीत्यर्थः ॥ २ ॥

का० सर्वसुरभ्युन्मृदित ँ शेषैरभिषिञ्चत्या मुखादवस्रावयन्प्रतिदिश ँ सर्वत्र सावित्रमश्विनोः सरस्वत्या इन्द्रस्येति प्रतिमन्त्रम्[१]। सर्वैः सुरभिभिश्चन्दनकर्पूरकस्तूरीकेसरादिभिरुद्वर्तितम्। सावित्रं यजुर्देवस्य त्वेति सर्वत्र त्रिष्वपि मन्त्रेष्वन्विति। चतुर्थोऽभिषेक उत्तरे स्थितस्त्रिभिर्मन्त्रैर्महाव्याहृतिभिरिन्द्रस्येति तृतीयमन्त्रेण वा कुर्यादिति सूत्रार्थः॥ देवस्य त्वा। व्याख्यातम्॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम्। अश्विनोर्भैषज्येन तेजसे ब्रह्मवर्चसायाभिषिञ्चामि सरस्वत्यै भैषज्येन वीर्यायान्नाद्यायाभिषिञ्चामीन्द्रस्येन्द्रियेण बलाय श्रियै यशसेऽभिषिञ्चामि ॥ ३ ॥

अश्विनोः। त्रीणि लिङ्गोक्तदेवतानि आद्यं प्राजापत्या बृहती द्वे ऋग्गायत्र्यौ। हे यजमान अश्विनोः भैषज्येन वैद्यकर्मणा त्वामभिषिञ्चामि भिषजः कर्म भैषज्यम् किमर्थं तेजसे कान्त्यै ब्रह्मवर्चसाय सर्वेनास्खलितवेदवेदाङ्गजनिता कीर्तिर्ब्रह्मवर्चसम्॥ सरस्वत्यै भैषज्येन षष्ठ्यर्थे चतुर्थी सरस्वत्या भिषक्कर्मणा च भवन्तं देवमभिषिञ्चामि किमर्थं वीर्यायान्नाद्याय वीर्यं सामर्थ्यम् अन्नाद्यमन्नभक्षणसामर्थ्यम् तस्मै॥ इन्द्रस्येन्द्रियेण इन्द्रियपाटवेन सामर्थ्येन च त्वामभिषिञ्चामि किमर्थं बलाय सामर्थ्याय श्रियै सर्वसमृध्यै यशसे कीर्त्यै ॥ ३ ॥

का० यजमानमालभते कोऽसीति[२]। अध्वर्युर्यजमानं स्पृशति॥ प्राजापत्या गायत्री उष्णिग्गर्भा षट्सप्तकादष्टोर्ष्णिग्गर्भेति

१——१९,४,१४। २——१९,४,१९।

वदनात्। हे यजमान त्वं कः प्रजापतिः असि अत्यन्तं कः कतमः श्रेष्ठः प्रजापतिरसि प्रजापतयो बहवः तत्रोत्तमोऽसि। कस्मै प्रजापतिपदप्राप्तये त्वामहमभिषिक्तवानिति शेषः काय प्रजापतिभावाय चाभिषिक्तवान्॥ का० सुश्लोकेत्यालब्धो ह्वयति[1]। अध्वर्युणा स्पृष्टो यजमानः सुश्लोकादिसञ्ज्ञात्रयेणाह्वयति॥ हे सुश्लोक एहीति शेषः शोभनः श्लोकः कीर्तिर्यस्य। शोभनं मङ्गलमुदयो यस्य स सुमङ्गलः हे सुमङ्गल त्वमेहि। हे सत्यराजन् एहि सत्योऽविनाशी राजा प्रभुर्यस्य सः॥ ४॥

का० अङ्गानि चालभते यथालिङ्गं शिरो म इति प्रतिमन्त्रम्[2]। यजमानो यथालिङ्गमङ्गान्यालभते॥ इन्द्रशरीरावयवदेवताकं पञ्चर्चं तत्र तृतीया गायत्री अन्त्या त्र्यवसाना महापङ्क्तिः तिस्रोऽनुष्टुभः। अभिषिक्तो यजमान इन्द्ररूप आत्मानं

कोऽसि कतमोऽसि कस्मै त्वा काय त्वा। सुश्लोक सुमङ्गल सत्यराजन्॥ ४॥

शिरो मे श्रीर्यशो मुखं त्विषिः केशाश्च श्मश्रूणि। राजा मे प्राणो अमृतं सम्राट् चक्षुर्विराट् श्रोत्रम्॥ ५॥

सर्वात्मकं पश्यन्नाह। मे मम शिरः श्रीः शोभास्तु वर्तते वा मे मुखं यशोऽस्तु केशाः श्मश्रूणि मुखलोमानि च त्विषिर्दीप्तिरस्तु। राजा दीप्यमानो मे मम प्राणो मुखवायुरमृतमस्तु। चक्षुरिन्द्रियं सम्राट् अस्तु सम्यक् राजते सम्राट्। श्रोत्रमिन्द्रियं विराट् विविधं राजमानमस्तु॥ ५॥

[1]—१९,४,२०। [2]—१९,४,२१।

मे जिह्वा रसनेन्द्रियं भद्रं कल्याणरूपमस्तु। वाक् वागिन्द्रियं महः मह्यते पूज्यते महः पूज्यमानास्तु महतेरसुन् प्रत्ययः मनो मन्युः क्रोधरूपमस्तु क्रोधफलं ददातु। भामः क्रोधः स्वराट् स्वेनैव राजमानोऽस्तु न तु कुतश्चित् प्रतिहन्यतामित्यर्थः। तदुक्तम्। शक्तिरहितोऽपि कुप्यति मानं चोद्वहति सेवकजनोऽपि अर्थरहितोऽपि कामी जानाति विधिं विडम्बयितुमिति। अङ्गुलयो

मोदाः आनन्दरूपाः सन्तु मोदन्ते ता मोदाः पचाद्यच् । अङ्गानि प्रमोदाः प्रकृष्टहर्षाः सन्तु । मे मम मित्र सहः अस्तु सहते अभिभवति शत्रु मिति सहः रिपुनाशकमस्तु ॥ ६ ॥

मे बाहू बलमस्तु बलवन्तौ स्तामित्यर्थः । इन्द्रियञ्च बलं स्वकार्यक्षममस्तु । मे हस्तौ कर्म चास्तु सत्कर्मकुशलौ सामर्थ्यवन्तौ च स्तामित्यर्थः । मम आत्मा अन्तरात्मा उरो हृदयञ्च चत्रं क्षतात् त्राणकरमस्तु ॥ ७ ॥

जिह्वा मे भद्रं वाङ्महो मनो मन्युः स्वराड् भामः । मोदाः प्रमोदा अङ्गुलीरङ्गानि मित्रं मे सहः ॥ ६ ॥

बाहू मे बलमिन्द्रियꣳ हस्तौ मे कर्म वीर्य्यम् । आत्मा क्षत्रमुरो मम ॥ ७ ॥

पृष्टीर्मे राष्ट्रमुदरमꣳसौ ग्रीवाश्च श्रोणी । ऊरू अरत्नी जानुनी विशो मेऽङ्गानि सर्वतः ॥ ८ ॥

नाभिर्मे चित्तं विज्ञानम्पायुर्मेऽपचितिर्भसत् । आनन्दनन्दावाण्डौ मे भगः सौभाग्यम्पसः ।

मे मम पृष्टीः पृष्ठप्रदेशो राष्ट्रं देशो देशवत्सर्वाधारमस्तु । मे मम उदरमंसौ स्कन्धौ ग्रीवाः कण्ठदेशाः श्रोणी कटिदेशौ ऊरू सक्थिनी अरत्नी हस्तदेशौ जानुनी च सर्वतोऽन्यान्यङ्गानि च विशः प्रजाः सन्तु प्रजावत्पोष्याः सन्तु ॥ ८ ॥

मे नाभिः चित्तं ज्ञानरूपमस्तु । पायुर्मे गुदेन्द्रियं विज्ञानं ज्ञानजनितसंस्काराधारमस्तु । भसत्स्त्रीप्रजननमपचितिः प्रजारूपमस्तु सुभगमस्तु यजमानपत्नीविषयमेतत् । मे आण्डौ वृषणौ आनन्दनन्दौ स्तामानन्देन सम्भोगजनितसुखेन नन्दतस्तौ तत्सुख-

भोक्तारो भवतामित्यर्थः। पसः पसतेः स्पृशतिकर्मण इति यास्कोक्तेः पसो लिङ्गं भगः सौभाग्यं चास्तु भग ऐश्वर्यं सौभाग्यं सम्पत्तिः सर्वदा भोगासक्तमस्त्वित्यर्थः। जङ्घाभ्यां पद्भ्यां चाहं धर्मोऽस्मि उपलक्षणमेतत् सर्वाङ्गैर्धर्मरूपोऽस्मि धर्मरूपत्वादेव विशि प्रजायां राजा प्रतिष्ठितोऽस्मि धर्मप्रतिष्ठितो हि राजा भवति ॥ ९ ॥

का० कृष्णाजिनेऽवरोहति प्रति क्षत्रइति[१]। असान्दीतो यजमानः कृष्णाजिनेऽवतरति। विश्वदेवदेवत्यं यजुः अतिशक्करी।

जङ्घाभ्याम्पद्भ्यान्धर्म्मोऽस्मिविशिराजाप्रतिष्ठितः ॥ ९ ॥

प्रतिक्षत्रेप्रतितिष्ठामिराष्ट्रे प्रत्यश्वेषुप्रतितिष्ठामिगोषु। प्रत्यङ्गेषुप्रतितिष्ठाम्यात्मन्प्रतिप्राणेषप्रति तिष्ठामिपुष्टे प्रतिद्यावापृथिव्योःप्रतितिष्ठामियज्ञे ॥ १० ॥

त्रयादेवाएकादशत्रयस्त्रिंशाःसुराधसः। बृहस्पतिपुरोहितादेवस्यसवितुःसवे। देवादेवैरवन्तुमा ॥ ११ ॥

अहं क्षत्रे प्रतितिष्ठामि क्षत्रियजातौ प्रतिष्ठायुक्तो भवामि। राष्ट्रे देशे अश्वेषु गोषु अङ्गेषु करपादाद्यवयवेषु आत्मन् आत्मनि चित्ते प्राणेषु पञ्चसु पुष्टे पुष्टौ समृद्धौ द्यावापृथिव्योः स्वर्गेहलोकयोः यज्ञे ज्योतिष्टोमादौ च प्रतितिष्ठामि। क्रियापदावृत्तिः फलातिशयद्योतनार्था। क्षत्रियदेशयोः प्रतिष्ठा वशीकरणम् गोऽश्वप्रतिष्ठा तत्प्राप्तिः प्राणाङ्गप्रतिष्ठा नीरोगत्वम् आत्मप्रतिष्ठा निराधित्वम् पुष्टप्रतिष्ठा धनसमृद्धिः द्यावापृथिव्योः प्रतिष्ठोभयलोककीर्तिः यज्ञे प्रतिष्ठा यज्ञकरणम् वश्यविश्वः पशुमान्निराधिव्याधिः श्रीमान्यज्ञकर्ता च भवेयमिति भावः ॥ १० ॥

१——१९,५,२३।

का०^ त्रया देवा इति शस्त्रान्ते जुहोति^१। शस्त्रसमाप्तौ वषट्कृते त्रया इति कण्डिकाद्वयात्मकेन मन्त्रेण त्रयस्त्रिंशं वसाग्रहं जुहोति। त्र्यवसाना विश्वदेवदेवत्या पङ्क्तिः। एकादश देवा देवैः वक्ष्यमाणैः सह मा मामवन्तु रक्षन्तु। कोदृशाः त्रयोऽवयवा येषान्ते सङ्ख्याया अवयवे तयप् द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वेति अयजादेशः। एकादश त्रिगुणा इत्यर्थः ते च कतीति स्वयमेवाह त्रयस्त्रिंशाः तिसृभिरधिका त्रिंशत् सङ्ख्या येषान्ते त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्या इत्यर्थः। सुराधसः शोभनं राधो येषान्ते राध इति धननाम राध्नुवन्त्यनेनेति यास्कोक्तिः^२। तथा बृहस्पतिपुरोहिताः बृहस्पतिः पुरोहितो येषान्ते। तथा सवितुः देवस्य सवे आज्ञायां वर्तमानाः। देवाः दीप्यमानाः॥ ११॥

प्रथमाद्वितीयैर्द्वितीयास्तृतीयैस्तृतीयाः सत्येनसत्यंयज्ञेनयज्ञोयजुर्भिर्यजूꣳषिसामभिस्सामान्यृग्भिर्ऋचपुरोनुवाक्याभिःपुरोनुवाक्यायाज्याभिर्याज्यावषट्कारैर्वषट्काराआहुतिभिराहुतयोमेकामान्त्समर्द्धयन्तुभूःस्वाहा॥ १२॥

कथमवन्तु तत्राह। विश्वदेवदेवत्यमार्षीर्लिङ्गं यजुः प्रकृतिश्छन्दः। प्रथमा देवा द्वितीयैः सहिता मामवन्तु द्वितीयास्तृतीयैः सहावन्तु तृतीयाः सत्येन सह सत्यं यज्ञेन सह यज्ञो यजुर्भिः सह यजूंषि सामभिः सह सामान्यृग्भिः सह ऋचः पुरोऽनुवाक्याभिः सह पुरोऽनुवाक्या याज्याभिः सह याज्या वषट्कारैः सह वषट्कारा आहुतिभिः सह एवं त्रिप्रकारैरेकादशसङ्ख्यैर्देवैरुत्तरोत्तरं पालिता आहुतयो मे मम कामानभिलाषान् समर्धयन्तु पूरयन्तु भूः भुवनं भूः हुतमिदं स्वाहा सुहुतमस्तु॥ १२॥

१——१९,५,८। २——निरु० ४,३।

का० प्रत्यक्षभक्ष यजमानो लोमानि प्रयतिरिति[१]। यजमानो ग्रहमेवं प्रत्यक्षमुपहवपूर्वकं भक्षयति॥ लोमत्वगादिदेवतानुष्टुप्। मम लोमानि प्रयतिः प्रयतनं प्रयतिः प्रयत्नो वर्तते तथोत्थामी यथा लोमस्वपि प्रयत्नः। मे मम त्वङ् आनतिः आगतिश्च आनमन्ति भूतानि यस्यां सा आनतिः आगच्छन्ति भूतानि यां प्रति सा आगतिः मदीयां त्वचं दृष्ट्वा भूतान्यागच्छन्ति नमन्ति चेत्यर्थः। मे मम मांसमुपनतिः उपनमन्ति भूतानि यत्र। ममास्थि वसु धनं धनरूपमेव। मे मज्जा आनतिः आनमन्ति भूतानि यत्र। उपलक्षणमेतत् मम सप्त धातवो जगद्वशीकरणसमर्था इत्यर्थः॥ १३॥

लोमानिप्रयतिर्म्ममत्वङ्मआनतिरागतिः॥ माꣳसम्मउपनतिर्वस्वस्थिमज्जामआनतिः॥ १३॥

यद्देवादेवहेडनन्देवासश्चकृमावयम्॥ अग्निर्मातस्मादेनसोविश्वान्मुञ्चत्वꣳहसः॥ १४॥

यदिदिवायदिनक्तमेनाꣳसिचकृमावयम्। वायुर्म्मातस्मादेनसोविश्वान्मुञ्चत्वꣳहसः॥ १५॥

इत उत्तरमवभृथः॥ का० मासरकुम्भं प्लावयति यद्देवा इति[१]। अवभृथेष्टिं कृत्वा यद्देवा इत्यादिना वरुण नो मुञ्चेत्यन्तेन सार्धकण्डिकाचतुष्कात्मकेन मन्त्रेण मासरकुम्भं जले तारयति॥ अग्निवायुसूर्यदेवत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः कूष्माण्डीसञ्ज्ञाः। दीव्यन्ति देवाः दीप्यमाना हे देवासो देवा वयं यद्देवहेडनं देवानां हेडनमपराधं चकृम कृतवन्तः करोतेर्लिट् संहितायां छान्दसो दीर्घः। अग्निस्तस्मादेनसः पापात् मा मां मुञ्चतु पृथक्करोतु विश्वात् विश्वस्मात्सर्वस्मात् अंहसः विघ्नाच्च मुञ्चतु। ङसेः स्मादभाव आर्षः॥ १४॥

१—१९,५,१०। २—१९,५,१२।

यदि चेत् दिवा अहनि यदि नक्तं रात्रौ वयमेनांसि पापानि चकृम। वायुः तस्मादेनसः विश्वस्मादंहसश्च मां मुञ्चतु ॥ १५ ॥

यदि जाग्रत् सप्तम्या लुक् यदि जाग्रति जाग्रदवस्थायाम् यदि स्वप्ने स्वप्नावस्थायामेनांसि वयं चकृम सूर्यस्तस्मादेनसः विश्वादंहसश्च मां मुञ्चतु ॥ श्रुत्या त्वन्यथा व्याख्यातम्। जाग्रति मनुष्ये यत्पापं कृतं स्वप्ने पितृषु यत्पापं कृतम् तस्मान्मा मुञ्चतु। मनुष्या वै जागरितं पितरः सुप्तं मनुष्यकिल्बिषाच्चैवैनं पितृकिल्बिषाच्च मुञ्चतीति श्रुतेः[1] ॥ १६ ॥

लिङ्गोक्तदेवतं यजुः। ग्रामे अरण्ये वने सभायां पक्षपातादि यदेनः इन्द्रिये इन्द्रियविषये परापवादपरनारीदर्शनादि यत्

यदिजाग्रद्यदिस्वप्नऽएनाᳬंसिचकृमावयम्। सूर्य्योमातस्मादेनसोविश्वान्मुञ्चत्वᳬंहसः ॥ १६ ॥

यद्ग्रामेयदरण्येयत्सभायांयदिन्द्रिये। यच्छूद्रेयदर्य्येयदेनश्चकृमावयंयदेकस्याधिधर्म्मणितस्यावयजनमसि ॥ १७ ॥

यदापोऽअघ्न्याइतिवरुणेतिशपामहेततोवरुणनोमुञ्च। अवभृथनिचुम्पुणनिचेरुरसिनिचुम्पुणः।

देवविषये वा शूद्रे अर्ये वैश्ये अर्यः स्वामिवैश्ययोरिति निपातः यत्पापं वयं चकृमः। आवयोः पत्नीयजमानयोरेकस्य अधिधर्मणि कर्मणि अधिकर्मविषये यदेनो धर्मलोपलक्षणम्। तस्यैनसः पापस्यावयजनं नाशनं त्वमसि नाशकोऽसीत्यर्थः। कुम्भं प्रति वचनम्। अवपूर्वो यजिर्नाशनार्थः ॥ १७ ॥

१—१२,९,२,२। २—१९,५,१४। ३—३,४८;८,२५।

यदापः। व्याख्यातम् (६,२२)। पूर्ववन्मज्जनम्[२]। पूर्ववदिति अवभृथेत्यादि ओषधीरुताप इत्यन्तेन सुराकुम्भस्य जले मज्जनम् ॥ अवभृथ। व्याख्यातम्[३] इयान्विशेषः अयक्षि अवायक्षि नाशितवानस्मि यजेर्लुङि तङि उत्तमैकवचने रूपम् पर्वत्र अयासिष·

मिति ॥ का० सुमित्रिया न इत्यपोऽञ्जलिदानाय दुर्मित्रिया इति द्वेष्यं परिषिञ्चति द्वौ विक्रमा उदङ्त्वा[1]। यजमानोऽवभृथप्रदेशात् द्वौ विक्रमौ उदीच्यां गत्वा सुमित्रिया इति जलाञ्जलिमादाय यस्यां दिशि रिपुस्तां प्रति सिञ्चतीति सूत्रार्थः ॥ सुमित्रिया नः। व्याख्यातम् (६,२२) ॥ १८ ॥ १९ ॥

का० अवभृथवत्स्नात्वा वासोऽपासनं द्रुपदादिवेति[1]। जलस्थावेव जायापती सौमिकावभृथवत्स्नात्वा कर्मकाले धृतं वासो-

अवदेवैर्देवकृतमेनोयक्ष्यवमर्त्यैर्मर्त्यकृतम्पुरुराव्णोदेवरिषस्पाहि ॥ १८ ॥

समुद्रेतेहृदयमप्स्वन्तःसन्त्वाविशन्त्वोषधीरुतापः। सुमित्रियानऽआपऽओषधयःसन्तुदुर्मित्रियास्तस्मै

सन्तुयोस्मान्द्वेष्टियञ्चवयन्द्विष्मः ॥ १९ ॥

द्रुपदादिवमुमुचानःस्विन्नःस्नातोमलादिव। पूतम्पवित्रेणेवाज्यमापःशुन्धन्तुमैनसः ॥ २० ॥

ऽप्सु क्षिपतः ॥ अन्त्येवत्यानुष्टुप्। आपो जलानि एनसः पापात् मा मां शुन्धन्तु पुनन्तु पापात्पृथक्कुर्वन्तु। तत्र दृष्टान्तत्रयमाह द्रुपदादिवेति पलाशीद्रुद्रुमागमा इत्यभिधानोक्तेः द्रुस्तरुः तन्मयं पदं द्रुपदं पादुका तस्मान्मुमुचानः पृथग्भवन् यथा पादुकादोषैरसम्बद्धो भवति मुचेर्विकरणव्यत्ययेन शानचि जुहोत्यादित्वाद् द्वित्वे मुमुचान इति रूपम्। यथा च स्विन्नः स्वेदयुक्तः स्नातः सन्मलात्पृथग् भवति। आज्यमिव यथा पवित्रेण कम्बलमयेन पूतं गालितमाज्यं धृतं कीटेभ्यः पृथग्भवति। तथापो मां शुन्धन्तु ॥ २० ॥

१—१९,५,५५। २—१९.५,१६।

का० सोमवदुत्क्रमणमागमनं च१। सोमवदिति उद्वयमिति मन्त्रेण जलान्निष्क्रमणम् अपाम सोमममृता अभूमेति जपतां सर्वेषां त्रिपश्वदेश्यमागमनमिति सूत्रार्थः॥ सूर्यदेवत्यानुष्टुप् प्रस्कण्वदृष्टा। वयं तमसः परि तमसः सकाशात् तमोबहुलादस्मा-ल्लोकात् उद्गन्म उद्गता निर्गताः गमेर्लुङि अपि लुप्तं मस्य नः। कीदृशा वयम् उत्तरमुत्कृष्टतरं स्वः स्वर्गं पश्यन्तः ईक्ष-माणाः किञ्च देवत्रा देवलोके सूर्यं देवं पश्यन्तः सन्त उत्तमं ज्योतिर्ब्रह्मरूपमुद्गन्म प्राप्ताः॥२१॥ १—१९,५,१७।

उद्वयन्तमसस्परिस्वःपश्यन्तउत्तरम्। देवन्देवत्रासूर्य्यमगन्मज्योतिरुत्तमम्॥२१॥

अपोअद्यान्वचारिषꣳरसेनसमसृक्ष्महि। पयस्वानग्नआगमन्तम्मासꣳसृजवर्चसाप्रजयाचधनेनच॥२२॥

एधोस्येधिषीमहिसमिदसितेजोसितेजोमयिधेहि। समाववर्त्तिपृथिवीसमुषाःसमुसूर्य्यः। समुविश्वमिदञ्जगत्।

वैश्वानरज्योतिर्भूयासंविभून्कामान्व्यश्नवैभूःस्वाहा॥२३॥

का० आहवनीयमुपतिष्ठतेऽपोअद्येति२। यजमान आहवनीयमुपतिष्ठते॥ अग्निदेवत्या पङ्क्तिः। हे अग्ने तं मां वर्चसा ब्रह्मवर्चसेन प्रजया पुत्रादिकया धनेन सुवर्णादिकेन च त्वं संसृज संयोजय योऽहमद्य अपः अन्वचारिषम् अवभृथकर्मणा जल-मनुचरितवानस्मि प्राप्तोऽस्मि चरतेर्लुङ् यथाहं रसेन जलेन समसृक्ष्महि संसृष्टोऽस्मि सृजेर्लुङ् वचनव्यत्ययः यथाहं पयस्वानु-दकवान्सन् आगमम् आगतवानस्मि गमेर्लुङि पुषादीति च्लेरङ्। तं मां वर्चआदिभिर्योजय॥२२॥ २—१९,५,१८।

का० एधोऽसीति समिधमादायाहवनीयेऽभ्यादधाति समिदसीति[1]। यजमानः एधोऽसीति मन्त्रेण समिधं गृहीत्वा समिदसीति मन्त्रेणाग्नौ दधाति॥ समिद्देवत्ये यजुषी। हे समित्त्वमेधः एधयति दीपयतीति एधः दीपिकासि वयं त्वत्प्रसादादेधिषीमहि धनादिभिर्वृद्धिं व्याप्नुयाम एधतेराशीर्लिङ्। हे समित् त्वं समिदसि समिन्धयति दीपयतीति समित् तेजश्चासि तत्संयोगेनाग्नेर्ज्वलनात् अतो मयि विषये तेजो धेहि धारय॥ का० जुहोति समाववर्त्तीति[2]। यजमानः स्त्रुक्स्रृहीतमाज्यं वाश्विकाग्निषेण जुहोति॥ समाववर्त्ति आग्नेयी गायत्री वैश्वानरज्योतिरिति यजुः आग्नेयम्। पृथिवी समाववर्त्ति सम्यगावर्तं ते विकरणव्यत्ययेन इतः परः स्नुः नश्यतीत्यर्थः उषाः दिवसोऽपि समाववर्त्ति सूर्यः समाववर्त्ति उ एवार्थे विश्वमिदं जगत्समाववर्त्ति।

अभ्यादधामि समिधमग्ने व्रतपते त्वयि। व्रतञ्च श्रद्धाञ्चोपैमीन्धे त्वा दीक्षितो अहम्॥ २४॥

यत्र ब्रह्म च क्षत्रञ्च सम्यञ्चौ चरतः सह। तँल्लोकम्पुण्यम्प्रज्ञेषं यत्र देवाः सहाग्निना॥ २५॥

अतोऽहं वैश्वानरज्योतिः भूयासम् विश्वेभ्यो नरेभ्यो हितो वैश्वानरः परमात्मा तद्रूपं ज्योतिर्ब्रह्मैव भूयासम्। विभून्महतोऽपि कामान् मनोरथान् व्याप्नुयाम्। भूः स्वाहा भुवनं भूः सत्तामात्रं ब्रह्म तस्मै स्वाहा सुहुतमस्तु भूरित्यव्ययम्॥ २३॥

का० अभ्यादधामीति प्रत्यृचमाहवनीये तिस्रः समिधोऽभ्यादधाति[3]। सौत्रामण्यादावाहितेष्टिं समाप्य त्रिपक्षर्धमाहवनीयदक्षिणाग्नौ विहृत्याग्न्यन्वाधानं ब्रह्मवरणं च कृत्वाहवनीये यजमानस्तिस्रः समिधः प्रत्यृचमादधाति॥ अग्निदेवत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः आश्वतराश्विदृष्टाः। हे अग्ने व्रतपते व्रतस्य कर्मणः पालक अहं समिधं त्वयि अभ्यादधामि जुहोमि तेन समिदाधानेन दीक्षितः सन्नहं व्रतं कर्म श्रद्धां विश्वासं चोपैमि उपगच्छामि त्वा त्वामिन्धे दीपयामि॥ २४॥ १—१९,५,१९। २—१९,५,२०। ३—१९,६,२१।

पुण्यं पवित्रं लोकं प्रज्ञेषं जानीयाम् लोकमप्राप्तानां तल्लोकज्ञानं न भवतीति स्वर्लोकगमनं प्रार्थ्यते। तं कम् यत्र लोके ब्रह्म ब्राह्मणजातिः क्षत्रं क्षत्रियजातिश्च सहावियोगेन चरतस्तिष्ठत इत्यर्थः कीदृशे ब्रह्मक्षत्रे सम्यञ्चौ लिङ्गव्यत्ययः समीची सम्यक् अञ्चतस्ते। यत्र चाग्निना सह देवाः संचरन्ति। सदा च विप्राः क्षत्रियाश्च यं गच्छन्ति तं देवलोकं प्राप्नुयामित्यर्थः ॥ २५ ॥

यत्र लोके इन्द्रश्च वायुश्च सम्यञ्चौ सह चरतः यत्र च सेदिः सदनं सेदिः आदृगमेति चाक्तिप्रत्ययः लिड्वत्वादेत्वाभ्यास-लोपौ। अन्नाप्राप्तिजनितं दुःखं सेदिः स यत्र न विद्यते तं लोकं पुण्यं पवित्रं प्रज्ञेषं प्रजानीयाम् जानातेः सिब्बहुलं लेटीति सिपीटि च रूपम् ॥ २६ ॥ १—१८,२,६।

यत्रेन्द्रश्च वायुश्च सम्यञ्चौ चरतः सह। तँल्लोकम्पुण्यम्प्रज्ञेषं यत्र सेदिर्न्न विद्यते ॥ २६ ॥

अ॒ꣳशुना॑ ते अ॒ꣳशुः पृ॑च्यतां॒ परु॑षा॒ परुः॑। ग॒न्धस्ते॒ सोम॑मवतु॒ मदा॑य॒ रसो॒ अच्यु॑तः ॥ २७ ॥

सि॒ञ्चन्ति॒ परि॑ षिञ्च॒न्त्युत्सि॑ञ्चन्ति॒ पुन॑न्ति च। सुरा॑यै ब॒भ्र्वै मदे॒ किन्त्वो॑ वदति॒ किन्त्वः॑ ॥ २८ ॥

सुरादेवत्यानुष्टुप् सुरासंसर्जने विनियुक्ता तत्सूत्रं सौत्रामण्यारम्भे लिखितम्। हे सुरे ते तव अंशुः भागः सोमस्यांशुना भागेन सह पृच्यतां संयुज्यताम् तव परुः पर्व सोमस्य परुषा पर्वणा सह पृच्यताम्। तव गन्धः अच्युतः अनश्वरो रसश्च सोममवतु आलिङ्गतु किमर्थं मदाय मत्ततायै सुरायुक्तः सोमः पीतो मदजनको भवति अत उभयोर्योगोऽस्तु ॥ २७ ॥

सुरादेवत्येन्द्रदेवत्या वानुष्टुप् पूतसुरादाने विनियोग उक्तः[१]। बभ्र्वै बभ्रुवर्णायै तस्यै सुरायै षष्ठ्यर्थे चतुर्थी सुराया मदे

स्थितः सुरया मत्तः इन्द्रः किंवः किंव इति वदति त्वं किम् कस्य त्वमित्याद्यन्यतिरस्कारकरं वचो वदति। यां सुरां सिञ्चन्ति पात्रे ऋत्विजः परिषिञ्चन्ति पयआदिभिः उत्सिञ्चन्ति ग्रहैः गोवालपवित्रहिरण्यादिभिः पुनन्ति च॥ २८॥

इन्द्रदेवत्या गायत्री विश्वामित्रदृष्टा स्मार्ते श्रवणाकर्मणि धानाहोमे विनियुक्ता प्रातःसवने पुरोडाशपुरोऽनुवाक्यापि। हे इन्द्र त्वं प्रातःकाले नोऽस्माकं पुरोडाशं जुषस्व कीदृशं धानावन्तं धाना विद्यन्ते यत्र तम् करम्भिणं करम्भोऽस्यास्ति अपूपवन्तमपूपाः सन्ति यत्र उक्थिनमुक्थं शस्त्रं यत्र स्तुतियुक्तम्॥ २९॥

धानावन्तङ्करम्भिणमपूपवन्तमुक्थिनम्। इन्द्रप्रातर्जुषस्वनः॥ २९॥

बृहदिन्द्रायगायतमरुतोवृत्रहन्तमम्। येनज्योतिरजनयन्नृतावृधोदेवन्देवायजागृवि॥ ३०॥

अध्वर्योअद्रिभिःसुतꣳसोमम्पवित्रआनय। पुनाहीन्द्रायपातवे॥ ३१॥

का० ऐन्द्रां बृहत्यां गायति[१]। अध्वर्युप्रेषितो ब्रह्मा इन्द्रदेवतायां बृहत्यां साम गायति॥ इन्द्रदेवत्या बृहती नृमेधपुरुषमेधदृष्टा। हे मरुतः ऋत्विजः इन्द्राय इन्द्रार्थं यूयं बृहत्साम गायत सामगानं कुरुत कीदृशं बृहत् वृत्रहन्तमम् वृत्रं पापं प्रति अतिशयेन हन्ति गच्छति वृत्रमसुरं नाशयति वा नाहस्येति नुम्। ऋतं यज्ञं वर्धयन्ति ऋतवृधः देवा ऋत्विजो या येन सामगानेन देवाय इन्द्राय ज्योतिः तेजः अजनयन् उत्पादयन् कीदृशं ज्योतिः देवं दीप्यमानम् जागृवि जागर्तीति जागृवि जागरणशीलमविनश्वरमित्यर्थः। सामगानेनेन्द्रस्तेजस्वी जात इत्यर्थः॥ ३०॥ १—१९,५,२।

ब्रह्मा पयोऽनुमन्त्रयते ॥ ऐन्द्री गायत्री । हे अध्वर्यो त्वं सोमं पवित्रे कम्बलमये

का० ब्रह्मानुमन्त्रणमध्वर्यो अद्रिभिरिति[१] । पुनाहि पुनीहि गालय ईत्वाभाव आर्षः । किमर्थं इन्द्राय पातवे

आनय सिञ्च । कीदृशमद्रिभिर्ग्रावभिः सुतमभिषुतम् । ततः

१—१९,२,११ । २—१९,४,२४ ।

इन्द्रस्य पानार्थम् तुमर्थे तवेप्रत्ययः ॥ ३१ ॥

प्रागभिषेकात्सौसेन तन्त्रमिति षोडशगृभिर्द्वात्रिंशद्वसाग्रहाः तेषां संस्रवैर्य-

का० त्रयस्त्रिꣳशं वसाग्रहं गृह्णाति यो भूतानामिति[२] । जमानाभिषेकः ततः ततोऽध्वर्युर्यो भूतानामिति सार्धकण्डिकात्मकेन मन्त्रेण त्रयस्त्रिंशं वसाग्रहमार्षभखुरेण गृह्णाति ॥ आत्मवादिनी

योभूतानामधिपतिर्यस्मिँल्लोकाअधिश्रिताः । यईशेमहतोमहाँस्तेनगृह्णामित्वामहम्मयिगृह्णामित्वामहम् ॥ ३२ ॥

उपयामगृहीतोस्यश्विभ्यान्त्वासरस्वत्यैत्वेन्द्रायत्वासुत्राम्णएषतेयोनिरश्विभ्यान्त्वासरस्वत्यैत्वेन्द्रायत्वासुत्राम्णे ।३३

प्राणपामेअपानपाश्चक्षुष्पाःश्रोत्रपाश्चमे । वाचोमेविश्वभेषजोमनसोसिविलायकः ॥ ३४ ॥

ग्रहदेवत्या कौण्डिन्यदृष्टा पङ्क्तिः । यः परमात्मा भूतानां जरायुजादिभूतानां चतुर्विधानामधिपतिः अधिकं पालकः यस्मिन् आत्मनि लोका भूरादयोऽधिश्रिताः आश्रिताः लोका यदाधारा इत्यर्थः । महान्सर्वोत्कृष्टो यः महतः महत्तत्त्वप्रमुखस्य तत्त्वगणस्य ईशे ईष्टे नियन्ता वर्तते लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपे लटि तङि प्रथमैकवचने ईशे इति रूपम् अधीगर्थदयेशामिति कर्मणि षष्ठी । हे ग्रह अहं तेन परमात्मना कृत्वा त्वा त्वां गृह्णामि मयि परमात्मभावमापन्ने मयि विषये अहं त्वां गृह्णामि ॥ ३२ ॥

उपयाम० यजुः सामत्रिष्टुप् व्याख्यातम् (१०,३३) । एष ते यजुः प्राजापत्या बृहती सादने विनियोगः । ग्रहदेवते द्वे यजुषी ॥ ३३ ॥

का० शेषमृत्विजः प्राणभक्षं भक्षयन्ति[1]। सप्तस्त्रयहहोमानन्तरं शेषमृत्विजः सर्वेऽवजिघ्रन्ति कण्डिकाद्वयेन॥ ग्रहदेवत्ये द्वे अनुष्टुबुपरिष्टाद्बृहत्यौ। हे ग्रह त्वं मे प्राणपा असि प्राणान् पाति रक्षति प्राणपाः अपानपाः अपानस्य रक्षकोऽसि चक्षुषी पातीति चक्षुष्पाः मे मम श्रोत्रपाश्चासि श्रोत्रेन्द्रियं पाति। मे वाचो वागिन्द्रियस्य विश्वभेषजः विश्वं सर्वं भेषजमौषधं यस्मात्स वाचः औषधमुन्मार्गनिवृत्तिर्जपादौ प्रवृत्तिश्च तत्कर्ता। मनसो विलायकश्चासि विलाययति विषयेभ्यो निवर्त्यात्मनि स्थापयति विलायकः आत्मज्ञानप्रदोऽसीत्यर्थः यद्वा ली श्लेषणे विलाययति चक्षुरादिभिः सह श्लेषयति विलायकः सर्वेन्द्रियैः सह मनः संयोजयसीत्यर्थः॥ ३४॥

अश्विनकृतस्यतेसरस्वतिकृतस्येन्द्रेणसुत्राम्णाकृतस्य। उपहूतउपहूतस्यभक्षयामि॥ ३५॥

समिद्धइन्द्रउषसामनीकेपुरोरुचापूर्वकृद्वावृधानः। त्रिभिर्देवैस्त्रिꣳशतावज्रबाहुर्जघानवृत्रंविदुरोववार॥ ३६॥

हे ग्रह उपहूत आज्ञप्तोऽहं ते तव त्वां भक्षयामि कर्मणि षष्ठी। कीदृशस्य ते अश्विनकृतस्य करोतिर्दर्शनार्थः अश्विनावेवाश्विनौ स्वार्थेऽण् वृद्ध्यभाव आर्षः अश्विनाभ्यां कृती दृष्टस्तस्य। सरस्वत्या कृतः सरस्वतिकृतः सरस्वत्या दृष्टस्य ङ्यापोः सञ्ज्ञाच्छन्दसोर्बहुलमिति सरस्वतीशब्दस्य ह्रस्वः। सुष्ठु त्रायते रक्षति सुत्रामा तेनेन्द्रेण कृतस्य दृष्टस्य। उपहूतस्य ऋत्विग्भिः कृतोपहवस्य॥ ३५॥ १—१९,५,९। २—१९,६,१२।

आध्वर्यवं समाप्तम् इतः सौत्रामणिकं हौत्रमुच्यते॥ का० समिद्ध इन्द्र इत्याप्रियः प्रथमस्य[2]। समिद्ध इत्याद्या एकादश ऋचः प्रथमस्यैन्द्रस्य पशोराप्रियः प्रयाजयाज्याः॥ आङ्गिरसदृष्टा एकादशाप्रियः त्रिष्टुभः तासां क्रमादेना देवता इध्मः तनूनपान्नरा

शंसो वा इडः बर्हिः द्वारः उषासानक्ता दैव्यौ होतारौ तिस्रो देव्यः त्वष्टा वनस्पतिः स्वाहाकृतयः एता देवताः यथायोग मिन्द्रविशेषणत्वेन व्याख्येयाः अनुवाकेनानेनेन्द्रः स्तूयते। इन्द्रो वृत्रं मेघं दैत्यं वा जघान हतवान् दुरः द्वाराणि च विववार मेघस्य द्वाराणि स्रोतांसि विवृतान्यकरोत् दैत्यपक्षे तत्पुरद्वाराणि शून्यान्यकरोत् द्वारशब्दस्य सम्प्रसारणे दुर इति रूपम्। कीदृश इन्द्रः समिद्धः सन्दीप्तः उषसामनीके मुखे प्रातःकाले पुरोरुचा अग्रे प्रसरन्त्या दीप्त्या पूर्ववत् पूर्वां दिशं करोतीति आदित्यात्मना पूर्वस्याः कर्ता सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः। त्रिभिर्देवैः त्रिंशता च त्रयस्त्रिंशद्देवैः सह वावृधानः वर्धमानः वृधेर्विकरणव्यत्ययेन शपः तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति अभ्यासदीर्घः संहितायाम्। वज्रबाहुः वज्रं बाहौ यस्य वज्रपाणिः ॥ ३६ ॥

नराशꣳसः प्रतिशूरो मिमानस्तनूनपात्प्रतियज्ञस्य धाम। गोभिर्वपावान्मधुना समञ्जन्हिरण्यैश्चन्द्रीयजति प्रचेताः॥३७

एकस्यामृचि नराशंसतनूनपातौ। प्रचेताः प्रकृष्टं चेतो ज्ञानमस्य स प्रचेताः कर्मज्ञाता यजमानस्तमिन्द्रं प्रतियजति प्रत्यहं यजति। तं कम्। य ईदृशः नराशंसः नरैर्ऋत्विग्भिरा समन्तात् शस्यते शस्त्रैः स्तूयते स नराशंसः यद्वा नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्तीति[1] यास्कोक्तेर्नराशंसो यज्ञः तद्रूपस्तद्वान्वा। यज्ञस्य धाम स्थानं प्रतिमिमानः मिमीते मिमानः प्रतिगणयन् यज्ञस्थानानि जानन्नित्यर्थः एकः प्रतिमिमान इत्यनेन सम्बध्यतेऽपरो यजतीत्यनेन। तथा शूरः शौर्यवान्। तनूनपात् तनोति विस्तारयति सृष्टिं तनूः प्रजापतिर्मरीचिस्तस्य नपात् पौत्रः कश्यपात्मज इत्यर्थः यद्वा तनूं शरीरं न पातयति रक्षति जाठराग्निरूपेणेति तनूनपात् अग्निस्तद्रूपः यद्वा तनोति भोगानिति तनूः गौस्तस्या नपात्पौत्रं घृतम् गोः पयो जायते पयस

१——निरु० ८,६।

आज्यमिति घृतरूपस्तद्वान्वा। गोभिर्वपावान् पशुसम्बन्धिनीभिर्वपाभिर्वपायुक्तः मधुना मधुस्वादोपेतेन घृतेन समञ्जन् हवींषि भक्षयन् हिरण्यैः पक्षवदानभूतैः चन्द्री चन्द्रं सुवर्णमस्यास्तीति चन्द्री ॥ ३७ ॥

एवंविध इन्द्र आयातु आगच्छतु कीदृशः देवैरीडितः पूजितः स्तुतः। हरिवान् हरी इन्द्राश्वौ अस्य स्त इति हरिवान्। अभिष्टिः अभि समन्तादिष्टिर्यागो यस्य इलोपश्छान्दसः यद्वा अभिस्तूयत इत्यभिष्टिः स्तौतेरौणादिको डिप्रत्ययः। आजुह्वानः आहूयमान ऋत्विग्भिः हविषा निमित्तेन हविर्निमित्तं द्विजैराहूयमानः। शर्धमानः शर्ध इति बलनाम[1] अतिबलायमानः। पुरं रिपुनगरं दारयति पुरन्दरः। गोत्रभित् गां भूमिं दृष्ट्वा त्रायन्ते गोत्रा मेघाः तान्वृष्ट्यर्थं भिनत्ति गोत्रभित्

ईडितोदेवैर्हरिवाꣳ२ँ॥अभिष्टिराजुह्वानोहविषाशर्द्धमानः। पुरन्दरोगोत्रभिद्वज्रबाहुरायातुयज्ञमुपनोजुषाणः ॥३८

जुषाणोबर्हिर्हरिवान्नइन्द्रःप्राचीनꣳसीदत्प्रदिशापृथिव्याः। उरुप्रथाःप्रथमानꣳस्योनमादित्यैरक्तंवसुभिःसजोषाः३९

गोत्रान् गिरीन्वा भिनत्ति। वज्रबाहुः वज्रधरः। नोऽस्माकं यज्ञमुपजुषाणः उपसेवमानः ॥ ३८ ॥

[1]—निघ० २,९,७।

इन्द्रो नोऽस्माकं प्राचीनं प्राग्भवं प्रदेशं सीदत्सीदतु आस्ताम् इतश्च लोप इति इलोपः- कीदृश इन्द्रः हरिवान् हरी अश्वौ तद्युक्तः। पृथिव्याः प्रदिशा द्वितीयार्थे षष्ठी पृथिवीं देवयजनभूमिं प्रदिशन् उपदिशन् प्रदिशति प्रदिशन् सुपां सुलुगित्यादिना विभक्तेर्डादेशः। उरुप्रथाः प्रथनं प्रथः ख्यातिः उरु विस्तीर्णं प्रथो यस्य स उरुप्रथाः। सजोषाः जोषणं जोषः असुन्प्रत्ययः जोषसा प्रीत्या सहितः सजोषाः सन्तुष्टः। बर्हिर्जुषाणः सेवमानः शानचि शपो लुक् कीदृशं बर्हिः प्रथमानं प्रथते

मन्त्रे आदित्यादीनामुक्तत्वा-
तत्प्रथमानं विस्तीर्णम् स्योनं सुखरूपम् आदित्यैः वसुभिः मरुद्भिश्च अक्तं अञ्चितम् बर्हिरञ्जने
तैरक्तम् सं बर्हिरङ्क्ताꣳ हविषा घृतेन समादित्यैर्वसुभिः सं मरुद्भिरिति(२,२२) उक्तेः ॥ ३९ ॥
वर्षीयानित्युक्तेः । वृषाणं वर्षति वृषा तम् वर्षितारम् इन्द्रः पृथिव्यै
दुरो यज्ञगृहद्वार इन्द्रं यन्तु प्राप्नुवन्तु । कीदृशमिन्द्रं सच्छिद्रे
वीरं शूरम् । कीदृश्यो दुरः कवष्यः कु शब्दे कूयन्ते कुर्वन्ति शब्दयन्ति वा जना यासु ताः कवष्यः ससुषिराः
एव शब्दप्रसरात् कौतेरौणादिकोऽषट्प्रत्ययः । तथा धावमानाः धावन्ते धावमानाः आदरयुक्ता इत्यर्थः । तथोपमानं जनयः
सुपत्नीः शोभनाः साध्व्यः पत्न्यो यज्ञे सहाधिकारिण्यो जायाः स्त्रिय इव लुप्तोपमानम् ता यथा धावमानाः यन्ति यान्ति तथा

इन्द्रन्दुरः कवष्यो धावमानाः वृषाणं यन्तु जनयः सुपत्नीः । द्वारो देवीरभितो विश्रयन्ताꣳ सुवीरा वीरम्प्रथमाना महोभिः ॥

उषासानक्ता बृहती बृहन्तम्पयस्वती सुदुघे शूरमिन्द्रम् । तन्तुन्ततम्पेशसा संवयन्ती देवानान्देवंयजतः सुरुक्मे ॥४१॥

द्वार इन्द्रं यान्तु । किञ्च इन्द्रं प्राप्य द्वारो देवीः देव्यः अभितः सर्वत्र विश्रयन्तां विवृता भवन्तु । कीदृश्यो द्वारः सुवीराः
शोभना वीरा ऋत्विजो यासु ताः सुवीराः ऋत्विग्युक्ताः महोभिस्तेजोभिरुत्सवैर्वा प्रथमानाः विस्तृता भवन्त्यः ॥ ४० ॥
उषा आदित्यप्रभा नक्ता रात्रिः
उषासानक्ता इन्द्रं यजतः सङ्गतं कुरुतः इन्द्रेण सङ्गमं कुरुतः यजिरत्र सङ्गतिकरणार्थः । देवानां देवं
उषाश्च नक्ता च उषासानक्ता समासे उषःशब्दस्योषासादेशः । किम्भूतमिन्द्रं बृहन्तं महान्तं शूरं विक्रान्तं
सर्वदेवपूज्यम् । कीदृश्यौ उषासानक्ता बृहती बृहत्यौ पयस्वती उदकवत्यौ अवश्यायवत्यौ । सुदुघे शोभनं दुग्धः ते दुहः
कवचेति कप वादेश्च । पेशसा विचित्ररूपेण संवयन्ती संग्रथयन्त्यौ इन्द्रं रूपेण योजयन्त्यौ तत्र दृष्टान्तः तन्तुमिव यथा

पटार्थं ततं विस्तीर्णं तन्तुं सूत्रं रूपेण कश्चित् वयति। तथा सुरुक्मे शोभनं रुक्मं रोचनं कान्तिर्ययोस्ते सुरुक्मे ॥ ४१ ॥

अयं चाग्निरसौ च वायुर्मध्यमस्तौ दैवानामिमौ दैव्यौ होतारौ वायुग्नी प्राचीनं प्राच्यां दिशि वर्तमानं ज्योतिराहवनीयाख्यं मधुना मधुरेण हविषा कृत्वा वृधात: वर्धयतः वृधेर्लेटोऽडाटावित्याट् कीदृशौ होतारौ पुरुत्रा बहुधा मिमाना मिमानौ यज्ञं निर्मिमाणौ। मनुषः मानुषाद्धेतुः प्रथमा आद्यौ मनुषः इति प्रथमा पञ्चम्यर्थे। सुवाचा सुवाचौ शोभना वाक् ययोस्तौ यज्ञस्य मूर्धन् मूर्धनि प्रधानेऽङ्गे इन्द्रं दधाना स्थापयन्तौ सर्वत्र प्रथमाद्विवचनस्याकारः ॥ ४२ ॥

दैव्या मिमाना मनुषः पुरुत्रा होताराविन्द्रम्प्रथमा सुवाचा। मूर्द्धन्यज्ञस्य मधुना दधाना प्राचीनञ्ज्योतिर्हविषा वृधातः ॥ ४२

तिस्रो देवीर्हविषा वर्द्धमाना इन्द्रञ्जुषाणा जनयो न पत्नीः। अच्छिन्नन्तन्तुम्पयसा सरस्वतीडा देवी भारती विश्वतूर्त्तिः ॥ ४३

त्वष्टा दधच्छुष्ममिन्द्राय वृष्णेऽपाकोऽचिष्टुर्यशसे पुरूणि। वृषा यजन्वृषणम्भूरिरेता मूर्द्धन्यज्ञस्य समनक्तु देवान् ॥ ४४ ॥

सरस्वती इडा भारती तिस्रो देव्यः पयसा हविषा कृत्वा तन्तुं यज्ञमच्छिन्नं छेदेन विघ्नेन रहितं कुर्वन्त्विति शेषः। वर्धमानाः पुष्टियुक्ताः। पत्नीः पत्न्यः साध्व्यो जनयो न जाया इव इन्द्रं जुषाणाः सेवमानाः। देवीः दीप्यमानाः विश्वस्मिन् सर्वत्र त्वरते तूर्णं गच्छति विश्वतूर्तिः सर्वगामिनीति हे विशेषणे तिसृणाम् ॥ ४३ ॥

त्वष्टा यज्ञस्य मूर्धन् मूर्धनि शिरःस्थानीये आहवनीये देवान् समनक्तु भोजयतु अन्तर्भूतण्यर्थोऽनक्तिरत्र भोजनार्थः। कीदृशः त्वष्टा यशसे यशस्विने वृष्णे सेक्त्रे इन्द्राय पूरूणि वचनव्यत्ययः पुरु बहु शुष्मं बलं दधत् धारयन्। तथा अपाकः पाक

वौत्तरलोपश्चेति समासः । अचिष्ट:
इति प्रशस्तनाम[1] न विद्यते पाकः प्रशस्तो यस्मात्सोऽपाकः नञोऽस्त्यर्थानां बहुव्रीहिर्वाच्यो वौत्तरलोपश्चेति समासः । अचिष्ट: सर्वजनक इत्यर्थः
अचनशीलः सर्वत्र गतः । वृषा वर्षिता वृषणमिन्द्रं यजन् पूजयन् । भूरिरेताः भूरि बहु रेतो वीर्यं यस्य सः सर्वजनक इत्यर्थः
त्वष्टा त्वक्षतेः करोत्यर्थस्येति[2] यास्कोक्तेः । ईदृशस्त्वष्टा देवान् भोजयत्वित्यर्थः ॥ ४४ ॥
वनस्पतिर्यूपो देवो मधुना रसेन घृतेन च यज्ञं स्वदाति स्वदतु लेट् आस्वादयतु समनक्तु वा कीदृशो वनस्पतिः अव-
सृष्टो न आत्मन इव पाशैः त्मना त्मन्या आत्मनि समञ्जन् अर्थात्पशुम् संयोजयन् आत्मन्शब्दस्य तृतीयाया यादेशः
सप्तम्याङ्याद्देरात्मन इति आलोपः तत्र दृष्टान्तः । शमिता न शमिता इव यथा शमिता पाशैः पशुमात्मनि संयोजयति ।

वनस्पतिरवसृष्टो न पाशैस्त्मन्या समञ्जञ्छमिता न देवः । इन्द्रस्य हव्यैर्जठरं पृणानः स्वदाति यज्ञं मधुना घृतेन ॥ ४५ ॥

स्तोकानामिन्दुं प्रति शूर इन्द्रो वृषायमाणो वृषभस्तुराषाट् । घृतप्रुषा मनसा मोदमानाः स्वाहा देवा अमृता मादयन्ताम् ॥ ४६ ॥

तथा हव्यैरिन्द्रस्य जठरमुदरं पृणानः पूरयन् पृणातेऽसौ पृणानः ॥ ४५ ॥
इन्द्रः स्वाहा देवाः नामैकदेशे नामग्रहणं स्वाहाकृतयो देवाश्च मादयन्ताम् तृप्यन्तु मद तृप्तौ चुरादिः । किमुद्दिश्य
स्तोकानामिन्दुं प्रति स्तोका वपासम्बन्धिनो घृतविन्दवः तत्सम्बन्धी य इन्दुः सोमः तं प्रति तमुद्दिश्य वपास्तोकेषु सोमत्व-
मारोप्यते वसास्तोकरूपं सोममुद्दिश्येन्द्रः स्वाहाकृतयश्च तृप्यन्तामित्यर्थः । कीदृश इन्द्रः शूरः शौर्यवान् वृषायमाणः वृषवदा-
चरति वृषायते वृषायतेऽसौ वृषायमाणः शत्रून् प्रतिगर्जन्नित्यर्थः वृषभः वर्षिता तुराषाट् तूर्णं सहते शत्रूनभिभवति तुरा-

१—निघ० ३,८,८ । २——निरु० ८,१३ ।

षाट्। कीदृशाः स्वाहाकृतयः घृतप्रुषा घृतविन्दुनापि मनसा मोदमानाः मोदन्ते ते मोदमानाः सन्तुष्टाः। अमृताः अमरणधर्माणः नास्ति मृतं मरणं येषां ते ॥ ४६ ॥

का० याज्यानुवाक्याश्च[1]। वपापुरोडाशपशुयागानां याज्यानुवाक्याः आयात्विन्द्र इति वपायाः पुरोऽनुवाक्या आ न इन्द्रो दूरादिति याज्या आ न इन्द्रो हरिभिरिति पशुपुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्या त्रातारमिन्द्रमिति याज्या इन्द्रः सुत्रमिति पशुयागे पुरोऽनुवाक्या तस्य वयमिति याज्येति सूत्रार्थः ॥ सप्त त्रिष्टुभ इन्द्रदेवत्याः। इन्द्रो नोऽस्मानवसे अवितुं रक्षितुमुप आयातु समीपमागच्छतु तुमर्थेऽवतेरसेन् प्रत्ययः। इहायातः सन्सधमात् अस्तु सह देवैः सार्धं मादयति तृप्यति सहमात् सहभोजनकर्तास्तु

आयात्विन्द्रोऽवस उप न इह स्तुतः सधमादस्तु शूरः। वावृधानस्तविषीर्यस्य पूर्वीर्द्यौर्न क्षत्रमभिभूति पुष्यात् ॥४७॥

आ न इन्द्रो दूरादा न आसादभिष्टिकृदवसे यासदुग्रः। ओजिष्ठेभिर्नृपतिर्वज्रबाहुः सङ्गे समत्सु तुर्वणिः पृतन्यून् ॥४८॥

कर्तास्तु मादयतेः क्विप्। कीदृश इन्द्रः शूरः विक्रान्तः स्तुतोऽस्माभिः। वावृधानः वर्धमानः। यस्येन्द्रस्य पूर्वीः तविषीः पूर्वाः तविष्यः पूर्वाणि कृतानि बलानि वृत्रवधादयः पराक्रमाः द्यौर्न स्वर्ग इव कथ्यन्ते स्वर्गो यथा स्तूयते तथा यस्येन्द्रस्य बलानि स्तूयन्ते तविषीति बलनाम तवतेर्वृद्धिकर्मण इति[2] यास्कः। यश्चेन्द्रः क्षत्रमस्मदीयं पुष्यात् पुष्यति लेटोऽडाटौ कीदृशं क्षत्रम् अभिभूति अभिभवनशीलं शूरम्। स इन्द्र आयात्विति सम्बन्धः ॥ ४७ ॥

१—१९,,६,१३। २—निरु० ९,२५। ३—निघ०२,१६२।

इन्द्रो नोऽस्माकं दूराद् दूरप्रदेशात् द्युलोकादेरपि आयासत् आयातु यातेर्लेटोऽडाटाविति अटि कृते सिब्बहुलं लेटीति सिप् प्रत्ययः। आसान्निकटप्रदेशादपि आयासत् आसादित्यन्तिकनाम[3]। दूरात्समीपाच्चागच्छत्वित्यर्थः। किं कर्तुमवसे अवितुमस्माकं

रक्षन्तं का मम्। कीदृश इन्द्रः अभिष्टिकृत् अभिष्टिमभिलाषं करोतीत्यभिष्टिकृत् मनोरथप्रदः। उग्रः उत्कृष्टः। ओजिष्ठेभिः तेजस्वितमैर्बलैर्युक्त इति शेषः ओजो विद्यते येषां ते ओजस्विनः अत्यन्तमोजस्विन ओजिष्ठाः विन्मतोर्लुक् तैः। नृपतिः नृणां पालकः। वज्रबाहुः वज्रं बाहौ यस्य सः। तथा सङ्गे समत्सु सङ्गः समदिति द्वे संग्रामनामनी सङ्गे एकस्मिन् संग्रामे समत्सु बहुष्वपि संग्रामेषु युगपदुत्थितेषु सत्सु पृतन्यून् शत्रून् तुर्वणिः तुर्व हिंसायां तुर्वतीति तुर्वणिः हन्ता पृतनामिच्छन्ति पृतन्यन्ति सुप आत्मनः क्यजिति क्यचि परे कव्यध्वरेति अलोपः ततः क्याच्छन्दसीति उप्रत्ययः संग्रामेच्छूनां हन्तेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

आ न इन्द्रो हरिभिर्यात्वच्छार्वाचीनोऽवसे राधसे च। तिष्ठाति वज्री मघवा विरप्शीमं यज्ञमनु नो वाजसातौ ॥ ४९ ॥

त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रꣳ हवेहवे सुहवꣳ शूरमिन्द्रम्। ह्वयामि शक्रं पुरुहूतमिन्द्रꣳ स्वस्ति नो मघवा धात्विन्द्रः ॥ ५० ॥

अस्मान् अच्छाभेरर्थे। इन्द्रोऽर्वाचीनोऽभिमुखः सन् नोऽस्मानच्छ अस्मानभि आयातु कैः हरिभिरश्वैः किमर्थमवसे अवनमवः अस्मद्रक्षणाय राधसे धनाय च आगत्य च वज्री इन्द्रो नोऽस्माकमिमं यज्ञमनु प्रति वाजसातौ अन्नसम्भजने निमित्ते तिष्ठाति तिष्ठतु लेट्। कीदृशः मघवा मघं धनमस्यास्तीति धनवान्। विरप्शी विविधं रपति लपति विरप्शी महान् ॥ ४९ ॥

गर्गदृष्टा। त्रातारं रक्षितारमिन्द्रम् अवितारं प्रीणयितारमिन्द्रम् हवे हवे आह्वाने आह्वाने यज्ञे वा सुहवं सुखेन ह्वयते आह्वयत इति सुहवम् शूरम्, शक्रम्, शक्नोति शक्रस्तं समर्थम् पुरुहूतं पुरुभिर्बहुभिर्हूयते पुरुहूतस्तं बहुभिराहूतम् ईदृशमिन्द्रं ह्वयामि आह्वयामि। मघवा धनवानिन्द्र आहूतः सन्नोऽस्माकं स्वस्ति अविनाशं धातु दधातु करोतु विकरणव्यत्ययः। इन्द्रशब्दावृत्तिरादरार्था ॥ ५० ॥

१—निघ० २,१७,१४-२२।

इन्द्रः अवोभिरन्नैः सुमृडीकः शोभनसुखकारी भवतु शोभनं मृडीकं सुखं यस्मात्स सुमृडीकः। कीदृश इन्द्रः सुत्रामा सुष्ठु त्रायते रक्षति सुत्रामा आतो मनिन्निति मनिन्। स्ववान् स्वं धनमस्यास्तीति स्ववान् आतोऽटि नित्यमिति अनुनासिकत्वम्, दीर्घादटि समानपाद इति नस्य रुः। विश्ववेदाः विश्वं सर्वं वेदो धनं यस्य सः। स चेन्द्रो द्वेषः दौर्भाग्यं बाधतां निवर्तयतु अभयं च कृणोतु करोतु किञ्च इन्द्रप्रसादाद्वयं सुवीर्यस्य धनस्य पतयः स्वामिनः स्याम भवेम शोभनाश्च ते वीराश्च सुवीराः पुत्रादयः तेभ्यो हितं सुवीर्यं तस्य ॥ ५१ ॥

इन्द्रः सुत्रामा स्ववाँ२॥ अवोभिः सुमृडीको भवतु विश्ववेदाः। बाधतान्द्वेषो अभयङ्कृणोतु सुवीर्य्यस्य पतयः स्याम ॥५१॥

तस्य वयꣳ सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम। स सुत्रामा स्ववाँ२॥ इन्द्रो अस्मे आराच्चिद्द्वेषः सनुतर्य्युयोतु ॥५२॥

आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्य्याहि मयूररोमभिः। मा त्वा के चिन्नियमन्विन्न पाशिनोऽति धन्वेव ताँ२॥ इहि ॥५३॥

वयं तस्येन्द्रस्य सुमतौ शोभनबुद्धौ स्याम भवेम भद्रे कल्याणरूपे सौमनसे सुमनसो भावे शोभनमनस्त्वेऽपि स्याम इन्द्रोऽस्मासु सुमतिं मनश्च भद्रं करोत्वित्यर्थः। कीदृशस्येन्द्रस्य यज्ञियस्य यज्ञाय हितो यज्ञियस्तस्य यज्ञसम्पादिनः। सुत्रामा सुरक्षकः स्ववान्धनवान्स इन्द्रः अस्मे अस्मत्तः आराच्चित् दूरादपि वर्तमानं द्वेषो दौर्भाग्यं सनुतरन्तर्हितं कृत्वा युयोतु पृथक्करोतु विकरणव्यत्ययः। सनुतरिति निर्णीतान्तर्हितनाम[1] ॥ ५२ ॥

[1] —निघ० ३, २५, २१।

विश्वामित्रदृष्टा बृहती तृतीयो द्वादशार्णोऽन्ये त्रयोऽष्टार्णाः आ मन्द्रैः एवेत् अनयोर्विनियोगाभावः। हे इन्द्र त्वं हरिभिः

मयूररोमाणस्तैः मयूरसमवर्णैः। म किञ्च
अश्वैः आयाहि कीदृशैः मन्द्रैः गम्भीरनादैः मयूररोमभिः मयूरस्येव रोमाणि येषां ते मयूररोमाणस्तैः मयूरसमवर्णैः। पाशिनो पाशहस्ता व्याधाः विं पक्षिण-
केचित् दुष्टा आगच्छन्तं त्वा त्वां मा नियमन् नियच्छन्तु मा निबध्नन्तु तत्र दृष्टान्तः पाशिनो पाशहस्ता व्याधाः अतिक्रम्यागच्छ किमिव
मिव यथा पाशिनः पक्षिणं बध्नन्ति तथा त्वां मा बध्नन्तु अथ ये परिपन्थिनो भवेयुस्तानतीहि अतिक्रम्यागच्छ किमिव
धन्व इव धन्व निरुदकदेशः यथा पान्थो मरुदेशमतिक्रम्य गच्छति तथागच्छ ॥ ५३ ॥

वसिष्ठदृष्टा इन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप्। वसिष्ठाः वसिष्ठापत्यानि मुनयः अर्कैर्मन्त्रैः एव इत् एवमेव इन्द्रमभ्यर्चन्ति पूजयन्ति
कीदृशमिन्द्रं वृषणं वर्षितारम् वज्रबाहुं वज्रं बाहौ यस्य तम् स इन्द्रः स्तुतः सन्वीरवत् वीरा विद्यन्ते यत्र तत् पुत्रयुक्तम्

एवेदिन्द्रंवृषणंवज्रबाहुंवसिष्ठासोअभ्यर्चन्त्यर्कैः। सनस्तुतोवीरवद्धातुगोमद्ययम्पातस्वस्तिभिःसदानः ॥ ५४ ॥

समिद्धोअग्निरश्विनातप्तोघर्मोविराट्सुतः। दुहेधेनुःसरस्वतीसोमꣳशुक्रमिहेन्द्रियम् ॥ ५५ ॥

गोमत् गावो विद्यन्ते यत्र तत् गोसंयुक्तं धनम् नोऽस्मभ्यं धातु दधातु विकरणव्यत्ययः। एवं पादत्रयेणेन्द्रं स्तुत्वा ऋत्विज
आह हे ऋत्विजः यूयं स्वस्तिभिः अविनाशैः सदा सर्वदा नोऽस्मान् पात रक्षत ॥ ५४ ॥ १—१९,६,१५। इति सूत्रार्थः ॥ विदर्भि

का० आप्रियस्व समिद्धो अग्निरश्विनेति। समिद्ध इत्याद्या द्वादशानुष्टुभः चकाराक्षिपशोः प्रयाजयाज्याः इति सूत्रार्थः ॥ विदर्भि
दृष्टा अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्या आप्रीसञ्ज्ञा द्वादशानुष्टुभः। अश्विनावध्वर्यू देवानामिति तौ प्रति होता प्राह हे अश्विना अश्विनौ
अग्निः समिद्धो दीप्तोऽस्ति हविर्दहनक्षमोऽस्ति घर्मः प्रवर्ग्यः तप्तोऽस्ति विराट् विविधं राजमानः सोमः सुतोऽभिषुतः। किञ्च
धिनोति प्रीणाति धेनुः औणादिको नुप्रत्ययो धिवेः वलोपो गुणश्च प्रीणयित्री सरस्वती इह यज्ञे सोमं दुहे दुग्धे दुह

प्रपूरणे लटि तङि प्रथमैकवचने टेरेत्वे लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपे दुहे इति रूपम्। कीदृशं सोमं शुक्रं शुक्लं शुद्धम् इन्द्रियमिन्द्राय हितं बलकरम्। एतावता यज्ञसम्पत्तिरस्ति युवामागच्छतमिति भावः॥ ५५॥

उभा अश्विना उभौ अश्विनौ सरस्वती मध्वा मधुना रजांसि लोकान् दुहन्ति पूरयन्ति पूर्ववत् दुहे इत्यस्य वचनव्यत्ययेनेहानुषङ्गः लोका रजांस्युच्यन्त इति[1] यास्कोक्तेः रजःशब्दोऽत्र लोकवाची। कीदृशावश्विनौ तनूपा तनूः शरीराणि पातस्तौ तनूपौ शरीराणां रक्षितारौ भिषजा भिषजौ वैद्यौ। क्व सति। सुते सोमेऽभिषुते सति पूरयन्तीत्यर्थः। किञ्च अश्वि-

तनूपाभिषजासुतेऽश्विनोभासरस्वती। अध्वारजा॑ᳩसीन्द्रियमिन्द्रायपथिभिर्वहान्॥ ५६॥

इन्द्रायेन्दुᳩसरस्वतीनराशᳩसेननग्नहुम्। अधातामश्विनामधुभेषजम्भिषजासुते॥ ५७॥

आजुह्वानासरस्वतीन्द्रायेन्द्रियाणिवीर्य्यम्। इडाभिरश्विनाविषᳩसमूर्जᳩसᳩरयिन्दधुः॥ ५८॥

सरस्वत्य इन्द्राय इन्द्रियं वीर्यं पथिभिर्यज्ञमार्गैः वहान्वहन्ति इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति इकारलोपे वहानिति रूपम्॥ ५६॥

सरस्वती नराशंसेन यज्ञेन सह इन्द्राय इन्द्रार्थमिन्दुं सोमं नग्नहुं सुराकन्दं च पूर्वोक्तमधात् धृतवती किञ्च भिषजा अश्विना भिषजौ अश्विनौ सुते सोमेऽभिषुते सति मधु मधुरं भेषजमौषधमधातां धारितवन्तौ अधातामित्यैव क्रिया वचनव्यत्ययेन पूर्वार्धे योज्या॥ ५७॥

[1]—निरु० ४,१९।

आह्वयते आजुह्वाना अर्थादिन्द्रमाह्वयन्ती सरस्वती अश्विना चेन्द्राय इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि सन्दधुः वीर्यं सामर्थ्यं च

दधुः इडाभिः पशुभिः सह इषमन्नं सन्दधुः। पशवो वा इडेति[१] श्रुतिः। ऊर्जं दध्यादि रयिं धनञ्च सन्दधुः एतानि ददुरित्यर्थः ॥ ५८ ॥

अश्विना अश्विनौ परिस्रुता सुरया सह सुतमभिषुतं शुक्रं शुद्धममलिनं सोमं नमुचेः असुरात्सकाशात् आहरताम् सरस्वती च तमेव सोमं बर्हिषास्तरणार्थेन सह आभरत् आहरत् किमर्थमिन्द्राय पातवे इन्द्रस्य पानार्थं तुमर्थे तवेप्रत्ययः ॥ ५९ ॥

अस्यामृचि नयो नकाराश्चकारार्थाः। अश्विभ्यां सहिता सरस्वती इन्द्र न इन्द्रश्च उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ कामान्दुहे

अश्विनानमुचेःसुतꣳसोमꣳशुक्रम्परिस्रुता। सरस्वतीतमाभरद्बर्हिषेन्द्रायपातवे ॥ ५९ ॥

कवष्योनव्यचस्वतीरश्विभ्यान्नदुरोदिशः। इन्द्रोनरोदसीउभेदुहेकामान्त्सरस्वती ॥ ६० ॥

उषासानक्तमश्विनादिवेन्द्रꣳसायमिन्द्रियैः। सञ्जानानेसुपेशसासमञ्जातेसरस्वत्या ॥ ६१ ॥

दुग्धे द्विकर्मकः द्यावापृथिवीभ्यां सकाशात्कामान्दोग्धि दुरो दिशश्च सकाशात् दोग्धि अकथितं चेति द्वारां दिशां रोदसोश्च कर्मत्वम् कीदृश्यो द्वारः कवष्यः कुष निष्कर्षे कुषिताः सच्छिद्राः तथा व्यचस्वतीः व्यचनं व्यचोऽवकाशः तद्वत्यः ॥ ६० ॥

हे अश्विनौ उषासा रविप्रभा नक्तं रात्रिश्च सरस्वत्या सह दिवा दिवसे सायंकाले च इन्द्रमिन्द्रियैः वीर्यैः सह समञ्जाते संयोजयतः। कीदृश्यौ ते सञ्जानाने सञ्जानीतः ते सञ्जानाने एकमती सुपेशसा शोभनं पेशो रूपं ययोस्ते शुक्ला उषाः कृष्णा रात्रिः ॥ ६१ ॥

१—१०,८,१,१२।

हे अश्विना अश्विनौ दिवा दिवसे नोऽस्मान्युवां पातं रक्षतम् हे सरस्वति नक्तं रात्रौ त्वं नः पाहि रक्ष। हे दैव्याहोतारा देवसम्बन्धिनौ होतारौ भिषजा भिषजौ अश्विनौ सुते सोमेऽभिषुते सति सचा सह एकीभूय युवमिन्द्रं पातं रक्षतम् सर्वत्र विभक्तेराकारः॥ ६२॥

तिस्रो देव्यः अश्विना अश्विनौ च परिस्रुता सुरया सह सोममिन्द्राय सुषुवुरभिषुतवन्तः। काः तिस्रः सरस्वती भारती

पा॒तन्नो॑अश्वि॒ना॒दिवा॑पा॒हिन॒क्तꣳसर॑स्वति। दैव्या॑होतारा॒भिषजा॒पात॒मिन्द्र॒ꣳसचा॒सुते॥ ६२॥

ति॒स्र॒स्त्रे॒धास॒रस्व॒त्य॒श्विना॒भार॑ती॒डा। ती॒व्रम्प॑रि॒स्रुता॒सोम॒मिन्द्रा॑यसुषुवु॒र्म्मद॑म्॥ ६३॥

अ॒श्विना॑भे॒षजम्मधु॑भे॒षजन्न॒स्सर॑स्वती। इन्द्रे॒त्वष्टा॒यशः॒श्रिय॒ꣳरूप॒ꣳरूपमधुः॒सुते॥ ६४॥

इडा च। कीदृश्यः त्रेधा स्थिता इति शेषः सरस्वती मध्यस्थाना भारती द्युस्थाना इडा पृथिवीस्थाना। कीदृशं सोमं तीव्रं पटुत्वकरम् मदं मदजनकम्॥ ६३॥

अश्विना नोऽस्माकं सरस्वती त्वष्टा प्रयाजदेवता च सुते सोमेऽभिषुते सति इन्द्रे भूतानि वस्तूनि अधुः स्थापयामासुः दधातेर्लङ् कानीत्यत आह भेषजमौषधं मधु मधुरूपं भेषजं च यशः कीर्त्तिं श्रियं लक्ष्मीं रूपंरूपं नानाविधं रूपं च नित्यवीप्सयोरिति रूपशब्दस्य द्वित्वम्॥ ६४॥

वनस्पतिः प्रयाजदेवः शशमानः स्तुवन् सन् ऋतुथा ऋतौ-ऋतौ काले-काले परिस्रुता सुरया सह कीलालमन्नरसमिन्द्रः इन्द्राय इन्द्रार्थं दुहे दुग्धे सुपां सुलुगित्यादिना चतुर्थ्येकवचनस्य सुश्रादेशे इन्द्र इति लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपे दुहे इति रूपम्। किञ्च सरस्वती अश्विभ्यां सहिता धेनुर्भूत्वा इन्द्राय मधु दुहे दुग्धे ॥ ६५ ॥

हे अश्विना अश्विनौ मासरेण परिस्रुता सह गोभिर्न गोप्रभृतिपशुभिश्च सह नग्नार्थे सुतमभिषुतं सोमं मधु च इन्द्रे

ऋतुथेन्द्रोवनस्पतिःशशमानःपरिस्रुता। कीलालमश्विभ्याम्मधुदुहेधेनुःसरस्वती ॥ ६५ ॥

गोभिर्नसोममश्विनामासरेणपरिस्रुता। समधातꣳसरस्वत्यास्वाहेन्द्रेसुतम्मधु ॥ ६६ ॥

अश्विनाहविरिन्द्रियन्नमुचेर्द्धियासरस्वती। आशुक्रमासुरादसुमघमिन्द्रायजभ्रिरे ॥ ६७ ॥

युवां समधातमारोपयतम् सम्पूर्वाद्दधातेर्लुङि मध्यमद्विवचनम् हे स्वाहाकृतयः प्रयाजदेवाः यूयं सरस्वत्या सह इन्द्रे सुतं मधु समधातेति वचनव्यत्ययः ॥ ६६ ॥

का० अश्विना हविरिति तिस्रो वपानां याज्यानुवाक्याः प्रथमामनूच्य द्वितीया याज्या द्वितीयामनूच्य तृतीया याज्या तृतीयामनूच्य प्रथमा याज्या। अश्विनेत्याद्यास्तिस्रस्तिसृणां वपानां क्रमाद्याज्यापुरोऽनुवाक्याः तत् प्रकारमाह आश्विनवपायागे अश्विनेति अनुवाक्या यमश्विनेति याज्या सारस्वतवपायागे यमश्विनेति अनुवाक्या तमिन्द्रमिति याज्या ऐन्द्रवपायागे तमिन्द्र-

मिति अनुवाक्या अश्विनेति याज्येति सूत्रार्थः ॥ अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । अश्विना अश्विनौ सरस्वती च धिया बुद्ध्या कृत्वा नमुचेर्नमुचिसञ्ज्ञात् असुरात् दैत्यात् इन्द्रायेन्द्रार्थमेतानि वसूनि आजभ्रिरे आजह्रिरे । कानीत्यत आह हविः शुक्रं शुद्धममलिनं हविः इन्द्रियं वीर्यं मघं महनीयं वसु धनं च ॥ ३७ ॥

अश्विनौ सरस्वती च हविषा कृत्वा यमिन्द्रमवर्धयन् स इन्द्रो नमुचावासुरे सचा नमुचिना असुरेण सह मघं महनीयं

यमश्विना सरस्वती हविषेन्द्रमवर्द्धयन् । स बिभेद बलम्मघन्नमुचावासुरे सचा ॥ ६८ ॥

तमिन्द्रम्पशवः सचाश्विनोभा सरस्वती । दधाना अभ्यनूषत हविषा यज्ञ इन्द्रियैः ॥ ६९ ॥

य इन्द्र इन्द्रियन्दधुः सविता वरुणो भगः । स सुत्रामा हविष्पतिर्यजमानाय सश्चत ॥ ७० ॥

बलं मेघं बिभेद विदारितवान् । सचेत्यव्ययं सहार्थे तद्योगे नमुचावासुरे इति तृतीयार्थे सप्तमी । वृणोतेर्बल इति [1] यास्कः नमुचिं विदार्य वृष्टिं कारितवानित्यर्थः ॥ ६८ ॥

[1]—निरु० ६, २ ।

पशवः कर्माङ्गभूता गोमेषाजाः उभा अश्विना उभौ अश्विनौ सरस्वती च सचा सहभूताः सन्तः यज्ञे हविषा इन्द्रियैः वीर्यैश्च दधानाः पुष्णन्तः सन्तः तमिन्द्रमभ्यनूषत अवर्धयन् अस्तुवन्वा नू स्तवने ॥ ६९ ॥

का० य इन्द्र इति पुरोडाशानां पूर्ववत् य इन्द्र इति तिसृणां पशुपुरोडाशानां याज्यानुवाक्याः पूर्ववत् य इन्द्र

सविता इत्यैन्द्रस्यानुवाक्यायाज्ये सविता वरुणः चत्रम् इति सावित्रस्य ते वरुणः चत्रम् य इन्द्र इति वारुणस्येति सूत्रार्थः ॥ प्रत्येकमिन्द्रसवितृवरुणदेवत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः। सविता वरुणो भग इति ये त्रयो देवाः इन्द्रे इन्द्रियं वीर्यं दधुः स्थापयामासुः। हविष्पतिः हविषां स्वामी सुत्रामा शोभनत्राणकर इन्द्रो यजमानाय कर्म्मणि चतुर्थी यजमानं सश्चत सेवताम् इष्टदानेन यजमानं सुखयत्वित्यर्थः षश्च सेवने लोडर्थे लङ् अडभाव आर्षः ॥ ७० ॥

सुत्रामा इन्द्रो नमुचेरसुरात्सकाशात् यद्वसु धनं बलमिन्द्रियं वीर्यं च आदत्त जग्राह सविता वरुणो भगश्च पशुपुरोडाश

सवितावरुणोदधद्यजमानायदाशुषे। आदत्तनमुचेर्वसुसुत्रामाबलमिन्द्रियम् ॥ ७१ ॥

वरुणःचत्रमिन्द्रियम्भगेनसविताश्रियम्। सुत्रामायशसाबलन्दधानायज्ञमाशत ॥ ७२ ॥

अश्विनागोभिरिन्द्रियमश्वेभिर्वीर्य्यम्बलम्। हविषेन्द्रꣳसरस्वतीयजमानमवर्द्धयन् ॥ ७३ ॥

मन्त्रदेवास्तत् नमुचेरानीतं वस्वादिकं यजमानाय दधत् दधातु ददत्वित्यर्थः कीदृशाय यजमानाय दाशुषे दाशति ददाति दाश्वान् तस्मै हवींषि दत्तवते दाश्वान्साह्वानित्यादिना क्वसन्तो निपातः ॥ ७१ ॥

वरुणः सविता सुत्रामा इन्द्रश्च यज्ञं सौत्रामणीमाशत भक्षितवन्तः व्याप्तवन्तो वा अश भोजने अशुङ् व्याप्तौ वा उभयोर्विकरणव्यत्ययः। कीदृशास्ते चत्रं चतात्त्राणसामर्थ्यमिन्द्रियं वीर्यं भगेन भाग्येन सह श्रियं लक्ष्मीं यशसा सह बलं च दधानाः यजमाने स्थापयन्तः। यत्र वरुणः चत्रमिन्द्रियञ्च दधाति सविता भगं श्रियं सुत्रामा यशो बलं चेति विभागः ॥ ७२ ॥

का० अश्विना गोभिरिति च हविषाम् १। अश्विना गोभिरिति तिस्रो हविषां याजयानुवाक्याः चात्पूर्ववत् अश्विना ता नासत्या इत्याश्विनपशुयागे पुरोऽनुवाक्यायाजे ता नासत्या ता भिषजा इति सारस्वते ता भिषजा अश्विना इत्यैन्द्रे इति सूत्रार्थः॥ अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः अश्विना सरस्वती च एतैः पदार्थैः इन्द्रं यजमानं चावर्धयन्। कैस्तत्राह गोभिर्गोप्रभृतिपशुभिः इन्द्रियम् विभक्तिव्यत्ययः इन्द्रियेण इन्द्रियपाटवेन अश्वैभिः अश्वैः दक्षिणारूपैः वीर्यं बलं वीर्येण मनःसामर्थ्येन बलेन शरीरदार्ढ्येन हविषा पशुपुरोडाशेन च। इन्द्रस्य वर्धनं तृप्तिः यजमानस्य वर्धनं धनपुत्रपश्वादिपुष्टिः॥ ७३॥ १—१९,६,१९।

तानासत्यासुपेशसाहिरण्यवर्त्तनीनरा। सरस्वतीहविष्मतीन्द्रकर्म्मसुनोवत॥ ७४॥

ताभिषजासुकर्म्मणासासुदुघासरस्वती। सहत्रहाशतक्रतुरिन्द्रायदधुरिन्द्रियम्॥ ७५॥

युवꣳसुराममश्विनानमुचावासुरेसचा। विपिपानाःसरस्वतीन्द्रङ्कर्म्मस्वावत॥ ७६॥

ता तौ नासत्या नासत्यौ अश्विनौ सरस्वती च कर्म्मसु सौत्रामण्यादियागेषु नोऽस्मानवत अवन्तु रक्षन्तु पुरुषव्यत्ययः हे इन्द्र त्वमपि नोऽस्मान् कर्म्मसु अव वचनव्यत्ययः। कीदृशौ नासत्यौ हिरण्यवर्तनी हिरण्येनोपलक्षिता वर्त्तनिर्मार्गो ययोस्तौ यत्र पथि गच्छतस्तत्र सुवर्णमेव सम्पद्यत इत्यर्थः। सुपेशसा शोभनं पेशो रूपं ययोस्तौ सुन्दरौ। नरा नरौ नरगुणयुक्तौ नराकारौ च। कीदृशी सरस्वती हविष्मती हविर्विद्यते यस्याः सा॥ ७४॥

ता तौ प्रसिद्धौ भिषजा भिषजौ वैद्यौ अश्विनौ सा प्रसिद्धा सरस्वती च स प्रसिद्धो वृत्रहा इन्द्रः कल्पान्तरप्रभवः इन्द्राय एतत्कल्पप्रभवाय इन्द्रियं वीर्यं दधुः यद्वा इन्द्र एव दातृपात्ररूपेण बहुधा भवति देवानामचिन्त्यशक्तित्वात्। कीदृशौ भिषजौ सुकर्म्मणा सुकर्म्माणौ शोभनं कर्म ययोस्तौ। कीदृशी सरस्वती सुदुघा सुष्टु दुग्धे सा सुदुघा साधुदोहना। कीदृशो वृत्रहा शतक्रतुः शतं क्रतवः कर्म्माणि यस्य बहुकर्मकर्ता ॥ ७५ ॥

का॰ ग्रहाणां युवꣳ सुरामं पुत्रमिवेति[1]। त्रयाणां पयोग्रहाणां सुराग्रहाणां च युवमिति पुरोऽनुवाक्या पुत्रमिवेति याज्येति

पुत्रमिवपितरावश्विनोभेन्द्रावथुःकाव्यैर्दꣳसनाभिः। यत्सुरामंव्यपिबःशचीभिःसरस्वतीत्वामघवन्नभिष्णक्॥७७॥

यस्मिन्नश्वासऋषभासउक्षणोवशामेषाअवसृष्टासआहुताः। कीलालपेसोमपृष्ठायवेधसेहृदामतिञ्जनयचारुमग्नये ॥७८॥

सूत्रार्थः ॥ हे अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याऽनुष्टुप्त्रिष्टुभौ। हे अश्विनौ हे सरस्वति युवं यूयं वचनव्यत्ययः नमुचावासुरे दैत्ये वर्तमानं सुरामं सुरामयं ग्रहं सचा सह विपिपाना विविधं पिबन्तः सन्तः कर्मस्विन्द्रमावत आ समन्ताद्रक्षत। पिपाना अत्र विकरणव्यत्ययः ॥ ७६ ॥

इयं व्याख्याता दशमेऽध्याये (१०,३४) ॥ ७७ ॥

का॰ पशुस्विष्टकृतौ यस्मिन्नश्वासोऽहाव्यग्नइति[2]। पशोः सम्बन्धिनि स्विष्टकृद्यागे यस्मिन्नश्वास इति पुरोऽनुवाक्या अहाव्यग्न इति याज्या॥ हे अग्निदेवत्ये जगतीत्रिष्टुभौ। हे अध्वर्यो तस्मै अग्नये हृदा सह मतिं बुद्धिं चारु समीचीनं जनय

१——१९, ६, २०। २——१९, ६, २१।

अन्यथं मनोबुद्धी शुद्धे कुरु इत्यर्थः। कीदृशायाग्नये कीलालपे कीलालमन्नरसं पिबति कीलालपास्तस्मै। सोमपृष्ठाय सोमः पृष्ठे यस्य तस्मै यस्य पृष्ठे सोमाहुतयो हूयन्त इत्यर्थः। वेधसे विदधाति शुभं करोति वेधाः तस्मै शुभमतिकर्त्रे। तस्मै कस्मै यस्मिन्नग्नौ एते पशवः अवसृष्टासः अवसृष्टाः अवदायावदाय चतुरवत्तेन निक्षिप्ताः तथा आहुताः आदायादाय हुताः। के पशवः अश्वासः अश्वाः ऋषभासः ऋषभाः उक्षणः उक्षाणः सेचनसमर्था वृषाः वाषपूर्वस्यनिगमे इति उपधादीर्घाभावः। वशाः वन्ध्याः। मेषाः अजाः। यस्मिन्नेते पशवो हुतास्तस्मै मनःशुद्धिं कुर्विति होतुर्वाक्यम् ॥ ७८ ॥

अहाव्यग्ने हविरास्येतेस्रुचीवघृतञ्चम्वीवसोमः। वाजसनिꣳरयिमस्मेसुवीरम्प्रशस्तन्धेहियशसम्बृहन्तम् ॥ ७९ ॥

अश्विनातेजसाचक्षुःप्राणेनसरस्वतीवीर्यम्। वाचेन्द्रोबलेनेन्द्रायदधुरिन्द्रियम् ॥ ८० ॥

हे अग्ने ते तवास्ये हविरहावि हुतं सर्वतः जुहोतेः कर्मणि लुङ् सन्ततहोमे दृष्टान्तः स्रुचि घृतमिव यथा स्रुचि घृतं सर्वदा स्थितम् चम्वि चम्वामधिषवणचर्मणि सोमइव तत्र यथा सोमः सर्वदा स्थितस्तद्वन्नित्यं मया तवास्ये हविर्हुतम्। हे अग्ने सः त्वमस्मे अस्मासु एतानि वस्तूनि धेहि स्थापय। कानि वाजसनिं वाजस्य अन्नस्य सनिं भोगम्। रयिं धनं कीदृशं सुवीरं शोभना वीराः पुत्रा यत्र तं सुपुत्रयुक्तं धनमित्यर्थः॥ प्रशस्तं सर्वलोकस्तुतं बृहन्तं महान्तं यशसं यशश्च पुंस्त्वमार्षम् सर्वलोकप्रसिद्धं यशोदेहीत्यर्थः यशो वै सोमो राजेति श्रुतेः यशसं सोममिति वा ॥ ७९। १—१९, ७, १।

का० प्रतिगरिष्यत्युपविष्टेऽध्वर्यो शोꣳसावेत्याहयाश्विना तेजसेत्यनुवाकꣳशꣳसति१। त्रयस्त्रिंशवसाग्रहसादनानन्तरमध्वर्युः

होतुः पुरस्तात्प्रतिगरार्थमुपवेशनमुक्तम् तदाह प्रतिगरिष्यत्यध्वर्यौ पुर उपविष्टे सत्यध्वर्यो शोंसावोऽमित्याहूयाश्विना तेजसा चक्षुरित्येकादशर्चमनुवाकं शस्त्रं शंसति प्रथमान्त्ये ऋचौ त्रिःशंसनीये मध्यस्थानां त्रयाणां तृचानामादिष्वाहावः कार्य इति सूत्रार्थः ॥ अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्यानुष्टुप् आद्यः पादोऽष्टार्णः द्वितीयो नवार्णः तृतीयः षडर्णः चतुर्थोऽष्टार्णः अश्विनौ तेजसा सह चक्षुरिन्द्रियमिन्द्राय दधुः दधतुः ददतुः। सरस्वती प्राणेन सह वीर्यमिन्द्राय दधौ ददौ। इन्द्रः कल्यान्तरीणः वाचं बलेन च सह इन्द्रायैतत्कल्योत्थाय इन्द्रियं सामर्थ्यं ददौ। एवमश्विसरस्वतीन्द्रा इन्द्राय तेजआदि दधुरित्यर्थः सर्वापेक्षया दधुरिति बहुवचनम् ॥ ८० ॥

गोमदूषु णासत्याश्वावद्यातमश्विना। वर्त्ती रुद्रा नृपाय्यम्॥ ८१ ॥

ग्रत्समदहृष्टा अश्विदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्यः आद्या पादनिवृद्गायत्री त्रयः सप्तकाः पादनिवृदिति वचनात्। उ सु निपातौ पादपूरणौ इकः सुञीति सुनिपाते परे उ इत्यस्य संहितायां दीर्घः सुञ इति सूत्रेण सु इत्यस्य षत्वम् पूर्वपदादिति नासत्यशब्दनकारस्य णत्वम्। हे नासत्या नासत्यौ हे अश्विना हे रुद्रा रुद्रौ शत्रूणां रोदयितारौ वर्तिः विभक्तिव्यत्ययः वर्त्या मार्गेण युवां नृपाय्यं यज्ञं प्रति यातं गच्छतम् नृभिः पीयते सोमो यस्मिन्स नृपाय्यः क्रतौ कुण्डपाय्यसञ्चाय्याविति अत्र कुण्डशब्द उपलक्षकः नृशब्देऽपि तृतीयान्ते उपपदे पिबतेर्धातोरधिकरणे यत्प्रत्ययो युगागमश्च निपात्यते। किं कृत्वा गोमत् गावो विद्यन्ते यस्मिन् गोमत् अश्वावत् अश्वा विद्यन्ते यस्य तदश्ववत् मन्त्रे सोमाश्वेत्यादिना अश्वशब्दस्य दीर्घः गोयुक्तमश्वयुक्तञ्च धनमादाय यज्ञं गच्छतमित्यर्थः ॥ ८१ ॥

हे वृषण्वसू वृषा वृष्टिरिव वसु धनं ययोस्तौ यद्वा वृष्णा वृष्ट्या वासयतो लोकं स्थापयतस्तौ वृषण्वसू हे अश्विनौ दुःशंसो दुष्टमपवादं शंसति कथयति दुःशंसोऽपवदिता रिपुः शत्रुः मर्त्यः मनुष्यः परः असम्बद्धः अन्तरः सम्बद्धः स्वकीयोऽपि ईदृशो मर्त्यो यत् यमिन्द्रं न आदधर्षीत् न आधृष्णुयात् न पराभूयात्। स्वजनोऽस्वजनोऽपि रिपुः पिशुनोऽपि यमिन्द्रं पराभवितुं न शक्त इत्यर्थः। जिधृषा प्रागल्भ्येऽस्माद्धातोर्यङ्लुगन्ताच्छतृप्रत्ययः ॥ ८२ ॥

नयत्परोनान्तरआदधर्षद्वृषण्वसू। दुःशंसोमर्त्योरिपुः ॥ ८२ ॥

तानआवोढमश्विनारयिम्पिशङ्गसन्दृशम्। धिष्ण्यावरिवोविदम्। ॥ ८३ ॥

पावकानःसरस्वतीवाजेभिर्वाजिनीवती। यज्ञंवष्टुधियावसुः ॥ ८४ ॥

हे धिष्ण्या धिष्ण्यौ धिष्ण्याग्निरूपौ धातारौ वा हे अश्विना युवां नोऽस्माकं रयिं धनमावोढमावहतम् आनयतमित्यर्थः वहतेर्लुङि परस्मैपदे मध्यमद्विवचनम्। कीदृशं रयिं पिशङ्गसन्दृशं पिशङ्गं पीतं सम्यक् दृश्यते तत्पिशङ्गसन्दृशम् पीतवर्णं सुवर्णमित्यर्थः। तथा वरिवोविदं वरिवो धनं विन्दति प्राप्नोति वरिवोविदस्तम् विद्लृ लाभे इगुपधेति कः। यच्च धनं धनान्तरहेतुभूतं भवतीत्यर्थः ॥ ८३ ॥

मधुच्छन्दोदृष्टाः सरस्वतीदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्यः। सरस्वती नोऽस्माकं यज्ञं वष्टु कामयतां वश कान्तौ यो यदिच्छति स

तत्प्रति गच्छति अस्मदादीन् प्रत्यागच्छत्वित्यर्थः। कीदृशी सरस्वती पावका पावयित्री पवन पावः शोधनम् घञ् पावं कायति कथयति पावका आतोऽनुपसर्गे कः। वाजेभिर्वाजैः अन्नैः वाजिनीवती वाजा अन्नानि विद्यन्ते यस्यां सा वाजिनी यज्ञक्रिया वाजिनी विद्यते यस्याः सा वाजिनीवती यज्ञक्रियाधिष्ठात्री। धियावसुः धिया कर्मणा वसु धनं यस्याः सा धियावसुः छान्दसस्तृतीयाया अलुक् ॥ ८४ ॥

सरस्वती यज्ञं दधे धारयति। कीदृशी सूनृतानां प्रियं सत्यं सूनृतं प्रियसत्यवचनानां वेदत्रयीशब्दानां चोदयित्री

चोदयित्रीसूनृतानाञ्चेतन्तीसुमतीनाम्। यज्ञन्दधेसरस्वती॥ ८५॥

महोअर्णः सरस्वतीप्रचेतयतिकेतुना। धियोविश्वाविराजति॥ ८६॥

इन्द्रायाहिचित्रभानोसुताइमेत्वायवः। अण्वीभिस्तनापूतासः॥ ८७॥

चुद प्रेरणे णिजन्तात्तृच् ततो ङीप्। सुमतीनां शोभनानां बुद्धीनां चेतन्ती चेतयन्ती सुमतिदात्रीत्यर्थः छन्दस्युभयथेति शपोऽप्यार्धधातुकत्वाण्णिचो लोपः॥ ८५॥

सरस्वती केतुना कर्मणा प्रज्ञया वा महो महत् अर्णः उदकं प्रचेतयति प्रज्ञापयति प्रेरयति सर्वस्यां भूमौ वृष्टिं कारयतीत्यर्थः। किञ्च विश्वाः सर्वाः धियः सर्वप्राणिस्था बुद्धीः विराजति विराजयति दीपयति सर्वजन्तुबुद्धीः प्रकाशयति तां स्तुमः॥ ८६॥

मधुच्छन्दोदृष्टा इन्द्रदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्यः। चित्रा नानाविधा भानवो दीप्तयो यस्य स चित्रभानुः हे चित्रभानो इन्द्र त्वामायाहि आगच्छ। किमिति इमे सोमाः सुताः अभिषुताः। कीदृशा इमे त्वायवः त्वां कामयन्ते त्वायवः सुप आत्मनः क्यच् क्याच्छन्दसीति उप्रत्ययः। तथा अण्वीभिः अण्वीत्यङ्गुलीनाम[1]। अङ्गुलीभिः तना दशापवित्रेण च पूतासः पूताः शोधिताः तनशब्दो दशापवित्रवाची तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णः। शोधिताः सुताः सोमा इन्द्रोऽस्मान् पिबत्विति कामयन्तेऽतोऽत्वराया-हीत्यर्थः ॥ ८७ ॥

[1] — निघ० २,५,२।

इन्द्रा याहि धियेषितो विप्रजूतः सुतावतः। उप ब्रह्माणि वाघतः ॥ ८८ ॥

इन्द्रा याहि तूतुजान उप ब्रह्माणि हरिवः। सुते दधिष्व नश्चनः ॥ ८९ ॥

हे इन्द्र धिया स्वबुद्ध्या इषितः प्रेरितः सन्नायाहि अनन्यप्रेरित आगच्छेत्यर्थः। कीदृशस्त्वं विप्रजूतः जु गतौ विप्रै-र्मेधाविभिरनुगतः सेवितः। किमित्यागन्तव्यमिति चेत् सुतावतः छान्दसो दीर्घः सुतवतः सोममभिषुतवतो यजमानस्य ब्रह्माणि हवींषि उप हविषां समीपे वाघतः ऋत्विजो वर्तन्त इति शेषः। वाघत इति ऋत्विङ्नामसु पठितम्[2]। ऋत्विजो हविरादाय स्थिता वर्तन्त इत्यायाहीत्यर्थः ॥ ८८ ॥

[2] — निघ० ३,१८,२।

[3] — निघ० २,१५,१९।

हरी अश्वौ विद्येते यस्य स हरिवान् मतुवसो रुः सम्बुद्धौ छन्दसीति रुत्वम् हे हरिवः अश्ववन् हे इन्द्र तूतुजानः त्वरमानः सन् त्वं ब्रह्माणि हवींषि उप हवींषि प्रति आयाहि तू। तुजान इति क्षिप्रनाम[3]। आगत्य सुते सोमेऽभिषुते सति

नोऽस्माकं चनः अन्नं सोमरूपं हविः दधिष्व उदरे धारय दधि धारणे व्यत्ययेन शपो लुकि द्वित्वं जुहोत्यादित्वात् अभ्यासस्यात्वं छान्दसम्। चन इत्यन्ननाम[1] ॥ ८९ ॥

[1] निरु० ६,१६।

अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्यानुष्टुप्। अश्विना अश्विनौ मधु मधुरस्वादं सोमं पिबतां भक्षयताम् कीदृशौ अश्विनौ सरस्वत्या सजोषसौ जोषः प्रीतिः असुन् समानं जोषः प्रीतिर्ययोस्तौ सरस्वत्या सह प्रीतिमन्तावित्यर्थः। किञ्च सुष्ठु त्रायते रक्षति

अश्विना॒पिबता॒म्मधु॒सर॑स्वत्यास॒जोष॑सा। इन्द्रः॑सु॒त्रामा॑वृत्र॒हा जु॒षन्ता॑ꣳसो॒म्यम्मधु॑ ॥९०॥

॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

इ॒मम्मे॑वरुण श्रुधी॒हव॑म॒द्याच॑मृडय। त्वाम॑व॒स्युराच॑के ॥ १ ॥

सुत्रामा इत्वं हतवान् वृत्रहा ईदृश इन्द्रः अश्विनौ सरस्वती च मधु मधुरं सोम्यं सोममयं हविर्जुषन्ताम् सेवन्ताम् मये चेति सोम शब्दात् मयडर्थे यप्रत्ययः सोममयं सोम्यम् ॥ ९० ॥

[2] १९,७,१२।

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे। सैकासन्यादिहौत्रान्तो विंशोऽध्यायो निरूपितः ॥ २० ॥

ओम् श्रीगणेशाय नमः ॥ प्रणम्य शिरसा देवं लक्ष्मीकान्तमुमापतिम्। एकविंशेऽधुनाध्याये वेददीपो वितन्यते ॥ का० इमं मे तत्त्वेत्येककपालस्य२। अवभृथेष्टौ वारुणस्यैककपालस्य पुरोडाशस्य द्वे पुरोऽनुवाक्यायाज्ये इत्यर्थः ॥ वरुणदेवत्ये गायत्रीत्रिष्टुभौ

शुनःशेपदृष्टे। हे वरुण त्वं मे मम इमं हवमाह्वानं श्रुधि शृणु श्रुशृण्विति हेर्धिः। च पुनः अद्य दिने मृडयास्मान् सुखय यतोऽहं त्वामाचके कामये। आचक इति कान्तिकर्मा[1]। कीदृशोऽहम् अवस्युः अवनमवः पालनमवतेरसुन् तदिच्छति अवस्युः सुप आत्मनः क्यच् क्याच्छन्दसीति उप्रत्ययः आत्मनो रक्षणमिच्छन् त्वामिच्छामीत्यर्थः ॥ १ ॥

व्याख्याता (१८,१९) ॥ २ ॥

का० अग्नीवरुणयोस्त्वं नः स त्वं न इति[2]। अवभृथेष्टावेवाग्निवरुणयागे पुरोऽनुवाक्यायाज्ये। अग्निवरुणदेवत्ये त्रिष्टुभौ वाम-

तत्त्वायामिब्रह्मणावन्दमानस्तदाशास्तेयजमानोहविर्भिः। अहेडमानोवरुणेहबोध्युरुशꣳसमानआयुःप्रमोषीः॥२॥

त्वन्नोअग्नेवरुणस्यविद्वान्देवस्यहेडोअवयासिसीष्ठाः। यजिष्ठोवह्नितमःशोशुचानोविश्वाद्वेषाꣳसिप्रमुमुग्ध्यस्मत्॥३॥

देवदृष्टे। हे अग्ने त्वं नोऽस्मान् प्रति वरुणस्य देवस्य हेडः क्रोधमवयासिसीष्ठाः निवर्तय यसु उपचये अवपूर्वस्य णिजन्तस्यास्याशीर्लिङि रूपम्। किञ्च विश्वा विश्वानि सर्वाणि द्वेषांसि दौर्भाग्यानि अस्मत् अस्मत्तः सकाशात् प्रमुमुग्धि प्रमुञ्च दूरीकुरु मुचेर्व्यत्ययेन शपः श्लुः। कीदृशस्त्वम् विद्वान् स्वाधिकारं जानन् यजिष्ठः अतिशयेन यष्टा यजिष्ठः तुरिष्ठेमेयःस्विति तृचो लोपः। वह्नितमः वहतीति वह्निः अत्यन्तं वह्निर्वह्नितमः हविषां वोढा। शोशुचानः अत्यन्तं शोचते दीप्यते शोशुचानः शोचतेर्यङ्लुगन्ताच्छानच् प्रत्ययः ॥ ३ ॥

१—निघ २,६,११। २—१,७,१४।

हे अग्ने स त्वमस्या उषसो व्युष्टौ व्युष्टिकालेऽस्मिन्नहनि ऊती उत्या अवनेन नोऽस्माकमवमः रक्षकः नेदिष्ठोऽन्तिकतमः

समीपतमश्च भव। अवतीत्यवमः अवतेरप्रत्ययः यद्वा अवतीत्यवः पचाद्यच् अत्यन्तमवोऽवतमः तलोपश्छान्दसः। अत्यन्तमन्तिको नेदिष्ठः अन्तिकबाढयोर्नेदसाधाविति इष्ठे परे नेदादेशः। किञ्च रराणो हविर्ददत् सन् नोऽस्माकं वरुणमवयच्च अवयज अवपूर्वाद्यजतेर्लोटि शपो लुक् ततो मृडीकं सुखकरं हविः वीहि भक्षय वी कान्तिव्याप्तिक्षेपप्रजननखादनेषु। किञ्च नोऽस्माकं सुहवः स्वाह्वान एधि भव घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्चेति एकारः ॥ ४ ॥

का० आदित्यस्य सुत्रामाणम् महीमूषु मातरमिति[1]। आदित्यं चरुं यक्ष्यमाणो निर्वपत्यादित्यमोजान इत्यादावन्ते

स त्वन्नो अग्नेवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या उषसो व्युष्टौ। अवयक्ष्व नो वरुणꣳ रराणो वीहि मृडीकꣳ सुहवो न एधि ॥ ४ ॥

महीमूषु मातरꣳ सुव्रतानामृतस्य पत्नीमवसे हुवेम। तुविक्षत्रामजरन्तीमुरूचीꣳ सुशर्म्माणमदितिꣳ सुप्रणीतिम् ॥ ५ ॥

आदित्यश्चरुरुक्तस्तस्य सुत्रामाणमिति पुरोऽनुवाक्या महीमूष्विति याज्या॥ अदितिदेवत्या त्रिष्टुप्। उ सु निपातौ पादपूरणौ संहितायामाद्यस्य दीर्घोऽन्त्यस्य षत्वम्। वयमवसे अवितुं रक्षितुमदितिं हुवेम आह्वयामः तुमर्थे असेप्रत्ययः। कीदृशीमदितिं महीं महतीम्। सुव्रतानां शोभनकर्मणां मातरं निर्मात्रीम्। व्रतमिति कर्मनाम[2]। ऋतस्य यज्ञस्य पत्नीं पालयित्रीम्। तुविक्षत्रां। तुवीति बहुनाम[3]। बहुक्षत्राच्चाणशीलाम् अजरन्तीं न जीर्यति अजरन्ती तां जरारहिताम्। उरु अञ्चतीति उरूची बहुगमनशीलाम्। सुशर्माणं शोभनं शर्माश्रयः सुखं वा यस्यास्ताम्। सुप्रणीतिं शोभना प्रणीतिः प्रणयनं यस्यास्ताम्। अदितिरदीना देवमाता[4] ॥ ५ ॥

१—१९, ७, १५। २—निघ० ३, १, ७। ३—निघ० ३, १, २। ४—निरु० ४, २२।

अदितिदेवत्या त्रिष्टुप् गयप्लातदृष्टा। दैवीं देवसम्बन्धिनीं नावं यज्ञरूपां स्वस्तये कल्याणायाविनाशाय वयमारुहेम यज्ञं कृत्वा स्वर्गं गच्छेमेत्यर्थः। कीदृशीं नावं सुत्रामाणं सुष्ठु त्रायते रक्षति सुत्रामा ताम्। पृथिवीं विशालाम्। द्यां स्वर्गरूपां स्वर्गहेतुभूतामित्यर्थः। अनेहसमेह इति क्रोधनाम[1] नास्ति एहो यत्र क्रोधरहिताम्। यद्वा लुप्तोपमानम् पृथिवीमिव सुत्रामाणं पालयित्रीं द्यामिवानेहसमक्रोधाम्। सुशर्माणं साधुशरणभूताम्। अदितिमखण्डितामदीनां वा। सुप्रणीतिं सुष्ठु प्रणयतीति सुप्रणीतिः साधुप्रणेत्री। स्वरित्रां साधुकेन्दुवालाम् अरित्रशब्दः केन्दुवालवाचकः अरित्रं केनिपातक इत्यभिधानात् प्रयाजानुयाजादयोऽरित्रस्थानीयाः। अनागसमनपराधाम्। अस्रवन्तीमच्छिद्रां निर्दोषामित्यर्थः। ईदृशीं नावमारुहेम संहितायां दीर्घः॥ ६॥

सुत्रामाणम्पृथिवीन्द्यामनेहसꣳसुशर्माणमदितिꣳसुप्रणीतिम्। दैवीन्नावꣳस्वरित्रामनागसमस्रवन्तीमारुहेमा स्वस्तये ॥ ६

सुनावमारुहेयमस्रवन्तीमनागसम्। शतारित्राꣳस्वस्तये ॥ ७ ॥

स्वर्गसम्बन्धिनीदेवत्या गायत्री। तद्वै सर्व एव यज्ञो नौः स्वर्ग्येति श्रुतेः स्वर्ग्या नौर्यज्ञ एव। सुनावं शोभनां नावं यज्ञरूपां स्वस्तयेऽविनाशाय संसारसागरोत्तरणायाहमारुहेयमारोहेयं यज्ञं कुर्यामित्यर्थः। कीदृशीमस्रवन्तीमच्छिद्राम्। अनागसं निरपराधां सर्वेष्टदामित्यर्थः। शतारित्रां बहुकेन्दुवालाम् ऋग्यजुःसामभिरित्यर्थः। स्मार्ते नावारोहणे विनियोगोऽस्या ऋचः॥ ७॥

१—निघ० २, १३, ६। २—१९, ७, १६।

का० आ नः प्र वाहवेति पयस्यायाः[2]। अवभृथादुदेत्य मैत्रावरुण्या पयस्यया यजतीति या पयस्या तस्या आ नो मित्र

वरुणेति पुरोऽनुवाक्या प्र बाहवेति याज्या। मित्रावरुणदेवत्या गायत्री विश्वामित्रदृष्टा। हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ देवौ नोऽस्माकं गव्यूतिं यज्ञमार्गं घृतैर्युवामा उक्षतम् सर्वतः सिञ्चतम् यद्वा गवि पृथिव्या भूतिभवनहेतुभूतं चैव घृतैः शुद्धोदकैः सिञ्चतम्। किञ्च हे सुक्रतू शोभनः क्रतुः कर्म ययोस्तौ हे सुकर्माणौ मध्वा मधुना रजांसि लोकाना उक्षतम् अनित्यमागमशासनमिति नुमभावः॥ ८॥

मित्रावरुणदेवत्या त्रिष्टुप् वसिष्ठदृष्टा। हे मित्रावरुणौ हे युवाना युवानौ तरुणौ छिन्नजरसौ नोऽस्माकं जीवसे चिरं

आनोमित्रावरुणाघृतैर्गव्यूतिमुक्षतम्। मध्वारजाꣳसिसुक्रतू॥ ८॥

प्रबाहवासिसृतञ्जीवसेनआनोगव्यूतिमुक्षतङ्घृतेन। आमाजनेश्रवयतंयुवानाश्रुतम्मेमित्रावरुणाहवेमा॥ ९॥

शन्नोभवन्तुवाजिनोहवेषुदेवतातामितद्रवः स्वर्काः। जम्भयन्तोऽहिंवृकꣳरक्षाꣳसिसनेम्यस्मद्युयवन्नमीवाः॥ १०॥

जीवनाय बाहवा बाहू प्रसिसृतमन्तर्भावितण्यर्थः प्रसारयतं जीवनविघ्ननिवारणाय बाहुप्रसारणं कुरुतमित्यर्थः। किञ्च नोऽस्माकं गव्यूतिं चैव घृतेन जलेन आ उक्षतं सिञ्चतम्। भवत्सिक्तैश्चैवनिष्पन्नधान्यैः यज्वानं मा मां जने जनपदे युवामाश्रवयतम् आश्रावयतम् इत्यमदात् इत्यमयाक्षीदिति लोके मां कथयतमित्यर्थः वृद्ध्यभाव आर्षः किञ्च युवां मे मम इमा इमानि हवा हवानि आह्वानानि श्रुतं शृणुतम् श्रुत्वा पूर्वोक्तं कुरुतमित्यर्थः। शृणोतेः शपो लुक्॥ ९॥

का० वाजिनस्य शं नो वाजे-वाज इति[1]। पयस्यायां वाजिनयागोऽस्ति तत्र शं न इति पुरोऽनुवाक्या वाजे-वाज इति याज्या ॥ व्याख्याते (९,१६;१८) ॥ १० ॥ ११ ॥

१—१९,७,१७। २—१९,७,१९।

का० वायोधस आप्रियः समिद्धोअग्निः समिधेति[2]। वायोधसे पशौ समिद्धोअग्निरित्याद्या एकादश ऋच आप्रियः प्रयाजानां याज्या इति सूत्रार्थः ॥ एकादश आप्रीदेवतया अनुष्टुभः स्वस्त्यात्रेयदृष्टाः। अग्निः गायत्री छन्दो गौश्च एते त्रय इन्द्रे इन्द्रियं वीर्यं वयः सत्त्वमन्नमायुर्वा दधुः दधतु प्रयच्छन्तु। कीदृशोऽग्निः समिधा प्रयाजदेवतया समिद्धः दीप्तः सुसमिद्धश्च

वाजेवाजेवतवाजिनोनोधनेषुविप्राअमृताऋतज्ञाः। अस्यमध्वःपिबतमादयध्वन्तृप्तायातपथिभिर्देवयानैः ॥ ११ ॥

समिद्धोअग्निःसमिधासुसमिद्धोवरेण्यः। गायत्रीच्छन्दइन्द्रियन्त्र्यविर्गौर्वयोदधुः ॥ १२ ॥

तनूनपाच्छुचिव्रतस्तनूपाश्चसरस्वती। उष्णिहाच्छन्दइन्द्रियन्दित्यवाड्गौर्वयोदधुः ॥ १३ ॥

अतिदीप्तः प्रयाजघृतेनेति शेषः वरेण्यः वरणीयः सम्भजनीयः। कीदृशो गौः त्र्यविः त्रयोऽवयोऽनुचरत्वेन यस्य स त्र्यविः यद्वा षण्मासावधिः कालोऽविः त्रयोऽवयो यस्य सार्धवत्सरो गौरित्यर्थः ॥ १२ ॥

तनूनामपां नपात् पौत्रोऽग्निः तनूनां गवां नपात् घृतं वा प्रयाजदेवता सरस्वती उष्णिहा छन्दः हलन्तत्वादाप् उष्णिक् छन्दः गौश्च एते चत्वार इन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः दधतु। कीदृशस्तनूनपात् शुचिव्रतः शुचि शुद्धं व्रतं कर्म यस्य सः। कीदृशी सरस्वती तनूपाः तनूं शरीरं पाति रक्षतीति। कीदृशो गौः दित्यवाट् दित्यं हविर्वहतीति ॥ १३ ॥

इडाभिः प्रयाजदेवताभिः सहाग्निः सोमो देवः अनुष्टुप्छन्दः गौः एते पञ्च इन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधुः कीदृशोऽग्निः ईड्यः स्तुत्यः कीदृशः सोमः अमर्त्यः अमरणधर्मा कीदृशो गौः पञ्चाविः पञ्चावयोऽनुचराः कालविशेषा वा यस्य सार्धद्विवर्षः ॥ १४ ॥

शोभनं बर्हिः प्रयाजदेवता अग्निः बृहती छन्दः गौः एते चत्वार इन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधुः। कीदृशोऽग्निः पूषास्यास्तीति

इडाभिरग्निरीड्यःसोमोदेवोअमर्त्यः ॥ अनुष्टुप्छन्दइन्द्रियम्पञ्चाविर्गौर्वयोदधुः ॥ १४ ॥

सुबर्हिरग्निःपूषण्वान्त्स्तीर्णबर्हिरमर्त्यः । बृहतीच्छन्दइन्द्रियन्त्रिवत्सोगौर्वयोदधुः ॥ १५ ॥

दुरोदेवीर्दिशोमहीर्ब्रह्मादेवोबृहस्पतिः । पङ्क्तिश्छन्दइहेन्द्रियन्तुर्यवाड्गौर्वयोदधुः ॥ १६ ॥

उषेयह्वीसुपेशसाविश्वेदेवाअमर्त्याः । त्रिष्टुप्छन्दइहेन्द्रियम्पष्ठवाड्गौर्वयोदधुः ॥ १७ ॥

पूष्णा युक्तः स्तीर्णबर्हिः स्तीर्णं बर्हिर्यस्य सः अमर्त्यः अनश्वरः। कीदृशो गौः त्रिवत्सः त्रयो वत्सा अनुचरा वत्सरा वा यस्य स त्रिवत्सः ॥ १५ ॥

दुरो द्वारो देव्यः प्रयाजदेवताः छान्दसं सम्प्रसारणम् महीर्महत्यो दिशः ब्रह्मा देवो बृहस्पतिः पङ्क्तिश्छन्दः तुर्यं चतुर्थं वर्षं वहतीति तुर्यवाट् गौः एते षट् देवा इह इन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥ १६ ॥

उषे द्विवचनाद्दिनं रात्रिश्च अमर्त्याः विश्वे देवाः त्रिष्टुप्छन्दः षष्ठं भारं वहतीति पष्ठवाड् गौः एते पञ्चेहेन्द्रियं वयश्च

दधुः। कीदृश्यौ उषे यह्वी यह्व्यौ महत्यौ। यह्व इति महन्नाम। सुपेशसा शोभनं पेशो रूपं ययोस्ते सुपेशसौ सुरूपे विभक्ताकार: ॥ १७ ॥

दैव्यौ होतारौ प्रयाजदेवौ अयं चाग्निरसौ च मध्यमो वायुः। जगती छन्दः अनः शकटं वहतीत्यनड्वान् गौः एते चत्वार इन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः। कीदृशौ होतारौ भिषजा भिषजौ वैद्यौ इन्द्रेण सयुजौ सह युज्येते सयुजौ संयुक्तौ युजौ परस्परं संयुक्तौ ॥ १८ ॥

दैव्या होतारा भिषजेन्द्रेण सयुजा युजा। जगती छन्द इन्द्रियमनड्वान्गौर्वयो दधुः ॥ १८ ॥

तिस्र इडा सरस्वती भारती मरुतो विशः। विराट् छन्द इहेन्द्रियं धेनुर्गौर्न वयो दधुः ॥ १९ ॥

त्वष्टा तुरीपो अद्भुत इन्द्राग्नी पुष्टिवर्द्धना। द्विपदा छन्द इन्द्रियमुक्षा गौर्न वयो दधुः ॥ २० ॥

इडा सरस्वती भारतीति तिस्रः प्रयाजदेव्यः मरुतो विशः इन्द्रप्रजाः विराट् छन्दः धेनुः दोग्ध्री गौश्च नकारश्चार्थे एते षट् इहेन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥ १९ ॥

त्वष्टा प्रयाजदेवः इन्द्राग्नी द्विपदा छन्दः उक्षा सेक्ता गौश्च एते पञ्चेन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः। कीदृशः त्वष्टा तुरीपः तूर्णमाप्नोति व्याप्नोति तुरीपः अद्भुतो महान् कीदृशाविन्द्राग्नी पुष्टिवर्धना पुष्टिं धनादिपोषं वर्धयतस्तौ पुष्टिवर्धनौ। नश्चार्थे ॥ २० ॥

वनस्पतिः प्रयाजदेवः सविता सूर्यः ककुप्छन्दः वशा वन्ध्या गौः वेहत् गर्भघ्नी गौः एते पञ्च इहेन्द्रे इन्द्रिय वयश्च दधुः।
कीदृशो वनस्पतिः नोऽस्माकं शमिता शमयति सुखयति शमिता शमिता मन्त्र इति छान्दसो णिचो लोपः। कीदृशः सविता
सविता भर्गं प्रसुवन् धनं प्रेरयन् ददत् ॥ २१ ॥

शोभनं चत्रं चतत्राणं यस्य स सुचत्रः शोभनचतत्राता वरुणः स्वाहा नामैकदेशे नामग्रहणं स्वाहाकृतिभिः प्रयाजदेवैः सह

शमितानोवनस्पतिःसविताप्रसुवन्भगन्। ककुप्छन्दइहेन्द्रियंवशावेहद्वयोदधुः ॥ २१ ॥

स्वाहायज्ञंवरुणःसुचत्रोभेषजङ्करत्। अतिच्छन्दाइन्द्रियम्बृहदृषभोगौर्वयोदधुः ॥ २२ ॥

वसन्तेनऋतुनादेवावसवस्त्रिवृतास्तुताः। रथन्तरेणतेजसाहविरिन्द्रेवयोदधुः ॥ २३ ॥

अतिच्छन्दाः छन्दः बृहत् महान् ऋषभः समर्थो गौः वरुणश्च स्वाहा-
यज्ञं भेषजं यज्ञलक्षणमौषधमिन्द्राय करत्करोतु। किञ्च
कृतयोऽपि एते चत्वार इन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधुः दधतु ददतु ॥ २२ ॥

१—१९,७,२०।

का० याज्यापुरोऽनुवाक्याश्च वपापुरोडाशपशूनां वसन्तेन ऋतुनेति[१]। चकारादायोधसे पशाविव षडृचो यथाक्रमं वपादीनां
याज्यानुवाक्याः वपायागे वसन्तेनेति पुरोऽनुवाक्या ग्रीष्मेणेति याज्या पशुपुरोडाशयागे वर्षाभिरिति पुरोऽनुवाक्या शारदेनेति
याज्या हृदयादियागे हेमन्तेनेति पुरोऽनुवाक्या शैशिरेणेति याज्येति सूत्रार्थः॥ अनुष्टुभः षट्लिङ्गोक्तदेवताः वयोधा इन्द्रो देव-

तेत्यर्थः। वसवो देवा इन्द्रे तेजसा सह हविर्वैपाख्यं वयः शक्तिं च दधुः दधतु स्थापयन्तु कीदृशा वसवः वसन्तेन ऋतुना त्रिवृता स्तोमेन रथन्तरेण पृष्ठेन च स्तुताः॥ २३॥

रुद्रा देवा इन्द्रे यशसा सह बलं हविर्वयश्च दधुः कीदृशाः रुद्राः ग्रीष्मेण ऋतुना पञ्चदशः पञ्चदशेन स्तोमेन विभक्ति-व्यत्ययः बृहता पृष्ठेन च स्तुताः॥ २४॥

आदित्या देवाः इन्द्रे विशा प्रजया ओजसा च सह हविर्वयश्चदधुः। कीदृशाः वर्षाभिर्ऋतुना सप्तदशेन स्तोमेन तृतीयार्थे

ग्रीष्मेणऋतुनादेवारुद्राःपञ्चदशेस्तुताः। बृहतायशसाबलꣳहविरिन्द्रेवयोदधुः॥ २४॥

वर्षाभिर्ऋतुनादित्यास्तोमेसप्तदशेस्तुताः। वैरूपेणविशौजसाहविरिन्द्रेवयोदधुः॥ २५॥

शारदेनऋतुनादेवाएकविꣳशऋभवस्तुताः। वैराजेनश्रियाश्रियꣳहविरिन्द्रेवयोदधुः॥ २६॥

सप्तम्यौ वैरूपेण पृष्ठेन च स्तुताः॥ २५॥

ऋभवः ऋभुसञ्ज्ञा देवाः इन्द्रे श्रियं हविर्वयश्च दधुः कीदृशाः शारदेन ऋतुना एकविंशेन स्तोमेन वैराजेन पृष्ठेन श्रिया लक्ष्म्या च स्तुताः। सप्तमी तृतीयार्थे॥ २६॥

मरुतो देवाः इन्द्रे बलेन सहः इन्द्रियसामर्थ्यं हविर्वयश्च दधुः। कीदृशा मरुतः हेमन्तेन ऋतुना त्रिणवेन स्तोमेन स्तुताः शक्करीरिति शाक्करस्य योनिनिर्देशः शाक्करेण पृष्ठेन स्तुता इत्यर्थः॥ २७॥

अमृता देवाः सत्येन सह चत्वं चतत्वाणं हविर्वयः शक्तिं च इन्द्रे दधुः दधतु कीदृशा अमृताः शारदेन ऋतुना त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन स्तुताः रैवतस्य योनिः रेवतीरिति रैवतेन पृष्ठेन स्तुता इत्यर्थः ॥ २८ ॥ ५-१९,६,१४ ।

का० होता यक्षत्समिधाग्निमिति प्रयाजप्रैषास्त्रिपशोः १ । होता यक्षत्समिधाग्निमिडस्पद इत्यादयो द्वादश कण्डिकास्त्रिपशोः प्रयाजप्रैषाः स्युः ॥ द्वादशाप्रीणां प्रयाजयाज्यानां प्रैषा अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः आद्या अष्टिः । दैव्यो होता समिधा प्रयाज-

हेमन्तेनऋतुनादेवास्त्रिणवेमरुतस्तुताः । बलेनशक्वरीःसहोहविरिन्द्रेवयोदधुः ॥ २७ ॥

शैशिरेणऋतुनादेवास्त्रयस्त्रिꣳशेऽमृतास्तुताः । सत्येनरेवतीःक्षत्रꣳहविरिन्द्रेवयोदधुः ॥ २८ ॥

होतायक्षत्समिधाग्निमिडस्पदेश्विनेन्द्रꣳसरस्वतीमजोधूम्रोनगोधूमैःकुवलैर्भेषजम्मधुशष्पैर्नतेजइन्द्रियम्पयःसोमःपरिस्रुताघृतम्मधुव्यन्त्वाज्यस्यहोतर्यज ॥ २९ ॥

देवतया सह अग्निमश्विना अश्विनौ इन्द्रं सरस्वतीं च इडः पदे गोपदे आहवनीये यक्षत् यजतु गोपदे स्थाप्यत इत्यभिप्रायेणेदं वचनम् । तत्र यागे अजो धूम्रो मेषश्च गोधूमैः कुवलैः बदरैः शष्पैः अङ्कुरितव्रीहिभिश्च सहितौ भेषजमौषधं भवति नकारौ चार्थौ इन्द्रायेति शेषः कीदृशं भेषजम् मधु मधुरं तेजः तेजःप्रदमिन्द्रियमिन्द्रियसामर्थ्यप्रदम् । किञ्च ते अश्विसरस्वतीन्द्रा

दैव्येन होत्रेज्यमानाः सन्तः पयः परिस्रुता मदिरया सह सोमः सोमं घृतं मधु च व्यन्तु पिबन्तु सोम इति विभक्तिव्यत्ययः सर्वत्र हे होतर्मनुष्यहोतः त्वमपि आज्यस्य यज कर्मणि षष्ठी यजतिर्दानार्थः अश्वयादिभ्य आज्यं देहीत्यर्थः ॥ २९ ॥

एकाधिका अत्यष्टिः। तनूनपादिति प्रथमा द्वितीयार्थे इन्द्रायेति चतुर्थी द्वितीयार्थे नकारस्वार्थः। दैव्यो होता तनूनपातं प्रयाजदेवं सरस्वतीमश्विनौ इन्द्रञ्च यजतु। तत्र यागे अविः अजः मेषश्च नस्वार्थे मधुमता रसवता प्रथा यज्ञमार्गेण भरन् आत्मानं

होतायक्षत्तनूनपात्सरस्वतीमविर्मेषोनभेषजम्पथामधुमताभरन्नश्विनेन्द्रायवीर्य्यम्बदरैरुपवाकाभि र्भेषजन्तोक्मभिःपयःसोमःपरिस्रुताघृतम्मधुव्यन्त्वाज्यस्यहोतर्य्यज ॥ ३० ॥

होतायक्षन्नराशꣳसन्ननग्नहुम्पतिꣳसुरयाभेषजम्मेषःसरस्वतीभिषग्रथोनचन्द्राश्विनोर्वपाइन्द्रस्यवीर्य्यम्बदरैरुप वाकाभिर्भेषजन्तोक्मभिःपयःसोमःपरिस्रुताघृतम्मधुव्यन्त्वाज्यस्यहोतर्य्यज ॥ ३१ ॥

हरन् सन् बदरैर्बदरीफलैः उपवाकाभिरिन्द्रयवैः तोक्मभिरङ्कुरितव्रीहिभिर्यवैर्वा सहितो वीर्यं वीर्यकरं भेषजं भवति। अश्विसरस्वतीन्द्रा दव्येन होत्रेज्यमानाः पयआदीनि व्यन्तु हे होतस्त्वमपि आजस्य यज आज्यं देहि ॥ ३० ॥

दैव्यो होता नराशंसं प्रयाजदेवं सरस्वती सरस्वतीं भिषक् भिषजोः अश्विनोः रथः रथञ्च यक्षत् यजतु कीदृशो रथः

चन्द्री चन्द्रं सुवर्णमस्मिन्नस्तीति चन्द्री सुवर्णमयः। रथस्य यागोऽश्विनोरेव आयुधं वाहनं वापि स्तुतौ यस्येह दृश्यते
तमेव तत्स्तुतं विन्द्यात्तस्यात्मा बहुधा हि स इति। सरस्वतीरथयोः प्रथमा द्वितीयार्थे भिषजि षष्ठ्यर्थे ॥ तत्र सुरया सह
नग्नहुं नग्नहुः किण्वः मेषः वपाः बहुत्वात्त्रिपशुसम्बन्धिन्यो वपा बदरैः उपवाकाभिर्यवैः तोक्मभिश्च व्रीहिभिः सहिता इन्द्रस्य
वीर्यंकरं भेषजं भवतु। अश्व्यादयः पय आदीनि पिबन्तु हे होतराज्यस्य यज देहि। कीदृशं नराशंसं पतिं पालकम्।
नग्नहुः सुराकन्दः। नकारो चार्थौ। द्वितीयो भेषजशब्द आर्षः ॥ २१ ॥

होता यक्षदिडेडित आजुह्वानः सरस्वतीमिन्द्रं बलेन वर्द्धयन्नृषभेण गवेन्द्रियमश्विनेन्द्राय भेषजं यवैः कर्कन्धुभिर्मधु

लाजैर्न मासरम्पयः सोमः परिस्रुता घृतम्मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥३२॥

दैव्यो होता इडा इडां प्रयाजदेवतां सरस्वतीमिन्द्रमश्विना अश्विनौ च यक्षत् यजतु किं कुर्वन् ऋषभेण गवा च धेन्वा
च बलेन वर्धयन् इडादीन्समर्धयन्यजतु कीदृशो होता ईडितः ऋत्विग्भिः स्तुतः आजुह्वानः इडादीनाह्वयन्। तत्र यवैः लाजैश्च
सहितं मधु मासरमोदनं निःस्रावं च इन्द्राय इन्द्रियं वीर्यंकरं भेषजं भवति। अश्विसरस्वतीन्द्रा होत्रेज्यमानाः पयआदीनि
पिबन्तु हे होतः त्वञ्च यज ॥ ३२ ॥

दैव्यो होता ऊर्णम्रदाः ऊर्णमिव म्रदीयः बर्हिः प्रयाजदेवं भिषजा भिषजौ वैद्यौ नासत्या न असत्यौ सत्यरूपौ अश्विना
अश्विनौ सरस्वती सरस्वतीञ्च यक्षत् यजतु। तत्र शिशुमती बालकोपेता अश्वा वडवा भिषक् धेनुः भिषक् च इन्द्राय भेषज

मौषधं दुहे दुग्धे पूरयति। अश्वादयो दक्षिणा दीयन्ते। लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः। ते पयआदीनि व्यन्तु होतर्यज॥३३॥

दैव्यो होता दुरो द्वारः प्रयाजदेवीः इन्द्रः इन्द्रं सरस्वती सरस्वतीमश्विना अश्विनौ च यक्षत् यजतु नकाराश्चार्थाः द्वार-शब्दस्य सम्प्रसारणम् कीदृशीः द्वारः दिशः दिश इव सावकाशाः कवष्यः सशुषिराः अत एव व्यचस्वतीः व्यचो व्यचनं गमनं विद्यते यासु ताः गमनवत्यः। विश्वी दिक्तुल्या दुरो द्वार अश्विभ्यां सहिताः सत्यो रोदसी द्यावापृथिव्यौ इन्द्राय

होतायक्षद्बर्हिरूर्णम्रदाभिषङ्नासत्याभिषजाश्विनाश्वाशिशुमतीभिषग्धेनुःसरस्वतीभिषग्दुहइन्द्रायभेषजम्पयः

सोमःपरिस्रुताघृतम्मधुव्यन्त्वाज्यस्यहोतर्यज ॥ ३३ ॥

होतायक्षद्दुरोदिशःकवष्योनव्यचस्वतीरश्विभ्यान्नदुरोदिशइन्द्रोनरोदसीदुघेदुहेधेनुःसरस्वत्यश्विनेन्द्रायभेषजꣳशुक्रन्नज्योतिरिन्द्रियम्पयःसोमःपरिस्रुताघृतम्मधुव्यन्त्वाज्यस्यहोतर्यज ॥ ३४ ॥

भेषजं सौषधं दुहे दुग्धे कीदृश्यौ रोदसी दुघे दुहः कब्घश्चेति हकारस्य घकारः। दुहे इत्यत्र तलोपश्च वचनव्यत्ययः दुहतेः रोदसीभ्यां सकाशादिन्द्रायौषधं दुहते इत्यर्थः। अकथितं चेति द्विकर्मकत्वम्। सरस्वती च धेनुर्भूत्वा इन्द्राय शुक्रं शुक्लं शुद्धं ज्योति-रिन्द्रियं वीर्यञ्च दुहे दुग्धे। अन्यद्व्याख्यातम्॥ ३४ ॥

होता सुपेशसा सुरूपे उषे द्विवचनाद्रात्रिश्च नक्तोषे प्रयाजदेवौ सरस्वत्या सहितौ अश्विनौ च यक्षत्। तौ चाश्विनौ नक्तं दिवा दिने च रजसा ज्योतिषा रजःशब्दो ज्योतिर्वचनः हृदा चित्तेन श्रिया च सह मासरं भेषजं मासररूपमौषधं श्येनः श्येनपत्रं त्विषिं कान्तिश्च इन्द्रे समञ्जाते संश्लेषयतः नकाराश्चार्थाः। ते पयआदीनि व्यन्तु हे होतः त्वं यज ॥ ३५ ॥

दैव्यो होता दैव्या होतारा दैव्यौ होतारौ अयं चाग्निरसौ च मध्यमः एतौ प्रयाजदेवौ भिषजौ वैद्यौ अश्विनौ इन्द्रश्च

होता यक्षत्सुपेशसोषे नक्तं दिवाश्विना समञ्जाते सरस्वत्या त्विषिमिन्द्रे न भेषजꣳ श्येनो न रजसा हृदा श्रिया न मासरम्पयः सोमः परिस्रुता घृतम्मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३५ ॥

होता यक्षद्दैव्या होतारा भिषजाश्विनेन्द्रन्न जागृवि दिवा नक्तन्न भेषजैः शूषꣳ सरस्वती भिषक्सीसेन दुह इन्द्रियम्पयः सोमः परिस्रुता घृतम्मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३६ ॥

यक्षत् यजतु नौ चार्थौ। भिषग्भूता सरस्वती भेषजैः सह शूषं बलमिन्द्रियं वीर्यं च सीसेन कृत्वा दुहे दुग्धे दुहेर्लट् लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः इन्द्रियार्थम् कीदृशी सरस्वती दिवा नक्तमहोरात्रं जागृवि जागरणशीला स्वकार्यसिद्धाव-प्रमत्ता सुपां सुलुगिति सोर्लुक् तां च दैव्यो होता यजतु। अश्व्यादयः पयआदीनि व्यन्तु हे होतः त्वमपि यज ॥ ३६ ॥

नौ चार्थौ दैव्यो होता इडा भारती सरस्वती चेति तिस्रो देवीः प्रयाजदेवीः इन्द्रे इन्द्रमश्विना अश्विनौ च यक्षत् यजतु। [या सरस्वती वाचा त्रयीलक्षणया भेषजमौषधं हिरण्ययं द्योतमानं रूपं च महस्तेजश्च इन्द्रियं चेन्द्राय इन्द्रार्थं दुहे दुग्धे। कैः कृत्वा त्रयस्त्रिधातवः त्रिभिः पशुभिः तृतीयार्थे प्रथमा त्रयो धातवः प्रधानाङ्गोपयड्लक्षणाः प्रकारा येषां ते त्रिधातवः पशवः ते च त्रयः आश्विनो धूम्रः सारस्वतो मेषः ऐन्द्र ऋषभः। कीदृशाः पशवः अपसः अप इति कर्मनाम[1]

होतायक्षत्तिस्रोदेवीर्न्न भेषजन्त्रयस्त्रिधातवोपसोरूपमिन्द्रेहिरण्ययमश्विनेडानभारतीवाचासरस्वतीमहइन्द्रा

यदुहइन्द्रियम्मयःसोमःपरिस्रुताघृतम्मधुव्यन्त्वाज्यस्यहोतर्य्यज ॥ ३७ ॥

होतायक्षत्सुरेतसमृषभन्नर्य्यापसन्त्वष्टारमिन्द्रमश्विनाभिषजन्नसरस्वतीमोजोनजूतिरिन्द्रियंवृकोनरभसोभिष

ग्यशःसुरयाभेषजꣳश्रियानमासरम्मयःसोमःपरिस्रुताघृतम्मधुव्यन्त्वाज्यस्यहोतर्य्यज ॥ ३८ ॥

विनो लोपः अपस्विनः कर्मवन्तः। त्रिभिः पशुभिर्भेषजरूपेन्द्रियमहांसि इन्द्राय दुग्धे। तेऽश्वादयः पयआदीनि पिबन्तु हे होतः त्वमप्याज्यस्य यज घृतं देहि ॥ ३७ ॥

1—निघ० २,१,१।

नकारास्त्वार्थाः होता त्वष्टारं प्रयाजदेवमिन्द्रमश्विना अश्विनौ सरस्वतीं भिषजश्च यक्षत् यजतु कीदृशं त्वष्टारं सुरेतसं शोभनं रेतो वीर्यं वृष्टिलक्षणं यस्य स सुरेताः तम् यद्वा सुष्ठु रेतो यस्मात्तम् पुंसो रेतःकारणभूतम् ऋषभं वर्षितारम्

नर्यापसं नरेभ्यो हितं नर्यमपः कर्म यस्य स नर्यापाः तम्। केन यजतु तदाह रभसः सौद्यमो भिषग्वैद्यभूतो यो वृकः तेन प्रथमा तृतीयार्थे सुरायां वृकलोमानि क्षिप्यन्तेऽतो वृकेन यजतु सुरया च यजतु भेषजं यन्मासरं तेन च यजतु। एवञ्च यागे ओजस्तेजः जूतिर्वेगः इन्द्रियं वीर्यं श्रिया सह यथयेन्द्रे भर्त्ववन्त्विति शेषः अश्व्यादयः पयआदीनि व्यन्तु हे होतः त्वमप्याज्यस्य यज ॥ ३८ ॥

होतायक्षद्वनस्पतिꣳशमितारꣳशतक्रतुम्भीमन्नमन्युꣳराजानंव्याघ्रन्नमसाश्विनाभामꣳसरस्वतीभिषगिन्द्रायदुह

इन्द्रियम्पयःसोमःपरिस्रुताघृतम्मधु व्यन्त्वाज्यस्यहोतर्यज ॥ ३९ ॥

होतायक्षदग्निꣳस्वाहाज्यस्यस्तोकानाꣳस्वाहामेदसाम्पृथक्स्वाहाछागमश्विभ्याꣳस्वाहामेषꣳसरस्वत्यैस्वाह

ऋषभमिन्द्रायसिꣳहायसहसइन्द्रियꣳस्वाहाग्निन्नभेषजꣳस्वाहासोममिन्द्रियꣳस्वाहेन्द्रꣳसुत्रामाणꣳसविता

दैव्यो होता वनस्पतिं प्रयाजदेवं व्याघ्रं विशेषेणाजिघ्रतीति व्याघ्रः व्याघ्रमिव राजानं शतक्रतुमिन्द्रमश्विना अश्विनौ सरस्वती सरस्वतीच नमसा अन्नेन यक्षत् यजतु कीदृशं वनस्पतिं शमितारं पशूनां संस्कर्तारं यूपरूपेण भीमं भयङ्करं मन्युं क्रोधात्मानं भिषक् वैद्यरूपा या सरस्वती इन्द्राय भामं क्रोधमिन्द्रियं वीर्यञ्च दुहे दोग्धि। ते वनस्पत्यादयः इज्यमानाः पयआदीनि पिबन्तु हे होतर्यज॥ ३९ ॥

होता अग्निं प्रयाजदेवमाहवनीयं वा यक्षत् यजतु। जिह्व आज्यस्य घृतस्य स्तोकानां विप्रुषां स्वाहा सुष्ठु आह शोभनं वदति ह्रयचोऽतस्तिङ इति दीर्घः ब्रुवो रूपम् यजमान इति शेषः यजमानो घृतबिन्दून् शोभनान्वदतीत्यर्थः कर्मणि षष्ठी। मेदसां वपासम्बन्धिनां पृथक् स्वाहा वपासम्बन्धिमेदांसि समीचीनानीति पृथग्वदति। अश्विभ्यामश्विनोरर्थे छागं शोभनमाह। सरस्वत्यै मेषं शोभनमाह। इन्द्राय इन्द्रियं वीर्यप्रदमृषभं सु आह कौटशायेन्द्राय सिंहाय सिंहतुल्याय हिनस्तीति सिंहस्तस्मै शत्रूणामभिभवित्रे तथा सहसे बलात्मकाय। भेषजं हितकारिणमग्निञ्च सु आह नश्चार्थः इन्द्रियं वीर्यप्रदञ्च सोमं सु आह एतावग्नीषोमावाज्यभागौ सु आहेत्यर्थः। सुष्ठु त्रायते सुत्रामा तं सुत्रामाणमिन्द्रं सवितारं भिषजां वैद्यानां

रं वरुणम्भिषजाम्पतिꣳ स्वाहावनस्पतिम्प्रियम्पाथोनभेषजꣳ स्वाहादेवाआज्यपाजुषाणोअग्निर्भेषजम्पयःसोमः

परिस्रुताघृतम्मधुव्यन्त्वाज्यस्यहोतर्य्यज ॥ ४० ॥

पतिं वरुणञ्च सु आह पशुपुरोडाशदेवताः सु आहेत्यर्थः। प्रियमिष्टं पाथोऽन्नमन्नभूतं भेषजञ्च पशुदेवतानां वनस्पतिं प्रयाजदेवं सु आह नकारश्चार्थः। आज्यपा देवा आज्यपान्देवान् सु आह प्रयाजानुयाजा वै देवा आज्यपाः। स्वाहेति क्रियाया यजमानः कर्ता देवा ह वा जचुर्हन्त विजितमेवानु सर्वं यज्ञं सꣳस्थापयेत्युपक्रम्य तत उत्तमे प्रयाजे स्वाहाकारेणैव यज्ञꣳ समस्थापयन्नित्याहेति श्रुतेः समाप्तिवचनाः स्वाहाकाराः। भेषजमौषधभूतं जुषाणः सेवमानोऽग्निरश्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रेजामानाः पयआदीनि व्यन्तु। हे मनुष्यहोतः त्वमपि यज ॥ ४० ॥ १—१९,६,२२।

का० होता यक्षदश्विनाविति त्रयो वपानां प्रैषा यथालिङ्गम्[१]। होता यक्षदश्विनौ छागस्य होता यक्षत्सरस्वतीम् होता

यच्चदिन्द्रमृषभस्येति त्रयो वपात्रयस्य क्रमात् प्रैषा एककण्डिकायामिति सूत्रार्थः ॥ सप्त लिङ्गोक्तदेवताः तत्राद्यास्त्रयो वपानां प्रैषाः त्रयाणां प्राजापत्या पङ्क्तिश्छन्दः द्वितीयस्य द्व्यधिका प्रथमतृतीययोरेकाधिका । दैव्यौ होता अश्विनौ यचत् यजतु इज्यमानौ तावश्विनौ छागस्य वपाया मेदसः सम्बन्धि हविर्जुषेतां सेवेताम् मेदः स्निग्धभागः । हे होतर्यज ॥ होता सरस्वतीं यचत् सा मेषस्य वपाया मेदसो हविर्जुषताम् । हे होतः त्वं यज ॥ होता इन्द्रं यचत् स इन्द्रः ऋषभस्य वपाया मेदसो हविर्जुषताम् । हे मनुष्यहोतस्त्वमपि यज ॥ ४१ ॥ १—१९,६,२३ ।

होतायक्षदश्विनौच्छागस्यवपायामेदसोजुषेताᳬहविर्होतर्य्यज । होतायक्षत्सरस्वतीम्मेषस्यवपायामेदसोजुषताᳬ हविर्होतर्य्यज । होतायक्षदिन्द्रमृषभस्यवपायामेदसोजुषताᳬहविर्होतर्य्यज ॥ ४१ ॥

होतायक्षदश्विनौसरस्वतीमिन्द्रᳬसुत्रामाणमिमेसोमाःसुरामाणश्छागैर्न्नमेषैर्ऋषभैःसुताःशष्पैर्न्नतोक्मभिर्ल्ला-

का० ग्रहाणां चतुर्थः१ । होता यक्षदश्विनौ सरस्वतीमिन्द्रमिति चतुर्थो ग्रहाणां प्रैषः ॥ होता यक्षदश्विनौ सरस्वतीं सुष्ठु रक्षितारमिन्द्रञ्च यक्षत् यजतु । एवं होतारमुक्त्वाध्वर्यूनाह हे अध्वर्यवः इमे सोमाः वो युष्माकं युष्माभिः सुता अभिषुताः । कीदृशाः सोमाः छागैर्मेषैर्ऋषभैश्च सुरामाणः सुष्ठु रमयन्ति ते सुरामाणः रमणीयाः रमतेरनण्प्रत्ययः पशुभिः कृत्वा रमणीयाः नौ चार्थौ सुरावन्तः सुरामया वा । तथा शष्पैः तोक्मभिर्यवाङ्कुरैर्लाजैश्च महस्वन्तः तेजोयुताः । मदाः मदयन्ति तर्पयन्तीति मदाः । मासरेण पूर्वोक्तेन परिष्कृताः अलङ्कृताः सम्पर्युपेभ्य इति सुट् । शुक्राः शोचिष्मन्तः । पयस्वन्तः पयसा युक्ताः । अमृताः अमृतकल्पाः । प्रस्थिताः होमाभिमुखं

चलिताः। मधुश्चुतः मधु श्चोतन्ति ते मधुस्राविणः। अश्विनौ सरस्वती सुत्रामा वृत्रहा वृत्रासुरहन्ता इन्द्रश्च तान् सोमान् जुषन्तां सेवन्तां सोम्यं मधु पिबन्तु मदन्तु तृप्यन्तु व्यन्तु राजन्तां हविर्भक्षयन्तु वा। हे होतः त्वमपि यज ॥ ४२ ॥ १—१९,६,२४।

का० हविषामुत्तरे यथालिङ्गम्[१]। चतुर्थात् प्रैषादग्रे पठ्यमाना होता यक्षदश्विनौ छागस्य हविष इत्याद्यास्त्रयो यथालिङ्गमाश्विनादिहविर्यागानां प्रैषा इत्यर्थः॥ दैव्यो होता अश्विनौ यक्षत् यजतु। ताविज्यमानावश्विनौ छागस्य हविषः छागसम्बन्धि

जैर्म्महस्वन्तोमदामासरेणपरिष्कृताःशुक्राःपयस्वन्तोऽमृताःप्रस्थितावोमधुश्चुतस्तानश्विनासरस्वतीन्द्रःसुत्रामा

वृत्रहाजुषन्ताᳬसोम्यम्मधुपिबन्तुमदन्तुव्यन्तुहोतर्य्यज ॥ ४२ ॥

होतायक्षदश्विनौछागस्यहविषआत्तामद्यमध्यतोमेदउद्भृतम्पुराद्वेषोभ्यःपुरापौरुषेय्यागृभोघस्तान्नूनङ्घासे

हविः आत्तामभक्षयताम् कर्मणि षष्ठी। किञ्च अद्य अस्मिन्दिने मध्यतः उदरमध्यादुद्भृतमुद्धृतं मेदो वपारूपं चात्ताम् हृग्रहोर्भश्छन्दसि कथमुद्भृतम् तत्राह द्वेषोभ्यः द्विषन्तीति द्वेषांसि द्विषेरसुन् प्रत्ययः यज्ञद्वेष्टॄणि असुररक्षांसि तेभ्यः उद्धृतम् यावत्तानि पराभवायागच्छन्ति ततः पुरैवोद्धृतमित्यर्थः तथा गृभः गृह्यते भक्ष्यार्थमिति गृप् तस्या गृभ इडायाः पुरा प्रथममुद्भृतम् वपायामिडाप्रयोजनाभावात् कीदृश्या गृभः पौरुषेय्याः पुरुषार्थमियं पौरुषेयी ऋत्विगर्था तस्याः॥ तावश्विनौ नूनं निश्चितमङ्गानां घस्तामङ्गानि भक्षयताम् घस्लृ अदने विशेषणैर्विशेष्यस्याध्याहारः। कीदृशानामङ्गानाम् घासे अज्राणाम् एकपदम् घासे

ग्रासे अजराणां नवानां रुचिजनकानाम् अन्यानि ग्रासेषूत्तरोत्तरमरुचिं जनयन्ति नेमानि। तथा यवसप्रथमानां यवसानामन्नानां मध्ये प्रथमानां मुख्यानाम् मांसत्वात्। एतद्वै परममन्नाद्यं यन्मांसमिति श्रुतेः। सुमत्क्षराणां सुमत् स्वयं क्षरन्ति तानि सुमत्क्षराणि तेषाम् सुमदिति स्वयमित्यस्य पर्यायः। शतरुद्रियाणाम् रुद्र इति स्तोतृनामसु पठितं[1] रुद्रस्य स्तोतुरिमा रौद्रियाः स्तुतयः शतमसङ्ख्या रुद्रिया येषां तेषाम् बहुमन्त्रैः स्तुतानामित्यर्थः। अग्निष्वात्तानाम् अग्निना स्वात्तानामास्वादितानां पाककाले पूर्वमग्निना सुस्वृतानामित्यर्थः। पीवोपवसनानाम् पीवस् शब्दोऽसुन्नन्तः स्थूलवाची पीवसां स्थूलानामङ्गानामुप समीपे वसनं स्थितिर्येषां तानि पीवोपवसनानि तेषाम् स्थूलाङ्गसमीपस्थितानां सूक्ष्माणामित्यर्थः उपवसने पीव इति[2] प्रातिशाख्यसूत्रेण

अजराणांय्यवसप्रथमानाᳬसुमत्क्षराणाᳬशतरुद्रियाणामग्निष्वात्तानाम्पीवोपवसनानाम्पार्श्वतःश्रोणितःशिता

मतउत्सादतोङ्गादङ्गादवत्तानाङ्करतएवाश्विनाजुषेताᳬहविर्होतर्यज ॥ ४३ ॥

उपवसने परे पीवसो विसर्गलोपः। किञ्च पार्श्वतः पार्श्वप्रदेशात् श्रोणितः कटिप्रदेशात् शितामतो बाहुप्रदेशात् उत्सादतः उत्सादनमुत्सादः छेदनप्रदेशः तस्मात्। एवमङ्गादङ्गात् एकपदम् नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वम् प्रत्यङ्गात् अवत्तानामवदानधर्मेण गृहीतानामङ्गावयवानामश्विनौ करताम् तान् भक्षयतामिति पूर्वेण सम्बन्धः। एव एवमश्विना अश्विनौ हविर्जुषेतां सेवेताम् भक्षितावदानौ तौ करतः कुरुतः कृतिमिति शेषः विकरणव्यत्ययः पुनर्वचनमादराय। हे मनुष्यहोतः त्वमपि यज। शितामशब्देन बाहुयकृद्योनिभेदाश्चोच्यन्ते ॥ ४३ ॥

[1]—निघ० ३,१६,१२। [2]—३,१,१३।

होता सरस्वतीं यक्षत या सरस्वती मेषस्य हविषः हविः आवयत् अभक्षयत् आङ्पूर्वस्य वेतेर्लङि रूपम् यद्वा भक्षयतु

लेटि वाडागमे रूपम्। अद्य मध्यतो मेद इत्यादिव्याख्या पूर्ववत्। सा अङ्गानि घसत्। एवं सरस्वती हविर्जुषतां दधिं च करादिलिकवचनानि अन्यदुक्तम्॥ ४४॥

होता इन्द्रं यक्षत् स इन्द्र ऋषभस्य हविष आवयत् भक्षयतु एवमिन्द्रो हविर्जुषतामित्यन्तं पूर्ववत्॥ ४५॥

का० उत्तमौ वनस्पतिस्विष्टकृतोः[१]। अन्ते पठ्यमानौ होता यक्षद्वनस्पतिमभि होता यक्षदग्निं स्विष्टकृतमिति क्रमेण वनस्पतियागे स्विष्टकृद्यागे च प्रैषौ॥ यूपो देवता। दैव्यो होता वनस्पतिं यूपमभियक्षत् आभयजतु हि यस्मात् वनस्पतिः

होता यक्षद्वनस्पतिमभि हि पिष्टतमया रभिष्ठया रशनयाधित। यत्राश्विनोश्छागस्य हविषः प्रिया धामानि यत्र सरस्वत्या मेषस्य हविषः प्रिया धामानि यत्रेन्द्रस्य ऋषभस्य हविषः प्रिया धामानि यत्राग्नेः प्रिया धामानि यत्र सोमस्य प्रिया

रशनया रज्ज्वा कृत्वा अधित धृतवान् पशूनिति शेषः दधातेर्लुङि स्थाघ्वोरिच्चेतीकारः कीदृश्या रज्ज्वा पिष्टतमया पिष्टशब्दो रूपवाची अत्यन्तं पिष्टा सुरूपा पिष्टतमा तया। रभिष्ठया रभते पशून्नियच्छतीति रब्ध्री तृच् ङीप् अत्यन्तं रब्ध्री रभिष्ठा तया तुश्छन्दसीति इष्ठनि तृचो लोपः समर्थयेत्यर्थः॥ इदानीं वनस्पतिः प्रार्थ्यते यत्र अश्विनोः सम्बन्धिनः छागस्य हविषः छागरूपस्य हविषः प्रिया प्रियाणि इष्टानि धामानि स्थानानि वर्तन्त इति शेषः। एवमग्रेऽपि। यत्र सरस्वत्या मेषस्य मेषरूपस्य हविषः प्रियाणि धामानि यत्र इन्द्रस्य ऋषभस्य हविषः प्रियाणि धामानि एतेषां पशुदेवानां स्थानानि। यत्राग्नेः प्रियाणि

१—१९,६,२

धामानि यत्र सोमस्य प्रियाणि धामानि एतावाज्यभागौ। यत्र सुत्राम्ण इन्द्रस्य प्रियाणि धामानि यत्र सवितुः प्रियाणि धामानि यत्र वरुणस्य प्रियाणि धामानि एते पशुपुरोडाशदेवाः। यत्र वनस्पतेः प्रियाणि पाथांसि अन्नानि। अथ यत्र आज्यपानां देवानां प्रयाजानुयाजानां प्रियाणि धामानि। यत्र होतुरग्नेः स्विष्टकृतः प्रियाणि धामानि। एतान् छागादीन् पशून् रभीयस-इव कृत्वी रभन्ते ते रभसाः अत्यन्तं रभसो रभीयांसः सरभसांश्च कृत्वा इवश्चार्थः प्रस्तुत्येव प्रकर्षेण स्तुत्वा च उपस्तुत्येव उप समीपे स्तुत्वा

धामानियत्रेन्द्रस्यसुत्राम्णःप्रियाधामानियत्रसवितुःप्रियाधामानियत्रवरुणस्यप्रियाधामानियत्रवनस्पतेःप्रिया

पाथाᳪसियत्रदेवानामाज्यपानाम्प्रियाधामानियत्राग्नेर्होतुःप्रियाधामानितत्रैतान्प्रस्तुत्येवोपस्तुत्येवोपावस्रक्षद्रभी

यसइवकृत्वीकरदेवंदेवोवनस्पतिर्जुषताᳪहविर्होतर्यज ॥ ४६ ॥

च इवौ चार्थौ तत्र तेषु पूर्वोक्तेषु स्थानेषु वनस्पतिर्देव उपावस्रक्षत् उपावसृजतु स्थापयतु सृजेर्लुङि रूपं लेटि वा सिब्बहुलं लेटीति सिपप्रत्ययेऽडागमे च रूपम् वनस्पतिर्देव एवं करत् करोतु हविश्च जुषताम् हे मनुष्यहोतः त्वमपि यज ॥ ४६ ॥

स्विष्टकृदग्निर्देवता। होता स्विष्टकृतमग्निं यक्षत् यजतु योऽग्निः स्विष्टकृत् अश्विनोः छागस्य हविषः सम्बन्धीनि प्रियाणि धामानि अयाट् अयाक्षीत् इष्टवान् अवदानानि यजति स्मेत्यर्थः। एवमग्रेऽपि। सरस्वत्या मेषस्य हविषः प्रियाणि धामानि अवदानानि अयाट् इन्द्रस्य ऋषभस्य हविषः प्रियाणि धामानि अयाट् एताः प्रधानदेवताः। अग्नेः प्रिया धामान्ययाट् सोमस्य प्रिया धामानि अयाट् एतावाज्यभागौ। सुष्ठु त्रायते सुत्रामा ण इन्द्रस्य प्रिया० सवितुः प्रिया० वरुणस्य प्रिया० एताः पशुपुरोडाशदेवताः।

होतायक्षदग्निᳬंस्विष्टकृतमयाडग्निरश्विनोश्छागस्यहविषःप्रियाधामान्ययाट्सरस्वत्यामेषस्यहविषःप्रियाधामा न्ययाडिन्द्रस्यऋषभस्यहविषःप्रियाधामान्ययाडग्नेःप्रियाधामान्ययाट्सोमस्यप्रियाधामान्ययाडिन्द्रस्यसुत्राम्णः प्रियाधामान्ययाट्सवितुःप्रियाधामान्ययाड्वरुणस्यप्रियाधामान्ययाड्वनस्पतेःप्रियापाथाᳬंस्ययाडदेवानामाज्यपाना

वनस्पतेः प्रिया० एतत्प्रधानाङ्गम्। आज्यपानां देवानां प्रिया० एते प्रयाजानुयाजाः। होतुरग्नः स्विष्टकृतः स्वस्यैव प्रियाणि धामानि यक्षत् इष्टवान्। स्वं महिमानं स्वां विभूतिं यक्षत्। किञ्च आ इज्याः समन्ता यष्टुं योग्या एज्याः यागार्हाः इषः इच्छन्ति इषः सकामाः प्रजाः आयजतां सम्यक् यजन्तु वचनव्यत्ययः प्रजा यागशीला यागयोग्याश्च भवन्त्वित्यर्थः। स जातवेदाः स्विष्टकृदग्निः अध्वरा अध्वरान्यज्ञान्कृणोतु करोतु हविश्च जुषताम्। हे मनुष्यहोतः त्वं यज। विभक्तेराकारः॥ ४७॥

का० अनुयाजप्रैषा देवं बर्हिरिति याजयाश्च[१] । देवं बर्हिः सरस्वतीत्याद्या एकादश वाक्यकाश्विपयोरनुयाजानां प्रैषा याज्या च भवन्तीत्यर्थः ॥ एकादशानुयाजप्रैषा अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः चतस्र आर्ष्यस्त्रिष्टुभः व्यवहितपदप्रायाः । शोभना देवा यस्य तत्सुदेवं यद्बर्हिः देवमनुयाजदेवता तेन बर्हिषा सह सरस्वती अश्विना अश्विनौ च इन्द्रे तेजो दधुः दधतु अक्ष्योः इन्द्रनेत्रयोः चक्षुः इन्द्रियं

प्रियाधामानियक्षदग्नेर्होतुःप्रियाधामानियक्षत्स्वम्महिमानमायजतामेज्याइषःकृणोतुसो

अध्वराजातवेदाजुषताᳪंहविर्होतर्यज ॥४७॥

देवम्बर्हिःसरस्वतीसुदेवमिन्द्रेअश्विना । तेजोनचक्षुरक्ष्योर्बर्हिषादधुरिन्द्रियंवसुवनेवसुधेयस्यव्यन्तुयज ॥ ४८॥

देवीर्द्वारोअश्विनाभिषजेन्द्रेसरस्वती । प्राणन्नवीर्यन्नसिद्वारोदधुरिन्द्रियंव्वसुवनेव्वसुधेयस्यव्यन्तुयज ॥ ४९ ॥

च दधुः नकारश्चार्थः । एवमग्रेऽपि । वसुवने वसुवननाय धनलाभाय वसुधेयस्य वसुनो धेयं वसुधेयं तस्य वसुनिधानाय च अश्विसरस्वतीन्द्रा व्यन्तु हविर्भक्षयन्तु । हे मनुष्यहोतः त्वमपि यज । सप्तमीषष्ठ्यौ चतुर्थ्यर्थे ॥ ४८ ॥

१---१९,७,८-९,

उत्तरार्धे द्वार इति प्रथमा तृतीयार्था । या द्वारो देवीः यज्ञगृहद्वारो देव्योऽनुयाजदेवाः ताभिर्द्वार्भिः सह भिषजा अश्विना वैद्यावश्विनौ सरस्वती च इन्द्रे वीर्यं बलं दधुः नसि इन्द्रस्य नासिकायां प्राणमिन्द्रियं घ्राणेन्द्रियं च दधुः । वसु० व्याख्यातम् ॥ ४९ ॥

नक्तोषासाविति प्राप्ते छान्दस आदिपदलोपः। उषासा देवी नक्तोषसौ अनुयाजदेव्यौ ताभ्यामुषाभ्यां नक्तोषोभ्यां सह अश्विनौ सुत्रामा शोभनरक्षणकर्त्री सरस्वती च इन्द्रे बलं दधुः आस्ये इन्द्रमुखे वाचमिन्द्रियं वागिन्द्रियं च दधुः नशार्थः। वस्वित्युक्तम् ॥५०॥

ये जोष्ट्री जोषयित्र्यौ सुखस्य सेवयित्र्यौ देवी देव्यौ अनुयाजदेव्यौ द्यावापृथिव्यौ अहोरात्रे वा सस्यं च समा चेति कात्थक्यः[1]। ताभ्यां जोष्ट्रीभ्यां सह सरस्वती अश्विना अश्विनौ च इन्द्रमवर्धयन् कथमवर्धयन् तत्राह इन्द्रे यशो दधुः तत्कर्णयोश्च श्रोत्रमिन्द्रियं दधुः। वसु० ॥ ५१ ॥

१--- निरु० ९,४१।

देवीऽउषासावश्विनासुत्रामेन्द्रेसरस्वती। बलन्नवाचमास्यऽउषाभ्यान्दधुरिन्द्रियंवसुवनेवसुधेयस्यव्यन्तुयज ॥५०॥

देवीजोष्ट्रीसरस्वत्यश्विनेन्द्रमवर्धयन्। श्रोत्रन्नकर्णयोर्यशोजोष्ट्रीभ्यान्दधुरिन्द्रियंवसुवनेवसुधेयस्यव्यन्तुयज ॥ ५१॥

देवीऊर्जाहुतीदुघेसुदुघेन्द्रेसरस्वत्यश्विनाभिषजावतः। शुक्रन्नज्योतिस्तनयोराहुतीधत्तइन्द्रियंवसुवनेवसु

धेयस्यव्यन्तुयज ॥ ५२ ॥

उत्तरार्धं आहुतीशब्दस्तृतीयार्थः। जोष्ट्रोरेव देवताविकल्पः। ये देवो ऊर्जाहुती ऊर्जा रसवती आहुतिराह्वानं होमो वा ययोस्ते ऊर्जाहुती दुघे दुग्धस्ते दुघे कामपूरके सुदुघे सुदोहने ताभ्यामाहुतिभ्यां सह सरस्वती भिषजावश्विनौ च इन्द्रे इन्द्रमवतः अवन्ति रक्षन्ति वचनव्यत्ययः कथम् तदाह ज्योतिः तेज इन्द्रे धत्तः दधति स्तनयोः शुक्रमिन्द्रियं च धत्तः वचनव्यत्ययः नशार्थः। व्याख्यातमन्यत् ॥ ५२ ॥

देवानां देवा देवौ यौ होतारौ अनुयाजदेवौ ताभ्यां होतृभ्यां सह वषट्कारैश्च सह भिषजौ अश्विनौ सरस्वती च इन्द्रमिन्द्रे त्विषिं कान्तिं दधुः हृदये मतिमिन्द्रियं बुद्धीन्द्रियं च दधुः नश्चार्थः । वसु० उक्तम् ॥ ५३ ॥

यास्तिस्रो देव्यो भारती इडा सरस्वती तिस्रो देवीः विभक्तिव्यत्ययः ताभिस्तिसृभिः देवीभिः सह अश्विनौ सरस्वती इडा च इन्द्राय इन्द्रे नाभ्यां मध्ये च शूषं बलमिन्द्रियं च दधुः नश्चार्थः । वसु० व्याख्यातम् ॥ ५४ ॥

देवादेवानांभिषजाहोताराविन्द्रमश्विना । वषट्कारैःसरस्वतीत्विषिन्नहृदयेमतिꣳ होतृभ्यान्दधुरिन्द्रि० ॥ ५३॥

देवीस्तिस्रस्तिस्रोदेवीरश्विनेडासरस्वती । शूषन्नमध्येनाभ्यामिन्द्रायदधुरिन्द्रि० ॥ ५४ ॥

देवइन्द्रोनराशꣳसस्त्रिवरूथस्सरस्वत्याश्विभ्यामीयतेरथः । रेतोनरूपममृतञ्जनित्रमिन्द्रायत्वष्टादधदिन्द्रियाणिवसु० ॥ ५५ ॥

नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्तीति यास्कोक्तेः[1] नराशंसो देवोऽनुयाजरूपो यज्ञः रेतो वीर्यं रूपं सौन्दर्यममृतं जनित्रमुत्तमं जन्म इन्द्रियाणि च इन्द्राय दधत् दधातु नश्चार्थः । कीदृशो नराशंसः इन्द्रः इन्दतीतीन्द्रः ऐश्वर्यवान् इदि परमैश्वर्ये । त्रिवरूथः त्रीणि वरूथानि गृहाणि सदोहविर्धानाग्नीध्राणि यस्य सः । तथा त्वष्टा त्वचतिः करोतिकर्मा जगतः कर्ता यज्ञादेव जगदुत्पत्तेः । यस्य नराशंसस्य रथः सरस्वत्या अश्विभ्यां च ईयते नीयते उह्यते । वसु० व्याख्यातम् ॥ ५५ ॥

१—निरु० ८,६।

वनस्पतिर्देवो नोऽस्माकमोजः तेजः जूतिः जूतिं जवं वेगं भामं क्रोधमिन्द्रियाणि च दधत् दधातु यो वनस्पतिर्यः इन्द्राय मधु मधुरं फलं पच्यते पचति फलति इन्द्राय फलं ददाति नकारौ चार्थौ। कीदृशो वनस्पतिः देवैर्हिरण्यपर्णः हिरण्यरूपाणि पर्णानि यस्य देवा यस्य हिरण्मयानि पर्णानीत्यर्थः। अश्विभ्यां सरस्वत्या च सुपिप्पलः शोभनं पिप्पलं फलं यस्य सः अश्विनौ सरस्वती च यस्य वनस्पतेः फलानीत्यर्थः। ऋषभः पूज्यः ऋषभशब्दः पूज्यवचनः। वसु० ॥ ५६ ॥

देवो देवैर्वनस्पतिर्हिरण्यपर्णो अश्विभ्याꣳ सरस्वत्या सुपिप्पल इन्द्राय पच्यते मधु। ओजो न जूतिर्ऋषभो न भामं वनस्पतिर्नो दधदिन्द्रियाणि वसु०॥ ५६॥

देवम्बर्हिर्वारितीनामध्वरे स्तीर्णमश्विभ्यामूर्णम्रदाः सरस्वत्या स्योनमिन्द्र ते सदः। ईशायै मन्युꣳ राजानम्बर्हिषा दधुरिन्द्रियं वसु०॥ ५७॥

हे इन्द्र वारितीनां वारि जले इतिर्गतिर्यासां ता वारितयः तासां जलोद्भवानामोषधीनां सम्बन्धि बर्हिः ते तव सदः सदसि अध्वरे यज्ञे अश्विभ्यां सरस्वत्या च स्तीर्णमास्तृतं कीदृशं बर्हिः देवं दीप्यमानम् ऊर्णम्रदाः ऊर्णमिव म्रदीयः छान्दस ईयसोलोपः

अत एव स्योनं सुखरूपम्। किञ्च अश्विसरस्वतः बर्हिषा सह राजानं दीप्यमानं मन्युं क्रोधमिन्द्रियं च हे इन्द्र त्वयि दधुः किमर्थम् ईशायै ऐश्वर्याय ईशनमीशा तस्यै गुरोश्च हल इति स्त्र्यधिकारे ईशतेरप्रत्ययः स्त्रीत्वाट्टाप्। वसु० उक्तम् ॥ ५७ ॥

शोभनमिष्टं यागं करोतीति स्विष्टकृत् अग्निर्देवो यथायथं यथास्वं यो यथा इष्टव्यस्तथा देवान् वक्ष्यमाणान् यक्षत् इष्टवान्। कान् देवानत आह होतारौ अयं चाग्निरसौ च मध्यमो वायुः होतृमैत्रावरुणौ वा इन्द्रम् अश्विना अश्विनौ च वाचा मन्त्रेण

देवोऽअग्निः स्विष्टकृद्देवान्यक्षद्यथायथꣳ होतारा विन्द्रमश्विना वाचा वाचꣳ सरस्वतीमग्निꣳ सोमꣳ स्विष्टकृत्स्विष्टऽइन्द्रः सुत्रामा सविता वरुणो भिषगिष्टो देवो वनस्पतिः स्विष्टा देवा आज्यपाः स्विष्टोऽअग्निरग्निना होता होत्रे स्विष्टकृद्यशो न दधद्दिन्द्रियमूर्ज्जमपचितिꣳ स्वधां वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥ ५८ ॥

वाचं च यक्षत् सरस्वतीमग्निं सोमं च। किञ्च स्विष्टकृत् शोभनयज्ञकारी सुत्रामा शोभनरक्षकः मनिन्प्रत्ययः इन्द्रः स्विष्टः सुष्ठु इष्टः सविता वरुणो भिषगिष्टः वनस्पतिर्देवश्च इष्टः आज्यपा देवाः प्रयाजानुयाजाः स्विष्टा अग्निरधिष्ठाता अग्निना भौमेन हविर्द्वारा सुष्ठु इष्टः। किञ्च होता दैव्यः स्विष्टकृत् होत्रे मानुषाय यशः इन्द्रियमूर्जमन्नमपचितिं पूजां स्वधां पितृधर्ममन्नं दधत् ददातु नकारश्चार्थे। वसुवननाय वसुधनाय च देवा व्यन्तु हविरदन्तु मनुष्यहोतर्यज ॥ ५८ ॥

का० अग्निमद्येति सूक्तवाकप्रैषः। अग्निमद्य होतारमित्यादिः सूक्ता ब्रूहीत्यन्तः कण्डिकात्रयात्मकः सूक्तवाकप्रैषो भवति॥ लिङ्गोक्तदेवतः प्रैषः। प्रथमा अतिः द्वितीया धृतिः तृतीया विकृतिः। अयं यजमानोऽद्य अग्निं होतारमवृणीत वृतवान् वृणातेर्लङ्। किं कुर्वन् पक्तीः पक्तव्यानि हवींषि पचन्। सामान्येनोक्त्वा विशेषमाह पुरोडाशान् पचन् अश्विभ्यामश्विनोरर्थं छागं बध्नन् [illegible] इति शेषः सरस्वत्यै मेषं बध्नन् इन्द्राय ऋषभं च बध्नन् तथा अश्विभ्यां सरस्वत्यै सुत्राम्णे रक्षकाय इन्द्राय च सुरा सोमान् सुन्वन् अवृणीत ॥ ५९ ॥ १—१९,७,१०।

अग्निमद्यहोतारमवृणीतायंयजमानःपचन्पक्तीःपचन्पुरोडाशान्बध्नन्नश्विभ्यांछागꣳसरस्वत्यैमेषमिन्द्राय

ऋषभꣳसुन्वन्नश्विभ्याꣳसरस्वत्याइन्द्रायसुत्राम्णेसुरासोमान्॥ ५९ ॥

सूपस्थाअद्यदेवोवनस्पतिरभवदश्विभ्यांछागेनसरस्वत्यैमेषेणेन्द्रायऋषभेणाक्षँस्तान्मेदस्तःप्रतिपचताग्रभीषतावी

अद्य वनस्पतिर्देवः छागेन कृत्वा अश्विभ्यां सूपस्था अभवत् सुष्ठु उपतिष्ठते सेवते सूपस्थाः छागेनाश्विनोः सेवां चकारेत्यर्थः। मेषेण सरस्वत्यै सूपस्था अभवत् ऋषभेण इन्द्राय सूपस्था अभवत् वनस्पतिना छागमेषर्षभैरश्व्यादीनामुपस्थानं कृतम्। तत्कथं [illegible] अश्व्यादयो मेदस्तः मेदो वपामारभ्य तान् छागादीन् अक्षन् अभक्षयन्। पुनः पचता पच्यन्ते तानि पचता पक्तानि

पक्वानि अवदानानि प्रत्यग्रभीषत प्रत्यग्रह्णन् पचतेर्मृदग्रियजिपर्विपच्यमितमिनमिद्दर्यैभ्योऽतजिति अतच्प्रत्ययः भूतेऽपि दृश्यन्त इति वचनाड्भूतेऽपि द्रष्टव्यः विभक्तेराकारः । पुनरुक्तं पुरोडाशैरवीवृधन्त ऐधन्त । किञ्च अश्विना सरस्वती सुत्रामा इन्द्रश्च सुरासोमान् पुः पीतवन्तः पातेर्लङ् पिबादेशाभावश्छान्दसः ररच्चुर्वा । सुराश्च सोमाश्च तान् सुरामयान् सोमान् वा ॥ ६० ॥

दैव्यो होता अग्निरुच्यते । हे ऋषे मन्त्राणां द्रष्टः हे आर्षेय यजमानार्षेयैर्व्रियते इत्येवं सम्बोध्यते हे ऋषीणां नपात् पुत्रायं यजमानः बहुभ्यः सङ्गतभ्यः मिलितेभ्यो देवेभ्य इति हेतोरद्य त्वामेव आ अवृणीत सम्यग्वृतवान् । इति किम् एषोऽग्निर्मे मह्यं

इधन्तपुरोडाशैरपुः ख्विनासरस्वतीन्द्रःसुत्रामासुरासोमान् ॥ ६० ॥

त्वामद्यऋषआर्षेयऋषीणान्नपादवृणीतायंयजमानोबहुभ्यआसङ्गतेभ्यएषमेदेवेषुवसुवार्यायक्ष्यतइतितायादेवा

देवेषु वारि वरीतुं योग्यं वारि वरणीयं वसु धनमायक्ष्यते आदास्यते यजतेर्दानार्थाल्लृट् मया देवेभ्यो दातुं ग्रहीष्यते इत्यर्थः । किञ्च हे देव अग्ने या यानि ता तानि दानानि देवा अदुः दत्तवन्तः तानि दानानि अस्मै यजमानाय आगुरस्व च इच्छ तानि यजमानाय दातव्यानीति इच्छेत्यर्थः । आगुरस्व च उद्यच्छ च गुरी उद्यमे तुदादिः दानायोद्यमं कुरु आकारो चकारो च भिन्नक्रमौ । हे होतः त्वमिषितः प्रेषितोऽसि प्रेरितोऽसि कथम् तदाह भद्रवाच्याय वक्तुं योग्यं वाच्यं भद्रं शुभं च तत् वाच्यं च

भद्रवाच्यं तस्मै भद्रं ब्रुहीति प्रेषितोऽसीत्यर्थः । किञ्च सूक्ता सूक्तानि त्वं ब्रूहि इति सूक्तवाकाय सूक्तवचनाय सूक्तानि वक्तुं मानुषः होता च प्रेषितोऽसि ॥ ६१ ॥ १-२०,१,९।

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । एकविंशोऽयमध्यायो याज्यादिप्रैषगोऽन्तिमः ॥

श्रीविनायकाय नमः ॥ सर्वकामस्य राज्ञोऽश्वमेधः तस्य फाल्गुनशुक्लाष्टम्यामारम्भः ॥ का० निष्कं प्रतिमुञ्चन्वाचयति तेजोऽसीति[१] । चतुःसुवर्णनिर्मित आभरणविशेषो निष्कः तं यजमानकण्ठे प्रतिबध्नन्नध्वर्युस्तेजोऽसीति मन्त्रं पाहीत्यन्तं वाचयति तं च निष्कं

देवदानान्यदुत्तान्यस्माआ चायस्वा चगुरस्वेपितस्य होतरसिभद्रवाच्यायप्रेषितोमानुषः सूक्तवाकायसूक्ताब्रूहि ॥ ६१ ॥

॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायामेकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

तेजोसिशुक्रममृतमायुष्पा आयुर्मेपाहि । देवस्यत्वासवितुःप्रसवेश्विनोर्बाहुभ्याम्पूष्णोहस्ताभ्यामाददे ॥ १ ॥

प्रातर्होमान्ते पूर्णाहुतिं कृत्वाध्वर्यवे दद्यादिति सूत्रार्थः ॥ चत्वारोऽध्याया अश्वमेधमन्त्रास्तेषां प्रजापतिर्ऋषिः । तेजोऽसीत्यस्य सौवर्णं निष्कं देवता । प्राजापत्यानुष्टुप् । हे निष्क तेजोऽसि आग्नेयत्वात् । शुक्रमग्नेर्वीर्यं चासि अग्निर्ह वाऽपोऽभिदध्याविति प-क्रम्य तासु रेतः प्रासिञ्चत्तद्धिरण्यमभवदिति श्रुतेः । अमृतं च वह्नितापेऽनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वात् दानेनामृतत्वप्रदानाच्च हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्तइति श्रुतेः । आयुष्पाः आयुः पातीति आयुषो गोपयिता अतो याचे मे ममायुः पाहि रक्ष यज्ञसमाप्ति-

पर्यन्तमायुः प्रार्थ्यते ॥ का० देवस्य त्वेति रशनामादाय ब्रह्मन्नश्वं भन्त्स्यामीत्याह[१]। देवस्य त्वेत्यादि सरमारपन्तीत्यन्तेन मन्त्रेण त्रयोदशारत्निं दर्भमयीं द्विगुणामश्वबन्धनार्थां रशनां रज्जुमादाय ब्रह्मन्नश्वमित्यादि तेनराध्यासमित्यन्तं मन्त्रं ब्रह्माणं प्रत्याहेति सूत्रार्थः ॥ देवस्य त्वेति व्याख्यातम् (१,१०) ॥ १ ॥

यज्ञपुरुषदृष्टा रशनादेवत्या त्रिष्टुप्। सवनं सुतं यज्ञः भावे क्तः नोऽस्माकमस्मिन् सुते यज्ञे सा रशना आबभूव उत्पन्ना। कीदृशी ऋतस्य यज्ञस्य सामन् साम्नि समारम्भे सरं प्रसरं यज्ञप्रसारमारपन्ती रप व्यक्तौ उच्चारयन्ती यज्ञप्रसारो भवत्विति वदन्तीत्यर्थः। सा का विद्यते लभ्यते स्वर्गो यैस्ते विदथाः यज्ञाः विदथेषु यज्ञेषु विदिरथगिति अथक्प्रत्ययः कव्याः कवयः विभक्तेर्ड्यादेशः सुपां सुलुगित्यादिना यज्ञेषु कुशलाः प्रजापत्यादयो यामिमां रशनामृतस्य यज्ञस्य पूर्वे प्रथमे आयुषि प्रारम्भे इत्यर्थः अगृभ्णन् अगृह्णन् या पूर्वैर्गृहीता सा रशनास्माभिर्गृहीता इत्यर्थः ॥ २ ॥

इमामगृभ्णन् रशनामृतस्य पूर्वऽआयुषि विदथेषु कव्या। सा नोऽअस्मिन्त्सुतऽआ बभूवऽऋतस्य सामन्त्सरमारपन्ती ॥ २ ॥

अभिधाऽअसि भुवनमसि यन्तासि धर्ता। स त्वमग्निं वैश्वानरꣳ सप्रथसं गच्छ स्वाहाकृतः ॥ ३ ॥

का० तं बधानेति ब्रह्मानुज्ञातोऽभिधा असीति बध्नात्यश्वम्[२]। तं बधान देवेभ्यः प्रजापतये तेन राध्नुहीति मन्त्रेण ब्रह्मणानुज्ञातोऽध्वर्युरभिधा असीत्यादि-स्वगा-त्वा-देवेभ्यः-प्रजापतय इत्यन्तेन मन्त्रेण रशनयाश्वं बध्नाति ॥ लिङ्गोक्तदेवतानि यजूंषि अश्वो

१ – २०,१,२०,

२ – २०,१,२८।

देवतावस्य । हे अश्व यस्त्वमभिधा असि अभिधीयते स्तूयतइत्यभिधाः क्विप् भुवनं सर्वेषामाश्रयश्चासि यन्ता नियमनकर्ता चासि धर्ता जगद्धारयिता च । स एवंविधः त्वं स्वाहाकृतः स्वाहाकारेण कृतः हुतः सन् अग्निं गच्छ प्राप्नुहि कीदृशमग्निम् वैश्वानरं विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितम् सप्रथसं प्रथतेरसुन्प्रत्ययः प्रथनं प्रथो विस्तारस्तत्सहितम् यद्वा सर्वतस्तिर्यगूर्ध्वमधश्च प्रथते १—२०,१,३७।
सप्रथाः तम् सर्वतःशब्दस्य सादेशः ॥ ३ ॥

हे अश्व त्वा त्वां देवेभ्यः प्रजापतये च देवार्थं प्रजापत्यर्थं च स्वगा करोमीति शेषः स्वेनैव गच्छतीति स्वगा डाजन्तः विभक्तेर्डादेशो

स्वगात्वादेवेभ्यःप्रजापतयेब्रह्मन्नश्वम्भन्त्स्यामिदेवेभ्यःप्रजापतयेतेनराध्यासम् । तम्बधानदेवेभ्यःप्रजापतयेतेनराध्नुहि ॥४॥

प्रजापतयेत्वाजुष्टम्प्रोक्षामीन्द्राग्निभ्यान्त्वाजुष्टम्प्रोक्षामिवायवेत्वाजुष्टम्प्रोक्षामिविश्वेभ्यस्त्वादेवेभ्योजुष्टम्प्रोक्षामि

वा स्वयंगामिनमित्यर्थः ॥ ब्रह्मन्नश्वम् ब्रह्मा देवता ब्रह्माणमामन्त्रयते हे ब्रह्मन् अश्वं भन्त्स्यामि बन्धनं करिष्यामि बध्नातेर्लृटि स्यपि एकाचो बश इति भष्त्वम् । किमर्थम् देवेभ्यः प्रजापतये च तेनाश्वबन्धेनाहं राध्यासं राध संसिद्धौ सिद्धिं कर्मसमाप्तिरूपां प्राप्नुयाम् आशीर्लिङ् ॥ ब्रह्मा प्रसौति तं बधान अध्वर्युदैवतं यजुः । हे अध्वर्यो यं बद्धुमिच्छसि तमश्वं बधान । किमर्थम् देवेभ्यः प्रजापतये च तेनाश्वबन्धनेन राध्नुहि सिद्धिं यज्ञसमाप्तिलक्षणां प्राप्नुहि राधेः स्वादित्वाल्लोटि श्नुप्रत्ययः ॥ ४ ॥

का० स्थावरा अपो गत्वा प्रजापतये त्वेति प्रोक्षत्यश्वं प्रतिमन्त्रम्[1] । ततोऽध्वर्युः स्थावरास्तडागादिस्था अपो गत्वा ताभिरद्भिः पञ्चमन्त्रैः प्रतिमन्त्रमश्वं प्रोक्षति ॥ लिङ्गोक्तदेवतानि पञ्च यजूंषि । हे अश्व प्रजापतये जुष्टं त्वा त्वा प्रोक्षामि सिञ्चामि अनेन

प्रोक्षणेन प्रजापतेरिवाश्वे वीर्यं दधाति। तथाच श्रुतिः प्रजापतिर्वै देवानां वीर्यवत्तमो वीर्यमेवास्मिन्दधाति तस्मादश्वः पशूनां वीर्यवत्तम इति[१]। इन्द्राग्निभ्यां जुष्टं त्वां प्रोक्षामि अनेनेन्द्राग्न्योरिवाश्वे ओजो दधाति। तथाच श्रुतिः इन्द्राग्नी वै देवानामोजस्वितमावोज एवास्मिन्दधाति तस्मादश्वः पशूनामोजस्वितम इति[६]। वायवे जुष्टं प्रोतं त्वा प्रोक्षामि अनेन वायोरिवाश्वे वेगं दधाति। तथाच श्रुतिः वायुर्वै देवानामाशिष्ठो जवमेवास्मिन्दधाति तस्मादश्वः पशूनामाशिष्ठ इति[७] आशिष्ठो वेगवत्तरः। विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं त्वां प्रोक्षामि अनेनाश्वे यशो दधाति। विश्वे वै देवा यशस्वितमा यश एवास्मिन्दधाति तस्मादश्वः पशूनां यशस्वितम इति[८] श्रुतेः। सर्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं त्वां प्रोक्षामि अनेन सर्वा देवता अश्वे दधाति सर्वेभ्यस्त्वा देवभ्यो जुष्टं प्रोक्षामीति सर्वा

सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टम्प्रोक्षामि। योअर्वन्तञ्जिघाᳪसति तमभ्यमीति वरुणः परो मर्त्तः परः श्वा॥ ५॥

एवास्मिन्देवता अश्वे अन्वायातयतीति[९] श्रुतेः॥ का० योऽअर्वन्तमिति वाचयति[१]। शूद्राद्वैश्यायां जातेन पुंसा अध्वर्युप्रेरितेन चतुर्नेत्रे शुनि खादिरमुसलेन हते सति योऽअर्वन्तमित्यादि-वरुण-इत्यन्तं मन्त्रं यजमानं वाचयति॥ गायत्री पूर्वार्धेऽश्वस्तुतिः परेऽर्धं लिङ्गोक्तदेवता। यः अर्वन्तमश्वं जिघांसति हन्तुमिच्छति अर्वणस्त्रसावनञ इति त्रन्तादेशः हन्तेः सन्नन्ताल्लट् वरुणः तमश्वं जिघांसन्तमभ्यमीति हिनस्ति अम हिंसायाम् एतस्य लटि तुरुस्तुशम्यम इति ईप्रत्ययः॥ का० वेतसकटेनाधोऽश्वं प्लावयति परो मर्त इति(३)। वेतसतरुकृतेन कटेन मृतं श्वानमश्वाधो जले तारयति॥ अश्वं जिघांसुर्मर्तो मनुष्यः परः पराभूतः अधस्पदं नीतः श्वा च परः पराकृतः वरुणरूपेणाशुहन्त्वेव पराकृत इत्यर्थः॥ ५।

१३,२,२,५। १-२०,१,८। २-१०,२,। ३।

का० अग्निसमीपमानीयाग्नये स्वाहेति जुहोत्यनुवाकेन प्रतिमन्त्रꣳ सहस्रं वावर्तम्। ततः स्थावराभ्योऽद्भ्यः सकाशादग्न्यसमि-पार्श्वमानीयाग्नये स्वाहेत्येककण्डिकात्मकेनानुवाकेन प्रतिमन्त्रं सकृद्गृहीत्वा जुह्वा स्तोकीयसञ्ज्ञा दशाज्याहुतीर्जुहोति यद्वानुवाक-मावर्त्यावर्त्य सहस्रमाज्याहुतीर्जुहोतीति सूत्रार्थः। दश यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि। अङ्गतीत्यग्निः। सुनोतीति सोमः। अपां जलानां मोदाय मोदयति हर्षयति मोदः। सूते सविता। वातीति वायुः। वेवेष्टि व्याप्नोति विष्णुः। इन्दतीन्द्रः। बृहतां वेदानां

१-२०,२,४ ।

अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहापां मोदाय स्वाहा सवित्रे स्वाहा वायवे स्वाहा विष्णवे स्वाहेन्द्राय स्वाहा बृहस्पतये स्वाहा

मित्राय स्वाहा वरुणाय स्वाहा ॥ ६ ॥

हिङ्काराय स्वाहा हिङ्कृताय स्वाहा क्रन्दते स्वाहावक्रन्दाय स्वाहा प्रोथते स्वाहा प्रप्रोथाय स्वाहा गन्धाय स्वाहा घ्राताय

पतिर्बृहस्पतिः। मित्यति स्निह्यति मित्रः। वृणोति भक्तं भजते वरुणः। एताभिराहुतिभिरेतेभ्यो दश देवेभ्योऽश्वं ददाति। तथा च श्रुतिः एतावन्तो वै सर्वे देवास्तेभ्य एवैनं जुहोतीति[2] ॥ ६ ॥

२—१३,१,३,२ ।

का० दक्षिणाग्नौ जुहोति हिङ्काराय स्वाहेति प्रक्रमान्[१]। एतदर्थमेवोक्तं दक्षिणाग्नौ प्रतिमन्त्रं प्रक्रमसञ्ज्ञान् होमानेकोनपञ्चाशज्जुहोतीत्यर्थः ॥ अश्वस्यैकोनपञ्चाशच्चेष्टितानि व्यापाराः कण्डिकाद्वयेन। हिङ्करणं हिङ्कारस्तस्मै। हिङ्कृताय कृतं यद्धिङ्कृतं तस्मै। क्रन्दतीति क्रन्दन्। अव नीचैः क्रन्दतीत्यवक्रन्दः। प्रोथतीति प्रोथन् प्रोथृ पर्याप्तौ। प्रकृष्टः प्रोथो घोणा यस्य घोणा तु प्रोथमस्त्रियाम्। गन्धोऽस्यास्ति गन्धः। घ्रातमाघ्राणमस्यास्ति घ्रातः। निविशते निविष्टः। उपविशतीत्युपविष्टः। सम्यक्

स्वाहा निविष्टाय स्वाहोपविष्टाय स्वाहा सन्दिताय स्वाहा वल्गते स्वाहासीनाय स्वाहा शयानाय स्वाहा स्वपते स्वाहा जाग्रते स्वाहा कूजते स्वाहा प्रबुद्धाय स्वाहा विजृम्भमाणाय स्वाहा विचृताय स्वाहा सꣳहानाय स्वाहोपस्थिताय स्वाहायनाय स्वाहा प्रायणाय स्वाहा ॥ ७ ॥

यते स्वाहा धावते स्वाहोद्द्रावाय स्वाहोद्द्रुताय स्वाहा शूकाराय स्वाहा शूकृताय स्वाहा निषण्णाय स्वाहोत्थिताय स्वाहा

दितं लूनं खण्डनं यस्य स सन्दितः। वल्गतीति वल्गन्। आस्तेऽसावासीनः। शेतेऽसौ शयानः। स्वपिति स्वपन्। जाग्रतीति जाग्रत्। कूजतीति कूजन्। प्रकर्षेण बुध्यते प्रबुद्धः। विजृम्भते विजृम्भमाणः। चृती दीप्तौ विशेषेण चर्त्तति विचृतः। संहानाय सङ्कुचितशरीराय। उपतिष्ठते उपस्थितः। अयतेऽयनः। प्रकृष्टमयते प्रायणः तस्मै स्वाहा ॥ ७ ॥ १—२०,३,३।

एतीति यन् । धावतीति धावन् । उत् अधिको द्रावो गतिर्यस्य स उद्द्रावः । उत् अधिकं द्रुतं यस्य स उद्द्रुतः । शू इति करोतीति शूकारः । शूकृतमस्यास्ति शूकृतः । निषीदतीति निषीदन् । उत्तिष्ठते उत्थितः । जवति जवो वेगवान् । बलमस्यास्तीति बलः । विवर्तते स विवर्तमानः । विवर्तते स्म विवृत्तः । विधूनुते कम्पते स विधून्वानः । विधूयतेऽसौ विधूतः । श्रोतुमिच्छति शुश्रूषमाणः शास्त्रस्य श्रवणं मन इति मानन् । शृणोतीति शृण्वन् । ईक्षते स ईक्षमाणः । ईक्ष्यते सोऽतीति ईक्षितः । विशिष्टैरीक्षितो वीक्षितः ।

जवाय स्वाहा बलाय स्वाहा विवर्त्तमानाय स्वाहा विवृत्ताय स्वाहा विधून्वानाय स्वाहा विधूताय स्वाहा शुश्रूषमाणाय स्वाहा शृण्वते स्वाहेक्षमाणाय स्वाहेक्षिताय स्वाहा वीक्षिताय स्वाहा निमेषाय स्वाहा यदत्ति तस्मै स्वाहा यत्पिबति तस्मै स्वाहा यन्मूत्रं करोति तस्मै स्वाहा कुर्वते स्वाहा कृताय स्वाहा ॥ ८ ॥

तत्सवितुर्वरेण्यम्भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ ९ ॥

निमिषतीति निमेषः । यत्किञ्चित् अत्ति तस्मै । यत् जलादिकं पिबति तस्मै पानकर्त्रे । यन्मूत्रं करोति तस्मै मूत्रयते । करोतीति कुर्वन् । कृतमस्यास्ति कृतः । तस्मै स्वाहेति सर्वत्र । इत्येकोनपञ्चाशत् प्रक्रमाः ॥ ८ ॥

षड्चः सविता देवता । गायत्र्यः सावित्रीणामिष्टीनां याज्यानुवाक्याः ॥ आद्या व्याख्याता (३,३५) ॥ ९ ॥

-भातिथिदृष्टा। अहं सवितारमुपह्वये आह्वयामि। किमर्थम् ऊतये अवनाय। कीदृशं सवितारं हिरण्यपाणिं हिरण्मयौ पाणी यस्य तम्। यतः स सविता चेत्ता चेतयिता सर्वज्ञः। देवता। पदं स्थानं ज्ञानिनाम् ॥ १० ॥

वयं सवितुः देवस्य सुमतिं शोभनां बुद्धिं प्रहवामहे प्रकर्षेण प्रार्थयामहे। कीदृशस्य सवितुः चेततः चेततीति चेतन् तस्य जानतः। कीदृशीं सुमतिं महीं महतीं सत्यराधसं सत्यमनश्वरं राधो धनं यस्यास्ताम् यद्वा सत्यं राधयति साधयति सा सत्यराधास्ताम् ॥ ११ ॥

हिरण्यपाणिमूतयेसवितारमुपह्वये। सचेत्तादेवतापदम् ॥ १० ॥

देवस्यचेततोमहीम्प्रसवितुर्हवामहे। सुमतिꣳसत्यराधसम् ॥ ११ ॥

सुष्टुतिꣳसुमतीवृधोरातिꣳसवितुरीमहे। प्रदेवायमतीविदे ॥ १२ ॥

देवाय मतिविदे इति चतुर्थी षष्ठ्यर्थे। वयं सवितुर्देवस्य सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं रातिं दानं च प्र ईमहे प्रकर्षेण याचामहे छन्दसि परेऽपीति क्रियापदात्परः प्रशब्दः। कीदृशस्य सवितुः सुमतीवृधः शोभनां मतिं वर्धयति सुमतिवृत् तस्य संहितायामेतद्दीर्घः। तथा मतीविदे सर्वेषां मतिं वेत्ति मतिवित् तस्य पूर्ववद्दीर्घः ॥ १२ ॥

अहं सवितारमुपह्वये आह्वयामि महे पूजयामि च मह पूजायाम् किमर्थम् देववीतये देवानां तर्पणाय । कीदृशं सवितारं रातिं राति ददातीति रातिः तम् ऊतियूतीत्यादिना कर्त्तरि क्तिप्रत्ययान्तो निपातः । सत्पतिं सतां पतिं पालकम् । आसवम् आभिमुख्येन सौति कर्मण्यनुजानाति आसवस्तम् पचाद्यजन्तः ॥ १३ ॥

सवितुर्देवस्य मतिं बुद्धिं प्रति वयं धिया बुद्ध्या भगं धनं मनामहे याचामहे सवितुर्देवस्य बुद्धिरस्मासु दानतत्परा भव-

रातिꣳसत्पतिम्महेसवितारमुपह्वये । आसवन्देववीतये ॥ १३ ॥

देवस्यसवितुर्मतिमासवंविश्वदेव्यम् । धियाभगम्मनामहे ॥ १४ ॥

अग्निꣳस्तोमेनबोधयसमिधानोअमर्त्यम् । हव्यादेवेषुनोदधत् ॥ १५ ॥

त्वित्यर्थः । कीदृशं भगम् आसवम् आसौत्यनुजानाति येन आसवस्तम् धनेन सर्वमाज्ञां दातुं शक्यत इत्यर्थः । विश्वदेव्यं देवेभ्यो हितम् धनेनैव देवतर्पणादित्यर्थः ॥ १४ ॥

तिस्रः स्विष्टकृति पुरोऽनुवाक्याः । अग्निदेवत्या गायत्र्यो यथाक्रमं सुतम्भरविश्वामित्रविश्वरूपदृष्टाः । हे अध्वर्यो त्वं स्तोमेन स्तुत्या अग्निं बोधय अवगतार्थं कुरु किं कुर्वन् समिधानः समिन्धे स समिधानः सन्दीपयन् कीदृशमग्निम् अमर्त्यं मरणधर्मरहितम् सोऽग्निर्वाऽऽधतः नोऽस्माकं हव्या हवींषि देवेषु दधत् धारयतु अस्य सोऽधिकारोऽस्ति ॥ १५ ॥

सोऽग्निर्धिया बुद्ध्या समृण्वति गच्छति देवैः सह हविर्दानाय । कीदृशोऽग्निः हव्यवाट् हव्यं वहतीति हविषां वोढा । अमर्त्यः मरणहीनः । उशिक् वष्टि उश्यते वा सर्वैरित्युशिक् कामनीयः मेधावी वा । दूतः देवानां दूत्यकर्ता । चनोहितः¹ । चन इत्यन्ननाम चनसेऽन्नाय हितः हवीरूपान्नस्यादनाय स्थापितः ॥ १६ ॥

१—निरु० ६,१५

यमग्निमहं पुरो दधे पुरतः स्थापयामि तं प्रति उपब्रुवे कथयामि । किम् तदाह । हे अग्ने इह यज्ञे त्वं देवानासादयात् आसादय स्थापय । कीदृशमग्निं दूतं देवानां हव्यवाहं हविषां वोढारम् ॥ १७ ॥

सहव्यवाडमर्त्यउशिग्दूतश्चनोहितः । अग्निर्धियासमृण्वति ॥ १६ ॥

अग्निं दूतं पुरो दधे हव्यवाहमुपब्रुवे । देवाँ२॥ आसादयादिह ॥ १७ ॥

अजीजनो हि पवमानसूर्यंविधारेशक्मनापयः । गोजीरयारंहमाणः पुरन्ध्या ॥ १८ ॥

अरुणत्रसदस्यू ऋषी दृष्टा पवमानदेवत्या पिपीलिकामध्या कृतिरनुष्टुप् । यस्या आद्यन्तयौ पादौ द्वादशार्णौ । द्वितीयोऽष्टार्णः सा पिपीलिकामध्या कृतिरनुष्टुप् जागतावष्टकश्च कानिमध्ये चेदष्टकः पिपीलिकमध्येति वचनात् । पवमानस्तुतिः । हे पवमान त्वं सूर्यमजीजनः उत्पादितवानसि जनेर्णिजन्तात् लुङ् शक्मना शकनं शक्म शक्लृ शक्तौ मनिन्प्रत्ययः शक्मना सामर्थ्येन पयः जलं विधारे

विशिष्टं धारयामि इष्टके केन हेतुना गोजीरया जीवनं जीरा यस्य रेफः छान्दसः गवां जीरा गोजीरा तया गवां जीविकाहेतुना जलं धारयामि तासां हविषा यज्ञनिष्पत्तेः प्राणिनां जीवनाच्च। कीदृशस्त्वं पुरन्ध्या रंहमाणः पुरं बहु दधाति पुरन्धिर्धीः तया रंहमाणः रहतइति रंहमाणो गच्छन् दयायविवाद्ब्राह्मणकलयमभिगच्छत्वित्यर्थः। विधारे विधारये विधारयसि पुरुषव्यत्ययः धारयतेर्लङि लटि उत्तमैकवचने धारये इति प्राप्ते छन्दस्युभयथेति शितोऽप्यार्धधातुकत्वे सति णेरनिटीति णिलोपे धारे इति रूपम् ॥ १८ ॥

१--२०,२,१८। २--१३,१,६,१।

विभूर्मात्राप्रभुःपित्राश्वोसिहयोस्यत्योसिमयोस्यर्वासिसप्तिरसिवाज्यसिवृषासिनृमणाअसि। ययुर्नामासिशिशु

का० अध्वर्युयजमानौ दक्षिणेऽश्वकर्णे जपतो विभूर्मात्रेति। इतीयानां सावित्राणामिष्टौ सनामायामध्वर्युयजमानौ दक्षिणेऽश्वकर्णं जपतो विभूर्मात्रेति सूत्रार्थः॥ अश्वदैवतं यजुः अतिजगतीछन्दस्कम्। मात्रा पित्रेति तृतीये पञ्चम्यर्थे हे अश्व त्वं मात्रा मातुः पृथिव्याः सकाशात् विभूरसि विभवति विभुः समर्थोऽसि पित्रा पितुः सकाशाद्दिवः प्रभूः समर्थोऽसि इयं वै मातासौ पिता ताभ्यामेवैनं परिददातीति श्रुतेः। अथ नामभिरश्वं स्तौति त्वमश्वोऽसि अश्नुते व्याप्नोति मार्गमित्यश्वः अशूप्रुषीत्यादिना अशेः क्वन्प्रत्ययः अश्नाति वाश्वः। हयोऽसि हयति याति हयः हय गतौ पचाद्यच्। अत्योऽसि अत सातत्यगमने अततीत्यत्यः सततगामी औणादिको यत्प्रत्ययः। मयोऽसि मयते गच्छति मयः मय गतौ पचाद्यच् यद्वा मय इति सुखनाम सुखरूपोऽसि। अर्वासि इयर्ति गच्छति अर्वा स्नामदिपद्यर्तिपृशकिभ्यो वनिन्निति वनिन्प्रत्ययः यद्वा अर्वति हिनस्ति रिपूनित्यर्वा कनिन्प्रत्ययः। सप्तिरसि सर्पति

सैन्येन सम्बवैति युक्तिः सप समवाये क्विप्प्रत्ययः। वाजी असि वाजति तच्छीलो वाजी वज गतौ अनेकगतिसूचना पुनःपुनर्गत्युक्तिः यद्वा वाजाः पक्षा अभूवन्नस्येति वाजी। वृषासि वर्षति सिञ्चति वृषा कनिन्युवृषीत्यादिना कनिनप्रत्ययः। नृमणा असि नृषु यजमानेषु मनो यस्य स नृमणाः। नाम नाम्ना ययुरसि अत्यर्थं याति ययुः ययुरश्वोऽश्वमेधीय इत्यभिधानात् यो द्वे चेति उप्रत्ययः। किञ्च नाम्ना शिशुरसि श्यति क्षयं करोति शत्रूनिति शिशुः शः किञ्चन्वसेति उप्रत्ययः सन्वद्भावाद् द्वित्वमभ्यासस्येकारश्च। एवंविध-नामा त्वमादित्यानामदितेरपत्यानां देवानां पत्व मार्गमन्विहि पतन्ति गच्छन्ति यत्र स पत्वा मार्गः स्नामदीत्यादिना वनिप्रत्ययः

र्नामास्यादित्यानाम्पत्वान्विहि देवा आशापाला एतन्देवेभ्योऽश्वम्मेधाय प्रोक्षितᳪ रक्षतेह रन्तिरिह रमतामिह

आदित्या येन पथा गच्छन्ति तमनुगच्छ। का० देवा आशापाला इति दक्षिणोऽस्यादिशत्यनुचरीजातीयाँस्तावतस्तावतः कवचिनि-षङ्गिकलापिदण्डिनो यथासङ्ख्यम्। चतुर्विंशतिवार्षिकाश्वशतमध्यस्थस्यैशान्यामुत्सृष्टस्य रक्षकाश्वारानादिशति कीदृशान् अनुचरी-सजातीयान् तावतोऽनुचरीसङ्ख्यान् तेन शतं राजपुत्रान् शतं चात्रियपुत्रान् शतं सूतग्रामण्यां पुत्रान् सूता अश्वदीपकास्तेषां मध्ये ग्रामण्यो मुख्यास्तत्सुतानित्यर्थः शतं चात्तसङ्ग्रहीतॄणां पुत्रान् चत्तार आयव्ययाध्यक्षास्तत्समूहः चात्रं तत्राधिकृताः चात्तसङ्ग्रही-तारस्तत्सुतान् क्रमात्कवचिनिषङ्गिकलापिदण्डिनः तेन राजपुत्राः सन्नाहवन्तः चत्रियपुत्रा निषङ्गिणः सखड्गाः सूतग्रामणीपुत्रा इषुधिमन्तः चात्तसङ्ग्रहीतृपुत्राः वंशादिदण्डधरा इत्यर्थः। वडवाभ्यो जलस्नानाद्यश्ववारणम् वर्षमश्वरक्षणम् तावद्यजमानो

१-२०,२,२०।

ब्राह्मणोवा: इति सावित्रीः कारयति वीणागानम् पारिप्लवशास्त्रपाठम् धृतिहोमं चेत्यादि शेषमिति सूत्रार्थः ॥ देवदेवत्यं यजुः स्त्रगुष्णिक् । आशा दिश: पालयन्तीति आशापाला हे देवा यूयमेतमश्वं रक्षत कीदृशं मेधाय यागाय प्रोक्षितं प्रोक्षणेन संस्कृतम् राजपुत्रादय एवाशापाला: तदुक्तम् शतं वै तल्पा राजपुत्रा आशापालास्तेभ्य एवैनं परिददातीति[1] ॥ का० आहवनीयेऽस्तमिते चतस्रो धृतीरिह रन्तिरिति[1] । अस्तमितेऽर्केऽग्निहोत्रहोमात् प्रागग्निहोत्रार्थमुद्धृते आहवनीयेऽग्नौ चतस्रो धृतिसञ्ज्ञा आहुती: प्रतिमन्त्रं जुहोति वर्षपर्यन्तं प्रत्यहम् एवं चत्वारिंशदधिका चतुर्दशशती भवति । तथा च श्रुतिः संवत्सरमाहुतीर्जुहोति षाड्श नवतीरेता वाश्वस्य बन्धनं ताभिरेवैनं बध्नातीति[2] ॥ चत्वारि यजूंषि अग्निदेवत्यानि । चतुर्थमन्त्रान्ते स्वाहाकारश्रवणात् त्रिष्वपि

धृतिरिह स्वधृतिः स्वाहा ॥ १९ ॥

कायस्वाहा कस्मै स्वाहा कतमस्मै स्वाहा स्वाहाधिमाधीताय स्वाहा मनः प्रजापतये स्वाहा चित्तं विज्ञातायादित्यै

स्वाहाकारः प्रयोज्य: । अश्व प्रत्यक्षते हे अश्व इह रन्तिः रमणं तेऽस्तु । इह भवान् रमताम् । इह ते धृतिः सन्तोषोऽस्तु । इह यज्ञे स्वधृतिः स्वा निजा धृतिर्धारणमस्तु स्वाहा ॥ १९ ॥ १-१३,१,६,२ २-२०,४। ३-१३,१,६,२। ४-२०,४,२।

का० काय स्वाहेति चाश्वमेधिकानि त्रीणि कृष्णाजिनदीक्षातोऽध्वरदीक्षणीयायाश्चत्वारि त्रीणित्रीणि चाश्वमेधिकानि[1] । चत्वार्याध्वरिकाण्यौद्ग्रभणानि हुत्वा काय स्वाहेत्याश्वमेधिकानि त्रीण्यौद्ग्रभणानि जुहुयात् अत औद्ग्रभणहोमानन्तरं दीक्षणी-

याशीयं समाप्य कृष्णाजिनदीक्षा तत्रोपवेशनान्ता कर्त्तव्या । सप्ताहं प्रचरन्तीति श्रुतेः । सप्ताहं दीक्षणीया कार्या तत्र प्रत्यहं कर्त्तव्यमाह अध्वरदीक्षणीयायाश्चत्वारि चत्वार्यौदग्रभणानि आकूत्यै प्रयुजे इत्यादीनि त्रीणि त्रीणि चाश्वमेधिकानि काय स्वाहेति कण्डिकापठितानि मन्त्रहमन्यान्यन्यानि पाठक्रमेण एवं सप्तसप्त प्रत्यहं हूयन्ते । काय स्वाहेति कण्डिकायां सप्त त्रिकाणि पठितानि तन्मध्ये सप्तस्वहःसु क्रमेणैकैकं त्रिकं हूयते तत्र द्वितीयत्रिके स्वाहाकाराद्यं मन्त्रत्रयं स्वाहाधिमाधीतायेत्यादीति सूत्रार्थः ॥ औद्ग्रभणसञ्ज्ञानि यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि । काय प्रजापतये सुखतमस्तु कस्मै प्रजापतये कतमस्मै प्रजापतिस्थेष्ठाय । आधिमाधीन्माधीताय प्राप्ताय मनः मनसि वर्तमानाय प्रजापतये चित्तं विज्ञाताय सर्वेषां चित्तसाक्षिणे । अदित्यै अखण्डितायै

स्वाहादित्यै मह्यै स्वाहादित्यै सुमृडीकायै स्वाहा सरस्वत्यै स्वाहा सरस्वत्यै पावकायै स्वाहा सरस्वत्यै बृहत्यै स्वाहा

पूष्णे स्वाहा पूष्णे प्रपथ्याय स्वाहा पूष्णे नरन्धिषाय स्वाहा त्वष्ट्रे स्वाहा त्वष्ट्रे तुरीपाय स्वाहा त्वष्ट्रे पुरुरूपाय स्वाहा

विष्णवे स्वाहा विष्णवे निभूयपाय स्वाहा विष्णवे शिपिविष्टाय स्वाहा ॥ २० ॥

१---१३, १, ७, २ ।

मह्यै पूज्यायै अदित्यै सुमृडीकायै सुखयित्र्यै अदित्यै । सरस्वत्यै वागधिष्ठात्र्यै पावयति पावका तस्यै शोधयित्र्यै सरस्वत्यै बृहत्यै महत्यै सरस्वत्यै । पूष्णे प्रपथ्याय प्रगतः पन्थाः प्रपन्थाः तत्र भवः प्रपथ्यः तस्मै पूष्णे नरन्धिषाय धिष शब्दे ह्वादिर्वैदिकः नरं

दीधेष्टि शब्दयति उदयेन स नरन्धिषः तस्मै पूष्णे इगुपधेति कः । त्वष्टे त्वचति तनूकरोति त्वष्टा तस्मै तुरीपाय तुर वेगे तस्य रूपं तुरी वेगस्तं पाति रक्षति तुरीपस्तस्मै त्वष्ट्रे पुरुरूपाय पुरूणि बहूनि रूपाणि यस्य तस्मै त्वष्ट्रे । वेवेष्टि व्याप्नोति विष्णुस्तस्मै निभूयपाय नितरां भूत्वा मत्स्याद्यवतारं कृत्वा पाति निभूयपस्तस्मै विष्णवे शिपिषु पशुषु प्राणिषु विष्टः प्रविष्टोऽन्तर्यामिरूपेण शिपिविष्टस्तस्मै विष्णवे ॥ एते औदग्रभणमन्त्राः ॥ २० ॥

विश्वोदेवस्यनेतुर्मर्त्तोवुरीतसख्यम् । विश्वोरायइषुध्यतिद्युम्नंवृणीतपुष्यसेस्वाहा ॥ २१ ॥

आब्रह्मन्ब्राह्मणोब्रह्मवर्चसीजायतामाराष्ट्रेराजन्यःशूरइषव्योतिव्याधीमहारथोजायतान्दोग्ध्रीधेनुर्वो

का० षडाग्निकानि चतुःस्थाने दशमं विश्वो देवस्येति[1] । सप्तम्यां दीक्षणीयायामयं विशेषः प्रत्ययानि चत्वार्यौदग्रभणान्याध्वरिकाणि हूयन्ते तेषां चतुर्थे स्थाने षडाग्निकानि आकूतिं प्रयुजमग्निं स्वाहेति (११,६६) हुत्वाश्वमेधिकानि च त्रीणि विष्णवे स्वाहेत्यादीनि हुत्वा विश्वो देवस्येति दशममौदग्रभणं जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ व्याख्याता (४,८) ॥ २१ ॥ १—२०,४,९-१० ।

का० कृष्णाजिनाद्या समिदधानात् कृत्वा ब्रह्मन्निति जगत्युत्सर्गकालऽएके । कृष्णाजिनदीक्षात आरभ्योखायां त्रयोदशसमिदाधानान्तं कृत्वाध्वर्युरेवा ब्रह्मन्निति जपति उत्सर्गैरुपतिष्ठतऽइत्युत्सर्गोपस्थानकाले एके आ ब्रह्मन्निति जपमिच्छन्ति यद्वाश्वस्योत्सर्गकाले

विभूर्मात्रेति जपान्तरमित्यर्थः ॥ लिङ्गोक्तदेवता उत्कृतिः। हे ब्रह्मन् राष्ट्रेऽस्मद्देशे ब्रह्मवर्चसी यज्ञाध्ययनशीलो ब्राह्मणः आजायतामुत्पद्यताम्। राजन्यः क्षत्रियश्चेदृश आजायताम्। कीदृशः शूरः पराक्रमी। शूर विक्रान्तौ शूरयति शूरः। इषव्यः इषुभिर्विध्यतीति इषव्यः यद्वा इषौ कुशलः इषव्यः। अतिव्याधी अत्यन्तं विध्यतीत्यतिव्याधी शत्रुभेदनशीलः। महारथः एकः सहस्रं जयति स महारथः। दोग्ध्री दुग्धपूरयित्री धेनुः आजायतां राष्ट्रे इति सर्वत्र सम्बन्धः। अनड्वान् वृषभो वोढा वहनशीलो जायताम्। सप्तिरश्व आशुः शीघ्रगामी जायताम्। योषा स्त्री पुरन्धिः पुरं शरीरं सर्वगुणसम्पन्नं दधाति पुरन्धिः। रथे तिष्ठति रथेष्ठाः क्विप्

ढानड्वानाशुःसप्तिःपुरन्धिर्योषाजिष्णूरथेष्ठाःसभेयोयुवास्ययजमानस्यवीरोजायतान्निकामेनिकामेनःपर्जन्यो

वर्षतुफलवत्योनओषधयःपच्यन्तांयोगक्षेमोनःकल्पताम् ॥ २२ ॥

सप्तम्या अलुक् रथे स्थितो युयुत्सुर्नरो जिष्णुः जयनशीलो जायताम्। युवा आ अस्येति पदच्छेदः अस्य यजमानस्य युवा समर्थः सभेयो सभायां योग्यो वीरः पुत्रो जायताम् सभायां साधुः सभेयः ढश्छन्दसीति सभाशब्दात्तत्र साधुरित्यर्थे ढप्रत्ययः। तस्य एयादेशः। किञ्च नोऽस्माकं राष्ट्रे पर्जन्यो निकामे निकामे नितरां कामनायां सत्यां वर्षतु अभ्यासो वीप्सार्थः। नोऽस्माकमोषधयः यवाद्याः फलवत्यः फलयुक्ताः पच्यन्तां स्वयमेव पक्वा भवन्तु। नोऽस्माकं योगक्षेमः कल्पतां योगेन युक्तः क्षेमो योगक्षेमः स क्लृप्तो भवतु अलब्धलाभो योगः लब्धस्य परिपालनं क्षेमः ॥२२॥

योगः कृत्स्नस्य परिपालनं क्षेमः ॥२२॥

का० आज्यसक्तुधानालाजानामेकैकं जुहोति प्राणाय स्वाहेति प्रतिमन्त्रꣳ सर्वरात्रमावर्त्तम्[1] । आज्यादीनां प्रतिप्रहरमेकैकं क्रमेण सर्वरात्रमुत्तरवेदिस्थाग्नौ जुहोति प्राणाय स्वाहेत्यादिद्वादशकण्डिकात्मकैरनुवाकैः । किं कृत्वा आवर्त्तम् प्राणाय स्वाहेत्यादिकमेक-प्रताय स्वाहेत्यन्तं मन्त्रगणमावर्त्त्यावर्त्त्य सर्वरात्रमिति द्वितीयाप्रत्ययाद्यामक्रियाया रात्रेः कार्त्स्न्येन संयोगः कार्यः ततः प्रथमयामे

प्राणाय स्वाहापानाय स्वाहा व्यानाय स्वाहा चक्षुषे स्वाहा श्रोत्राय स्वाहा वाचे स्वाहा मनसे स्वाहा ॥ २३ ॥

प्राच्यै दिशे स्वाहार्वाच्यै दिशे स्वाहा दक्षिणायै दिशे स्वाहार्वाच्यै दिशे स्वाहा प्रतीच्यै दिशे स्वाहार्वाच्यै दिशे स्वाहो-दीच्यै दिशे स्वाहार्वाच्यै दिशे स्वाहोर्ध्वायै दिशे स्वाहार्वाच्यै दिशे स्वाहावाच्यै दिशे स्वाहार्वाच्यै दिशे स्वाहा ॥ २४ ॥

घृतेन यागः द्वितीये सक्तुभिः तृतीये धानाभिः चतुर्थे लाजैः । एकस्मै इति द्वादशेऽनुवाके एकस्मै स्वाहा द्वाभ्याꣳ स्वाहेत्यत्र त्रिभ्यः स्वाहा चतुर्भ्यः स्वाहा पञ्चभ्यः स्वाहा षड्भ्यः स्वाहा सप्तभ्यः स्वाहा अष्टभ्यः स्वाहा नवभ्यः स्वाहेत्येवमादयो मन्त्रा अपठिता अपि एकैकोच्चयेन शतपर्यन्ताः प्रयोज्याः । एकोत्तरा जुहोतीति[2] श्रुतेः । व्युष्टायां समाप्तायां रात्रौ व्युष्ट्यै स्वाहेति घृताहुतिमेकामुदिते सूर्ये स्वर्गाय स्वाहेति च जुहोतीति सूत्रार्थः । लिङ्गोक्तदेवतानि यजूꣳषि । प्राणादय इन्द्रियदेवाः ॥ २३ ॥

१——२०,४,३१ ।
२——१३,२,१,५ ।

अद्भ्यःस्वाहावार्भ्यःस्वाहोदकायस्वाहातिष्ठन्तीभ्यःस्वाहास्रवन्तीभ्यःस्वाहास्यन्दमानाभ्यःस्वाहाकूप्याभ्यःस्वाहा

सूद्याभ्यःस्वाहाधार्याभ्यःस्वाहार्णवायस्वाहासमुद्रायस्वाहासरिरायस्वाहा ॥ २५ ॥

वातायस्वाहाधूमायस्वाहाभ्रायस्वाहामेघायस्वाहाविद्योतमानायस्वाहास्तनयतेस्वाहावस्फूर्जतेस्वाहावर्षते

स्वाहाववर्षतेस्वाहोग्रंवर्षतेस्वाहाशीघ्रंवर्षतेस्वाहोद्गृह्णतेस्वाहोद्गृहीतायस्वाहाप्रुष्णतेस्वाहाशीकायतेस्वाहा

प्रुष्वाभ्यःस्वाहाह्रादुनीभ्यःस्वाहानीहारायस्वाहा २६ ॥

अग्नयेस्वाहासोमायस्वाहेन्द्रायस्वाहापृथिव्यैस्वाहान्तरिक्षायस्वाहादिवेस्वाहादिग्भ्यःस्वाहाशाभ्यःस्वाहो

व्यैदिशेस्वाहार्वाच्यैदिशेस्वाहा ॥ २७ ॥

नक्षत्रेभ्यःस्वाहानक्षत्रियेभ्यःस्वाहाहोरात्रेभ्यःस्वाहार्धमासेभ्यःस्वाहामासेभ्यःस्वाहर्तुभ्यःस्वाहार्तवेभ्यः
स्वाहासंवत्सरायस्वाहाद्यावापृथिवीभ्याᳬस्वाहाचन्द्रायस्वाहासूर्यायस्वाहारश्मिभ्यःस्वाहावसुभ्यः
स्वाहारुद्रेभ्यःस्वाहादित्येभ्यःस्वाहामरुद्भ्यःस्वाहाविश्वेभ्योदेवेभ्यःस्वाहामूलेभ्यःस्वाहाशाखाभ्यःस्वाहा
वनस्पतिभ्यःस्वाहापुष्पेभ्यःस्वाहाफलेभ्यःस्वाहौषधीभ्यःस्वाहा ॥ २८ ॥

पृथिव्यैस्वाहान्तरिक्षायस्वाहादिवेस्वाहासूर्यायस्वाहाचन्द्रायस्वाहानक्षत्रेभ्यःस्वाहाद्भ्यःस्वाहौषधीभ्यःस्वाहा-

वनस्पतिभ्यः स्वाहा परिप्लवेभ्यः स्वाहा चराचरेभ्यः स्वाहा सरीसृपेभ्यः स्वाहा ॥ २९ ॥

असवे स्वाहा वसवे स्वाहा विभुवे स्वाहा विवस्वते स्वाहा गणश्रियै स्वाहा गणपतये स्वाहाऽभिभुवे स्वाहाऽधिपतये स्वाहा शूषाय स्वाहा संसर्पाय स्वाहा चन्द्राय स्वाहा ज्योतिषे स्वाहा मलिम्लुचाय स्वाहा दिवा पतयते स्वाहा ॥३०॥

मधवे स्वाहा माधवाय स्वाहा शुक्राय स्वाहा शुचये स्वाहा नभसे स्वाहा नभस्याय स्वाहेषाय स्वाहोर्जाय स्वाहा सहसे स्वाहा सहस्याय स्वाहा तपसे स्वाहा तपस्याय स्वाहांहसस्पतये स्वाहा॥ ३१ ॥

प्राच्यै । दिग्देवताः ॥ २४ ॥ अद्भ्यः । जलदेवताः ॥२५॥ वाताय । मेघोपयोगिदेवताः ॥२६॥ अग्नये । अग्न्यादयः प्रसिद्धाः ॥२७॥ नक्षत्रेभ्यः । नक्षत्रादयः कालाधिष्ठातारः ॥२८॥ पृथिव्यै । पृथिव्यादयो लोकाधिष्ठातारः ॥२९॥ असवे । असवादयश्च ॥३०॥

वाजायस्वाहाप्रसवायस्वाहापिजायस्वाहाक्रतवेस्वाहास्वःस्वाहामूर्ध्नेस्वाहाव्यश्नुविनेस्वाहान्त्यायस्वाहान्त्यायभौव
नायस्वाहाभुवनस्यपतयेस्वाहाधिपतयेस्वाहाप्रजापतयेस्वाहा ॥ ३२ ॥

आयुर्यज्ञेनकल्पताᳬस्वाहाप्राणोयज्ञेनकल्पताᳬस्वाहापानोयज्ञेनकल्पताᳬस्वाहाव्यानोयज्ञेनकल्पताᳬ
स्वाहोदानोयज्ञेनकल्पताᳬस्वाहासमानोयज्ञेनकल्पताᳬस्वाहाचक्षुर्यज्ञेनकल्पताᳬस्वाहाश्रोत्रंयज्ञेन
कल्पताᳬस्वाहावाग्यज्ञेनकल्पताᳬस्वाहामनोयज्ञेनकल्पताᳬस्वाहाब्रह्मायज्ञेनकल्पताᳬस्वाहा
ज्योतिर्यज्ञेनकल्पताᳬस्वाहास्वर्यज्ञेनकल्पताᳬस्वाहापृष्ठंयज्ञेनकल्पताᳬस्वाहायज्ञोयज्ञेनकल्पताᳬस्वाहा॥३३

मघवे। मघ्वादयो मासाधिष्ठातारः ॥३१॥ वाजाय। वाजादयोऽन्नाधोशाः ॥३२॥ आयुः। यज्ञेनाश्वमेधेनायुः कल्पताम्। एवमग्रेऽपि प्रार्थनामन्त्राः ॥३३॥ एकस्मै। सङ्ख्याधीशाः। व्युष्टो रात्रिः स्वर्गो दिनम्। रात्रिर्वै व्युष्टिरहः स्वर्गोऽहोरात्रे एव तत्प्रीणातीति[१] श्रुतेः। प्राणादयोऽश्वमेधस्यावयविनोऽवयवाः स च प्रजापतेरवयवः स आत्मन इत्यात्मैव स्तूयते इज्यते इति भावः। सर्वमिदं यदयमाप्नोत श्रुतेः ॥३४॥

१—१३,२,१,६। २—२०,५,१—२।

॥ श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे। अश्वमेधाहुतिर्नाम द्वाविंशोऽध्याय ईरितः ॥ २२ ॥

एकस्मैस्वाहाद्वाभ्याᳪस्वाहाशतायस्वाहैकशतायस्वाहाव्युष्टैस्वाहास्वर्गायस्वाहा ॥ ३४ ॥

॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

हिरण्यगर्भःसमवर्त्तताग्रेभूतस्यजातःपतिरेकआसीत् ॥ सदाधारपृथिवीन्द्यामुतेमाङ्कस्मै देवायहविषाविधेम ॥ १॥

श्रीगणाधिपतये नमः। द्वाविंशे होममन्त्रास्त्रयोविंशेऽध्याये शिष्टं कर्मोच्यते ॥ का० प्रातरुक्थ्यो महिमानौ गृह्णाति सौवर्णेन पूर्वᳪ हिरण्यगर्भ इति[२]। प्रातर्द्वितीयेऽहनि उकथ्यसंस्थमहर्भवति तत्र महिमसञ्ज्ञौ द्वौ ग्रहौ गृह्णाति आगन्तु वाऽऽग्रयणोक्थ्ययोर्मध्ये तौ गृह्णाति अन्तराग्रयणोक्थ्यावागन्तुस्थानं ग्रहाणामिति वचनात् द्वयोर्मध्ये पूर्वं महिमानं सौवर्णेनोलूखलेन गृह्णाति ॥ व्याख्याता (१३,४)।१

उपयाम० प्रजापतये जुष्टं रुचितं त्वां हे ग्रहाहं गृह्णामि ॥ का० एष ते योनिरिति ग्रहसादनम्[1] । एष ते योनिः स्थानं ते तव महिमा अग्निः सूर्यः दीपस्येव प्रभा ॥ का० यस्तेऽहन्निति जुहोति[1] । पूर्वं महिमानं ग्रहं जुहोति वषट्कृते सर्वहुतम् ॥ देवदेवत्यं यजुः द्व्यधिका शक्वरी । हे महिमन् यः ते तव महिमा अहन् अह्नि दिवसे संवत्सरे च निमित्ते सम्बभूव उत्पन्नः वायौ अन्तरिक्षे च यः तव महिमा सम्बभूव दिवि सूर्ये च यस्ते महिमा सम्बभूव तं तव तस्मै महिम्ने प्रजापतये देवेभ्यश्च स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २ ॥

उपयामगृहीतोऽसिप्रजापतयेत्वाजुष्टङ्गृह्णाम्येषतेयोनिःसूर्य्यस्तेमहिमा । यस्तेऽहन्त्संवत्सरेमहिमासम्बभूव
यस्तेवायावन्तरिक्षेमहिमासम्बभूवयस्तेदिविसूर्य्येमहिमासम्बभूवतस्मैतेमहिम्नेप्रजापतयेस्वाहादेवेभ्यः ॥ २ ॥

यःप्राणतोनिमिषतोमहित्वैकइद्राजाजगतोबभूव । यईशेऽअस्यद्विपदश्चतुष्पदःकस्मैदेवायहविषाविधेम ॥३॥

का० द्वितीयः राजतेन यः प्राणत इति[2] । द्वितीयं महिमानं ग्रहं राजतेनोलूखलेन गृह्णाति ॥ हिरण्यगर्भदृष्टा कदेवत्या त्रिष्टुप् । तस्मै कस्मै प्रजापतये देवाय वयं हविर्विधेम हविर्दद्मः विधातिर्दानार्थः तृतीया द्वितीयार्थे । तस्मै कस्मै यः प्रजापतिः

१—८,५,२५ । २—१०,७,१६ । २—२०,५,२ ।

प्राणतः प्राणनं जीवनं कुर्वतो निमिषतो निमेषणं कुर्वतः उपलक्षणमेतत् दृगादीन्द्रियव्यापारं कुर्वतः सचेतनस्य जगतः विश्वस्य एक एव राजा बभूव केन महित्वा महिमा महिम्ना भावो महत्वं तेन महित्वेन विभक्तेः पूर्वसवर्णः महाभाग्येनेत्यर्थः । यश्चास्य द्विपदः द्वौ पादौ यस्य स द्विपात् तस्य पादः पदिति पदादेशः द्विपादस्य मनुष्यपक्ष्यादेः चतुष्पदः हस्तिगवादेः प्राणिजातस्य ईशे ईष्टे ऐश्वर्यं करोति लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तकारलोपे ईशे इति रूपम् अधीगर्थदयेशां कर्मणीति कर्मणि षष्ठी ॥ ३ ॥

उपयामगृहीतोऽसिप्रजापतयेत्वाजुष्टङ्गृह्णाम्येषतेयोनिश्चन्द्रमास्तेमहिमा । यस्तेरात्रौसंवत्सरेमहिमा सम्बभूवयस्तेपृथिव्यामग्नौमहिमासम्बभूवयस्तेनक्षत्रेषुचन्द्रमसिमहिमासम्बभूवतस्मैतेमहिम्नेप्रजापतये देवेभ्यःस्वाहा ॥ ४ ॥

उपयामपात्रेण गृहीतोऽसि प्रजापतये जुष्टं त्वां गृह्णामि ॥ सादयति । एष ते । चन्द्रमास्ते तव महिमा दीप्तिः ॥ का० वपान्ते द्वितीयेन पूर्ववदास्ते रात्राविति जुहोति१ । वपायागान्ते द्वितीयेन महिम्ना पूर्ववदिति सर्वहुतं महिमानं जुहोति ॥ अश्वः हे महिमन् रात्रौ संवत्सरे च यस्ते तव महिमा सम्बभूव पृथिव्यामग्नौ च यस्ते महिमा सम्बभूव नक्षत्रेषु चन्द्रमसि च यस्तव महिमा सम्बभूव सर्वव्यापकस्तव यो महिमा तस्मै महिम्ने प्रजापतये देवेभ्यश्च स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ४ ॥ १—२०,७,२१ ।

का॰ युनक्त्येनं युञ्जन्ति ब्रध्नमिति[1]। अश्वं रथे युनक्ति ॥ मधुच्छन्दोदृष्टा आदित्यदेवत्या गायत्री। तस्थुषः विभक्तिव्यत्ययः तस्थिवांसः कर्मार्थं स्थिता ऋत्विजः ब्रध्नमादित्यं युञ्जन्ति रथे योजयन्ति। अश्व आदित्यरूपेण स्तूयते असौ वाऽआदित्यो ब्रध्नोऽरुषोऽमुमेवास्माऽआदित्यं युनक्ति स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्या इति[2] श्रुतिः। किम्भूतं ब्रध्नम् अरुषं रोषति क्रुध्यति रुषः इगुपधेति कः न रुषः अरुषः तं क्रोधरहितम् परितश्चरन्तं वैदिककर्मसिद्ध्यर्थं सर्वत्र गच्छन्तम्। यस्य ब्रध्नस्य रोचना विभक्तिलोपः रोचनाः दीप्तयो दिवि आकाशे रोचन्ते प्रकाशन्ते यद्वा रोचनानि दीप्तानि चन्द्रग्रहतारकादीनि ब्रध्नस्य भासा रोचन्ते तेजसां गोलकः सूर्यो नक्षत्राण्यम्बुगोलका इति ज्योतिःशास्त्रोक्तेः ॥ ५ ॥

युञ्जन्तिब्रध्नमरुषञ्चरन्तम्परितस्थुषः। रोचन्तेरोचनादिवि ॥ ५ ॥

युञ्जन्त्यस्यकाम्याहरीविपक्षसारथे। शोणाधृष्णूनृवाहसा ॥ ६ ॥

का॰ इतरांश्च युञ्जन्त्यस्येति[2]। इतरान् चीनस्वानृथे युनक्ति ॥ गायत्री अश्वस्तुतिः। ऋत्विजो हरी अश्वौ रथे युञ्जन्ति। कीदृशौ अस्याश्वमेधिकाश्वस्य काम्या काम्यौ काम्येते तौ काम्यौ कामसम्पादिनौ न त्वेका रथं वोढुं शक्त इति तौ काम्यौ विपक्षसा पक्ष परिग्रहे असुन्प्रत्ययः पक्षयन्ति शरीरं गृह्णन्ति पक्षसः पक्षाः विविधाः पक्षसः पक्षाः ययास्तौ विपक्षसौ यद्वा विरिति शकुनिनाम[4]

१-२०,५,११। २-१३,२,६,१। ३—२०,५,११। ४-निरु॰२,६।

वेत्तगतिकर्मण इति यास्कः । वैः पक्षिणः इव जवाः यस्य सः । ओजः आशुः रतो हृणू प्रगल्भो जि हृषा प्रागल्भ्यं कुपत्ययः । तृवाहमा तृन्वन्तस्तौ वहेरसुन्प्रत्ययः सर्वत्र विभक्तेराकारः नृणां वोढारौ ॥ ६ ॥ १—२०,५,१४ ।

का० अपो यात्वावगाढेषु वाचयति यद्वात इति[१] । चतुर्भिरश्वैर्युक्तं रथमश्वयुग्यसमानारोहं तडागादिजलं गत्वा जलं प्रविष्टेष्वश्वेषु यजमानं वाचयति । हृहतो अश्वस्तुतिः । सिंहो माणवक इति वत् वातः वातसमानवेगोऽश्वः यत् यस्मात् अपा जलानि

यद्वातोऽअपोऽअगनीगन्प्रियामिन्द्रस्य तन्वम् । एतꣳ स्तोतरनेन पथा पुनरश्वमावर्तयासि नः ॥ ७ ॥

वसवस्त्वाञ्जन्तु गायत्रेण छन्दसा रुद्रास्त्वाञ्जन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसादित्यास्त्वाञ्जन्तु जागतेन छन्दसा ।

अगनीगन् इन्द्रस्य प्रियं तन्वं शरीरं चागतोगत् अयमर्थः गमः दाधर्तिदर्धर्तीत्यादिना यङ्लुगन्तो निपातः अतो हे स्तोतः अध्वर्यो एतं नाऽस्माकमश्वमनेन पथा मार्गेण येन गतस्तेन पुनरावर्तयासि आवर्त्तय आनय लेटाऽडाटौ पुरुषव्यत्ययः ॥ ७ ॥ २—२०,५,१५ ।

का० आयाय विसृतमश्वं महिषी वावाता परिवृक्ता चेनाभ्यञ्जन्ति पूर्वकायमध्यापरकायान्यथादेशं वसवस्त्वेति प्रतिमन्त्रम्[१] । आयाय जलप्रदेशादेवयजनमागत्य रथाद्विमुक्तमश्वं महिष्याद्यास्तिस्रः पत्न्यः यथाक्रममश्वस्य पूर्वादिकायानभ्यञ्जन्ति तत्र महिषी पूर्वकायं वसव इति वावाता देहमध्यं रुद्रा इति परिवृक्ता पश्चाद्भागमादित्या इति मन्त्रेणेति सूत्रार्थः ॥ त्रीणि यजूंषि लिङ्गोक्तदेवत्यानि । हे अश्व वसवोऽष्टौ देवा गायत्रेण छन्दसा त्वा त्वामञ्जन्तु स्निग्धं कुर्वन्तु । रुद्रा एकादश त्रैष्टुभेन छन्दसा त्वामञ्जन्तु ।

आदित्या द्वादश जागतेन छन्दसा त्वामञ्जन्तु । का० [illegible] महिष्या [illegible] सौवर्णानिकगणसिक्थाभिरश्वं केशपुच्छे चावयन्ति भूर्भुवः स्वरिति प्रतिमन्त्राख्यातिः । [illegible] एकाधिकं शत सुवर्णमयमणीन् [illegible] केशयोः शिरःस्कन्धयोः पुच्छे चावयन्ति [illegible] भूरिति एकशतं मणीन् [illegible] परिवृक्ता पुच्छरोमसु स्वरिति वयन्तीति सूत्रार्थः । भूर्भुवः स्वः व्याख्याताः ॥ का० [illegible] सक्तु धानालाजारूपं [illegible] लाजीनित्युक्तः

भूर्भुवः स्वर्लाजीँ३ञ्छाचीँ३न्यव्ये गव्य एतदन्नमत्त देवा एतदन्नमद्धि प्रजापते ॥ ८ ॥

कः स्विदेकाकी चरति क उ स्विज्जायते पुनः । किँ स्विद्धिमस्य भेषजं किम्वावपनं महत् ॥ ९ ॥

सक्तूनां समूहः [illegible] इत्यादिः हे देवा एतदन्नमत्त भक्षयत हे प्रजापते एतदन्नमद्धि भक्षय [illegible] ॥ ८ ॥ १—२०,५,१६ । २—२०,५,१८ ।

का० ब्रह्मा पृच्छति होतारं यूपमभितः कः स्विदेकाकीति । यूपस्य दक्षिणत उदङ्मुखो ब्रह्मा यूपोत्तरतो दक्षिणामुखं होतारं पृच्छति ॥ [illegible] विद्रिति [illegible] कः चरति गच्छति । उ पादपूरणः कः स्वित् [illegible] पुनर्जायते उत्पद्यते । किं स्वित् हिमस्य भेषजमौषधम् । किं स्वित् महत् आवपनम् आ समन्ताद् उप्यते यस्मिन्नावपनस्थानम् ॥ ९ ॥ ३—२०,५,२० ।

का० सूर्य इत्याचष्टे[1] । होता ब्रह्माणं प्रति वक्ति ॥ सूर्योऽसहायो गच्छति अनेन होतृब्रह्माणौ यजमाने ब्रह्मवर्चसं धत्तः । असौ वाऽआदित्य एकाकी चरत्येष ब्रह्मवर्चसं ब्रह्मवर्चसमेवास्मिंस्तद्धत्त इति[2] श्रुतेः । चन्द्रमाः क्षीणः पुनर्जायते वर्धते अनेनायुर्धत्तः । चन्द्रमा वै जायते पुनरायुरेवास्मिंस्तद्धत्त इति (११) श्रुतेः । हिमस्य भेषजमग्निः अनेन तेजो धत्तः । अग्निर्वै हिमस्य भेषजं तेज एवास्मिंस्तद्धत्त इति (१२) श्रुतेः । भूमिरयं लोको महदावपनम् अनेनास्मिन्प्रतिष्ठां धत्तः । अयं वै लोक आवपनं महदस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठतीति (१३) श्रुतेः ॥ १० ॥ १—२०,५,२१ । २—१३,२,६,१० । ३—२०,५,२२ ।

सूर्य्यएकाकीचरतिचन्द्रमाजायतेपुनः । अग्निर्हिमस्यभेषजम्भूमिरावपनम्महत् ॥ १० ॥

कास्विदासीत्पूर्वचित्तिःकिंस्विदासीद्बृहद्वयः । कास्विदासीत्पिलिप्पिलाकास्विदासीत्पिशङ्गिला ॥ ११ ॥

द्यौरासीत्पूर्वचित्तिरश्वआसीद्बृहद्वयः । अविरासीत्पिलिप्पिलारात्रिरासीत्पिशङ्गिला ॥ १२ ॥

का० होता ब्रह्माणं कास्विदासीदिति[1] । होता ब्रह्माणं पृच्छति ॥ पूर्वं चिन्त्यत इति पूर्वचित्तिः सर्वेषां प्रथमस्मृतिविषया कास्वित् बृहत् महत् वयः पक्षी किंस्वित् आसीत् । पिलिप्पिला का स्वित् पिशङ्गिला च का स्विदासीत् ॥ ११ ॥ ४—२०,५,२१ ।

का० द्यौरिति प्रत्याह[4] । ब्रह्मा होतारं प्रति वक्ति ॥ पूर्वचित्तिः पूर्वस्मरणविषया द्यौर्वृष्टिरासीत् द्योशब्देन वृष्टिर्लक्ष्यते सर्वप्राणि-

नाम्निष्टत्वात्। तथा च श्रुतिः। द्यौर्वै वृष्टिः पूर्वचित्तिर्दिवमेव वृष्टिमवरुन्द्धे इति(१४)॥ अश्वः बृहद्वयः आसीत् अश्वशब्देनाश्वमेधो लक्ष्यते अश्वमेधेन वयसेव स्वर्गमारोहतीत्यश्वमेधो वयः। अवतीत्यविः पृथिवी पिलिप्पिलासीत् वृष्ट्या भूः पिलिप्पिला चिक्कणा भवति। श्रीर्वै पिलिप्पिलेति (१६) श्रुत्या अयन्त एनामिति श्रीशब्देन भूरेव। रात्रिः पिशङ्गिला आसीत् पिशमिति रूपनाम पिशं रूपं गिलतीति पिशङ्गिला रात्रौ सर्वाणि रूपाण्यन्तर्भवन्ति॥ १२॥

१—२०,६,७। २—१३,२,७,२।

वायुष्ट्वा पचतैरवत्वसितग्रीवश्छागैर्न्यग्रोधश्चमसैः शल्मलिर्वृद्ध्या। एष स्य राथ्यो वृषा पड्भिश्चतुर्भिरेदगन् ब्रह्मा

कृष्णश्च नोऽवतु नमोऽग्नये॥ १३॥

का० अश्वप्रोक्षणमद्भ्यस्त्वा वायुष्ट्वेति१। अद्भ्यस्त्वौषधीभ्य इति प्राकृतमन्त्रेण वायुष्ट्वेत्यारभ्य देवः सविता दधात्वित्यन्तेन कण्डिकाचतुष्टयेनाश्वमेधिकेन चाश्वप्रोक्षणं करोतीति सूत्रार्थः। चत्वारि यजूंष्यश्वदेवत्यानि। हे अश्व वायुः पचतैः पाकैः त्वा त्वामवतु वायुसंयोगादग्निः शीघ्रं पचति। असिता ग्रीवा यस्य धूमेनेत्यसितग्रीवोऽग्निः छागैः त्वामवतु। अग्निर्वा असितग्रीव इति२ श्रुतिः। कृष्णग्रीव आग्नेयो रराटे इति वक्ष्यमाणत्वादश्वाङ्गेषु कृष्णग्रीवादयः पञ्चदश पर्यङ्ग्याः पशवः सन्ति तैरग्निरवत्वित्यर्थः। न्यग्रोधः चमसैः सोमपात्रैः त्वामवतु। शाल्मलिः वृक्षविशेषो वृद्ध्या त्वामवतु शाल्मलिर्वनस्पतीनां वर्षिष्ठं वर्धतइति (४) श्रुतेः॥ किञ्च स्यः स एष वृषा सेक्ताश्वः राथ्यः रथे साधुः पड्भिः पादैः चतुर्भिरेव आ अगन् आगतः आ इद् अगन् इति पदच्छेदः अश्वस्त्रिभिः पादैस्तिष्ठति

सर्वैः षड्भिः सममायुक्त इति (५)। षट्शब्दस्य
चतुर्भिश्च गच्छतीति चतुर्युग्रूपम्। तथाच श्रुतिः। तस्मादर्वाचश्चतुर्भिरित्यथ शुक्लः
डान्तत्वं छान्दसम्। किञ्च अकृष्णः नास्ति कृष्णं लाञ्छनं यस्मिन्स ब्रह्मा चन्द्रो नोऽस्मानवतु। चन्द्रमा वै ब्रह्माकृष्णश्चन्द्रमसएनं
परिददातीति श्रुतेः (७)। नोऽस्माकमत्रमवत्विति वा। अग्नये नमः नमस्कारोऽस्तु विघ्नाभावायाग्निर्नतः क्रियते ॥ १३ ॥
अश्वदेवत्यानुष्टुप्। सम्पूर्वः श्यतिः शोभनार्थः रथः रश्मिना कृत्वा संशितः दर्शनीयो भवति तस्माद्रथः पर्युतो दर्शनीयतमो
भवतीति (८) श्रुतेः। हयोऽश्वो रश्मिना संशितः शोभितः। अप्सु जायते अप्सुजा अश्वः अप्सु अद्भिः संशितः विभक्तिव्यत्ययः। अप्सु-

सᳫंशितो रश्मिनारथः सᳫंशितो रश्मिनाहयः। सᳫंशितो [illegible] ब्रह्मासोमपुरोगवः ॥ १४ ॥

स्वयं वाजिँस्तन्वं कल्पयस्व स्वयं यजस्व स्वयं जुषस्व। महिमा [illegible] ॥ १५ ॥

[illegible] इति (९) श्रुतेः। कीदृशः ब्रह्मा परिवृढः सोमः पुरोगमोऽग्रगामी यस्य सः सोमं पुरस्कृत्य स्वर्गं लोकं गच्छति। सोम-
पुरोगमस्सन् [illegible] स्वर्गं लोकं गमयतीति (१०) श्रुतेः ॥ १४ ॥
[illegible] विराट्। हे वाजिन् स्वयं तन्वं शरीरं त्वं कल्पयस्व। स्वयं रूपं कुरुष्व यादृशमिच्छसीति (११) श्रुतेः। स्वाराज्यं
[illegible] भावः अतः स्वयं यजस्व न तवान्यो यष्टास्ति स्वयं जुषस्व इष्टस्थानं सेवस्व। यतस्ते तव महिमा अन्येन महिम्ना
न सन्नशे न सन्नश्यते न व्याप्यते नाशः दर्शनार्थोऽत्र तु व्याप्त्यर्थः तत्रापि यलोपि नशि रूपम् ॥ १५ ॥

आग्नी त्रिष्टुप् । हे अश्व अस्माभिर्यत्त्वं सञ्ज्ञप्यसे एतत्त्वं न म्रियसे मरणं नाप्नोषि न च रिष्यसे न विनश्यसि विग्रस्यमभ्रुः । वै उ निपातौ पादपूरणौ । यत्सुगेभिः सुगैः सुदुरोरधिकरणऽइति गमेर्डप्रत्ययः साधुगमनैः पथिभिः देवयानमार्गैः देवानित् देवान् प्रति एषि गच्छसि । किञ्च सुकृतः साधुकारिणो नरा यत्र लोके आसते तिष्ठन्ति यत्र च ते सुकृतो ययुर्गताः तत्र लोके सविता देवः त्वा त्वां दधातु स्थापयतु सवितैवैनᳬ स्वर्गे लोके दधातीति (१२) श्रुतेः ॥ १६ ॥ १—२०,६,८ ।

नवाऽउएतन्म्रियसेनरिष्यसिदेवाँ२॥ऽइदेषिपथिभिःसुगेभिः।यत्रासतेसुकृतोयत्रतेययुस्तत्रत्वादेवःसवितादधातु१६

अग्निःपशुरासीत्तेनायजन्तसएतंल्लोकमजयद्यस्मिन्नग्निःसतेलोकोभविष्यतितञ्जेष्यसिपिबैताअपः । वायुः

पशुरासीत्तेनायजन्तसएतंल्लोकमजयद्यस्मिन्वायुःसतेलोकोभविष्यतितञ्जेष्यसिपिबैताअपः । सूर्यःपशुरासी

का० उपगृह्णात्यपां पेरुरग्निः पशुरिति[१] । अपां पेरुरिति प्राकृतेन मन्त्रेणाग्निः, पशुरिति वैकृतेन च प्रोक्षणीरश्वास्ये उपगृह्णातीति सूत्रार्थः ॥ अश्वदेवत्यानि त्रीणि जूंषि । स्पष्टदेवानामग्निः पशुरासीत्, तेनाग्निरूपेण पशुना देवा अयजन्त ईजिरे स पशुभावमुपगतोऽग्निः एतं लोकं पृथ्वीलोकमजयत् यस्मिन् लोकेऽग्निः हे अश्व ! स लोकः ते तव भविष्यति तं लोकं त्वं जेष्यसि एताः

प्रोक्षणीरपः पिब । तथा च श्रुतिः यावानग्नेर्विजयो यावांल्लोको यावदश्वर्यं तावांस्ते विजयस्तावांल्लोकस्तावदैश्वर्यं भविष्यतीत्येवैनं तदाहेति (१३) ॥ वायुः पशुरासीत् सूर्यः पशुरासीत् वायुलोकोऽन्तरिक्षं सूर्यलोकः स्वर्गः तावपि ते भविष्यत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

का० परिपशव्यं हुत्वा प्राणाय स्वाहेति तिस्रोऽपराः[१] । परिपशव्यं स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति द्वे आहुती हुत्वा प्राणाये-त्याद्यास्तिस्र आहुतीर्जुहोति एकामश्वसञ्ज्ञपनादौ चतस्रोऽन्ते इति सूत्रार्थः ॥ त्रीणि यजूंषि । प्राणाय अपानाय व्यानाय आभि-

त्तेनायजन्त्सऽएतं लोकमजयद्यस्मिन्त्सूर्य्यः स ते लोको भविष्यति तञ्जेष्यसि पिबैता ऽअपः ॥ १७ ॥

प्राणाय स्वाहापानाय स्वाहा व्यानाय स्वाहा । अम्बे ऽअम्बिकेऽम्बालिके न मा नयति कश्चन । ससस्त्यश्वकः सुभद्रि

काङ्काम्पीलवासिनीम् ॥ १८ ॥ १—२०,६,११ । २—२०,६,१२ ।

राहुतिभिरश्वं प्राणवन्तं करोति । तथा च श्रुतिः । प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति तथो हास्यैतेन जीवतैव पशुनेष्टं भवतीति ॥ का० वाचयति पत्नीर्नयन्नमस्तेऽम्ब इति[२] । सर्वाः पत्नीः पशुशोधनाय पात्नेजनीहस्ताः पशून्प्रति नयन्नमस्ते आतानेति प्राकृतं मन्त्रमम्बे-इत्याश्वमेधिकं च वाचयतीति सूत्रार्थः ॥ अश्वदेवत्यानुष्टुप् । पत्न्यः परस्परं वदन्ति हे अम्बे हे अम्बिके हे अम्बालिके नामान्ये-

तानि कश्चन नरो मां न नयति अश्वं प्रति न प्रापयति तर्हि किमर्थं गम्यते तत्राह अश्वकः कुत्सितोऽश्वो ऽश्वकः अकुत्सितोऽपीर्ष्यया कुत्स्यते सुभद्रिकां कुत्सिता सुभद्रा सुभद्रिका ईर्ष्यया कुत्स्यते तां नारीमादाय ससस्ति शेते सस स्वप्ने लुगादिः मद्गमनेऽश्वोऽन्यामादाय शयिष्यतइति मया गम्यते न तु मां कश्चिन्नयतीति भावः। किंभूतां सुभद्रिकां काम्पीलवासिनीं काम्पीले नगरे वसतीति काम्पीलवासिनी ताम् तत्र हि विदग्धाः सुरूपाः कामिन्यो भवन्ति अपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठे ऽम्बे अम्बालेऽम्बिकेपूर्वइति प्रकृतिभावः ॥१८॥

१—२०,६,१३,

गणानान्त्वागणपतिꣳहवामहेप्रियाणान्त्वाप्रियपतिꣳहवामहेनिधीनान्त्वानिधिपतिꣳहवामहेवसोमम।

आहमजानिगर्भधमात्वमजासिगर्भधम् ॥ १९ ॥

का० अश्वं त्रिस्त्रिः परियन्ति पितृवत्सव्ये गणानां प्रियाणां निधीनामिति। सर्वाः पत्न्यः पात्नेजनहस्ता एव प्राणशोधनात्प्राक् अश्वं त्रिस्त्रिः परियन्ति सव्ये पितृवत् अप्रदक्षिणं परियन्ति त्रिः त्रिभिर्मन्त्रैः वसो ममेति त्रिष्वप्यनुषङ्गः ततश्चैवम् प्रथमं गणानामिति त्रिः प्रदक्षिणं परियन्ति तत्र सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् ततः प्रियाणामित्यप्रदक्षिणं त्रिः निधीनामिति प्रदक्षिणं त्रिः एवं नवकृत्व इति सूत्रार्थः। त्रीणि यजूंषि लिङ्गोक्तदेवत्यानि। हे अश्व वयं त्वां हवामहे आह्वयामः कीदृशं त्वाम् गणपतिं गणानां

मध्ये गणपतिं गणरूपेण पालकम् प्रियाणां वल्लभानां मध्ये प्रियपतिं प्रियस्य पालकम् निधीनां सुखनिधीनां मध्ये निधिपतिं सुखनिधेः पालकं त्वां हवामहे। हे वसुरूप अश्व मम पतिस्त्वं भूया इति शेषः ॥ का० प्रचालितेषु महिष्यश्वमुपसंविशत्याह-मजानीति[1]। प्रचालितेषु शोधितेषु पशूनां प्राणेषु पत्नीभिरध्वर्युणा यजमानेन प्राणशोधने कृते महिषी अश्वसमीपे शेते ॥ अश्वदेवत्यम्। हे अश्व गर्भधं गर्भं दधाति गर्भधं गर्भधारकं रेतः अहम् आ अजानि आकृष्य क्षिपामि अज गतिक्षेपणयोः लोट त्वं च गर्भधं रेतः आ अजासि आकृष्य क्षिपसि ॥ १९ ॥

ताउभौचतुरःपदःसम्प्रसारयावस्वर्गेलोकेप्रोर्णुवाथांवृषावाजीरेतोधारेतोदधातु ॥ २० ॥

पूर्वमन्त्रशेषः। तौ त्वमहं च उभौ चतुरः पदः पादानावां सम्प्रसारयाव तव द्वौ मम द्वौ एवं संवेशनप्रकारः ॥ का० अधीवासेन प्रच्छादयति स्वर्गे लोकइति[2]। अधीवासेनाश्वमहिष्यौ छादयति अध उपरिष्टाच्चाच्छादनचर्मं वासोऽधीवासः ॥ अश्वदेवत्यम्। अश्व-र्युर्वदति। हे अश्वमहिष्यौ युवां स्वर्गे लोकेऽस्मिन् यज्ञभूमौ प्रोर्णुवाथां वास आच्छादयतम् ऊर्णुञ् आच्छादने एष वै स्वर्गो लोको यत्र पशुꣳ संज्ञपयन्तीति श्रुतेः[3] ॥ का० अश्वशिश्नमुपस्थे कुरुते वृषा वाजीति[4]। महिषी स्वयमेवाश्वशिश्नमाकृष्य स्वयोनौ स्थापयति ॥ अश्वदेवत्यम्। वाजी अश्वो रेतो दधातु मयि वीर्यं स्थापयतु कीदृशोऽश्वः वृषा सेक्ता रेतोधाः रेतो दधातीति रेतोधाः वीर्यस्य धारयिता ॥ २० ॥

१—२०,६,१४। २—२०,६,१५। ३—१३,२,८,५। ४—२०,६,१६।

का० उत्सक्थ्या इत्यश्वं यजमानोऽभिमन्त्रयते १ ॥ अश्वदेवत्या गायत्री । हे वृषन् सेक्तः अश्व महिष्या गुदमव गुदोपरि रेतो धेहि वीर्यं धारय । कीदृश्याः उत्सक्थ्याः उत् ऊर्ध्वं सक्थिनी ऊरू यस्याः सा उत्सक्थी तस्याः । कथम् तदाह अञ्जिं लिङ्गं सञ्चारय अनक्ति व्यनक्ति पुंस्त्वमित्यञ्जिर्लिङ्गम् लिङ्गं योनौ प्रवेशय योऽञ्जिः स्त्रीणां जीवभोजनः जीवयति जीवः भोजयति भोजनः जीवश्चासौ भोजनश्च जीवभोजनः यस्मिन् लिङ्गे योनौ प्रविष्टे स्त्रियो जीवन्ति भोगांश्च लभन्ते तं प्रवेशय ॥२१॥ १—२०,६,१७। २—२०,६,१८।

उत्सक्थ्याऽअवगुदन्धेहि समञ्जिञ्चारया वृषन्। यः स्त्रीणाञ्जीवभोजनः ॥ २१ ॥

यकासकौ शकुन्तिकाहलगिति वञ्चति । आहन्ति गभे पसो निगल्गलीति धारका ॥ २२ ॥

का० अध्वर्युब्रह्मोद्गातृहोतृक्षत्तारः कुमारीपत्नीभिः संवदन्ते यकासकाविति दशर्चस्य द्वाभ्यां द्वाभ्याꣳ हये-हयेऽसावित्यामन्त्र्यामन्त्र्य २। अध्वर्य्वादयः पञ्च हये-हयेऽसाविति सम्बुद्ध्यन्तनामोच्चारणपूर्वकं सम्बोध्य यकासकाविति दशर्चसम्बन्धिनीभ्यां द्वाभ्यां द्वाभ्यामृग्भ्यां कुमारीपत्नीभिः सह सोपहासं संवदन्ते तत्र प्रथममध्वर्युः कुमारीं पृच्छति कुमारि हये हये कुमारि यकासकौ शकुन्तिकेतीत्यर्थः । कुमार्यादिदेवत्या द्वय तन्मध्ये द्वितीयोपरिष्टाद्बृहती अन्त्या नवानुष्टुभः । अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेरिति अकच् कुत्सायाम् । अल्पा शकुन्तिः शकुन्तिका अल्पइति कन् । अङ्गुल्या योनिं प्रदर्शयन्नाह । यका या असकौ असौ शकुन्तिका अल्पपक्षिणीव आहलक् शब्दानुकरणम् हले हले इति शब्दयन्ती वञ्चति गच्छति । स्त्रीणां शीघ्रगमने योनौ हल-

हलाशब्दो भवतीत्यर्थः। गभे वर्णविपर्यय आर्षः भगे योनौ शकुनिसदृश्यां यदा पसो लिङ्गमाहन्ति आगच्छति पस इति पसतेः स्पृशतिकर्मण इति[1] यास्कः पुंस्प्रजननस्य नाम हन्तिर्गत्यर्थः यदा भगे शिश्नमागच्छति तदा धारका धरति लिङ्गमिति धारका योनिर्निगल्गलीति नितरां गलति वीर्यं चरति यद्वानुकरणम् गलगलेति शब्दं करोति ॥ २२ ॥

[1]—निरु० ५,१६।

कुमारी अध्वर्युं प्रत्याह। अङ्गुल्या शिश्नं प्रदर्शयन्त्याह। हे अध्वर्यो यकः यः असकौ असौ शकुन्तकः पचोव विवचतः

यकोसकौशकुन्तकआहलगितिवञ्चति। विवक्षतइवतेमुखमध्वर्योमानस्त्वमभिभाषथाः॥ २३ ॥

माताचतेपिताचतेग्रंवृक्षस्यरोहतः। प्रतिलामीतितेपितागभेमुष्टिमतंसयत्॥ २४ ॥

वक्तुमिच्छतस्ते ... मुखमिव आहलगिति वञ्चति इतस्ततश्चलति अग्रभागे सच्छिद्रं लिङ्गं तव मुखमिव भासते। अतो नोऽस्मान्प्रति मा अभिभाषथाः मा वद तुल्यत्वात् ॥ २३ ॥

ब्रह्मा महिषीमाह। महिषि हये हये महिषि ते तव माता च पुनस्ते तव पिता यदा वृक्षस्य वृक्षजस्य काष्ठमयस्य मञ्चक-स्याग्रमुपरिभागं रोहतः आरोहतः तदा ते पिता गभे भगे मुष्टिं मुष्टितुल्यं लिङ्गमतंसयत् तंसयति प्रक्षिपति एवं तवोत्पत्तिरित्य-श्लीलम् तंसि अलङ्कृतौ चुरादिः लिङ्गमुत्थानेनालंकरोति वा। किं कुर्वन् प्रतिलामीति वदन्निति शेषः तिल स्नेहने तव भोगेन स्निह्यामीति वदन्। एवं तवोत्पत्तिः॥ २४ ॥

सानुचरो महिषी ब्रह्माणं प्रत्याह। हे ब्रह्मन् ते तव माता ते पिता च यदि वृक्षस्य वृक्षविकारस्य मञ्चकस्याग्रे क्रीडतः रमेते तदा तवोत्पत्तिरिति तवापि तुल्यम्। यत्रोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणे इति न्यायात्त्वयेदं न वक्तव्यमिति भावः। एवं सत्यपि विवक्षतः वक्तुमिच्छोरिव ते तव मुखं लक्ष्यतइति शेषः। हे ब्रह्मन् त्वं मा बहु वदः मा ब्रूहि॥ २५

[illegible] वावातामाह। कश्चिन्नरं प्रत्याह। हे नर एनां वावातामूर्ध्वामुच्छ्रापय उच्छ्रितां कुरु। कथमिव गिरौ भारं हरन्निव

माताचतेपिताचतेग्रेवृक्षस्यक्रीडतः। विवक्षतइवतेमुखंब्रह्मन्मात्वंवदोबहु॥ २५॥

ऊर्ध्वामेनामुच्छ्रापयगिरौभारꣳहरन्निव। अथास्यैमध्यमेधताꣳशीतेवातेपुनन्निव॥ २६॥

यथा कश्चित् गिरौ पर्वते भारं हरन् पर्वतोपरि भारमारोपयन् यथा तमुच्छ्रयति तथैनामूर्ध्वां कुरु। कथमूर्ध्वा कार्या तदाह अथेति निपातो यथार्थः यथा अस्यै अस्या वावातायाः मध्यमेधतां योनिप्रदेशो वृद्धिं यायात् यथा योनिर्विशाला भवति तथा मध्ये गृहीत्वोच्छ्रापयेत्यर्थः। दृष्टान्तान्तरमाह शीते वाते पुनन्निव यथा शीतले वायौ वाति पुनस्धान्यपवनं कुर्वाणः कृषीवलो धान्यपात्रं यथा ऊर्ध्वं करोति तथेत्यर्थः॥ २६॥

वावाताद्गातारं प्रत्याह । भवतोऽप्येतत्समानम् । हे नर एनमुद्गातारमूर्ध्वमुच्छ्रयतात् ऊर्ध्वं कुरु गिरौ भारमिति पूर्ववत् । अथ यथास्य उद्गातुर्मध्यं लिङ्गमेजतु कम्पताम् एजृ कम्पने लोट् । शीते वाते उक्तम् ॥ २७ ॥

होता परिवृक्तामाह । यत् यदा अस्याः परिवृक्तायाः कधु ह्रस्वं स्थूलं च शिश्नमुपातसत् उपगच्छेत् योनिं प्रति गच्छेत् तंस उपक्षये तदा मुष्कौ वृषणौ इत् एव अस्याः योनेरुपरि एजतः कम्पेते । लिङ्गस्य स्थूलत्वात् योनेरल्पत्वात् वृषणौ वहिस्तिष्ठत इत्यर्थः ।

ऊर्ध्वमे॑नमु॒च्छ्र॑यताद्गि॒रौ भा॒रꣳ ह॒र॑न्निव । अथा॑स्य॒ मध्य॑मेजतु शी॒ते वाते॑ पु॒नन्नि॑व ॥ २७ ॥

यद॑स्या अꣳहु॒भेद्याः॑ कृ॒धु स्थू॒लमु॒पात॑सत् । मु॒ष्कावि॑दस्या एजतो गोश॒फे श॑कु॒लावि॑व ॥ २८ ॥

यद्दे॒वासो॑ ल॒लाम॑गुं॒ प्र वि॑ष्टी॒मिन॒मावि॑षुः । स॒क्थ्ना दे॑दिश्यते॒ नारी॑ स॒त्यस्या॑क्षि॒भुवो॒ यथा॑ ॥ २९ ॥

तत्र दृष्टान्तः गोशफे जलपूर्णे गोः खुरे शकुलौ मत्स्याविव यथा उदकपूर्णे गोः पदे मत्स्यौ कम्पेते । कध्विति ह्रस्वनाम[1] । कीदृश्या अस्याः अंहुभेद्याः अंहु भगं भेद्यं विदार्यं यस्याः सा अंहुभेदी तस्याः अंहुर्भिद्यते यस्या वा ॥ २८ ॥

[1]—निघ० ३, १,६ ।

परिवृक्ता होतारमाह । यत् यदा देवासः देवाः दीव्यन्ति क्रीडन्ति देवा होत्रादय ऋत्विजो ललामगुं लिङ्गं प्र आविषुः योनौ

प्रविशयन्ति । अव रक्षे गतौ कान्तौ तृप्तौ प्रीतौ द्युतौ श्रुतौ । प्राप्तौ श्लेषेऽर्पणे वेशे भागे वृद्धौ गृहे बधे । इत्युक्तेरवावधातुः प्रवेशनार्थः लुङ् छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति वर्त्तमाने लुङ् व्यवहिताश्चेति प्रोपसर्गेण व्यवधानम्। ललामेति सुखनाम ललामं सुखं गच्छति प्राप्नोति ललामगुः शिश्नः यद्वा ललामं पुण्ड्रं गच्छति ललामगुः लिङ्गं योनिं प्रविश्यदुत्थितं पुण्ड्राकारं भवतीत्यर्थः । कीदृशं ललामगुं विष्टीमिनं ष्टीम क्लेदे विशेषेण स्तीमनं क्लेदनं विष्टीमः घञ्प्रत्ययः विष्टीमः क्लेदोऽस्यास्ति विष्टीमी तम् अत इनिठनाविति अस्त्यर्थे इनिप्रत्ययः शिश्नस्य योनिप्रवेशे क्लेदनं भवतीत्यर्थः । यदा देवाः शिश्नक्रीड़िनो भवन्तो ललामगुं योनौ प्रवेशयन्ति तदा नारी सक्थ्ना ऊरुणा ऊरुभ्यां देदिश्यते निर्दिश्यते अत्यन्तं लक्ष्यते दिश्यतेर्यङ्प्रत्ययः भोगसमये सर्वस्य नार्यङ्गस्य नरेण व्याप्तत्वादूरुमात्रं

यद्धरिणो यवमत्ति न पुष्टम्पशु मन्यते। शूद्रा यदर्यजारा न पोषाय धनायति ॥ ३० ॥

लक्ष्यते इयं नारीतीतरार्थः । तत्र दृष्टान्तः सत्यस्याक्षिभुवो यथेति सत्यं द्विविधम् अक्षिभ्यां भवतीत्यक्षिभु प्रत्यक्षम् एकं च श्रोत्रग्राह्यम् षष्ठी तृतीयार्थे। यथा कश्चिदक्षिभुवा प्रत्यक्षेण सत्येन निर्दिश्यते तत्र विश्वासो भवति तथा ऊरुणा दृष्टेन नारीति लक्ष्यते इत्यर्थः । श्रोत्रग्राह्ये तु सत्ये वक्तुराप्ततमत्वमपेक्षितम् ॥ २९ ॥

क्षत्ता पालागलीमाह । यत् यदा हरिणो यवमत्ति मृगो यदा क्षेत्रस्थं धान्यं भक्षयति तदा क्षेत्री पशु पशुं हरिणं पुष्टं न मन्यते मम धान्यभक्षणेन पशुः पुष्टो जातः सम्यगिति न जानाति किन्तु मदीयं क्षेत्रं भक्षितमिति दुःखी भवतीत्यर्थः । पशुशब्दात् सुपां सुलुगित्यमो लुक्। एवं शूद्रा शूद्रजातिः स्त्री यदा अर्यजारा भवति अर्यः स्वामिवैश्ययोरिति निपातनादर्यो वैश्यो जार

उपपतिर्यस्याः सा अर्यजारा। शूद्रायामहत्पूर्वाञ्जातिरिति शूद्राज्जात्यर्थे टाप्। वैश्यो यदा शूद्रां गच्छति तदा शूद्रः पोषाय न धनायते पुष्टिं न इच्छति मद्भार्या वैश्येन भुक्ता सती पुष्टा जातेति न मन्यते किन्तु व्यभिचारिणी जातेति दुःखितो भवतीत्यर्थः अशनायोदन्येति क्यचि धनायतीति इच्छार्थे निपातः॥ ३०॥

पालागली चत्तारमाह। यदा हरिणो यवमत्ति तदा बहु यथा तथा पशुं पुष्टं न मन्यते इदं भवतोऽपि तुल्यम् इयान्विशेषः यत् यदा शूद्रः अर्यायै अर्याया वैश्याया जारो भवति तदा वैश्यः पोषं पुष्टिं नानुमन्यते मम स्त्री पुष्टा जातेति नानुमन्यते किन्तु शूद्रेण नीचेन भुक्तेति क्लिश्यतीत्यर्थः॥ अश्लीलभाषणं समाप्तम्॥ ३१॥ १—२०,६,२१।

यद्धरिणोयवमत्तिनपुष्टम्बहुमन्यते। शूद्रोयदर्यायैजारोनपोषमनुमन्यते॥ ३१।

दधिक्राव्णोऽअकारिषञ्जिष्णोरश्वस्यवाजिनः। सुरभिनोमुखाकरत्प्रणऽआयूꣳषितारिषत्॥ ३२॥

का० महिषीमुत्थाप्य पुरुषा दधिक्राव्ण इत्याहुः[1]। महिषीं यजमानस्य प्रथमपरिणीतां पत्नीमश्वसमीपसुप्तामुत्थाप्य पुरुषा अध्वर्युब्रह्मोद्गातृहोतृचत्तारो मन्त्रं पठेयुरिति सूत्रार्थः॥ वामदेवात्मजदधिक्रावदृष्टाश्वदेवत्यानुष्टुप्। वयमध्वर्य्वादयः अकारिषम॰ कार्ष्म कृतवन्तः वचनव्यत्ययः अश्लीलभाषणमिति शेषः किमर्थम् अश्वस्य संस्कारायेति शेषः अश्वसंस्कारायाश्लीलभाषणं कृतवन्त इत्यर्थः। कीदृशस्याश्वस्य दधिक्राव्णः दधाति धारयति नरमिति दधिः आदृगमहनेति किप्रत्ययः दधिः सन् क्रामतीति दधिक्रावा तस्य अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वनिप् प्रत्ययः विड्वनोरनुनासिकस्यादिति धातोराकारः। जिष्णोः जयनशीलस्य। वाजिनः वजति

गच्छति वाजी वाजोऽस्यास्तीति वा वाजी । तस्य च नोऽस्माकं मुखा मुखानि सुरभि सुरभीणि करत् करोतु यज्ञ इति शेषः अश्लील-भाषणेन दुर्गन्धं प्राप्तानि मुखानि सुरभीणि यज्ञः करोत्वित्यर्थः । तथा च श्रुतिः सुरभिमतीमृचमन्ततोऽन्वाहुर्वाचमेव पुनत इति[1] । सुरभिशब्दाद्विभक्तिलोपः । किञ्च नोऽस्माकमायूंषि जीवनानि बाल्ययौवनवार्द्धकानि प्रतारिषत् प्रतारयतु प्रवर्धयतु लेटि रूपम् ॥३२॥

का० तिस्रः पत्न्योऽसि पथान् कल्पयन्त्यश्वस्य सूचीभिर्लौहराजतसौवर्णीभिर्मणिसङ्ख्याभिर्गायत्री त्रिष्टुबिति द्वाभ्यां द्वाभ्याम्[2] । गायत्री त्रिष्टुबिति षडृचे द्वाभ्यां द्वाभ्यामृग्भ्यां महिष्याद्यास्तिस्रः पत्न्यः ताम्ररूप्यस्वर्णमयीभिः प्रत्येकमेकाधिकशतसङ्ख्याभिः

गायत्री त्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुप्पङ्क्त्या सह । बृहत्युष्णिहा ककुप्सूचीभिः शम्यन्तु त्वा ॥ ३३ ॥

द्विपदा याश्चतुष्पदास्त्रिपदा याश्च षट्पदाः । विच्छन्दा याश्च सच्छन्दाः सूचीभिः शम्यन्तु त्वा ॥ ३४ ॥

सूचीभिरश्वाङ्गेऽसेः शासस्य मार्गान् कुर्वन्ति सुखप्रवेशाय सूचीभिर्वितुद्य-वितुद्याश्वत्वचं जर्जरीकुर्वन्तीति सूत्रार्थः ॥ अश्वदेवत्याः षडृचः आद्योष्णिक् । हे अश्व गायत्री त्रिष्टुप् जगती अनुष्टुप् पङ्क्त्या सह बृहती उष्णिहा सह ककुप् एतानि छन्दांसि सूचीभिरेताभिः त्वां शम्यन्तु संस्कुर्वन्तु विकरणव्यत्ययः असि-पथार्थं त्वग्भेदनं संस्कारः ॥ ३३ ॥

१—१३,२,९,९ । २—२०,७,१ ।

चतस्रोऽनुष्टुभः । द्वे पदे यासां ता द्विपदाः याः चतुष्पदाः याः त्रिपदाः याः षट्पदाः याः विच्छन्दाः विगतं छन्दो याभ्यस्ताः छन्दोलक्षणहीनाः याः सच्छन्दाः छन्दोलक्षणयुताः ताः सर्वाः छन्दोजातयः हे अश्व सूचीभिः त्वां शम्यन्तु ॥ ३४ ॥

महत् नाम यासां ता महानाम्न्यः शक्कर्य्य ऋचः। रेवत्यः ऋचः यस्यामृचि रैवतं साम गीयते सा रेवती। विश्वाः सर्वाः आशा दिशः। कीदृश्य आशाः प्रभूवरीः प्रभवन्ति सर्वभूतानि धारयितुं समर्था भवन्ति प्रभूवर्यः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्तइति वनिप् ऋन्नेभ्य इति ङीप् वनो रचेति तस्य रेफः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम्। मेघे भवा मैघः पूर्वं स्वर्णः मेघोत्था विद्युतः वाचो वेदलक्षणा अन्या अपि। एताः सर्वाः सूचीभिः हे अश्व त्वां शम्यन्तु हविः कुर्वन्तु ॥ ३५ ॥

महानाम्न्योरेवत्योविश्वाआशाःप्रभूवरीः। मैघोर्विद्युतोवाचःसूचीभिःशम्यन्तुत्वा ॥ ३५ ॥

नार्यस्तेपत्न्योलोमविचिन्वन्तुमनीषया। देवानाम्पत्न्योदिशःसूचीभिःशम्यन्तुत्वा ॥ ३६ ॥

रजताहरिणीःसीसायुजोयुज्यन्तेकर्म्मभिः। अश्वस्यवाजिनस्त्वचिसिमाःशम्यन्तुशम्यन्तीः ॥ ३७ ॥

हे अश्व नार्यः नृणामपत्यानि तिस्रः ते तव लोम रोमाणि मनीषया मनसा इच्छया विचार्य विचिन्वन्तु पृथक्कुर्वन्तु रोमेत्यत्र जातावेकवचनं विभक्तिलोपो वा। कीदृश्यो नार्यः पत्न्यः पत्युर्नो यज्ञसंयोगइति नकारः यजमानभार्या महिष्याद्या इत्यर्थः। किञ्च देवानामिन्द्रादीनां पत्न्यः दिशः प्राच्याद्याः सूचीभिः त्वा शम्यन्तु ॥ ३६ ॥

रजताः रजतमय्यः हरिणीः हरिण्यः सुवर्णमय्यः सीसाः सीसं ताम्रं तन्मय्यः। त्रय्यः सूच्यो भवन्ति। लोहमय्यो रजता हरिण्यो

दिशो वै लोहमय्योऽवान्तरदिशो रजता ऊर्ध्वा हरिण्यस्ताभिरेवैनं कल्पयन्तीति[1] श्रुतेः। सूचीनां त्रिरूपत्वादश्वसंस्कारचमत्वम् ताः सूच्यः कर्मभिः अश्वदेहे सीमाकरणलक्षणैः युज्यन्ते योगं प्राप्नुवन्ति सीमाकरणयोग्या भवन्तीत्यर्थः। कीदृश्यस्ताः युजः युज्यन्ते ता युजः संयुता एकीभूता इत्यर्थः। ताः सूच्यो वाजिनो वेगवतोऽश्वस्य त्वचि सिमाः सीमा रेखाः शम्यन्तु सम्यक् कुर्वन्तु सिमा-शब्दः सीमापर्यायः। कीदृश्यस्ताः शम्यन्तीः शम्यन्त्यः संस्कारं कुर्वाणाः॥ ३७॥ ॥ व्याख्याता (१०,२२) ॥ ३८ ॥

का० अश्वं विशास्त्यनुवाकेन कस्त्वाच्छ्यतीति[2]। षडृचेनानुवाकेनाश्वं विशास्ति अश्वोदरं पाटयति मेदस उद्धरणाय वपाया

कुविदङ्गयवमन्तोयवञ्चिद्यथादान्त्यनुपूर्व्वंवियूय। इहेहैषाङ्कृणुहिभोजनानियेबर्हिषोनमउक्तिंयजन्ति ॥ ३८ ॥

कस्त्वाच्छ्यतिकस्त्वाविशास्तिकस्तेगात्राणिशम्यति। कउतेशमिताकविः॥ ३९ ॥

ऋतवस्तऋतुथापर्वशमितारोविशासतु। संवत्सरस्यतेजसाशमीभिःशम्यन्तुत्वा॥ ४० ॥

अभावात् उदरमध्यस्थं स्त्यानं घृताभं घनं श्वेतं मांसं मेद इति सूत्रार्थः॥ अश्वदेवत्याः षडृचः आद्या गायत्री। हे अश्व कः प्रजापतिः त्वा त्वामाच्छ्यति छिनत्ति छो छेदने लट् ओतः श्यनीति। हे अश्व कः त्वां विशास्ति त्वचा वियोजयति। ते तव गात्राणि कः शम्यति शमनेन हविः करोति। कः उ कश्च प्रजापतिरेव कविर्मेधावी ते तव शमिता शमयिता प्रजापतिरेव सर्वं करोति नाहमित्यर्थः॥ ३९॥

पञ्चानुष्टुभः। हे अश्व ऋतवः शमितारः ऋतुथा ऋतौ ऋतौ काले-काले ते तव पर्व पर्वाणि अस्थिग्रन्थीन् शमीभिः कर्मभिः

१—१३,२,१०,६। २—२०,७,६।

विशासतु भिन्नानि कुर्वन्तु । केन संवत्सरस्य संवत्सरात्मकस्य कालस्य तेजसा । किञ्च ऋतवः त्वा त्वां शम्यन्तु पर्वविशासनेन हविः कुर्वन्तु ॥ ४० ॥

अर्धमासाः पक्षाः मासाश्च तदभिमानिनो देवाः शम्यन्तः संस्कुर्वन्तः सन्तो हे अश्व ते तव परूंषि पर्वाणि आछ्यन्तु समन्ताच्छिन्दन्तु ग्रन्थिर्ना पर्वपरुषीति कोशः । किञ्च अहोरात्राणि अहोरात्राभिमानिदेवा मरुतश्च देवाः ते तव विलिष्टं लिश अल्पीभावे विशिषेणाल्पमङ्गम् ततसूदयन्तु सन्दधतु सूद निरासे अत्र सन्धानार्थः व्यर्थं मास्तु ॥ ४१ ॥

अर्धमासाः परूंषि ते मासा आ च्छ्यन्तु शम्यन्तः । अहोरात्राणि मरुतो विलिष्टं सूदयन्तु ते ॥ ४१ ॥

दैव्या अध्वर्यवस्त्वा च्छ्यन्तु वि च शासतु । गात्राणि पर्वशस्ते सिमाः कृण्वन्तु शम्यन्तीः ॥ ४२ ॥

द्यौस्ते पृथिव्यन्तरिक्षं वायुश्छिद्रं पृणातु ते । सूर्यस्ते नक्षत्रैः सह लोकं कृणोतु साधुया ॥ ४३ ॥

देवानामिमे दैव्याः अश्विनौ देवानामध्वर्यू इत्युक्तत्वात् अश्विप्रभृतयो देवसम्बन्धिनोऽध्वर्यवः हे अश्व त्वा त्वामाछ्यन्तु आच्छिन्दन्तु विशासतु च चकारो भिन्नक्रमः हविः कुर्वन्तु किञ्च ते तव गात्राणि विभक्तिव्यत्ययः गात्रेषु शरीरेषु पर्वशः पर्वणि पर्वणि सिमाः सीमा मर्यादाः कृण्वन्तु कृ करणे स्वादिः कीदृशीः सीमाः शम्यन्तीः संस्कुर्वाणाः ॥ ४२ ॥

द्यौः स्वर्गः पृथिवी अन्तरिक्षं लोकत्रयाभिमानिनो देवाः अग्निवायुसूर्याः वायुरन्योऽपि शरीरस्थः प्राणादिः हे अश्व ते तव

छिद्रं पृणातु वचनव्यत्ययः पृणन्तु पूरयन्तु यत् न्यूनं तत्पूरयन्तु । किञ्च नक्षत्रैः सह नक्षत्रयुक्तः सूर्यः ते तव साधुया साधुं समीचीनं लोकं कृणोतु करोतु सुपां सुलुगित्यादिना साधुशब्दात्परस्यामो यादेशः सूर्यस्ते उत्तमं लोकं ददात्वित्यर्थः ॥ ४३ ॥

हे अश्व ते तव परेभ्योऽवयवेभ्य उच्चेभ्यः शिरआदिभ्यः शं सुखमस्तु । अवरेभ्यः अधःस्थेभ्यश्च पादादिभ्यो गात्रेभ्यः शमस्तु । अस्थभ्यः तवास्थिभ्यश्च शमस्तु अस्थिदधीति अस्यानुवृत्तौ छन्दस्यपि दृश्यतइति सूत्रेण हलादावप्यस्थिशब्दस्यानङादेशः । मज्जभ्यः

[शन्ते] परेभ्यो गात्रेभ्यः शमस्त्ववरेभ्यः । शमस्थभ्यो मज्जभ्यः शम्वस्तु तन्वै तव ॥ ४४ ॥

कः स्विदेकाकी चरति क उ स्विज्जायते पुनः । किꣳ स्विद्धिमस्य भेषजं किम्वावपनं महत् ॥ ४५ ॥

सूर्य्य एकाकी चरति चन्द्रमा जायते पुनः । अग्निर्हिमस्य भेषजं भूमिरावपनं महत् ॥ ४६ ॥

पृष्ठधातुभ्योऽपि शमस्तु किम्बहुना तव तन्वै तन्वाः सर्वस्यापि शरीरस्य शमु सुखमेवास्तु । षष्ठी चतुर्थ्यर्थे आशिषि वा चतुर्थी । उ एवार्थे ॥ ४४ ॥

का० प्रागुपाहोमाद्धोताध्वर्यू च सदसि संवदेते चतसृभिः कः स्विदेकाकीति पूर्ववत्[१] । वपाहोमात्प्राक् च चतुर्ऋग्भिः पूर्ववदुक्तिप्रत्युक्त्या सदोमध्ये गत्वा होता अध्वर्युश्च संवादं कुरुतः ॥ अष्टादश ऋचो ब्रह्मोद्यसञ्ज्ञाः ब्रह्मोद्यं परस्परं संवादः आद्याश्चतस्रोऽनुष्टुभः का स्विदित्याद्याश्च अनुष्टुभः । होताध्वर्युं पृच्छति । व्याख्याता (९) ॥ ४५ ॥ ॥ व्याख्याता (१०) ॥ ४६ ॥ १—२०,७,१।

अध्वर्युर्होतारं पृच्छति । हे होतः स्विदिति तर्कें सूर्यसमं सूर्यमण्डलतुल्यं ज्योतिः तेजः किं तत् ब्रूहि । समुद्रसमं सरः किं स्वित् । पृथिव्यै पृथिव्याः सकाशात् वर्षीयः महत्तरं किं स्वित् प्रियस्विरेत्यादिना वृद्धस्य वर्षादेशः । कस्य मात्रा परिमाणं न विद्यते ॥ ४७ ॥

होता प्रत्याह सूर्यसमं ज्योतिर्ब्रह्म त्रयीलक्षणम् परं च । समुद्रसमं सरो द्यौरन्तरिक्षं यतो वृष्टिर्भवति । पृथिव्यै पृथिव्याः

किँ स्वित्सूर्यसमञ्ज्योतिः किँ समुद्रसमँ सरः । किँ स्वित्पृथिव्यै वर्षीयः कस्य मात्रा न विद्यते ॥ ४७ ॥

ब्रह्म सूर्यसमञ्ज्योतिर्द्यौः समुद्रसमँ सरः । इन्द्रः पृथिव्यै वर्षीयान्गोस्तु मात्रा न विद्यते ॥ ४८ ॥

पृच्छामि त्वा चितये देवसख यदि त्वमत्र मनसा जगन्थ । येषु विष्णुस्त्रिषु पदेष्वेष्टस्तेषु विश्वं भुवनमाविवेशाँ ३ ॥ ४९ ॥

सकाशात् इन्द्रः वर्षीयान् वृद्धतरः । तु पुनः गोः धेनोः मात्रा न विद्यते यज्ञधारकत्वात् ॥ ४८ ॥ १-२०,७,११ ।

का० ब्रह्मोद्गातारौ च पृच्छामि त्वेति । ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति पृच्छामीति । चकाराच्चतुर्ष्टोमिभः सदसि ब्रह्मोद्गातारौ संवदेते ॥ ब्रह्मा उद्गातारं पृच्छति । पृच्छामि देवानां सखा देवसखः राजाहःसखिभ्यष्टच् हे देवसख देवानां मित्र उद्गातः त्वा त्वां चितये ज्ञानायाहं पृच्छामि अत्र मत्कृते प्रश्ने यदि त्वं मनसा जगन्थ जानासि गमेर्लिट् ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः । किं पृच्छसीत्यत आह

विष्णुः यज्ञो येषु त्रिषु पदेषु गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निषु इष्टः आ इष्टः यागेन तर्पितः यज्ञैः कृतः तेषु त्रिषु पदेषु विश्वं सर्वं भुवनमाविवेश प्रविष्टमुत नेति प्रश्ने प्लुतः ॥ ४९ ॥

उद्गाता प्रत्याह । येषु त्रिषु पदेषु विश्वं भुवनमाविवेशेति यत्त्वया पृष्टम् तेषु त्रिषु पदेषु गार्हपत्यादिषु अहमस्मि अहमपि तत्रैव स्थितोऽस्मि अपिशब्दात् त्वं च तत्रैवासि किमेतावदेव जानामि किन्तु पृथिवीमुतापि च द्यां स्वर्गं दिवः स्वर्गस्य पृष्ठमुपरिभागमपि सद्यः क्षणमेव एकेनाङ्गेन मनसा पर्येमि परिगच्छामि सर्वं जानामि किम्पुनर्भूतानि प्रविष्टानीति भावः ॥ ५० ॥

अपितेषुत्रिषपदेष्वस्मियेषुविश्वम्भुवनमाविवेश। सद्यःपर्येमिपृथिवीमुतद्यामेकेनाङ्गेनदिवोअस्यपृष्ठम् ॥ ५० ॥

केष्वन्तःपुरुषआविवेशकान्यन्तःपुरुषेअर्पितानि । एतद्ब्रह्मन्नुपवल्हामसित्वाकिꣳस्विन्नःप्रतिवोचास्यत्र ॥ ५१ ॥

पञ्चस्वन्तःपुरुषआविवेशतान्यन्तःपुरुषेअर्पितानि । एतत्त्वात्रप्रतिमन्वानोअस्मिनमाययाभवस्युत्तरोमत् ॥ ५२ ॥

उद्गाता ब्रह्माणं पृच्छति। हे ब्रह्मन् पुरुषः केषु पदार्थेषु अन्तर्मध्ये आविवेश प्रविष्टः। पुरुषे अन्तः पुरुषमध्ये कानि वस्तूनि अर्पितानि स्थापितानि। एतत् त्वा त्वां वयमुपवल्हामसि उपवल्हामः स्पर्धया पृच्छामः वल्ह प्राधान्यपरिभाषणहिंसादानेषु लट् इदन्तो मसि। अत्र प्रश्ने किं स्वित्। त्वं प्रतिवोचासि प्रतिवदसि वच उमिति लेटि छान्दस उम् लेटोऽडाटाविति आडागमः ॥ ५१ ॥

ब्रह्मा प्रत्याह । पुरुषः आत्मा पञ्चसु प्राणेषु अन्तः प्राणमध्ये आविवेश प्रविष्टः तानि प्रसिद्धानि श्रोत्राधिकरणानि पुरुषे अन्तः मध्ये अर्पितानि प्राणात्मनामन्योऽन्यापेक्षासिद्धिरित्यर्थः न चात्मानमन्तरेण प्राणाः ख्यायन्ते न प्राणानन्तरेणात्मेति बह्वृच श्रुतेः यद्वा पञ्चसु भूतेषु भूम्यादिषु आत्मा प्रविष्टस्तानि चात्मनि प्रविष्टानि तानि सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेः । उन्नातः अहमत्र प्रश्ने त्वा त्वां प्रति एतदुत्तरं प्रतिमन्वानः प्रतिजानानोऽस्मि एवमुत्तरं ददामीत्यर्थः । किञ्च मायया बुद्ध्या मत् मत्तः उत्तरोऽधिकस्त्वं न भवसि मत्तो बह्विमान्नासीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

का स्विदासीत्पूर्वचित्तिः किᳫं स्विदासीद्बृहद्वयः । का स्विदासीत्पिलिप्पिला का स्विदासीत्पिशङ्गिला ॥ ५३ ॥

द्यौरासीत्पूर्वचित्तिरश्वआसीद्बृहद्वयः । अविरासीत्पिलिप्पिला रात्रिरासीत्पिशङ्गिला ॥ ५४ ॥

कईमरे पिशङ्गिला कई कुरुपिशङ्गिला । कईमास्कन्दमर्षति कईम्पन्थां विसर्पति ॥ ५५ ॥

का० पुनः पूर्वावपरेणोत्तरवेदिं का स्विदिति[१] । ततः सदसो निष्क्रम्य हविर्धानस्य पुर उत्तरवेदेः पश्चादुपविश्य पूर्वौ पूर्वोक्तौ होत्रध्वर्यू चतुर्भिर्ऋग्भिः संवदेते इति सूत्रार्थः ॥ होताध्वर्युं पृच्छति व्याख्याता (११) ॥ ५३ ॥ व्याख्याता (१२) ॥ ५४ ॥ १—२०,७,१२।

अध्वर्युर्होतारं पृच्छति । ईमिति निपातश्चार्थः अरे होतः का च पिशङ्गिला का च कुरुपिशङ्गिला कश्च आस्कन्दं

णसुलन्तः आस्कद्य उत्प्लुत्य अर्षति गच्छति ऋष गतौ तुदादिः व्यत्ययेन शप् कश पन्थां पन्थानं मार्गं प्रति विसर्पति विविधं गच्छति ॥ ५५ ॥

अरे अध्वर्यो अजा पिशङ्गिला अजा नित्या माया रात्रिर्वा पिशङ्गिला पिशं रूपं गिलति भक्षयति पिशङ्गिला माया विश्वं ग्रसते रात्रावपि रूपाणि न प्रतीयन्ते तमसा । श्वावित् सेधा कुरुपिशङ्गिला कुरुशब्दोऽनुकरणे पिश अवयवे इति धातोरिगुपधेति कप्रत्ययः कुरु इति शब्दानुकुर्वाणा पिशान्मूलाद्यवयवान् गिलति पिशङ्गिला मूलानां शतं कुक्षौ स्थापयति शतं च भक्षयतीति सेधायाः स्वभावः । शशः वन्यो जीवविशेषः आस्कन्दमास्कद्यास्कद्य अर्षति स तस्य स्वभावः । अहिः सर्पः पन्थां पन्थानं विसर्पति विशेषेण गच्छति ॥ ५६ ॥

अजारे पिशङ्गिला श्वावित्कुरुपिशङ्गिला । शश आस्कन्दमर्षत्यहिः पन्थां विसर्पति ॥ ५६ ॥

कत्यस्य विष्ठाः कत्यक्षराणि कति होमासः कतिधा समिद्धः । यज्ञस्य त्वा विदथा पृच्छमत्र कति होतार ऋतुशो यजन्ति ॥ ५७

का० उत्तरौ च कत्यस्येति[1] । उत्तरौ पश्चादुक्तौ ब्रह्मोद्गातारौ चतुर्ऋग्भिः संवदेते ॥ ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति । अस्य कति विष्ठाः कियन्ति अङ्गानि का सङ्ख्या यासां ताः कति विशेषेण तिष्ठति यज्ञो यासु ताः विष्ठाः अङ्गानि कियत्प्रकाराणि यज्ञे । अक्षराणि च कति । होमासः होमाः कति । समिद्धः समिधः कतिप्रकाराः धकारस्य द्वित्वमार्षम् । यज्ञस्य विदथा वेत्तीति विदः विदस्य भावो विदथा यज्ञवेदित्वेन हेतुना अत्र स्थले त्वा त्वामहं पृच्छमपृच्छम् पृच्छामि पृच्छतेर्लङ् अडभाव आर्षः । ऋतुशः ऋतौ-ऋतौ कति होतारः यजन्ति ॥ ५७ ॥

[1] १—२०,७,१२ ।

उद्गाता प्रत्याह। एतत्संख्याया अन्नसंख्यामाह अस्य यज्ञस्य षट् विष्ठाः अन्नानि सर्वेषामन्नानां षड्रसात्मत्वात् षडेवान्नानीत्यर्थः। अस्य यज्ञस्य शतमक्षराणि छन्दोभिर्यज्ञो निष्पाद्यते तानि च छन्दांसि गायत्र्यादीन्यतिधृत्यन्तानि चतुर्दश चतुर्विंशत्यक्षरादीनि चतुर्वर्णोत्तराणि तेषां क्रमोत्क्रमगया द्वाभ्यां शतमक्षराणि भवन्ति। तथा हि। गायत्री चतुर्विंशतिवर्णा अतिधृतिः षट्सप्तत्यक्षरा एवं द्वे मिलित्वा शतमक्षराणि उष्णिक् २८ धृतिः ७२ एवं शतम् अनुष्टुप् ३२ अत्यष्टिः ६८ एवं शतम् अष्टिः ६४ बृहती ३६ एवं शतम् अतिशक्वरी ६० पङ्क्तिः ४० एवं शतम् शक्वरी ५६ त्रिष्टुप् ४४ एवं शतम् अतिजगती ५२ जगती ४८ एवं शतमक्षराणि अनेनाभिप्रायेण शतमक्षराणीत्युक्तम्। होमाः अशीतिः अश्वमेध एकविंशतिर्यूपाः तत्राग्निष्ठे मध्यम-

षडस्य विष्ठाः शतमक्षराण्यशीतिर्होमाः समिधो ह तिस्रः। यज्ञस्य ते विदथा प्रब्रवीमि सप्त होतार ऋतुशो यजन्ति ॥५८॥

कोऽअस्य वेद भुवनस्य नाभिं को द्यावापृथिवी अन्तरिक्षम्। कः सूर्यस्य वेद बृहतो जनित्रं को वेद चन्द्रमसं यतोजाः ॥५९॥

यूपेऽश्वतूपरगोमृगान्नियुनक्ति इतरेषु षोडश पशून् तत्र विंशतियूपेषु चतस्रोऽशीतयः पशवो भवन्तीत्यभिप्रायेणोक्तम् अशीति होमाः। ह स्फुटं तिस्रः समिधः अश्वतूपरगोमृगाः प्राजापत्याः पशवः तद्रूपाभिः समिद्भिर्यज्ञो दीप्त इति तिस्रः समिधः उक्ताः यज्ञस्य विदथा वेदनेन हेतुना ते तुभ्यं प्रब्रवीमि प्रवदामि। किञ्च सप्त होतारो वषट्कर्तारः ऋतुशः ऋतुयाजेषु यजन्ति ॥ ५८ ॥

उद्गाता ब्रह्माणं पृच्छति। हे ब्रह्मन् अस्य भुवनस्य भूतजातस्य नाभिं नह्यते यत्र स नाभिर्बन्धनस्थानं कारणमिति यावत् नाभौ हि सर्वा नाड्यो बध्यन्ते नह हिंसायामत्र बन्धनार्थः औणादिक इप्रत्ययः भूतजातस्य कारणं को वेद जानाति। द्यावा-

पृथिवीं द्यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षं च को वेद । बृहतो महतो जनित्रं जन्म को वेद सूर्यस्योत्पत्तिः कस्मादित्यर्थः जनेस्त्रप्रत्ययः । यतो जायते उत्पद्यते इति यतोजाः यत इत्युपपदे जनसनखनक्रमगमो विडिति विट्प्रत्ययः विड्वनोरनुनासिकस्येति नकारस्यात्वम् प्रथमा द्वितीयार्थे यतोजाः यत उत्पन्नं चन्द्रमसमिन्दुं को वेद यतश्चन्द्रस्योत्पत्तिस्तं को वेदेत्यर्थः ॥ ५९ ॥

ब्रह्मा प्रत्याह । अस्य भुवनस्य नाभिं कारणमहं वेद जानामि विदो लटो वा परब्रह्मैव जगत्कारणं जानामीत्यर्थः । द्यावा-

वेदाहमस्य भुवनस्य नाभिं वेद द्यावापृथिवी अन्तरिक्षम् । वेद सूर्यस्य बृहतो जनित्रमथो वेद चन्द्रमसं यतोजाः ॥ ६० ॥

पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः पृच्छामि यत्र भुवनस्य नाभिः । पृच्छामि त्वा वृष्णो अश्वस्य रेतः पृच्छामि वाचः परमं व्योम ॥ ६१ ॥

इयं वेदिः परो अन्तः पृथिव्या अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः । अयꣳ सोमो वृष्णो अश्वस्य रेतो ब्रह्मायं वाचः परमं व्योम ॥ ६२ ॥

पृथिवीं अन्तरिक्षं च वेद ब्रह्मणो विकारभूतं जानामि । बृहतः सूर्यस्य जनित्रमुत्पत्तिकारणं ब्रह्मैव वेद । अथो अपि च यतोजां चन्द्रमसमहं वेद परमात्मनो जातं चन्द्रमहं वेद्मीत्यर्थः ॥ ६० ॥

का० यजमानोऽध्वर्युं पृच्छामि त्वेति[१] । यजमानोऽध्वर्युं पृच्छति । हे अध्वर्यो पृथिव्याः परमन्तमवधिभूतं पर्यन्तं त्वा त्वामहं पृच्छामि द्विकर्मकः । यत्र यस्मिन् स्थले भुवनस्य भूतजातस्य नाभिः कारणं तदपि त्वां पृच्छामि । वृष्णः सेक्तुः अश्वस्य रेतः वीर्यं त्वां पृच्छामि । वाचो वाण्याः त्रयीलक्षणायाः परममुत्कृष्टं व्योम स्थानं त्वां पृच्छामि ॥ ६१ ॥ १—२०,७,१४ ।

का० इयं वेदिरित्यध्वर्युः[1] । अध्वर्युः यजमानं प्रत्याह । इयं वेदिः उत्तरवेदिः पृथिव्याः परः अन्तोऽवधिः वेदेः स पृथ्वीरूपत्वादित्यर्थः । भुवनस्य नाभिः कारणम् अयं यज्ञोऽश्वमेधः भुवनस्य प्राणिजातस्य नाभिः कारणम् यज्ञाद्वै प्रजाः प्रजायन्त इति श्रुतेः । वृष्णः अश्वस्य रेतः अयं सोमः सोमलताश्वस्य वीर्याज्जातेत्यर्थः । अयं ब्रह्मा ऋत्विक् वाचः त्रयीरूपायाः परमं व्योम स्थानम् ब्रह्मणस्त्रिवेदसंयोगादित्यर्थः ॥ ब्रह्मोद्यं समाप्तम् ॥ ६२ ॥

१—२०,७,१५ ।

सुभूरिति पूर्वस्य महिम्नः पुरोऽनुवाक्या उत्तरस्य याज्या च । उदिते ब्रह्मोद्ये सम्पन्नेऽध्वर्युर्हिरण्मयेन पात्रेण प्राजापत्यं

सुभूः स्वयम्भूः प्रथमोन्तर्महत्यर्णवे । दधे ह गर्भमृत्वियं यतो जातः प्रजापतिः ॥ ६३ ॥

होता यक्षत्प्रजापतिꣳ सोमस्य महिम्नः । जुषतां पिबतु सोमꣳ होतर्यज ॥ ६४ ॥

महिमानं ग्रहं गृह्णाति तस्य पुरोरुग्विरण्यगर्भः समवर्तताग्र इत्य पुरोऽनुवाक्या सुभूः स्वयम्भूरिति[2] श्रुतेः । प्रजापतिदेवत्यानुष्टुप् । ह इति प्रसिद्धम् प्रथमः सर्वस्य आदिः अनादिनिधनः पुरुषः महति अर्णवे कल्पान्तकालीने समुद्रे अन्तर्मध्ये गर्भं दधे स्थापितवान् कीदृशः सुष्ठु भूरुत्पत्तिर्यस्मात्स सुभूः विश्वोत्पादकः स्वयं भवतीति स्वयम्भूः स्वेच्छाधृतशरीरः कीदृशं गर्भम् ऋत्वियम् ऋतुः प्राप्तो यस्य ऋतुप्राप्तः प्राप्तकालम् यतो गर्भात् प्रजापतिः ब्रह्मा जातः उत्पन्नः ॥ ६३ ॥

२—१३,५,२,२३ । ३—१३,५,२,२३ ।

महिम्नः प्रैषः । होता यक्षत्प्रजापतिमिति प्रैष इति[3] श्रुतेः । आर्षी गायत्री । महिम्नः सोमस्य महिमसञ्ज्ञस्य सोमग्रहस्य

सर्वान्मिन प्रजापतिं होता दैव्यो यक्षत् यजतु। इज्यमानः स प्रजापतिः जुषतां सोमं महिमग्रहं पिबतु च। हे मनुष्यहोतः त्वमपि यज ॥ ६४ ॥ १–१३,५,२,२३।

पूर्वस्य महिम्नो याज्या। प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति होता यजतीति[१] श्रुतेः। व्याख्याता (१०,२०)ऋगियम् ॥ ६५ ॥

॥ श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे। त्रयोविंशोऽयमध्यायो व्यरंसीदाश्वमेधिकः ॥ २३ ॥

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा रूपाणि परिता बभूव। यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयꣳ स्याम पतयो रयीणाम् ॥ ६५ ॥

॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां त्रयोविंशोध्यायः ॥ २३ ॥

अश्वस्तूपरो गोमृगस्ते प्राजापत्याः कृष्णग्रीव आग्नेयो रराटे पुरस्तात्सारस्वती मेष्यधस्ताद्धन्वोराश्विनावधोरामौ

श्रीगणाधिपतये नमः। श्रुतिरूपमन्त्रा आश्वमेधिकानां पशूनां देवतासम्बन्धविधायिनोऽध्यायेनोच्यन्ते ॥ तत्राश्वमेधे एकविंशति-यूपाः सन्ति तत्र मध्यमो यूपोऽग्निष्ठसञ्ज्ञः तत्र सप्तदश पशवो नियोजनीयाः। तान्देवतासम्बन्धकथनपूर्वकमाह। अश्वस्तूपरो गोमृगस्ते प्राजापत्याः। अश्वः तूपरः शृङ्गोत्पत्तिकालेऽतीतेऽपि शृङ्गहीनः गोमृगः गवयः एते प्रजापतिदैवताः ततः प्रजापतये जुष्टं नियुनज्मीति मन्त्रेण बन्धनीयाः। एवमग्रेऽपि यो यद्दैवत्यः पशुः सः असुष्मै जुष्टं नियुनज्मीत्यादिमन्त्रैर्बन्धनीयः ॥ आग्नेयो ऽग्निदैवतः कृष्णग्रीवः श्यामवर्णगलोऽजः अश्वस्य पुरस्तात् ललाटे उपायेन बन्धनीयः। हन्वोरधस्तात्सारस्वती मेषी बन्ध०। आश्वि-

नावधारासौ अधोभागे शुक्लवर्णावजौ बाह्वोः अश्वस्य पूर्वपादयोरेकैकः। सोमपूषदेवत्यः श्यामः शुक्लकृष्णरोमाजोऽश्वस्य नाभ्यां बन्धः। श्वेतः कृष्णश्च सौर्ययामौ श्वेतः पशुः सूर्यदेवतो दक्षिणपार्श्वे बन्धः। यमदेवतः कृष्णोऽश्ववामपार्श्वे। त्वाष्ट्रौ त्वष्टृदेवतौ लोमशसक्थौ बहुरोमपुच्छकौ पशू अश्वस्य सक्थ्योरूर्वोः पश्चात्पदयोरेकैकः। वायव्यः श्वेतवर्णः पशुरश्वस्य पुच्छे। स्वपस्याय शोभनकर्मणे इन्द्राय स्वपस्येन्द्रदेवता वेहत् गर्भघातिनी वैष्णवो वामनः पशुश्च पुच्छएव अङ्गान्तरानुक्तेः॥ एवमश्वादिभिः सह पञ्चदश भवन्ति एते पर्यङ्ग्या उच्यन्ते। कृत्स्नस्य शरीरं तरणाय तुम्बीफलवद्रज्जुं बद्ध्वा गुम्फनीयम् ततः कृष्णग्रीवः आग्नेयो रराटइत्याद्-

बाह्वोःसोमापौष्णःश्यामोनाभ्याᳬंसौर्ययामौश्वेतश्चकृष्णश्चपार्श्वयोस्त्वाष्ट्रौलोमशसक्थौसक्थ्योर्वायव्यःश्वेतः

पुच्छइन्द्रायस्वपस्यायवेहद्वैष्णवोवामनः॥ १ ॥

१—१३,५,१,१५। २—१०,५,१,१५।

योऽश्वस्य शरीरे यथोक्तस्थाने सम्बद्धायां रज्ज्वां बन्धनीयाः ततो रहितो धूम्ररोहित इत्यादयो द्वादशसङ्ख्याकाः शितिबाहुरन्यतः शितिबाहुः समन्तशितिबाहुस्ते बार्हस्पत्या इत्यन्ता मध्यमे एव यूपे नियोज्याः। सप्तदशैव पशून्मध्यमे यूपआलभतइति[1] श्रुतेः। तत्र त्रयोऽश्वतूपरगोमृगाः द्वौ चाग्नेयावेकादशिनो द्वादश रोहितादयः एवं सप्तदश मध्यमे यूपे। ततः पृषती क्षुद्रपृषतीत्यादीनां श्वेताः सौर्या इत्यन्तानां शतत्रयसङ्ख्याकानां पशूनां मध्ये पञ्चदश-पञ्चदश पशूनेकैकस्मिन्यूपे युनक्ति। एवमितरेषु यूपेषु पञ्चदश-पञ्चदशेति पशवः एकैकस्मैकादशिनः। एवं मध्यमयूपव्यतिरिक्तेषु विंशतियूपेषु षोडश-षोडश पशवो भवन्ति षोडश-षोडशेतरेष्विति[2] श्रवणात्॥ १॥

रोहितः सर्वरक्तः धूम्ररोहितः धूम्रवर्णमिश्रो रक्तः तृतीयः कर्कन्धुरोहितः बदरसदृशरक्तः ते त्रयः सौम्याः सोमदेवत्याः सोमाय जुष्टं नियुनज्मीत्यादिमन्त्रेण प्रत्येकं मध्यमे यूपएव नियोज्याः। ततो बभ्रुः कपिलवर्णः अरुणबभ्रुः अरुणवर्णमिश्रः कपिलः शुकबभ्रुः शुकपक्षिसमवर्णः कपिलश्च ते त्रयो वारुणाः वरुणदेवत्याः मध्यमयूपएव। शिति कृष्णं रन्ध्रं छिद्रं यस्य स शितिरन्ध्रः अन्यत इत्येकपार्श्वे शितिरन्ध्रः समन्तं सर्वतः शितिरन्ध्रः एते सारस्वताः मध्यमे एव। शितिबाहुः श्वेतपर्वपादः अन्यतः शिति-

रोहितोधूम्ररोहितःकर्कन्धुरोहितस्तेसौम्याबभ्रुररुणबभ्रुःशुकबभ्रुस्तेवारुणाःशितिरन्ध्रोन्यतःशितिरन्ध्रः

समन्तशितिरन्ध्रस्तेसावित्राःशितिबाहुरन्यतःशितिबाहुःसमन्तशितिबाहुस्तेबार्हस्पत्याःपृषतीक्षुद्रपृषती

स्थूलपृषतीतामैत्रावरुण्यः ॥ २ ॥

बाहुः एकस्मिन्नेव पार्श्वे शितिपादः समन्तशितिबाहुः सर्वश्वेतबाहुः शिती धवलमेचकौ एते बार्हस्पत्याः बृहस्पतिदेवत्याः मध्यमे एव॥ अथ द्वितीययूपे। पृषती विचित्रवर्णविन्दुयुक्तशरीरा क्षुद्रपृषती सूक्ष्मविचित्रविन्दुयुक्ता स्थूलपृषती स्थूलविचित्रविन्दुयुक्ता एते स्त्रीपशवो मित्रावरुणदेवताः द्वितीये यूपे नियोज्याः ॥ २ ॥

शुद्धवालः शुभ्रवालः सर्वशुद्धवालः मणिशुद्धवालः मणिवर्णकेशः ते त्रयः अश्विदैवत्याः द्वितीये । श्येतः श्वेतवर्णः श्येताक्षः श्वेतनेत्रः अरुणः रक्तः ते त्रयो रुद्राय पशुपतये पशुपतिरुद्रदैवता द्वितीये । कर्णास्त्रयः पशुविशेषाः कर्णच्छन्द्रे च हृच्चे चेति विश्वोक्तेः कर्णाश्चन्द्रसदृशश्वेतकर्णास्त्रयः पशवः बहुवचनस्य त्रित्वे पर्यवसानात् यामाः यमदैवताः द्वितीये । अवलिप्ताः सगर्वास्त्रयो रौद्राः । एते द्वितीये पञ्चदश ॥ अथ तृतीये यूपे । नभोरूपाः आकाशवन्नीलवर्णाः पार्जन्याः पर्जन्यदैवताः पशवस्तृतीये नियोज्याः ॥ ३ ॥

शुद्धवालःसर्वशुद्धवालोमणिवालस्तआश्विनाःश्येतःश्येताक्षोरुणस्तेरुद्रायपशुपतयेकर्णायामाअवलिप्तारौद्रा नभोरूपाःपार्जन्याः ॥ ३ ॥

पृश्निस्तिरश्चीनपृश्निरूर्ध्वपृश्निस्तेमारुताःफल्गुर्लोहितोर्णीपलक्षीताःसारस्वत्यःप्लीहाकर्णःशुण्ठाकर्णोद्ध्रगालो

पृश्निः विचित्रवर्णा तिरश्चीनानि पृश्नीनि विन्दवो यस्य सः एवमूर्ध्वानि पृश्नीनि यस्य सः ते त्रयो मारुताः मरुद्दैवत्यास्तृतीये । फल्गूः अपुष्टशरीरा लोहितोर्णी रक्तरोमवती पलक्षी श्वेता पलक्षशब्दो वलक्षार्थः श्वेतपर्यायः तास्तिस्रोऽजाः सारस्वत्यः सरस्वती-दैवतास्तृतीये । प्लीहाकर्णः प्लीहा रोगविशेषः तद्युक्तौ कर्णौ यस्य स प्लीहकर्णः अन्येषामपि दृश्यतइति संहितायां दीर्घः शुण्ठकर्णः ह्रस्वकर्णः अद्ध्रगालोहकर्णः रक्तवर्ण कर्णः ते त्रयस्त्वाष्ट्राः त्वष्टृदैवतास्तृतीये । कृष्णग्रीवः शितिकक्षः श्वेतकक्षः अञ्जिसक्थः अञ्जि पुण्ड्

सक्थ्नोरूर्वोर्यस्य सः ते त्रय ऐन्द्राग्नाः इन्द्राग्निदेवताः तृतीये । पञ्चदश पूर्णाः ॥ कृष्णाञ्जिः कृष्णपुण्ड्रः अल्पाञ्जिः महाञ्जिः अल्पमञ्जि यस्य महदञ्जि यस्य स तथा ते त्रय उषस्याः उषोदेवताश्चतुर्थे यूपे नियोज्याः ॥ ४ ॥

विचित्रवर्णास्तिस्रः स्त्रीगवो वैश्वदेव्यः विश्वदेवदेवताश्चतुर्थे । रोहिण्यः रक्तवर्णाः त्र्यवयः सार्धसंवत्सरास्तिस्रोऽजा वाचे वाग्देवताश्चतुर्थे । अविज्ञाताः कृष्णग्रीवादिचिह्नविज्ञानशून्यास्त्रयः पशवोऽदित्यै अदितिदेवताश्चतुर्थे । सरूपाः समानरूपास्त्रयः पशवो

हकर्णस्तेत्वाष्ट्राःकृष्णग्रीवःशितिकक्षोऽञ्जिसक्थस्तऐन्द्राग्नाःकृष्णाञ्जिरल्पाञ्जिर्महाञ्जिस्तउषस्याः ॥ ४ ॥

शिल्पावैश्वदेव्योरोहिण्यस्त्र्यवयोवाचेविज्ञाताअदित्यैसरूपाधात्रेवत्सतर्योदेवानाम्पत्नीभ्यः ॥ ५ ॥

कृष्णग्रीवाआग्नेयाःशितिभ्रवोवसूनाꣳरोहितारुद्राणाꣳश्वेताअवरोकिणआदित्यानान्नभोरूपाःपार्जन्याः ॥ ६ ॥

धात्रे धातृदेवताश्चतुर्थे । एवं पञ्चदश ॥ अथ पञ्चमे यूपे तिस्रो वत्सतर्यः बालक्षाण्यो देवानां पत्नीभ्यः तद्देवताः पञ्चमे ॥ ५ ॥

कृष्णग्रीवाः कालकण्ठास्त्रयः पशव आग्नेयाः अग्निदेवताः पञ्चमे । शितिभ्रवः श्वेतवर्णभ्रूयुक्तास्त्रयो वसूनां वसुदेवताः पञ्चमे । रोहिताः रक्तवर्णास्त्रयः रुद्राणां रुद्रदेवताः पञ्चमे । श्वेताः अवरोकिणः अवलोकिनः यद्वा अत्राधस्ताद्रोकः छिद्रं येषां ते छिद्रं निर्व्ययनं रोकः ते त्रयः आदित्यानां तद्देवताः पञ्चमे ॥ अथ षष्ठे यूपे । नभोरूपाः पार्जन्यास्त्रयः षष्ठे ॥ ६ ॥

उन्नतः उच्चः ऋषभः पुष्टः वामनः बह्वप्यपि वयसि गते वृद्धिरहितः ते त्रय ऐन्द्रावैष्णवाः इन्द्रविष्णुदेवताः षष्ठे। उन्नतः शितिबाहुः श्वेतपूर्वपादः शितिपृष्ठः श्वेतपृष्ठः ते त्रयः ऐन्द्राबार्हस्पत्याः इन्द्रबृहस्पतिदेवताः षष्ठे। शुकरूपाः शुकपक्षिसमवर्णाः त्रयो वाजिनाः वाजिदेवताः षष्ठे। कल्माषाः कर्बुरास्त्रयः पशवः आग्निमारुताः षष्ठे। एवं पञ्चदश॥ अथ सप्तमे यूपे। श्यामा शुक्लकृष्णवर्णाः पौष्णाः पूषदेवताः सप्तमे॥ ७॥

उन्नतऋषभोवामनस्तऐन्द्रवैष्णवाउन्नतःशितिबाहुःशितिपृष्ठस्तऐन्द्राबार्हस्पत्याःशुकरूपावाजिनाःकल्माषा

आग्निमारुताःश्यामाःपौष्णाः॥ ७॥

एताऐन्द्राग्नाद्विरूपाअग्नीषोमीयावामनाअनड्वाहआग्नावैष्णावशामैत्रावरुण्योन्यतएन्योमैत्र्यः॥ ८॥

कृष्णग्रीवाआग्नेयाबभ्रवःसौम्याःश्वेतावायव्याअविज्ञाताअदित्यैसरूपाधात्रेवत्सतर्योदेवानाम्पत्नीभ्यः॥ ९॥

एताः कर्बुरवर्णास्त्रय इन्द्राग्निदेवताः सप्तमे। द्विरूपाः वर्णद्वयोपेतास्त्रयः अग्नीषोमीयाः अग्निसोमदेवत्याः सप्तमे। वामना अनड्वाहः त्रय आग्नावैष्णवाः अग्निविष्णुदेवत्याः सप्तमे। वशाः वन्ध्याः तिस्रोऽजाः मैत्रावरुण्यः तद्देवताः सप्तमे॥ अथाष्टमे यूपे। अन्यतएन्यः एकपार्श्वे कर्बुरवर्णास्तिस्रोऽजा मैत्र्यः मित्रदेवत्याः अष्टमे॥ ८॥

कृष्णग्रीवा आग्नेयास्त्रयः अष्टमे। बभ्रवः कपिलवर्णास्त्रयः सौम्याः सोमदेवत्याः अष्टमे। श्वेतास्त्रयः वायव्याः वायुदेवत्या अष्टमे। अविज्ञाताः चिह्नविशेषेणाज्ञातास्त्रयः अदितिदेवत्याः अष्टमे। अथ नवमे। सरूपाः धातृदेवत्याः नवमे। वत्सतर्यः देवपत्नी-देवत्यास्तिस्रः नवमे ॥ ९ ॥

कृष्णाः भौम्याः भूमिदेवत्यास्त्रयः नवमे। धूम्रवर्णास्त्रयः अन्तरीक्षदेवत्याः नवमे। बृहन्तो महान्तस्त्रयः दिव्याः द्युदेवत्याः नवमे।

कृष्णाभौमाधूम्राआन्तरिक्षाबृहन्तोदिव्याःशबलावैद्युताःसिध्मास्तारकाः ॥ १०॥

धूम्रान्वसन्तायालभतेश्वेतान्ग्रीष्मायकृष्णान्वर्षाभ्योऽरुणाञ्छरदेपृषतोहेमन्तायपिशङ्गाञ्छिशिराय ॥ ११ ॥

त्र्यवयोगायत्र्यैपञ्चावयस्त्रिष्टुभेदित्यवाहोजगत्यैत्रिवत्साअनुष्टुभेतुर्यवाहउष्णिहे ॥ १२ ॥

अथ दशमे शबलाः कर्बुरास्त्रयः वैद्युताः विद्युद्देवत्याः दशमे। सिध्मा सिध्माख्यरोगवन्तस्त्रयः तारकाः नक्षत्रदेवत्याः दशमे ॥ १० ॥

धूम्रवर्णान् त्रीनजान् वसन्ताय वसन्तदेवतानालभते नियुनक्ति दशमे। श्वेतान् त्रीन्ग्रीष्माय दशमे। कृष्णवर्णान् त्रीन्वर्षाभ्यः दशमे। अथैकादशे अरुणान् रक्तान् त्रीन् शरदे एकादशे। पृषतः नानावर्णबिन्दुयुक्तान् त्रीन्हेमन्ताय एकादशे। पिशङ्गान् लोहित-मिश्रकपिलवर्णान् त्रीन् शिशिराय एकादशे ॥ ११ ॥

सार्धसंवत्सरास्त्रयः गायत्र्यै एकादशे। सार्धद्विसंवत्सरास्त्रयः त्रिष्टुभे एकादशे। अथ द्वादशे यूपे। दित्यवाहः द्विसंवत्सरास्त्रयो जगत्यै द्वा०। त्रिवत्साः त्रिवर्षाः त्रयोऽनुष्टुभे द्वा०। तुर्यवाहः सार्धत्रिसंवत्सरास्त्रय उष्णिहे द्वा० ॥ १२ ॥

पष्ठवाहः चतुःसंवत्सरास्त्रयो विराजे द्वा०। उक्षाणः सेचनसमर्था युवानस्त्रयः बृहत्यै द्वा० ॥ अथ त्रयोदशे यूपे। ऋषभाः उक्ष्णोऽप्यधिकवयस्काः त्रयः ककुभे त्रयोदशे। अनड्वाहः शकटवहनसमर्था अजास्त्रयः पङ्क्त्यै त्रयो०। धेनवः नवप्रसूता अजास्तिस्रः अतिच्छन्दसे त्रयो० ॥ १३ ॥

पष्ठवाहो विराज उक्षाणो बृहत्या ऋषभाः ककुभेऽनड्वाहः पङ्क्त्यै धेनवोऽतिच्छन्दसे ॥ १३ ॥

कृष्णग्रीवा आग्नेया बभ्रवः सौम्या उपध्वस्ताः सावित्रा वत्सतर्यः सारस्वत्यः श्यामाः पौष्णाः पृश्नयो मारुता बहुरूपा वैश्वदेवा वशा द्यावापृथिवीयाः ॥ १४ ॥

अथ चातुर्मास्यदेवाः पशवः श्वेताः सौर्या इत्यन्ताः। तत्र प्रथमं वैश्वदेवपर्वपशव उच्यन्ते। कृष्णग्रीवाः त्रयः आग्नेयाः त्रयो०। बभ्रवः कपिलास्त्रयः सौम्याः ॥ अथ चतुर्दशे यूपे। उपध्वस्ताः उपध्वंसनमधः पतनं तद्गुणविशिष्टा वर्णान्तरमिश्रिता वा त्रयः सवितृदेवताः चतु०। वत्सतर्यः तिस्रः सरस्वतीदेवताः चतु०। श्यामाः शुक्लकृष्णवर्णाः पौष्णाः पूषदेवत्याः चतु०। पृश्नयः तनुकाया

विचित्रवर्णा वा त्रयो मरुद्दैवताः चतु० । बहुरूपास्त्रयो वैश्वदेवाः चतु० ॥ अथ पञ्चदशी । वशाः वन्ध्यास्तिस्रो द्यावापृथिवीयाः द्यावापृथिवीदेवत्याः पञ्च० ॥ १४ ॥

अथ वरुणप्रघासपर्वपशव उच्यन्ते । सञ्चरशब्देन कृष्णग्रीवा आग्नेया इत्यादयः पूर्वकण्डिकोक्ताः पञ्चदश पशव उच्यन्ते पञ्च सञ्चराणि हवींषि भवन्तीति वत् यथा चातुर्मास्येषु चतुर्ष्वपि पर्वसु आग्नेयादीनि पञ्च हवींषि समानानि एवमत्रापि चतुर्णां पर्वणां सम्बन्धिना माद्यानां पञ्चानां देवानामाद्या एते पञ्चदश पशवः समाना एव भवन्ति । तेन सञ्चरा उक्ताः आग्नेयादयः सञ्चदश पशव

उक्ताः सञ्चरा एता ऐन्द्राग्नाः कृष्णा वारुणाः पृश्नयो मारुताः कायास्तूपराः ॥ १५ ॥

अग्नयेऽनीकवते प्रथमजानालभते मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यः सवात्यान्मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यो बष्किहान्मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः संसृष्टान्मरुद्भ्यः स्वतवद्भ्योऽनुसृष्टान् ॥ १६ ॥

उक्ता इत्यर्थः । आग्नेयाः कृष्णग्रीवास्त्रयः पञ्चदशी । सौम्याः बभ्रवस्त्रयः पञ्च० । सावित्रा उपध्वस्ताः त्रयः पञ्च० । सारस्वत्यः वत्सतर्यः तिस्रः पञ्च० ॥ अथ षोडशी । पौष्णाः श्यामाः त्रयः षोडशी । एते सञ्चराः उक्ताः । एताः कर्बुरास्त्रय ऐन्द्राग्नाः इन्द्राग्निदेवताः षो० । कृष्णाः कृष्णवर्णास्त्रयो वारुणाः वरुणदेवताः षो० । पृश्नयः तनुशरीरास्त्रयः मारुताः षो० । त्रयः तूपराः निःशृङ्गाः कायाः कदेवताः षो० ॥ १५ ॥

अथ सप्तदशी । अथ साकमेधपशवः । प्रथमजान् मात्रा प्रथमगर्भं जातान् त्रीन् अजान् अनीकवते अनीकवद्गुणविशिष्टायाग्नये। आलभते निशुनक्ति सप्त० । वातसमूहो वात्या तया सह वर्तन्तइति सवात्याः वातमण्डलीमध्यस्थान् त्रीनजान् सान्तपनेभ्यः मरुद्भ्यः सप्त० । बष्किहान् चिरप्रसूतान् त्रीन् गृहमेधिभ्यो मरुद्भ्यः सप्त० । संसृष्टान् सह सृष्टान् त्रीन् क्रीडिभ्यो मरुद्भ्यः सप्त०। अनुसृष्टान् अनुक्रमेण जातान् त्रीन् स्वतवद्भ्यो मरुद्भ्यः सप्त० ॥ १६ ॥

उक्ताः सञ्चरा एताः ऐन्द्राग्नाः प्राशृङ्गा माहेन्द्रा बहुरूपा वैश्वकर्मणाः ॥ १७ ॥

धूम्रा बभ्रुनीकाशाः पितृणाᳬसोमवताम्बभ्रवो धूम्रनीकाशाः पितृणाम्बर्हिषदाङ्कृष्णा बभ्रुनीकाशाः पितृणामग्निष्वात्तानाङ्कृष्णाः पृषन्तस्त्रैयम्बकाः ॥ १८ ॥

अथाष्टादशी यूपे महाहविःपशवः कृष्णग्रीवादयः पञ्चदश पूर्ववत् ॥ अथैकोनविंशतितमी एताः कर्बुरास्त्रय ऐन्द्राग्नाः एकोन० । प्राशृङ्गाः संहितायां दीर्घः प्रकृष्टशृङ्गयुक्ता माहेन्द्राः महेन्द्रदेवताः एकोन० । बहुरूपास्त्रयो वैश्वकर्मणाः विश्वकर्मदेवताः एकोन० ॥ १७ ॥

अथ पित्र्यो द्दिदेवतापशवः । धूम्राः कृष्णवर्णमिश्रा लोहितवर्णाः बभ्रुनीकाशाः कपिलवर्णसदृशास्त्रयः पशवः सोमवतां पितृणां

नियोज्याः एकोन०। बभ्रवः कपिलाः धूम्रनीकाशाः धूम्रा इव नितरां काशन्ते इति ताहशास्त्रयः बर्हिषदां पितॄणामेकोन० ॥ अथ विंशे यूपे। कृष्णाः बभ्रुनीकाशाः अग्निष्वात्तानां पितॄणां विंशे। कृष्णाः पृषन्तः विन्दुयुक्ताः त्र्यम्बकदेवताः विंशे ॥ १८ ॥

अथ शुनासीरीयपशवः। तत्र सम्वराः आग्नेयादयः पञ्चदशोक्ताः। तेन कृष्णग्रीवा आग्नेयाः विंशे। बभ्रवः सौम्याः विंशे। उपध्वस्ताः सावित्राः विंशे ॥ अथैकविंशे यूपे। वत्सतर्यः सारस्वत्यः एकविंशे। श्यामाः पौष्णाः एक०। एताः कर्बुराः शुनासीरीयाः शुनासीरदेवताः एक०। श्वेताः त्रयो वायव्याः वायुदेवत्याः एक०। श्वेताः त्रयः सौर्याः सूर्यदेवताः एक० ॥ एवं समाप्ताः यूपाः। इत्यश्वाद्याः सौर्यान्ताः सप्तविंशत्यधिकशततयं ग्राम्याः पशवः सर्वे उक्ताः ॥ १९ ॥

उक्तास्सञ्चराएताःशुनासीरीयाःश्वेतावायव्याःश्वेताःसौर्याः ॥ १९ ॥

वसन्तायकपिञ्जलानालभतेग्रीष्मायकलविङ्कान्वर्षाभ्यस्तित्तिरीञ्छरदेवर्तिकाहेमन्तायककराञ्छिशिरायविककरान् ॥ २० ॥

अथारण्याः पशव उच्यन्ते ॥ अत्रैकविंशतिर्यूपाः तेषां यूपानां विंशतिरन्तरालानि तेष्वन्तरालेषु अन्तरालोत्पत्तिक्रमेण कपिञ्जलादयस्त्रयोदश-त्रयोदश पशव आलम्भनीयाः ॥ अत्र यूपान्तरालेष्वारण्यपशूनां बन्धनोपाय उक्तो मानवसूत्रे नाडीषु शुषिमशकान् करण्डेषु सर्पान् पञ्जरेषु मृगव्याघ्रसिंहान् कुम्भेषु मकरमत्स्यमण्डूकान् जालेषु पक्षिणः कारासु हस्तिनो नौषु चौदकानि यथार्थमितरानिति। ये पशवो येनोपायेन यूपान्तरालेषु तिष्ठन्ति ते तेनोपायेन स्थापनीया इति तात्पर्यम् ॥ अत्र येषामारण्यजीववाचिपदा-

नामर्था न ज्ञायन्ते ते निगमनिरुक्तनिघण्टुव्याकरणोणादिष्वभिधानग्रन्थेभ्यो विलोक्यावगन्तव्याः आटवीकेभ्यश्च लक्षणीयाः ॥ तत्र प्रथमोत्पन्ने यूपान्तराले त्रीन् कपिञ्जलान्वसन्ताय आलभते नियुनक्ति । त्रीन् कलविङ्कान् चटकान् ग्रीष्माय । तित्तिरीन् त्रीन्वर्षाभ्यः । वर्तिकाः पक्षिविशेषान् शरदे । ततस्त्रयाणां ककराणां मध्ये एकं ककरं हेमन्ताय ॥ अथ द्वितीयेऽवकाशे शिष्टौ द्वौ ककरौ पक्षिविशेषौ हेमन्ताय । त्रीन्विककरान् शिशिराय ॥ २० ॥

समुद्रायशिशुमारानालभतेपर्जन्यायमण्डूकानद्भ्योमत्स्यान्मित्रायकुलीपयान्वरुणायनाक्रान् २१ ।

सोमायहꣳसानालभतेवायवेबलाकाइन्द्राग्निभ्यांक्रुञ्चान्मित्रायमद्गून्वरुणायचक्रवाकान् ॥ २२ ॥

अग्नयेकुटरूनालभतेवनस्पतिभ्यउलूकानग्नीषोमाभ्याञ्चाषानश्विभ्याम्मयूरान्मित्रावरुणाभ्याङ्कपोतान् ॥ २३ ॥

त्रीन् शिशुमारान् जलचरजन्तून्समुद्रायालभते । त्रीन्मण्डुकान्भेकान्पर्जन्याय । त्रयाणां मत्स्यानां मध्ये द्वौ अद्भ्यः ॥ अथ तृतीयेऽवकाशे एकं शिष्टं मत्स्यमद्भ्यः । त्रीन्कुलीपयान् जलजान्मित्राय । त्रीन्नाक्रान् नक्रा एव नाक्रास्तान् जलचरान् वरुणाय ॥ २१ ॥

त्रीन् हंसान्सोमाय । तिस्रो बलाकाः बकपत्नीः वायवे ॥ अथ चतुर्थेऽवकाशे । त्रीन् क्रुञ्चान् पक्षिणः इन्द्राग्निभ्यां । त्रीन्मद्गून् जलकाकान्मित्राय । त्रीन् चक्रवाकान्वरुणाय ॥ २२ ॥

त्रीन् कुटरून् कुक्कुटानग्नये। ततस्त्रयाणामुलूकानां मध्ये एकमुलूकं वनस्पतिभ्यः॥ अथ पञ्चमेऽवकाशे द्वौ उलूकौ काकवैरिणौ। त्रीन् चाषानग्नीषोमाभ्यां त्रीन्मयूरानश्विभ्यां त्रीन्कपोतान्मित्रावरुणाभ्याम् ॥२३॥

त्रयाणां लवानां लावकानां मध्ये द्वौ सोमाय॥ अथ षष्ठेऽवकाशे एकं लवं सोमाय। कौलीकान् पक्षिणः त्वष्ट्रे। तिस्रो गोषादीः गवां सादयित्रीः पक्षिणीः देवानां पत्नीभ्यः। तिस्रः कुलीकाः पक्षिणीः देवजामिभ्यः देववधूभ्यः जामिः स्वसृकुलस्त्रियोः। त्रीन्पारुष्णासञ्ज्ञान्गृहपतयेऽग्नये ॥ २४ ॥

सोमायलवानालभतेत्वष्ट्रेकौलीकान्गोषादीर्देवानाम्पत्नीभ्यःकुलीकादेवजामिभ्योग्नयेगृहपतयेपारुष्णान ॥२४॥

अह्नेपारावतानालभतेरात्र्यैसीचापूरहोरात्रयोःसन्धिभ्योजतूर्मासेभ्योदात्यौहान्त्संवत्सरायमहतःसुपर्णान् ॥२५

भूम्याआखूनालभतेन्तरिक्षायपाङ्क्त्रान्दिवेकशान्दिग्भ्योनकुलान्बभ्रुकानवान्तरदिशाभ्यः ॥ २६ ॥

अथ सप्तमेऽवकाशे त्रीन्पारावतान्कलरवानह्ने तिस्रः सीचापूः पक्षिणीः रात्र्यै तिस्रो जतूः पात्राख्याः पक्षिणीः अहोरात्रयोः सन्धिभ्यः। त्रीन्दात्यूहान् कालकण्ठाख्यान्मासेभ्यः त्रयाणां महतां सुपर्णानां मध्ये एकं संवत्सराय॥ अथाष्टमेऽवकाशे द्वौ महान्तौ सुपर्णौ संवत्सराय ॥ २५ ॥

भूम्यै आखून्मूषकान् त्रीन् पाङ्क्त्रान् मूषकजातिविशेषानन्तरिक्षाय काशान् तद्वैदानेव दिवे त्रीन्नकुलान्दिग्भ्यः तत्र द्वौ अष्टमे ॥ अथ नवमे एकम्। त्रीन्बभ्रुकानवान्तरदिशाभ्यः ॥ २६ ॥

त्रीनृश्यान् वसुभ्यः ऋष्यादयो मृगविशेषाः। रुद्रेभ्यः रुरून्। त्रीन्न्यङ्कूनादित्येभ्यः ॥ अथ दशमेऽवकाशे त्रीन्पृषतान्विश्वेभ्यो देवेभ्यः त्रीन् कुलङ्गान् साध्येभ्यः ॥ २७ ॥

वसुभ्यऋश्यानालभते रुद्रेभ्यो रुरूनादित्येभ्यो न्यङ्कून्विश्वेभ्यो देवेभ्यः पृषतान्साध्येभ्यः कुलङ्गान् ॥ २७ ॥

ईशानाय परस्वत आलभते मित्राय गौरान्वरुणाय महिषान्बृहस्पतये गवयाँस्त्वष्ट्र उष्ट्रान् ॥ २८ ॥

प्रजापतये पुरुषान्हस्तिन आलभते वाचे प्लुषींश्चक्षुषे मशकाञ्छ्रोत्राय भृङ्गाः ॥ २९ ॥

परस्वतः मृगविशेषानीशानाय। त्रीन्गौरान्मृगान्मित्राय त्रीन्महिषान्वरुणाय तत्रैकं दशमे ॥ अथैकादशेऽवकाशे त्रीन् गवयान्गोसदृशानारण्यपशून् बृहस्पतये त्रीनुष्ट्रान् त्वष्ट्रे ॥ २८ ॥

प्रजापतये पुरुषान्हस्तिनः त्रीन्। त्रीन्प्लुषीन्वक्रतुण्डान्वाचे तन्मध्ये द्वौ प्लुषी एकादशे ॥ अथ द्वादशेऽवकाशे एकं प्लुषिम्। त्रीन्मशकान् चक्षुषे। त्रयो भृङ्गाः श्रोत्राय नियोज्याः ॥ २९ ॥

प्रजापतये च वायवे च एको गोमृगः गवयः। एक आरण्यो मेषो वरुणाय। एकः कृष्णो मेषो यमाय। एको मर्कटः मनुष्यराजाय। एको रोहिदृष्यः शार्दूलाय। एका गवयी ऋषभाय तदाख्यदेवाय॥ अथ त्रयोदशेऽवकाशे एका वर्तिका क्षिप्रश्येनाय देवाय। एकः क्रमिः कीटः नीलङ्गोः नीलङ्गवे। शिशुमारः एको जलचरः समुद्राय। हस्ती हिमवते॥ ३०॥

प्रजापतयेचवायवेचगोमृगोवरुणायारण्योमेषोयमायकृष्णोमनुष्यराजायमर्कटःशार्दूलायरोहिदृषभाय

गवयीक्षिप्रश्येनायवर्तिकानीलङ्गोःक्रमिःसमुद्रायशिशुमारोहिमवतेहस्ती ॥ ३० ॥

मयुःप्राजापत्यउलोहलिक्ष्णोवृषदंशस्तेधात्रेदिशाङ्कङ्कोधुङ्क्षाग्नेयी ङ्क । किलोलोहिताहिःपुष्करसादस्

तेत्वाष्ट्रावाचेक्रुञ्चः ॥ ३१ ॥

मयुः प्राजापत्यः तुरङ्गवदनः किन्नरः प्रजापतिदैवतः। उलो मृगविशेषः हलिक्ष्णः सिंहविशेषः वृषदंशो विडालः ते त्रयो धात्रे। एकः कङ्कः बकः दिशां दिग्भ्यः। एका धुङ्क्षा पक्षिणी आग्नेयी अग्निदेवत्या। कलविङ्कः चटकः लोहिताहिः रक्तवर्णसर्पः पुष्करसादी पुष्करे सीदतीति कमलभक्षी पक्षिविशेषः ते त्रयः त्वाष्ट्राः त्वष्टृदेवताः॥ अथ चतुर्दशेऽवकाशे एकः क्रुञ्चः वाचे॥ ३१॥

कुलङ्गः कुरङ्गो हरिण एकः सोमाय । आरण्यो वनजोऽजश्छागः नकुलः शका शकुन्तिः एते त्रयः पौष्णाः पूषदेवत्याः । क्रोष्टा सृगालो मायोर्देवस्य । एको गौरमृगः इन्द्रस्य । पिद्वो मृगविशेषः न्यङ्कुः अपि कक्कटः स एव ते त्रयोऽनुमत्यै । चक्रवाकः प्रतिश्रुत्कायै ॥ ३२ ॥

सोमायकुलङ्गआरण्योजोनकुलःशकातेपौष्णाःक्रोष्टामायोरिन्द्रस्यगौरमृगःपिद्वोन्यङ्कुःकक्कटस्तेनुमत्यै

प्रतिश्रुत्कायैचक्रवाकः ॥ ३२ ॥

सौरीबलाकाशार्गःसृजयःशयाण्डकस्तेमैत्राःसरस्वत्यैशारिःपुरुषवाक्श्वाविद्भौमीशार्दूलोवृकःपृदाकुस्ते

मन्यवेसरस्वत्येशुकःपुरुषवाक् ॥ ३३ ॥

बलाका बकस्त्री सूर्यदेवत्या । शार्गः पक्षिविशेषः ॥ अथ पञ्चदशेऽवकाशे सृजयः पक्षिविशेषः शयाण्डकोऽपि ते मैत्राः मित्रदेवत्याः पुरुषवाक् मनुष्यवद्वादिनी शारीः शुकीः सरस्वत्यै । श्वावित् सेधा भौमी भूदेवत्या शार्दूलो व्याघ्रः वृकः चित्रकः पृदाकुः सर्पः ते त्रयो मन्यवे । पुरुषवाक् शुकः सरस्वते समुद्राय ॥ ३३ ॥

सुपर्णः गरुत्मान् पार्जन्यः पर्जन्याय आतिः आडी वाहसः दार्वाघाटः काष्ठकुट्टः ते त्रयः पक्षिविशेषाः वायवे। बृहस्पतये वाचस्पतये वाचो वाण्याः पतये इति बृहस्पतिविशेषणम् ईदृशाय बृहस्पतये पैङ्गराजः पक्षिविशेषः॥ अथ षोडशेऽवकाशे अलजः पक्षिविशेषः आन्तरिक्षः अन्तरिक्षदेवतः। प्लवः जलपक्षी मद्गुः कारण्डवः मत्स्यः ते नदीपतये। कूर्मः कच्छपः द्यावापृथिवीयः द्यावापृथिवीदेवतः॥ ३४॥

सुपर्णः पार्जन्य आतिर्वाहसो दर्विदा ते वायवे बृहस्पतये वाचस्पतये पैङ्गराजोऽलज आन्तरिक्षः प्लवो मद्गुर्मत्स्यस्ते

नदीपतये द्यावापृथिवीयः कूर्मः॥ ३४॥

पुरुषमृगश्चन्द्रमसो गोधा कालका दार्वाघाटस्ते वनस्पतीनाङ्कृकवाकुः सावित्रो हꣳसो वातस्य नाक्रो मकरः

कुलीपयस्तेऽकूपारस्य ह्रियै शल्यकः॥ ३५॥

पुरुषमृगः पुंमृगः चन्द्रमसः। गोधा कालका पक्षिविशेषः दार्वाघाटः सारसः ते वनस्पतीनाम्। कृकवाकुः ताम्रचूडः सावित्रः सवितृदेवतः हंसः वातस्य नाक्रः मकरः कुलीपयः ते त्रयो जलचरविशेषाः अकूपारस्य समुद्रस्य त्रयाणां मध्ये द्वौ षोडशे॥ अथ सप्तदशेऽवकाशे एकः कुलीपयः अकूपारस्य। शल्यकः श्वावित् ह्रियै देव्यै॥ ३५॥

एणी मृगी अङ्गः आलभ्या । मण्डूको मूषिका तित्तिरिः ते त्रयः सर्पाणाम् । लोपाशो वनचरविशेषः आश्विनः अश्विदेवतः । कृष्णो मृगः रात्रैः । ऋचः भल्लूकः जतूः सुषिलीका एतौ पक्षिविशेषौ ते त्रयः इतरजनानां देवानाम् । जहका गात्रसङ्कोचनी वैष्णवी विष्णुदेवत्या ॥ ३६ ॥

एण्यह्नो मण्डूको मूषिका तित्तिरिस्ते सर्पाणांल्लोपाश आश्विनः कृष्णो रात्र्या ऋक्षो जतूः सुषिलीका तऽइतरजनानाञ्जहका वैष्णवी ॥ ३६ ॥

अन्यवापोर्धमासानामृश्यो मयूरः सुपर्णस्ते गन्धर्वाणामपामुद्रो मासाङ्कश्यपो रोहित्कुण्डृणाची गोलत्तिका ।

तेप्सरसाम्मृत्यवेसितः ॥ ३७ ॥

अन्यवापः कोकिलाख्यः पक्षिविशेषोऽर्धमासानांॄ पशुः ॥ अथाष्टादशोऽवकाशः । ऋश्यो मृगविशेषः मयूरः बर्ही सुपर्णो गरुत्मान् ते गन्धर्वाणां पशवः । उद्रः जलचरः कर्कटसञ्ज्ञः अपां पशुः । कश्यपः कच्छपः मासां मासानाम् । रोहित् ऋश्यः कुण्डृणाची वनचरीविशेषः गोलत्तिकापि ते त्रयोऽप्सरसाम् । असितः कृष्णः पशुर्मृत्यवे ॥ ३७ ॥

वर्षाहूः वर्षाभूः भेकी ऋतूनाम्। आखुः मूषकः कशः मान्थालश्च तद्विशेषौ ते त्रयः पितॄणाम्॥ अथैकोनविंशे। अजगरो महासर्पः बलाय। कपिञ्जलो वसूनाम्॥ कपोतः उलूकः शशः ते निर्ऋत्यै। आरण्यो मेषो वरुणाय॥ ३८॥

श्वित्रः श्वेतः पशुरादित्यानाम्। उष्ट्रः दीर्घग्रीवः घृणिवान् तेजस्वी पशुविशेषः संहितायां घृणिशब्ददीर्घः वार्ध्रीनसो कण्ठे

वर्षाहूर्ऋतूनामाखुःकशोमान्थालस्तेपितॄणाम्बलायाजगरोवसूनाङ्कपिञ्जलःकपोतउलूकःशशस्तेनिर्ऋत्यै

वरुणायारण्योमेषः ॥ ३८ ॥

श्वित्रऽआदित्यानामुष्ट्रोघृणीवान्वार्ध्रीनसस्तेमत्याऽअरण्यायसृमरोरुरूरौद्रःक्वयिःकुटरुर्दात्यौहस्तेवाजिना

ङ्कामायपिकः ॥ ३९ ॥

स्तनवानजः ते त्रयो मत्यै देव्यै। सृमरः गवयोऽरण्याय देवाय। रुरुः मृगः रौद्रः रुद्रदेवतः क्वयिः पक्षिविशेषः॥ अथ विंशोऽवकाशे। कुटरुः कुक्कुटः दात्यौहः काककण्ठः ते त्रयो वाजिनां देवानाम्। पिकः कोकिलः कामाय॥ ३९॥

खङ्गो मृगविशेषो विश्वदेवदेवतः। एकः कृष्णः श्वा सारमेयः द्वितीयः कर्णो लम्बकर्णो गर्दभः तृतीयस्तरक्षुः मृगादनः ते त्रयो रक्षसां पशवः। सूकरः इन्द्राय। सिंहो मारुतः मरुद्देवतः। कृकलासः सरटः पिप्पका पक्षिणी शकुनिः पक्षी ते त्रयः शरव्यायै। एकः पृषतः मृगविशेषो विश्वेषां देवानां पशुर्भवति विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं वियुनज्मीति योज्यः॥ एवं षष्ट्यधिकं शतद्वयमारण्याः

खड्गो वैश्वदेवः श्वा कृष्णः कर्णो गर्दभस्तरक्षुस्ते रक्षसामिन्द्राय सूकरः सिꣳहो मारुतः कृकलासः पिप्पका शकुनिस्ते शरव्यायै विश्वेषान्देवानाम्पृषतः॥ ४०॥

इतिमाध्यन्दिनीयायांवाजसनेयसंहितायांचतुर्विंशोऽध्यायः॥ २४॥

पशव उक्ताः॥ अत्र द्वाविंशतिरेकादशिनः सप्तविंशत्यधिकानि त्रीणि शतानि अश्वादयः सौर्यान्ताः षष्ट्यधिकं शतद्वयं कपिञ्जलादयः पृषतान्ता आरण्याः पशवः सर्वे मिलित्वा षट् शतानि नवाधिकानि पशवो भवन्ति। श्लोकश्च। षट् शतानि नियुज्यन्ते पशूनां मध्यमेऽहनि अश्वमेधस्य यज्ञस्य नवभिश्चाधिकानि चेति॥ तेष्वारण्याः सर्वे उत्स्रष्टव्या न तु हिंस्याः॥ ४०॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे। गतोऽध्यायश्चतुर्विंशो देवतापशुवाचकः॥ २४॥

प्रणम्य कमलानाथं गणेशं गिरिजां गिरम् । पञ्चविंशेऽयमध्याये वेददीपो मयेर्यते ॥ का° स्विष्टकृद्वनस्पत्यन्तरे शूल्यꣳहुत्वा देवताश्वाङ्गेभ्यो जुहोत्यमुष्मै स्वाहेति प्रतिदैवतꣳ शादप्रभृतित्वगन्तेभ्यो विमुखाच्च परेभ्य इति[1] । स्विष्टकृद्वनस्पत्योरन्तरे वनस्पतियागानन्तरं स्विष्टकृद्यागात्पूर्वं शूले श्रपितं मांसं प्राजापत्योऽश्व इति वचनात्प्रजापतये हुत्वा अमुष्मै स्वाहेति प्रतिदैवतं शादादित्वगन्तेभ्यो देवताश्वाङ्गेभ्यो देवताभ्योऽश्वाङ्गेभ्यश्च घृतं जुहुयात् अनादेशे घृतस्योक्तत्वात् । तत्र शादं दद्भिरित्यादि-पृथिवीं त्वचेत्यन्तः संहिताभागो ब्राह्मणं न मन्त्राः । शादादयो देवाः दन्ताद्यङ्गानि । ततश्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा गृहीत्वा शादाय स्वाहा दद्भ्यः स्वाहा अवकाभ्यः

शादन्दद्भिरवकान्दन्तमूलैर्मृदम्बर्स्वैस्तेगान्दꣳष्ट्राभ्याꣳसरस्वत्याअग्रजिह्वञ्जिह्वायाउत्सादमवक्रन्देनतालुवाजꣳ

हनुभ्यामपआस्येनवृषणमाण्डाभ्यामादित्याँश्मश्रुभिःपन्थानम्भ्रूभ्यान्द्यावापृथिवीवर्तोभ्यांविद्युतङ्कनीनकाभ्याꣳशु

स्वाहा दन्तमूलेभ्यः स्वाहेत्यादि पृथिव्यै स्वाहा त्वचे स्वाहेत्यन्तं जुहुयादित्येकः पक्षः शाखान्तरोदितः । स्वपक्षे तु शादं दद्भिः प्रीणामि स्वाहेत्यादिहोममन्त्राः । देवता भोक्त्री द्वितीयया निर्दिश्यते अश्वाङ्गं भोग्यं तृतीयया करणविभक्त्या निर्दिश्यते । क्वचित्केवला देवत्यैव यथा शुक्लाय स्वाहा कृष्णाय स्वाहेति क्वचिदन्यविभक्त्यैव द्रव्यदेवतयोर्निर्देशः यथा अग्नेः पक्षतिर्वायोर्निपक्षतिरिति । तथा च श्रुतिः शादं दद्भिरवकां दन्तमूलैरित्याज्यमवदानानि कृत्वा प्रत्याख्यायं देवताभ्य आहुतीर्जुहोति या एव देवता अपि भागास्ता भागधेयेन समर्धयतीति[1] । अस्यायमर्थः । शादं नाम देवमश्वस्य दद्भिर्दन्तैः प्रीणामीति शेषः स्वाहाकारो दानार्थः ततश्च

१—२०,८,५,६ ।   १—१३,३,५,१ ।

शादं दद्भिः प्रीणामि स्वाहेति एवमन्यान्यपि योज्यानि। आज्यमवदानानि कृत्वा आज्यमेवाश्वाङ्गत्वेन परिकल्प्य प्रत्याख्यायमवदानमवदानं प्रति शादादिदेवता आख्यायाख्यायाज्याहुतीर्जुहोति सङ्कल्पिताश्वाङ्गभावा घृताहुतीः शादादिभ्यो ददाति एवं कुर्वन्नविभागाः कल्पितभागास्ता भागेन समर्धयति प्रीणातीत्यर्थः ॥ अथ संहितार्थः। दद्भिरवदन्तैः शादं देवं प्रीणामि। दन्तमूलैरवकां देवतां प्रीणामि। वर्त्स्वै दन्तपीठे स्थितं देवतां प्रीणामि वर्त्स्व स्याद्दन्तपीठिका। शादादयोऽप्रसिद्धा देवाः आदित्यादयः प्रसिद्धाः। दंष्ट्राभ्यां तेगां देवतां प्रीणामि। सरस्वत्यै अग्रजिह्वम् अत्र चतुर्थी देवोद्देशः प्रथमयाङ्गस्य अतो विभक्तिव्यत्ययः जिह्वाया अग्रमग्रजिह्वं जिह्वाग्रेण सरस्वतीं प्रीणामि। जिह्वायाः उत्सादम् अत्र षष्ठ्याश्वाङ्गोद्देशः द्विती-

क्लायस्वाहाकृष्णायस्वाहापार्याणिपक्ष्माण्यवार्याइक्षवोअवार्याणिपक्ष्माणिपार्याइक्षवः ॥ १ ॥

यया देवस्य विभक्तिव्यत्ययः जिह्वयोत्सादं देवं प्रीणामि। अवक्रन्देन तालु अत्र देवे तृतीया अङ्गे प्रथमा व्यत्ययः तालुना अवक्रन्दं देवं प्रीणामि। वाजं हनुभ्याम् हनुभ्यां वक्त्रैकदेशाभ्यां वाजं देवं प्रीणामि। आस्येन मुखेनापो देवताः प्रीणामि। आण्डाभ्यां वृषणाभ्यां वृषणं देवं प्रीणामि। श्मश्रुभिर्मुखकेशैरादित्यान्प्रीणामि। भ्रूभ्यां ललाटरोमपङ्क्तिभ्यां पन्थानं देवं प्रीणामि। वर्तोः पक्ष्मपङ्क्तिः ताभ्यां द्यावापृथिव्यौ देवते प्रीणामि। कनीनकाभ्यां नेत्रमध्यगकृष्णगोलकाभ्यां विद्युतं देवतां प्रीणामि। शुक्लाय स्वाहा कृष्णाय स्वाहा देवोद्देश एव न त्वङ्गम् शुक्लाय कृष्णाय देवाय सुहुतमस्तु यद्वा चतुर्थ्याश्वाङ्गमेव निर्दिश्यते प्राजापत्योऽश्व इति वचनाद्देवोऽध्याहर्तव्यः शुक्लेन कृष्णेन चाश्वाङ्गेन प्रजापतिं प्रीणामि एवं लोमभ्यः स्वाहेत्यादावपि बोध्यम्। पार्याणि पक्ष्माणि अत्र तद्धितेन देवतोद्देशः पक्ष्माणि नेत्रपरिलोमानि पार्याणि पारदेवत्यानि ततः पक्ष्मभिः पारं प्रीणामि। इक्षवो नेत्राधोभागरोमाणि अवारदेवत्याः ततः इक्षुभिरवारं प्रीणामि। विपरीतं वा अवार्याणि अवारदेवत्यानि पक्ष्माणि इक्षवः पार्याः पारदेवत्याः ॥ १ ॥

अश्वस्य प्राणवायुना वातं प्रीणामि। अपानवायुना नासिकासञ्ज्ञे द्वे देवते प्रीणामि। अधस्तनेन ओष्ठेन उपयामं देवं प्रीणामि। उपरितनेन ओष्ठेन सत्सञ्ज्ञं देवं प्रीणामि। उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलमिति अनादीर्घः अनूकाशेनाधस्तनदेहकान्त्या बाह्यं देवं प्रीणामि। मूर्ध्ना मस्तकेन निवेष्यं देवं प्रीणामि। निविशं वयो निवीशः शिरोऽस्थिमध्यसंलग्नो मज्जाभागः तेन स्तनयित्नुं देवं प्रीणामि। मस्तके भवं मस्तिष्कं शिरोमध्यस्थो जर्जरो मांसभागः मस्तिष्कं गोर्दमित्यमरः मस्तकमियर्ति गच्छति मस्तिष्कम् इष

वातम्प्राणेनापानेन नासिके उपयाममधरेणौष्ठेन सदुत्तरेण प्रकाशेनान्तरमनूकाशेन बाह्यन्निवेष्यम्मूर्ध्ना स्तन

यित्नुन्निर्बाधेनाशनिम्मस्तिष्केण विद्युतङ्कनीनकाभ्याङ्कर्णाभ्याꣳश्रोत्रꣳश्रोत्राभ्याङ्कर्णौ तेदनीमधरकण्ठेनापः

शुष्ककण्ठेन चित्तम्मन्याभिरदितिꣳशीर्ष्णा निर्ऋतिन्निर्जर्जल्पेन शीर्ष्णा सङ्क्रोशैः प्राणान्रेष्माणꣳस्तुपेन ॥ २ ॥

गतौ मस्तकमज्जेति क्षीरस्वामी तेन मस्तिष्केण अशनिं देवं प्रीणामि। विद्युतं कनीनकाभ्यां प्रीणामीति पूर्ववत्। कर्णाभ्यां श्रोत्रम् अत्राश्वाङ्गात्मिका एव देवता कर्णाभ्यां कर्णशष्कुलीभ्यां श्रोत्रं देवं प्रीणामि। श्रोत्रेन्द्रियाभ्यां कर्णौ देवौ प्रीणामि। कण्ठाधोभागेन तेदनीं देवतां प्रीणामि। शुष्कश्चासौ कण्ठश्च शुष्ककण्ठम् कण्ठस्य यः शुष्को निर्मांसो देशः तेनापो देवताः प्रीणामि। पश्चाद्ग्रीवा शिरा मन्येति अमरः ग्रीवापश्चाद्भागे कृकाटिकायां शिरा मन्या मन्यत इति मन्या सञ्ज्ञायां समजनीति क्यप् ग्रीवापश्चान्ना-

डीभिश्चित्तं प्रीणामि । शीर्ष्णा शिरसादितिं देवतां प्रीणामि शीर्षस्य शीर्षन्नादेशः शसादौ । नितरां जर्जरीभूतेन शिरोभागेन निर्ऋतिं देवं प्रीणामि । सम्यक् क्रोशन्ति शब्दायन्ते तानि सङ्क्रोशानि गच्छतोऽश्वस्य यान्यङ्गानि शब्दं कुर्वन्ति तैरङ्गैः प्राणान्देवान्प्रीणामि । स्तुप उच्छ्राये स्तुपेन उच्छ्रितेन शिखाभूतेनाङ्गेन रेष्माणं देवं प्रीणाति ॥ २ ॥

केशैः स्कन्धस्थरोमभिः मशकान्देवान् प्रीणामि । वहः स्कन्धस्तेनेन्द्रं प्रीणामि कीदृशेन वहेन स्वपसा अप इति कर्मनाम शोभनमपः कर्म पर्याणधारणनरवहनादिकं यस्य स स्वपाः तेन । शकुनिः पक्षी तद्वत्सादो गमनम् षद्लृ विशरणगत्यादौ घञ् वेगवत्कू-

मशकान्केशैरिन्द्रꣳ स्वपसा वहेन बृहस्पतिꣳ शकुनिसादेन कूर्मांछफैराक्रमणꣳ स्थूराभ्यामृक्षलाभिः कपिञ्जलान्जवं जङ्घाभ्यामध्वानं बाहुभ्यां जाम्बीलेनारण्यमग्निमतिरुग्भ्याम्पूषणन्दोर्भ्यामश्विनावꣳसाभ्याꣳ रुद्रꣳ रोराभ्याम् ॥३॥

र्दनं तेन बृहस्पतिं देवं प्रीणामि । शफ क्लीबे खुरः पुमान् खुरैः कूर्मान्देवान्प्रीणामि । रलयोरैक्यम् स्थूलाभ्यां गुल्फाभ्यामाक्रमणं देवं प्रीणामि । गुल्फाधःस्था नाड्यः ऋक्षलास्ताभिः कपिञ्जलान्देवान्प्रीणामि । गुल्फजानुनोर्मध्यभागो जङ्घा ताभ्यां जवं देवं प्रीणामि । अग्रपादयोर्जानूर्ध्वभागौ बाहू ताभ्यां अध्वानं देवं प्रीणामि । जाम्बीलं जम्बीरतरोः फलं रलयोरभेदः तदाकारो जानुमध्यभागो जाम्बीरस्तेनारण्यं देवं प्रीणामि । अत्यन्तं रोचेते तौ अतिरुचौ जानुदेशौ ताभ्यामग्निं देवं प्रीणामि । अग्रपादयोर्जान्वधो दोषो करौ ताभ्यां पूषणं देवं प्रीणामि । अंसौ स्कन्धौ ताभ्यामश्विनौ देवौ प्रीणामि । रोरावंसग्रन्थी ताभ्यां रुद्रं प्रीणामि ॥ ३ ॥

अत्र षष्ठ्या देवतोद्देशः प्रथमयाङ्गोद्देशः ततोऽस्त्वित्यध्याहारः। अग्नेः देवस्य पक्षतिरस्तु। पक्षः साध्यविरोधयोः बले काले पतत्रे च रुचौ पार्श्वे प्रकल्पिते इत्यभिधानोक्तिरत्र पक्षः पार्श्ववाची पक्षस्य मूलं पक्षतिः पक्षात्तिरिति मूलार्थे तिप्रत्ययः ततः पक्षस्य पार्श्वस्य मूलभूतान्यस्थीनि वङ्क्रिशब्दवाच्यानि पक्षतिशब्देनोच्यन्ते तानि च प्रतिपार्श्वं त्रयोदश भवन्ति षड्विꣳशतिरस्य वङ्क्रय इति[1] श्रुतेः। तेषां क्रमेण देवतासम्बन्धं वक्ति। तत्रादौ दक्षिणपार्श्वास्थ्नां देवता आह अग्नेः पक्षतिः प्रथमं दक्षिणपार्श्वास्थि अग्नेरस्तु विभक्तिव्यत्ययो वा पक्षत्याग्निं देवं प्रीणामि। वायोर्निपक्षतिः नीचा पक्षतिर्निपक्षतिः द्वितीयं दक्षिणपार्श्वास्थि वायो-

अग्नेःपक्षतिर्वायोर्निपक्षतिरिन्द्रस्यतृतीयासोमस्यचतुर्थ्यदित्यैपञ्चमीन्द्राण्यैषष्ठीमरुताꣳसप्तमीबृहस्पतेर

ष्टम्यर्यम्णोनवमीधातुर्दशमीन्द्रस्यैकादशीवरुणस्यद्वादशीयमस्यत्रयोदशी ॥ ४ ॥

इन्द्राग्न्योःपक्षतिःसरस्वत्यैनिपक्षतिर्मित्रस्यतृतीयापाञ्चतुर्थीनिर्ऋत्यैपञ्चम्यग्नीषोमयोःषष्ठीसर्पाणाꣳसप्तमी

र्देवस्यास्तु। एवमग्रेऽपि व्याख्येयम्। तृतीया पक्षतिरिन्द्रस्यास्तु। चतुर्थी पक्षतिः सोमस्य। अदित्यै चतुर्थी षष्ठ्यर्था पञ्चमी पक्षतिः अदित्याः। षष्ठी पक्षतिः इन्द्राण्याः। सप्तमी पक्षतिः मरुताम्। अष्टमी पक्षतिः बृहस्पतेः। नवमी पक्षतिरर्यम्णो देवस्य। दशमी धातुर्देवस्य। एकादशी पक्षतिः इन्द्रस्य। द्वादशी पक्षतिः वरुणस्य। त्रयोदशी पक्षतिः दक्षिणपार्श्वास्थि यमस्य देवस्यास्तु ॥ ४ ॥

१—कौषत० ब्रा० १०,४।

अथ वामपार्श्वास्थ्नां देवानाह । प्रथमनुपरिस्थं वामपार्श्वास्थि इन्द्राग्न्योर्देवयोरस्तु । सरस्वत्यै निपक्षतिः द्वितीया पक्षतिः सरस्वत्या । तृतीया पक्षतिर्मित्रस्य देवस्य । चतुर्थी अपां देवतानाम् । पञ्चमी निर्ऋत्यै निर्ऋतेः । षष्ठी अग्नीषोमयोः । सप्तमी सर्पाणां देवानाम् । अष्टमी विष्णोर्देवस्य । नवमी पूष्णो देवस्य । दशमी त्वष्टुः । एकादशी इन्द्रस्य । द्वादशी वरुणस्य । यम-

विष्णोरष्टमीपूष्णोनवमीत्वष्टुर्दशमीन्द्रस्यैकादशीवरुणस्यद्वादशीयम्यैत्रयोदशीद्यावापृथिव्योर्दक्षिणम्पार्श्वं

विश्वेषान्देवानामुत्तरम् ॥ ५ ॥

मरुताᳫँस्कन्धाविश्वेषान्देवानाम्प्रथमाकीकसारुद्राणान्द्वितीयादित्यानान्तृतीयावायोःपुच्छमग्नीषोमयोर्भा

सदौक्रुञ्चौश्रोणिभ्यामिन्द्राबृहस्पतीऊरुभ्याम्मित्रावरुणावल्गाभ्यामाक्रमणᳫँस्थूराभ्याम्बलङ्कुष्ठाभ्याम् ॥ ६ ॥

स्येयं यमी त्रयोदशी पक्षतिः यमसम्बन्धिनी चतुर्थी प्रथमार्था ॥ अथ समस्तयोः पार्श्वयोर्देवानाह दक्षिणं पार्श्वं द्यावापृथिव्योरस्तु उत्तरं वामं पार्श्वं विश्वेषां देवानामस्तु ॥ ५ ॥

अथाङ्गान्तराणां देवता आह । विभक्तिव्यत्ययः । स्कन्धप्रदेशैर्मरुतो देवान्प्रीणामि । अश्वपुच्छोपरि तिस्रोऽस्थिपङ्क्तयः सन्ति

तासां देवता आह। कीकसं कुल्यमस्थि चेत्यमरः कीकसति शब्दं करोति कीकसमस्थि प्रथमा कीकसा प्रथमानि कीकसानि पुच्छोपरिस्थायास्थिपङ्क्तिर्विश्वेषां देवानां प्रथमकीकसैर्विश्वान्देवान्प्रीणामि। द्वितीयास्थिपङ्क्तिः रुद्राणां द्वितीयै रुद्रान्प्रीणामि। तृतीयानि कीकसानि आदित्यानां तृतीयैः कीकसैरादित्यान्प्रीणामि। वायोः पुच्छं पुच्छेन वायुं प्रीणामि। भासदौ भासेते तौ भासदौ नितम्बौ तावग्नीषोमयोः भासद्भ्यामग्नीषोमौ प्रीणामि। कुञ्चौ श्रोणिभ्याम् पुनः पूर्ववदङ्गात्तृतीया कटिः श्रोणिः ककुद्मतीत्यमरः श्रोणिभ्यां दक्षवामाभ्यां कटिप्रदेशाभ्यां कुञ्चौ देवौ प्रीणामि। इन्द्राबृहस्पती ऊरुभ्याम् सक्थि क्लीबे पुमानूरुरित्यमरः

पूषणं वनिष्ठुनान्धाहीन्स्थूलगुदया सर्पान्गुदाभिर्विह्रुत आन्त्रैरपो वस्तिना वृषणमाण्डाभ्यां वाजिनꣳ शेपेन

प्रजाꣳ रेतसा चाषान्पित्तेन प्रदरान्पायुना कूश्माञ्छकपिण्डैः॥ ७॥

ऊरुभ्यामिन्द्राबृहस्पती देवौ प्रीणामि। मित्रावरुणौ अल्गाभ्याम् अलमत्यर्थं गच्छत ऊरुभ्यां संयोगं प्राप्नुतस्तौ अल्गौ वङ्क्षणौ ऊरुसन्धी ताभ्यां मित्रावरुणौ प्रीणामि। स्फूरौ स्फूलौ स्फिचौ नितम्बाधोभागौ ताभ्यामाक्रमणं देवं प्रीणामि। कुष निष्कर्षे कुष्येते तौ [illegible] नितम्बस्थौ कूपकौ आवर्त्तौ ककुन्दरशब्दवाच्यौ ताभ्यां बलं देवं प्रीणामि। ६।

[illegible]ति सम्भजति वनिष्ठुः स्थूलान्त्रं तेन पूषणं देवं प्रीणामि। गुदं त्वपानं पायुर्नेत्यमरः क्लीबं क्वान्दसम् स्थूला चासौ गुदा च स्थूल[illegible] तया गुदस्य स्थूलभागेन अन्धाहीन्प्रीणामि अन्धाश्च ते अहयश्च सर्पास्तान्। सर्पान्गुदाभिः स्थूलगुदातिरिक्तैर्गुदभागैः

सर्पान्प्रीणामि। विङ्क्षुत आन्त्रैः अन्त्रं पुरीतदित्यमरः अम् गतौ भजने शब्दे अमति भजत्यनेनान्त्रमित्यन्त्रम् अन्त्रे भवा आन्त्राः अन्त्रसम्बन्धिनो मांसभागाः तैर्विङ्क्षुतो देवान्प्रीणामि। अपो वस्तिना वस्तिर्नाभेरधो द्वयोरित्यमरः वसति मूत्रं यस्मिन्स वस्तिः नाभेरधो वर्त्तमानं मूत्रपुटं तेनापो देवताः प्रीणामि। मुष्कोऽण्डो वृषणः कोशः अण्ड एवाण्डः ताभ्यां लिङ्गोभयपार्श्वस्थाभ्यां मांसपिण्डाभ्यां वृषणं देवं प्रीणामि। शेपो लिङ्गं तेन वाजिनं देवं प्रीणामि शिश्नो मेढ्रो मेहनशेपसी इति अमरः शि निशाने शिनोति भगमिति शेपः सान्तोऽदन्तश्च। प्रजांरेतसा शुक्रं तेजोरेतसी च वीजवीर्येन्द्रियाणि चेति अमरः रीङ् स्रवणे रियते स्रवति रेतो वीर्यं तेन प्रजां देवतां प्रीणामि। मायुः पित्तं पतति स्रंसते पित्तं धातुविशेषस्तेन चाषान्देवान्प्रीणामि। पाति मलोत्सर्गमिति

इन्द्रस्यक्रोडोदित्यैपाजस्यन्दिशाञ्जत्रवोदित्यैभसज्जीमूतान्हृदयोपशेनान्तरिक्षम्पुरीततानभउदर्य्येणचक्रा

पायुर्गुदमुत्तातिरिक्तं तेन गुदतृतीयभागेन प्रदरान्देवान्प्रीणामि। कूश्मान् शकपिण्डैः। शको देशे नृपे विशि। विशि विष्ठायां। शकस्य विष्ठायाः पिण्डैः कूश्मान्देवान्प्रीणामि। ७।

पुनर्दैवे षष्ठी अङ्गे प्रथमा। नना क्रोडं भुजान्तरमित्यमरः क्रुड घनत्वे क्रुडतीति क्रोडः घनो वक्षोमध्यभागः स इन्द्रस्यास्तु क्रोडेन वा इन्द्रं प्रीणामि एवमग्रेऽपि। पाजसे बलाय हितं पाजस्यं बलकरमङ्गम् तददित्याः देवतायाः। सक्थी तस्यैव जत्रुणी इति अमरः अंसकक्षयोः सन्धिर्जत्रु। जायत इति। पुंस्त्वमार्षम् तानि दिशां देवतानाम्। भस भर्त्सनदीप्त्योः बभस्ति दीप्यते भसत् लिङ्गाग्रं तददित्याः अस्तु॥ पुनर्दैवे द्वितीया अङ्गे तृतीया। हृदये उपशेते हृदयोपशं हृदयस्थं मांसं तेन जीमूतान्प्रीणामि। पूर्यते

पुरीतत् हृदयाच्छादकमन्त्रं तेनान्तरिक्षं देवं प्रीणामि। उदरे भवमुदर्यमुदरस्थं मांसं तेन नभो देवं प्रीणामि शरीरावयववाचत्। ग्रीवाधस्ताद्भागस्थितहृदयोभयपार्श्वस्थे अस्थिनी मतस्ने ताभ्यां चक्रवाकौ देवौ प्रीणामि। हृक्काग्रमांसमित्यमरः हृकआदाने हृक्यते स्वादुतया गृह्यते हृक्का नान्तः पुंस्ययं स्त्रीत्येके इति चीरस्वामी हृक्का मुख्यं मांसं तेन दिवं देवतां प्रीणामि हृक्कौ कुक्षिस्थौ मांसगोलकावाम्रफलाकृती इति याज्ञिकाः। प्रकर्षेणाश्नन्ति भुञ्जतेऽन्नानीति प्लाशयः शिश्नमूलनाड्यः तन्नाडीद्वारैवान्नस्य देहे सञ्चारात् रलयोरभेदः ताभिर्गिरीन्देवान्प्रीणामि। गुल्मस्तु प्लीहा पुंसीति अमरः हृदयवामभागे शिथिलो मांसभागः पुप्पुससञ्ज्ञः प्लिह गतौ

वाक्तौमतस्नाभ्यान्दिवं हृक्काभ्याङ्गिरीन्प्लाशिभिरुपलान्प्लीह्ना वल्मीकान्क्लोमभिर्ग्लौभिर्गुल्मान्हिराभिः

स्रवन्तीर्हृदान्कुक्षिभ्याᳬसमुद्रमुदरेण वैश्वानरम्भस्मना ॥ ८ ॥

प्लेहते प्लीहा नान्तः तेन उपलान्देवान्प्रीणामि। तिलकं क्लोमेत्यमरः क्लोमति क्लोमा उदर्यो जलाधारः। हृदयस्य दक्षिणे यकृत् क्लोमा वामे प्लीहा पुप्पुसश्चेति वैद्या इति चीरस्वामी क्लोमा गलनाडीति कर्कः तैर्वल्मीकान्देवान्प्रीणामि। ग्लायन्ति श्राम्यन्ति ग्लावो हृदयनाड्यः ताभिर्गुल्मान्देवान्प्रीणामि। हरन्त्यन्नरसमिति हिरा अन्नवाहिन्यो नाड्यः ताभिः स्रवन्तीः देवताः प्रीणामि। पिचण्डकुक्षी जठरोदरतुण्डमित्यमरः जठरस्य दक्षवामभागौ कुक्षी ताभ्यां ह्रदान्देवान्प्रीणामि। उदरेण जठरेण समुद्रं प्रीणामि। भस्मनाऽग्नीर्येण वैश्वानरं देवं प्रीणामि। ८।

नाभ्या उदराधःस्थग्रन्थिना विधृतिं देवतां प्रीणामि । रसो गन्धरसे स्वादे तिक्तादौ विषरागयोः शृङ्गारादिरसे वीर्ये देहधात्वम्बुपारदे इति विश्वः रसेन वीर्येण धातुविशेषेण वा घृतं देवं प्रीणामि । यूषः क्वथितो रसः पद्दन्नित्यादिना यूषन्नादेशः यूष्णा पक्वान्नरसेनापो देवताः प्रीणामि । पृषन्ति बिन्दुपृषताः पुमांसो विप्रुषः स्त्रिय इत्यमरः विप्रुड्भिर्वसाबिन्दुभिर्मरीचीर्देवताः प्रीणामि । ऊष्माणस्तु निदाघोष्णग्रीष्मः ऊष्मसहा अपीति विश्वः ऊष्मणा शरीरगतेनोष्णेन नीहारं देवं प्रीणामि । मेदस्तु वपा वसेति अमरः वस्ते मांसमिति वसा शुद्धमांसस्य यः स्नेहः सा वसेति वैद्या इति स्वामी वसया मांसस्नेहेन शीनं देवं प्रीणामि । अश्रु नेत्राम्बु रोदनमित्यमरः

विधृतिं नाभ्या घृतꣳ रसेनापो यूष्णा मरीचीर्विप्रुड्भिर्नीहारमूष्मणा शीनं वसया प्रुष्वा अश्रुभिर्ह्रादुनीर्दूषीकाभिरस्ना रक्षाꣳसि चित्राण्यङ्गैर्नक्षत्राणि रूपेण पृथिवीं त्वचा जुम्बकाय स्वाहा ॥ ९ ॥

अश्रुभिर्नेत्राम्बुभिः प्रुष्वाः देवताः प्रीणामि । दूषिका नेत्रयोर्मलमित्यमरः दूषीकाभिर्नेत्रमलैर्ह्रादुनीर्देवताः प्रीणामि । रुधिरेऽसृग्लोहितास्ररक्तक्षतजशोणितमित्यमरः अस्यते सृज्यते इति वा असृक् रुधिरं पद्दन्न इत्यसन्नादेशः अस्ना रक्षांसि प्रीणामि । अङ्गैः पूर्वानुक्तावयवैः चित्राणि देवतानि प्रीणामि । रूपं स्वभावे सौन्दर्ये नाणके पशुशब्दयोरिति विश्वः रूपेण सौन्दर्येण नक्षत्राणि दैवतानि प्रीणामि । त्वचा चर्मणा पृथिवीं देवीं प्रीणामि स्वाहेति मन्त्रैराज्यं जुहोतीत्यर्थः ॥ अत्र अग्निं हृदयेनाशनिं हृदयाग्रेणेत्यादि द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहेत्यन्ता अपि आहुतीर्जुहुयात् आश्वमेधिकत्वात् ॥ का० अवभृथेष्ट्यन्तेऽप्सु मग्नस्य पिङ्गलस्य खलतिविक्लिध-

शुक्लस्य मूर्धनि जुहोति जुम्बकाय स्वाहेति[1] । अवभृथयागान्ते एवंविधस्य पुंसो मूर्धनि जुम्बकायेति मन्त्रेणाज्यं सकृद्गृहीतं जुहुयात् कीदृशस्य पुंसः जले मग्नस्य पिङ्गलाक्षस्य खलतेः खल्वाटस्य विक्लिधस्य दन्तुरस्य शुक्लस्यातिगौरस्येति सूत्रार्थः ॥ वरुणदेवत्या द्विपदा यजुर्गायत्री उदन्यपुत्रमुण्डिभदृष्टा । जुम्बकाय वरुणाय स्वाहा सुहुतमस्तु वरुणो वै जुम्ब इति[2] श्रुतेः । एषा चान्तर्जले जप्ता पाप-नाशिनी तदुक्तं हारीतेन जुम्बका नाम गायत्री वेदे वाजसनेयके अन्तर्जले सकृज्जप्ता ब्रह्महत्यां व्यपोहतीति । ९ ।

हिरण्यगर्भःसमवर्त्तताग्रेभूतस्यजातःपतिरेकआसीत्। सदाधारपृथिवीन्द्यामुतेमाङ्कस्मैदेवायहविषाविधेम ॥१०

यःप्राणतोनिमिषतोमहित्वैकइद्राजाजगतोबभूव। यईशेअस्यद्विपदश्चतुष्पदःकस्मैदेवायहविषाविधेम ॥ ११ ॥

यस्येमेहिमवन्तोमहित्वायस्यसमुद्रꣳरसयासहाहुः। यस्येमाःप्रदिशोयस्यबाहूकस्मैदेवायहविषाविधेम ॥१२॥

चतस्रः कदेवत्याः त्रिष्टुभः प्रजापतिसुतहिरण्यगर्भदृष्टाः प्राजापत्यपशूनामश्वादीनां याज्यानुवाक्याः ॥ द्वे व्याख्याते (२३, १-३)। १०।११।

वयं कस्मै प्रजापतये देवाय हविषा विधेम हविर्दद्मः विभक्तिव्यत्ययः कशब्दस्य सर्वनामत्वमार्षम् । इमे हिमवन्तः बहुवचनादन्येऽपि हिमाचलप्रभृतयः पर्वताः प्रथमा द्वितीयार्थे सुपां सुपो भवन्तीति वचनात् इमान्हिमवत्प्रभृत्यद्रीन्यस्य प्रजापतेर्महित्वं महिमानमाहुर्बुधाः महित्वेति विभक्तेराकारः । रसा नदी रसतेः शब्दकर्मण इति[3] यास्कः । रसया नद्या सह समुद्रं यस्य महित्व-

१०,८,१८ ।. २—१३,३,७,५ । ३—निरु० ११,२५ ।

माहुः । इमाः प्रदिशः पूर्वाद्याः प्रकृष्टा आशा यस्य महित्वमाहुः यस्य बाहू भुजौ जगद्रक्षणाविति शेषः । सर्वं जगद्यस्य प्रजापतेर्विभूतिरित्यर्थः ॥ २ ॥

कस्मै देवाय हविषा विधेमेति व्याख्यातम् । आत्मानं ददाति आत्मदाः उपासकानां सायुज्यप्रदः बलं सामर्थ्यं ददाति बलदाः भुक्तिमुक्तिप्रद इत्यर्थः । विश्वे सर्वे मनुष्याः यस्य प्रशिषं शासनमुपासते देवाश्च यस्य प्रशिषमुपासते तदुक्तम् यस्य ज्ञेयावधि ज्ञानं शिक्षावधि च शासनम् कार्यावधि च कर्तृत्वं स स्वयम्भूः पुनातु व इति । किञ्च यस्य छाया आश्रयो ज्ञानपूर्वमुपासनम् अमृतं मुक्तिहेतुः यस्य अज्ञानमिति शेषः मृत्युः संसारहेतुः तदुक्तम् ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवोपयन्तीति[1] । १३ । १ – श्वेताश्व० उ० ३,१० ।

य आत्मदा बलदा यस्य विश्व उपासते प्रशिषं यस्य देवाः । यस्य च्छायामृतं यस्य मृत्युः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १३ ॥

आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वतोऽदब्धासो अपरीतास उद्भिदः । देवा नो यथा सदमिद् वृधे असन्नप्रायुवो रक्षितारो दिवेदिवे ॥ १४ ॥

वैश्वदेवपशुवपापुरोडाशपशूनां याज्यानुवाक्या दश ऋचो विश्वदेवदेवत्या गोतमदृष्टाः । तत्रादौ पञ्च जगत्यः । क्रतवो यज्ञाः सङ्कल्पा वा नोऽस्मान्प्रति आयन्तु आगच्छन्तु यज्ञकर्तारो वयं भवेमेत्यर्थः । कीदृशाः क्रतवः भद्राः भन्दनीयाः भदि कल्याणे कल्याणकारिणः । तथा विश्वतः अदब्धासः सर्वतोऽनुपहिंसिता निर्विघ्ना इत्यर्थः । अपरीतासः न परीता अपरीताः अपरिगता अज्ञाताः केनचित् फलानुमेया इत्यर्थः । उद्भिदः उद्भिन्दन्ति प्रकटयन्ति उद्भिदः उद्भेत्तारो यज्ञान्तराणां प्रकटीकर्तार इत्यर्थः । किञ्च यथा

येन प्रकारेण देवा नोऽस्माकं सदमित् सदैव वृधे वृद्धै असन् भवन्ति तथा क्रतवः आयन्त्वित्यर्थः। सदमित्यव्ययं सदार्थे। कीदृशा देवाः अप्रायुवः प्रकर्षेणायुवन्ति प्रमाद्यन्ति ते प्रायुवः यौतेः क्विप् तुगभाव आर्षः न प्रायुवः अप्रायुवः अनालसा अस्माकं वृद्धै भवन्त्वित्यर्थः तथा दिवे-दिवे अहन्यहनि प्रत्यहं रचितारः पालकाः ॥ १४ ॥

देवानाम्भद्रासुमतिर्ऋजूयतान्देवानाᳬरातिरभिनोनिवर्ततां। देवानाᳬसख्यमुपसेदिमावयन्देवान

आयुःप्रतिरन्तुजीवसे ॥ १५ ॥

तान्पूर्वयानिविदाहूमहेवयम्भगम्मित्रमदितिन्दक्षमस्रिधम्। अर्यमणंवरुणᳬसोममश्विनासरस्वतीनः

सुभगामयस्करत् ॥ १६ ॥

भद्रा कल्याणकारिणी देवानां सुमतिः शोभना बुद्धिः नोऽस्मान्प्रति अभिनिवर्ततामस्मदभिमुखी भवतु। कीदृशानां देवानाम् ऋजूयताम् ऋजु अवक्रं यन्ति गच्छन्ति ऋजुयन्तस्तेषाम् दुणः शतृप्रत्ययः अवक्रगामिनाम् यद्वा ऋजुमवक्रं साधुं यजमानं कामयन्ते ते ऋजूयन्ति सुप आत्मनः क्यच् ऋजूयन्ति ते ऋजूयन्तस्तेषाम् क्यजन्ताच्छतृ साधुं यजमानं कामयमानानामित्यर्थः। किञ्च देवानां

रातिः दानं नोऽस्मानभिनिवर्त्तताम् देवा अस्मभ्यं ददत्वित्यर्थः। देवेभ्यो लब्धदाना वयं देवानां सख्यं मैत्रीमुपसेदिम प्राप्नुयाम सदेर्लिटि उत्तमबहुत्वे रूपं संहितायां दीर्घः। देवा नोऽस्माकं सखीनामायुः जीवसे जीवितुं प्रतिरन्तु प्रवर्धयन्तु ॥ १५ ॥

पूर्वया प्राचीनया अकृत्रिमया स्वयम्भुवा निविदा वाचा वेदरूपया वयं तान्प्रसिद्धान्देवान्हूमहे आह्वयामः। निविच्छब्दो वाग्वाचकः। तान् कान् तत्राह भगं मित्रमदितिं देवमातरम् दक्षं प्रजापतिम् अर्यमणं वरुणं सोममश्विना अश्विनौ। अस्रिधमिति भगादीनां विशेषणम् न स्रेधति च्योतते सोऽस्रित् तमच्युतसद्भावम्। किञ्च शोभनं भगं भाग्यं यस्याः सा सुभगा भजनीया सरस्वती भगादिसहिता नोऽस्माकं मयः करत् सुखं करोतु ॥ १६ ॥

तन्नो॒ वातो॑ मयो॒भु वा॑तु भेष॒जं तन्मा॒ता पृ॑थि॒वी तत्पि॒ता द्यौः। तद्ग्रावा॑णः सोम॒सुतो॑ मयो॒भुव॒स्तद॑श्विना शृणुतं धिष्ण्या यु॒वम् ॥ १७ ॥

वातः पवनः नोऽस्माकं भेषजमौषधं हितं यथा तथा वातु वा गतिगन्धनयोः लोट् प्रवातु अनुगृह्णात्वित्यर्थः ददात्विति यावत्। कीदृशं हितं मयोभु मयः सुखं भवति यस्मात् तन्मयोभु सुखोत्पादकं हितं ददातु। माता जगन्निर्मात्री पृथिवी तत् हितं वातु। पिता पालको द्यौः स्वर्गः तत् हितं वातु। सोमं सुन्वन्ति सोमसुतः सोमाभिषवकारिणो ग्रावाणः दृषदः तत् भेषजं वान्तु ददतु कीदृशा ग्रावाणः मयोभुवः मयः सुखं भावयन्ति ते मयोभुवः सुखस्य दातारः। हे अश्विना अश्विनौ युवं युवां तत् वातादिभ्यो भेषजप्रार्थनं शृणुतं युवामपि हितं दत्तमित्यर्थः। कीदृशौ युवां धिष्ण्या धिष्ण्यौ गृहवद्धारयितारौ ॥ १७ ॥

वयं तं प्रसिद्धमीशानं रुद्रं हूमहे आह्वयामः। कीदृशं तम् जगतः जङ्गमस्य तस्थुषः स्थावरस्य च भूतजातस्य पतिं पालकम्। धियञ्जिन्वं धियं बुद्धिं जिन्वति प्रीणातीति धियञ्जिन्वस्तम् अलुक् बुद्धिसन्तोषकारकम् जिन्वतिः प्रीणनार्थः। किमर्थं हूमहे अवसे अवितुं तर्पयितुं तुमर्थे असेप्रत्ययः यथा येन प्रकारेण पूषा नोऽस्माकं वृधे वृद्धै स्वस्तये कल्याणाय च असत् भवतु तथा हूमहे इत्यर्थः। कीदृशः पूषा वेदसां धनानां ज्ञानानां वा रक्षिता रक्षकः। पायुः पालकः पुत्रादीनाम्। अदब्धः अनुपहिंसितः। १८।

तमीशानञ्जगतस्तस्थुषस्पतिन्धियञ्जिन्वमवसे हूमहे वयम्। पूषानोयथावेदसामसद्वृधेरक्षितापायुरदब्धःस्वस्तये॥१८॥

स्वस्तिनइन्द्रोवृद्धश्रवाःस्वस्तिनःपूषाविश्ववेदाः। स्वस्तिनस्तार्क्ष्योअरिष्टनेमिःस्वस्तिनोबृहस्पतिर्दधातु॥ १९ ॥

पृषदश्वामरुतःपृश्निमातरःशुभंयावानोविदथेषुजग्मयः। अग्निजिह्वामनवःसूरचक्षसोविश्वेनोदेवाअवसागमन्निह ॥२०॥

विराट्स्थाना। आद्यौ पादौ नववर्णौ तृतीयो दशकः तुर्यो व्यूहेनैकादशकः नवकौ वैराजस्त्रैष्टुभश्चेति वचनात्। इन्द्रः नोऽस्मभ्यं स्वस्ति अविनाशं शुभं दधातु ददातु। कीदृशः वृद्धश्रवाः वृद्धं महत् श्रवः कीर्तिर्यस्य सः। पूषा नः स्वस्ति ददातु कीदृशः विश्ववेदाः विश्वं सर्वं वेदो धनं यस्य विश्वं वेत्तीति वा विश्ववेदाः। तार्क्ष्यो रथो गरुडो वा नः स्वस्ति दधातु कीदृशः अरिष्टनेमिः अरिष्टा अनुपहिंसिता नेमिश्चक्रधारा पक्षो वा यस्य सः। बृहस्पतिः देवगुरुर्नोऽस्मभ्यं स्वस्ति ददातु ॥१९॥

जगती। मरुतो देवाः अवसानेन हविर्लक्षणेन हेतुना इह यज्ञे आगमन्नागच्छन्तु। कीदृशा मरुतः पृषदश्वाः पृषत्यः पृषतीसञ्ज्ञा अश्वा वडवा वाहनं येषां ते पृषदश्वाः पुंवद्भावः पृषत्यो मरुतामिति[1] वचनात् यद्वा पृषन्तः शबलाः अश्वाः येषां ते। पृश्निर्द्यौर्गौर्दितिर्वा माता जननी येषां ते पृश्निमातरः। शुभं कल्याणं यान्ति प्राप्नुवन्ति प्रापयन्ति वा शुभंयावानः आतो मनिन्निति वनिप्प्रत्ययः। विदथेषु यज्ञगृहेषु जग्मयः गमनशीलाः आदृगमहनेति किः। अग्निजिह्वाः अग्निर्जिह्वा भोजनसाधनं येषां ते अग्निमुखा वै देवा इति श्रुतेः हुताद इत्यर्थः। मन्यन्ते जानन्ति मनवः सर्वज्ञाः। सूरः सूर्यश्चक्षुः चक्षुः येषां ते सूर्यं चक्षते पश्यन्ति वा सूरचक्षसः। किञ्च न केवलं मरुतः विश्वे सर्वे देवाः च नोऽस्माकं यज्ञे आगमन्नागच्छन्तु ॥ २० ॥

[1]—निघ० १, १५' ६।

भद्रङ्कर्णेभिःशृणुयामदेवाभद्रम्पश्येमाक्षभिर्यजत्राः। स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेमहिदेवहितंयदायुः ॥ २१॥

शतमिन्नुशरदोअन्तिदेवायत्रानश्चक्राजरसन्तनूनाम्। पुत्रासोयत्रपितरोभवन्तिमानोमध्यारीरिषतायुर्गन्तोः ॥२२॥

तिस्रस्त्रिष्टुभः। हे देवाः कर्णेभिः कर्णैः भद्रं कल्याणमनुकूलं वयं शृणुयाम। हे यजत्राः यजन्तं त्रायन्ते रक्षन्ति यजत्राः यजमानपालकाः अक्षभिः नेत्रैः भद्रं वयं पश्येम बहुलं छन्दसीति हलादौ अक्षिशब्दस्यानङ्ङादेशः। किञ्च देवहितं देवैः स्थापितं देवानां हितं देवोपासनयोग्यं वा यदायुः जीवनं तद्वयं व्यशेमहि व्यश्नुवीमहि प्राप्नुयाम। कीदृशा वयं स्थिरैः दृढैरङ्गैः अवयवैः करचरणादिभिः तनूभिः शरीरैश्च पुत्रादिभिर्वा युता तुष्टुवांसः भवतः स्तुवन्तः सन्तः ॥ २१ ॥

हे देवाः शतमित् शतमपि शरदो वर्षाणि शतवर्षपर्यन्तं यूयमन्ति अन्तिके समीपे भवतेति शेषः यत्र शरच्छते नोऽस्माकं तनूनां शरीराणां यूयं जरसं जरां चक्र कुरुथ करोतेर्लिटि मध्यमबहुवचनम् द्व्यचोऽतस्तिङ इति चक्रेत्यत्र संहितायां दीर्घः निपातस्य चेति यत्रेत्यत्र दीर्घः वार्द्धकावधि यूयं समीपे भवतेत्यर्थः । यत्रास्माकं जरायां पुत्रासोऽस्मत्पुत्राः पितरो भवन्तो पुत्रवन्ति भवन्ति यावदस्माकं पौत्रा भवन्तीत्यर्थः तावत् मध्या मध्ये नोऽस्माकमायुर्मा रोरिषत मा हिंसिष्ट रिषतेर्हिंसार्थस्य णिजन्तस्य चङि रूपम् । कीदृशमायुः गन्तोः गन्तृ गमनशीलम् तदुक्तम् सञ्चिन्त्य सञ्चिन्त्य तमुग्रदण्डं मृत्युं मनुष्यस्य विचक्षणस्य वर्षासु सिक्ता-इव चर्मदण्डाः सर्वे प्रयत्नाः शिथिलीभवन्तीति ॥ २२ ॥

अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्मातासपितासपुत्रः । विश्वेदेवाअदितिःपञ्चजनाअदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् २३

मानोमित्रोवरुणोअर्यमायुरिन्द्रऋभुक्षामरुतःपरिख्यन् । यद्वाजिनोदेवजातस्यसप्तेःप्रवक्ष्यामोविदथेवीर्याणि ॥२४॥

मन्त्रदृक् सर्वात्मकत्वेनादितिं स्तौति । द्यौः स्वर्गोऽदितिः तदधिष्ठातृत्वात् एवमग्रेऽपि अन्तरिक्षमदितिः माता पिता पुत्रश्च सः साऽदितिरेव लिङ्गव्यत्ययः । विश्वे सर्वे देवाः अदितिः । पञ्च जनाः मनुष्या अप्यदितिः । किं बहुना जात मुत्पन्नं प्राणिजातं जनित्वं जनिष्यमाणं च सर्वमदितिरेव । यद्वादितिर्मन्त्रेण नोच्यते द्यौरित्यादीनि सर्वाणि जनित्वान्तानि अदितिः अदितीनि अदीनानि महाभाग्ययुक्तानि सन्तु ॥ २३ ॥

का० मा नो मित्र इति च प्रत्यृचमनुवाकाभ्याम्[१]। मा न इत्यादिषोडशकण्डिकात्मकेनानुवाकद्वयेन पूर्ववच्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा जुहोति। मा नो यदश्वस्याष्टकाविल्युक्तः षोडशाश्वस्तोमीया जुहोतीति श्रुतेश्च। द्वाविंशतिर्ऋचोऽश्वस्तुतिपरत्वादश्वदेवत्याः त्रिष्टुभो दीर्घतमोदृष्टाः अत्र एष छाग इति तृतीया यूपव्रस्का इति षष्ठी एते द्वे जगत्यौ। ततः षोडशभिर्होमः षड्भिः स्तुतिः सर्वाभिर्वा होमः अश्वस्तोमीयꣳ हुत्वा द्विपदा जुहोतीति श्रुतेः॥ अथ मन्त्रार्थः। विदथे यज्ञे वाजिनोऽश्वस्य वीर्याणि चरित्राणि यत् वयं प्रवक्ष्यामः उच्चारयिष्यामः तत्र मित्रादयो देवा नोऽस्मान्मा परिख्यन् मा निन्दन्तु परिख्यानं निन्दा अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङिति चेरङ् न माङ्योगइति अडभावः अस्माभिर्देवाः स्तुत्या न त्वश्वादयस्तिर्यञ्च इति यद्यपि निन्दोचिता तथाप्यश्वरूपेण

यन्निर्णिजा रेक्णसा प्रावृतस्य रातिं गृभीतां मुखतो नयन्ति। सुप्राङजो मेम्यद्विश्वरूप इन्द्रापूष्णोः प्रियमप्येति पाथः॥ २५

देवानामेव स्तुतिः क्रियते। कीदृशस्य वाजिनः देवजातस्य देवात्सूर्याज्जातस्योत्पन्नस्य देवैर्जनितस्य वा सूरादश्वं वसवो निरतष्टेत्युक्तेः सप्तेः सप सम्बन्धे सपति देवैः सह युज्यतइति सप्तिस्तस्य। के मा निन्दन्तु तानाह मित्रः अहरभिमानी देवः वरुणः रात्र्यभिमानी देवः। अर्यमा आदित्यः। आयुः एति सततं गच्छतीति आयुर्वायुः। इन्द्रः देवराजः। ऋभुक्षाः ऋभवो देवाः क्षियन्ति निवसन्ति यस्मिन्स ऋभुक्षाः देवाधारः प्रजापतिः यद्वा इयर्ति व्याप्नोति सर्वमिति इति ऋभुक्षाः अर्तेर्भुक्षन्प्रत्ययः पाथमथ्यृभुक्षामादिति सावाकारः। इन्द्रविशेषणं वा॥ २४॥

१-१०,८,७।

यत् यदा विप्रा अश्वस्य मुखतो मुखाग्रे गृभितां गृहीतां रातिं दानमाज्यसक्तुधानालक्षणं नयन्ति प्रापयन्ति अश्वाय राविहुत-

शेषं प्रयच्छतीत्युक्तिः तदा अजः छागः अप्येति भक्षणायागच्छति। कीदृशोऽजः सुप्राङ् सुष्ठु प्राञ्चति पूर्वं गच्छति सुप्राङ् ललाटे बद्ध इत्यर्थः कृष्णग्रीव आग्नेयो ललाटे पुरस्तादित्युक्तेः। तथा मेम्यत् शब्दानुकरणम् मे-मे इति शब्दं कुर्वन्। विश्वरूपः विश्वानि रूपाणि यस्य नानावर्ण इत्यर्थः। किञ्च इन्द्रापूष्णोः इन्द्रश्च पूषा च इन्द्रापूषणौ तयोः देवताद्वन्द्वे चेति इन्द्रपदस्य दीर्घः इन्द्रस्य पूष्णश्च प्रियमिष्टं पाथोऽन्नं पशुलक्षणं तदप्येति भक्षाय नाभिबद्धोऽप्यागच्छति सौमापौष्णः श्यामो नाभ्यामित्युक्तेः। हुतशेषमन्नं यदाश्वाय दीयते तदा ललाटनाभिबद्धावजौ भक्षायागच्छत इत्यर्थः। कीदृशस्याश्वस्य निर्णिजा निर्णेजनेन स्नानेन प्रावृतस्य संस्कृतस्य आल०

एषच्छागः॒ पु॒रो अश्वे॑न वा॒जिना॑ पू॒ष्णो भा॒गो नी॑यते वि॒श्वदे॑व्यः। अ॒भि॒प्रियं॒ यत्पु॑रो॒डाश॒मर्व॑ता॒ त्वष्टेदे॑नꣳ सौश्रव॒साय॒ जिन्व॑ति ॥ २६ ॥

स्नानकाले स्नापितस्य निर्णेजनं निर्णिक् तया निजतेः सम्पदादित्वाद्भावे क्विप्। तथा रेक्णसा प्रावृतस्य आच्छादितस्य रेक्ण इति धननाम[1] धनेन सौवर्णमाणलक्षणेन प्रावृतस्य अश्वस्य सौवर्णान्मणीन्केसरपुच्छेषु पत्न्य आवयन्तीत्युक्तेः॥ २५॥ १——२,१०,२।

यत् यदा एषः छागोऽजः वाजिना वेगवताश्वेन पुरः पुरस्तात् नीयते प्राप्यते ललाटबद्धत्वात्। कीदृशः छागः पूष्णो भागः पुष्णाति देवानिति पूषाग्निस्तस्य भागः भजनीयः आग्नेयो रराटे इत्युक्तत्वात्। तथा विश्वदेव्यः विश्वेभ्यो हितः सर्वदेवार्हः अग्नेः सर्वदेवात्मकत्वात्। तदा त्वष्टा इत् त्वष्टैव प्रजापतिरेव अर्वता अश्वेन सह एनं छागं जिन्वति प्रीणाति। किमर्थं सौश्रवसाय

शोभनं श्रवः कीर्तिर्यस्य सः सुश्रवास्तस्य भावः सौश्रवसं तस्मै सुकीर्त्तये यज्ञेऽश्वानां स्वर्गतेरुक्तत्वात्। किम्भूतमेनम् अभिप्रियम् अभिप्रीणतीति तम् समन्ताद्देवानां प्रीणयितारम्। पुरोडाशं पुरो डाशन्ते ददति एनं स पुरोडाशः तम् पुरस्ताद्दातव्यम् ॥२६॥

मानुषा मनुष्या ऋत्विजो यत् यदा अश्वं त्रिः परिणयन्ति वारत्रयं पर्यग्नि कुर्वन्ति। कीदृशमश्वं हविष्यं हविषे हितं हविर्योग्यम्। ऋतुशः ऋतौ-ऋतौ यज्ञकाले देवयानं देवानां प्रापणीयं देवेषु यानं गमनं यस्य तम् देवयानमार्गगामिनं वा यद्वा देववदादित्यवद्यानं गतिर्यस्य अनिवारितगतिमित्यर्थः। अत्राग्निनसमये पर्यग्निकरणकाले पूष्णः पोषकस्य हुतस्य वाग्नेर्भागोऽजः प्रथमः पुरोगामी

यद्धविष्यमृतुशोदेवयानन्त्रिर्मानुषाःपर्यश्वन्नयन्ति। अत्रापूष्णोःप्रथमोभागएतियज्ञन्देवेभ्यःप्रतिवेदयन्नजः ॥२७॥

होताध्वर्युरावयाअग्निमिन्धोग्रावग्राभउतशंस्तासुविप्रः। तेनयज्ञेनस्वरङ्कृतेनस्विष्टेनवक्षणाआपृणध्वम् ॥२८॥

सन् एति गच्छति। किं कुर्वन् देवेभ्यः यज्ञं प्रतिवेदयन् प्रख्यापयन् स्वशब्देन ज्ञापयन् पूष वृद्धौ पूषति वर्धते पूषाग्निः ॥ २७ ॥

हे होत्रादय ऋत्विजः तेन प्रसिद्धेन यज्ञेनाश्वमेधेन वक्षणाः नद्यः घृतकुल्याद्याः आपृणध्वं घृतपयोदधिपयस्यापुरोडाशमांसैः पूरयत। वहन्तीति वक्षणाः। यज्ञं सम्पाद्य फलं साधयतेत्यर्थः। कीदृशेन यज्ञेन स्वलङ्कृतेन रलयोरैक्यम् सुष्ठु अलङ्कृतेन विप्रहविर्दक्षिणादिभिः शोभितेन। स्विष्टेन सुष्ठु इष्टेन। के ऋत्विजस्तानाह होता आह्वाता देवानां तन्नामक ऋत्विक्। अध्वर्युः अध्वरमिच्छति अध्वर्यति सुप आत्मनः क्यच् कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोप इति। टिलोपः ततः क्याच्छन्दसीति उप्रत्ययः। आवयाः आभिमुख्ये-

नावयजतीत्यावया: श्वेतवाहोक्थशासेति डस् आवया: प्रतिप्रस्थाता अवे यज इति खिन् अनाप्योरिति अवस्याल्लोपः। अग्निमिन्धः अग्निमिन्द्धे दीपयति अग्निमिन्धः अग्नीत् भ्राष्ट्राग्न्योरिन्ध इति मुम्। ग्रावग्राभ: ग्रावाणो गृह्णाति स्तौति ग्रावग्राभ: कर्मण्यण् हस्य भः ग्रावस्तोता। उतापि शंस्ता शंसति स्तौति शंस्ता प्रशास्ता। सुविप्र: शोभनो विप्रो मेधावी सुविप्रो ब्रह्मा ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं वेदितुमर्हतीत्युक्तेः। अयमनुक्तर्त्विगुपलक्षकः। एते यज्ञेन वक्षणाः पृणध्वमिति सम्बन्धः ॥ २८ ॥

तेषामृत्विजामभिगूर्तिः अभिगोरणमभिगूर्तिरुद्यमः नोऽस्मानिन्वतु प्रीणातु व्याप्नोतु वा अस्माकं यज्ञं सम्यक् साधयत्वित्यर्थः इवि

यूपव्रस्का उत येयूपवाहाश्चषालं ये अश्वयूपायतक्षति। येचार्वतेपचनꣳसम्भरन्त्युतोतेषामभिगूर्तिर्नइन्वतु ॥२९॥

उपप्रागात्सुमन्मेधायिमन्मदेवानामाशाउपवीतपृष्ठः। अन्वेनंविप्राऋषयोमदन्तिदेवानाम्पुष्टेचकृमासुबन्धुम्।३०॥

व्याप्तिप्रीणनयोः लोट् अपि इदितो नुम् धातोरिति नुमागमः। तेषां केषाम् ये यूपव्रस्काः यूपाय व्रश्चन्ति तरुं छिन्दन्ति ते यूपव्रस्का। उतापि च ये यूपवाहाः यूपं वहन्ति ते यूपवाहा: कर्मण्यन् छिन्नस्य यूपस्य वोढारः। ये च अश्वयूपाय अश्वबन्धनयूपार्थं चषालं तक्षति यूपाग्रे भावी स्थाप्यं काष्ठं तक्षन्ति वचनव्यत्ययः। चषालो यूपकटक इत्यमरः तक्षू तनूकरणे साधु सम्पादयन्तीत्यर्थः। उतो अपि च ये नराः अर्वते अश्वाय पचनं पच्यतेऽनेनेति पचनं पाकसाधनं काष्ठभाण्डादिकं सम्भरन्ति संहरन्ति आनयन्ति तेषामुद्यमोऽस्मान्प्रीणात्वित्यर्थः ॥ २९ ॥

मम मननीयं फलं सुमत् स्वयमुपप्रागात् उपगच्छतु सुमदित्यव्ययं स्वयमित्यर्थे सुमत्स्वयमित्यर्थे इति यास्कोक्तेः। तन्मम फलं मे मया अधायि धृतमित्यर्थः। किञ्च अयं वीतं पुष्टं पृष्ठं यस्य यद्वा वीतं कामितं पृष्ठं यस्य अश्वपृष्ठमारोहणाय सर्वं कामयन्ते स वीतपृष्ठोऽश्वो देवानामाशाः मनोरथान् पूरयितुमिति शेषः एष गच्छतु उपसर्गेण क्रियावृत्तिः। किञ्च देवानां पुष्टे पोषणं पुष्टम् भावे निष्ठा निमित्ते सप्तमी देवपुष्टिनिमित्तं यमश्वं वयं सुबन्धुं चकृम कृतवन्तः संहितायां दीर्घः शोभनो बन्धुर्बन्धनं यस्य तम् यमश्वं बद्धवन्तः एनमश्वं विप्रा मेधाविनः ऋषयो मन्त्रदर्शिन ऋत्विजोऽनुमदन्ति अनुमोदन्तां तुष्यन्तु। ३०। १—६,२ निरु०।

यद्वाजिनोदामसन्दानमर्वतोयाशीर्षण्यारशनारज्जुरस्य। यद्वाघास्यप्रभृतमास्ये तृणꣳसर्वाताते अपिदेवेष्वस्तु।३१।

यदश्वस्यक्रविषोमक्षिकाशयद्वास्वरौस्वधितौरिप्तमस्ति। यद्धस्तयोःशमितुर्यन्नखेषुसर्वाताते अपिदेवेष्वस्तु॥ ३२॥

वाजिनो वेगवतोऽर्वतोऽश्वस्य यत दाम ग्रीवाबद्धा रज्जुः यच्च सन्दानं पादबन्धनरज्जुः। या च शीर्षण्या शीर्षे भवा शीर्षण्या शिरोबद्धास्याश्वस्य रज्जुः शिरःशब्दाद्भवे छन्दसीति यत् मे च तद्धित इति शीर्षन्नादेशः तित्स्वरितम्। कटिस्था रशना रज्जुः अस्यान्यापि या रज्जुः। वा यद्वा अस्याश्वस्य घ प्रसिद्धम् आस्ये मुखे प्रभृतं प्रहृतं प्रक्षिप्तं यत् तृणं हे अश्व ते तव सर्वा सर्वाणि ता तानि देवेषु अस्तु सन्तु देवोपयोगीनि भवन्तु देवत्वं प्राप्नुवन्तु वा। अत्रोपयुक्तानां सर्वेषां देवत्वमाशास्यते। ३१।

मक्षिका अश्वस्य क्रविषः क्रविः यदाश भक्षितवती कृञ्कार्तीलिट् क्रविषः इति कर्मणि षष्ठी। वा यद्वा यत् मांसं स्वरौ पशुञ्जनकाले

रिप्तं लिप्तमस्ति स्वरुणा पशुमनक्तीति श्रुतेः । यत् स्वधितौ शस्त्रे लिप्तमस्ति छेदनकालेऽवदानकाले च । यच्च शमितुर्हस्तयोः लिप्तं यच्च शमितुर्नखेषु लिप्तम् हे अश्व सर्वा ता सर्वाणि तानि अपि देवेषु अस्तु भवन्तु वचनव्यत्ययः सर्वं त्वदीयं देवभोग्यं भवतु ॥ ३२ ॥

उदरस्य ऊवध्यमीषज्जीर्णतृणपुरीषं यत् अपवाति अपगच्छति । अर्धजीर्णमपक्वमामाशयस्थमूवध्यमुच्यते । आमस्यापक्वस्य क्रविषो मांसस्य यो गन्धो लेशोऽस्ति शमितारः विशसितारः तत्सर्वं सुकृता सुकृतं सुसंस्कृतं कृण्वन्तु कुर्वन्तु । उतापि च मेधं मेध्यमश्वं शृतपाकं यथा पचन्तु शृतो देवयोग्यो जातः पाको यस्मिन्कर्मणि तथा पचन्तु अतिपक्वमीषत्पक्वं च मा कुर्वन्त्वित्यर्थः ॥ ३३ ॥

यदूवध्यमुदरस्यापवाति य आमस्य क्रविषो गन्धो अस्ति । सुकृता तच्छमितारः कृण्वन्तूत मेधꣳ शृतपाकम्पचन्तु ॥३३॥

यत्ते गात्रादग्निना पच्यमानादभिशूलन्निहतस्यावधावति । मातद्भूम्यामाश्रिषन्मातृणेषु देवेभ्यस्तदुशद्भ्यो रातमस्तु ॥ ३४ ॥

येवाजिनम्परिपश्यन्तिपक्वं यईमाहुःसुरभिर्निर्हरेति । येचार्वतोमाꣳसभिक्षामुपासतउतोतेषामभिगूर्तिर्नइन्वतु ३५

हे अश्व अग्निना पच्यमानात्ते तव गात्रात् शरीरात् यत् जलं रसो वा अवधावति अधस्ताद्गच्छति । तथा निहतस्य निःशेषेण हतस्य यत् अङ्गं शूलमभि अवधावति शूलेन पाके क्रियमाणे यन्निर्गच्छति तन्निर्गतमुखाङ्गादिकं भूम्यां मा आश्रिषत् भूम्याश्लिष्टं मा भूत् श्रिषेः पुषादित्वात् च्लेरङ् । तथा तृणेषु मा आश्रिषत् विशसनसमये तृणलग्नं मास्तु । किं तर्हि तत्पतितं तृणलग्नं सर्वं देवेभ्यो

रातं दत्तमस्तु रा दाने। कीदृशेभ्यो देवेभ्यः उशन्ति कामयन्ते ते उशन्तः तेभ्यः हविः कामयमानेभ्यः वश कान्तौ लटः शत्रादेशः॥३४॥

ये जनाः पक्वं वाजिनमश्वं परिपश्यन्ति अयं पक्व इति जानन्ति। ये ईम् ईमित्यव्ययं चार्थे ये च इत्याहुः एवं कथयन्ति किम् सुरभिः सुगन्धः पाको जातः अतो निर्हर अग्नेः सकाशादुत्तारयेति। ये च जनाः अर्वतोऽश्वस्य मांसभिक्षामुपासते हुतशिष्टमांसयाचनां कुर्वते। उतो अपि च तेषां पाकद्रष्ट्रादिजनानामभिगूर्तिः उद्यमो नोऽस्मानिन्वतु प्रीणातु। यद्वायं मन्त्रो देवपरो व्याख्येयः। ये देवाः पक्वं वाजिनं परिपश्यन्ति कदा होष्यतीति ये च विलम्बं दृष्ट्वा सुरभिः पाको जातोऽस्मभ्यं निर्हर देहीत्याहुः ये चार्वतो मांसभिक्षामुपासते मांसं याचन्ते तेषामभिगूर्तिः सङ्कल्पोऽस्मान्प्रीणातु सफलो भवत्वित्यर्थः॥ ३५॥

यन्नीक्षणम्मांꣳस्पचन्या उखाया या पात्राणि यूष्ण आसेचनानि। ऊष्मण्यापिधाना चरूणामङ्काः सूनाः परि भूषन्त्यश्वम् ॥३६॥

एते पदार्था अश्वं परिभूषन्ति अलंकुर्वन्ति स्वव्यापारेण साधयन्तीत्यर्थः भूष अलङ्कारे भौवादिकः। एते के तानाह यत् उखायाः स्थाल्याः नीक्षणं नितरामीक्षणं पाकपरीक्षार्थं दर्शनम्। कीदृश्या उखायाः मांस्पचन्याः मांसं पच्यते यस्यां सा मांस्पचनी तस्याः मांसपाकाधिकरणभूतायाः करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट् मांसस्य पचि युड्घञोरिति मांसस्याकारलोपः टिड्ढाणञ्ञिति ङीप्। तथा यूष्णः पक्वरसस्य आसेचनानि आसिच्यन्ते येषु तानि आसेचनसाधनानि या यानि पात्राणि पद्दन्निति यूषशब्दस्य यूषन्नादेशः। यानि च चरूणां मांसपूर्णपात्राणामपिधाना अपिधानानि आच्छादनपात्राणि। कीदृशानि तानि ऊष्मण्या ऊष्माणं धारयन्ति तानि ऊष्मण्यानि ऊष्मन्शब्दाद्धारणार्थे यप्रत्ययः आच्छादने ऊष्मा वह्निर्न यातीत्यर्थः। तथा अङ्काः चिह्नसाधनानि हृदयाद्यवयवज्ञापकानि वेतसमयानि। सूनाः विशसनकरणभूताः स्वधित्यादयः। एतेऽश्वं परिभूषयन्ति॥ ३६॥

हे अश्व पच्यमानाश्वावयव अग्निः त्वा त्वां मा ध्वनयीत् ध्वनिं मा कारयतु ध्वनौ सति भाण्डभङ्गः स्यात् दह्यमानं मांसं सिम-सिमेति शब्दं करोति तन्मास्तु नोनयतिध्वनयतीत्यादिना ण्यन्ताच्चङ्प्रतिषेधः ह्म्यन्तक्षणेति वृद्ध्यभावः। कीदृशोऽग्निः धूमगन्धिः धूमस्य गन्धो लेशो यत्र सः अल्पधूमवानित्यर्थः अल्पाख्यायामिति धूमादिकारः। किञ्च भ्राजन्ती अतितापेन दीप्यमाना उखा स्थाली मा अभिविक्त मा चलतु ओविजी भयचलनयोः लुङि तङि झलो झलीति सिलोपे रूपम् न माङ्योगइति अडभावः। कीदृशी उखा जघ्रिः जिघ्रति गन्धं गृह्णातीति जघ्रिः आदृगमेति किन्प्रत्ययः अधिष्ठात्र्या देवताया घ्राणम्। तमेवंविधमश्वं देवासः देवाः प्रति-

मात्वाग्निर्ध्वनयीद्धूमगन्धिर्मोखाभ्राजन्त्यभिविक्तजघ्रिः। इष्टंवीतमभिगूर्त्तंवषट्कृतन्तन्देवासःप्रतिगृभ्णन्त्यश्वम् ३७

निक्रमणन्निषदनंविवर्त्तनंयच्चपड्वीशमर्वतः। यच्चपपौयच्चघासिञ्जघाससर्वातातेअपिदेवेष्वस्तु ॥ ३८ ॥

गृभ्णन्ति प्रतिगृह्णन्तु। कीदृशमश्वम् इष्टं प्रयाजैः वीतमाप्रीभिः पर्यग्निकृतम् अभिगूर्तं ये यजामहइत्यागूर्योक्तम् वषट्कृतं वषट्-कारेण संस्कृतम् ॥ ३७ ॥

यत् निक्रमणं नितरां क्रमते यत्र तत् निक्रमणस्थानम् निषदनं नितरां सीदत्यस्मिन्निति निषदनमुपवेशनस्थानम् विवर्तनं विविधं वर्तते यत्र तत् इतस्ततो लुण्ठनस्थानम् सर्वत्राधिकरणे ल्युट् यच्चार्वतोऽश्वस्य पड्वीशम् पदेषु विशति पड्वीशं पादबन्धनम्। क्रियापरा वा निक्रमणादयः शब्दाः आलम्भसमये यानि अश्वस्य निक्रमणादीनि चेष्टितानि। किञ्च यच्च पपौ यज्जलं पीतवान् यच्च घासिमदनीयं तृणादिकं जघास भक्षितवान् घस्लृ अदने लिट् हे अश्व ता तानि सर्वाणि ते तव निक्रमणादीनि देवेषु अस्तु सन्तु। देवार्थस्याश्वस्य तेनादोनामपि निरर्थकत्वं मास्त्वित्यर्थः ॥ ३८ ॥

प्रिया प्रियाणि एतानि वस्तूनि देवेषु आयामयन्ति आगमयन्ति ऋत्विजोऽश्वस्यैतानि देवेष्वेव प्रापयन्तीत्यर्थः। कानीत्यत आह अश्वाय यत् अधीवासमाच्छादकं वासो वस्त्रमुपस्तृणन्ति स्तृञ् आच्छादने क्र्यादिकः तथा या यानि हिरण्यानि सौवर्णशकलानि अस्मै अश्वाय उपस्तृणन्ति। तथा अर्वन्तम् षष्ठ्यर्थे द्वितीया अर्वतोऽश्वस्य सन्दानं शिरोबन्धनं पड्वीशं पादबन्धनम्। एतानि देवेषु प्रापयन्ति। कीदृशानि प्रिया प्रियाणि देवानामिष्टानि ॥ ३९ ॥

यदश्वाय वास उपस्तृणन्त्यधीवासं या हिरण्यान्यस्मै। सन्दानमर्वन्तं पड्वीशं प्रिया देवेष्वायामयन्ति ॥ ३९ ॥

यत्ते सादे महसा शूकृतस्य पार्ष्ण्या वा कशया वा तुतोद। स्रुचेव ता हविषो अध्वरेषु सर्वा ता ते ब्रह्मणा सूदयामि ॥ ४० ॥

चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धोर्वङ्क्रीरश्वस्य स्वधितिः समेति। अच्छिद्रा गात्रा वयुना कृणोत परुष्परुरनुघुष्या विशस्त ॥ ४१

हे अश्व अश्ववारः सादे गमने यत् तव त्वां पार्ष्ण्या पादाधोभागेन कशया वा तुतोद पीडितवान् तुद व्यथने लिट् सदनं सादः घञ् कीदृशस्य तव महसा बलेन शूकृतस्य शूकृतमस्यास्तीति शूकृतः तस्य शब्दानुकरणमेतत् शूकारं कुर्वतः। अध्वरेषु ता सर्वा तानि सर्वाणि ते तव पार्ष्णिकशाताडनानि ब्रह्मणा मन्त्रेणाहं सूदयामि षूद क्षरणे चुरादिः क्षारयामि यज्ञे आहुतित्वेन कल्पयामीत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः हविषः स्रुचेव हविराज्यादिकं यथा स्रुचा जुह्वा सूदयामि तद्वत्। एकं ता पदं पादपूरणाय ॥ ४० ॥

स्वधितिः पशुच्छेदनसाधनोऽसिः अश्वस्य चतुस्त्रिंशत् वङ्क्रीः चतुस्त्रिंशत्सङ्ख्याकान्युभयपार्श्वास्थीनि समेति सम्यगागच्छति छेदनाय। कीदृशस्याश्वस्य वाजिनः वजति गच्छतीति वाजी तस्य वेगवत इत्यर्थः। देवबन्धोः देवानां बन्धुः प्रियस्तस्य देवा बन्धवो यस्येति वा। भावी निर्देशः। अश्वस्य चतुस्त्रिंशद्वङ्क्रयः अजादीनां षड्विंशतिः। अतो हे ऋत्विजो वयुना वयुनेन ज्ञानेनाश्वस्य गात्रा गात्राणि अच्छिद्रा अच्छिद्राणि छिद्रहीनानि यूयं कृणोत कुरुत स्वधितिना छिन्नानि सच्छिद्राणि वर्तन्ते तान्यच्छिद्राणि कुरुत। किञ्च परुः परुः ग्रन्थिर्ना पर्वपरुषीति अमरः नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वम् प्रतिपर्व प्रत्यवयवम् अनुघुष्य इदमिदमिति नाम्ना संशब्द्य यूयं विशस्त विशसनं छेदं कुरुत शसु हिंसायाम् छान्दसः शपो लुक्। कृणोत कृ करणे स्वादिः तप्तनबिति मध्यमबहुवचनस्य तबादेशः ततो गुणः। अनुघुष्य घुषिर् शब्दे क्त्वो ल्यप्॥ ४१॥

एकस्त्वष्टुरश्वस्याविशस्ता द्वा यन्तारा भवतस्तथऋतुः। याते गात्राणामृतुथा कृणोमि ताता पिण्डानां प्रजुहोम्यग्नौ ४२

अश्वस्य विशस्ता विशसनकर्ता एकः ऋतुः। कीदृशस्याश्वस्य त्वष्टुः दीप्तस्य। ऋतूपलक्षितः कालात्मा प्रजापतिरेवाश्वस्य शस्तेत्यर्थः शसिस्तृच्। तथा यन्तारा यन्तारौ नियमकर्तारौ द्वा द्वौ द्यावापृथिव्यभिमानिदेवौ भवतः तयोरेव सर्वेषां नियन्तृत्वादिति भावः। तथा ऋतुः अत्र ऋत्यक इति ह्रस्वप्रकृतिभावौ। एवमश्वस्य विशसितृयन्तृनुक्त्वाध्वर्युः स्वकर्माह हे अश्व ते तव गात्राणां पिण्डानां गात्रसम्बन्धिनां मांसपिण्डानां या यानि अङ्गानि अहं कृणोमि हन्मि छिनद्मि कृञ् वधे स्वादिः ऋतुथा ऋतौ ऋतूपलक्षिते वसन्तादियज्ञकाले ता-ता तानि-तान्यङ्गानि अग्नौ प्रजुहोमि प्रकर्षेण हुतानि करोमि॥ ४२॥

हे अश्व प्रियः वल्लभो भोगायतनत्वात् तवात्मा देहः त्वा त्वां मा तपत् तप्तं दुःखितं मा कार्षीत् तव देहवियोगजनिता व्यथा मा भूदिति विज्ञानात्मानं प्रत्युच्यते। किंभूतं त्वाम् अपियन्तम् अप्येतीत्यपियन् तम् देवलोकं गच्छन्तम् अपिपूर्वादेतेः शतृप्रत्ययः। किञ्च स्वधितिः शस्त्रं ते तव तन्वः तनूः अङ्गानि मा आतिष्ठिपत् मा स्थापयतु सर्वाणि छित्त्वा देवेभ्यो ददात्वित्यर्थः। तिष्ठतेर्ण्यन्तस्य लुङि चङि तिष्ठतेरिदिति इकारे कृते द्वित्वादि। किञ्च शमिता ते तव गात्राणि अङ्गानि अतिहाय त्यक्त्वा शास्त्रोक्तक्रमं त्यक्त्वा असिना शासेन मिथु मिथ्या छिद्रा छिद्राणि अयथाच्छिन्नानि मा कः मा कार्षीत् करोतेर्लुङि मन्त्रे घसह्वरेत्यादिना च्लेर्लुक् गुणे

मा त्वा तपत्प्रिय आत्मापियन्तं मा स्वधितिस्तन्व आ तिष्ठिपत्ते। मा ते गृध्नुरविशस्तातिहाय छिद्रा गात्राण्यसिना मिथू कः ॥४३॥

न वा उ एतन्म्रियसे न रिष्यसि देवाँ२ इदेषि पथिभिः सुगेभिः। हरी ते युञ्जा पृषती अभूतामुपास्थाद्वाजी धुरि रासभस्य ॥४४॥

हल्ङ्याबिति तिपो लोपे विसर्गः। मिथु इति मिथ्यार्थेऽव्ययम् संहितायां दीर्घः। कीदृशः शमिता गृध्नुः गृध्यतीति गृध्नुः लुब्धः केवलं मांसग्रहणेच्छुः अत एवाविशस्ता न विशेषेण शसति हिनस्ति अविशस्ता विशसने अकुशलः अत एवान्यथा मा छिदत् सम्यगवदानानि करोत्वित्यर्थः ॥ ४३ ॥

वै एवार्थे उ अवधारणे हे अश्व त्वमेतन्नैव म्रियसे इतराश्ववन्मृतो न भवसि देवत्वप्राप्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् अत एव न रिष्यसि हिंस्यसे व्यर्थहिंसाया अभावात् रिषेर्न्यर्थके परस्मैपदमार्षम्। ननु प्रत्यक्षत्वे मरणमङ्गनाशश्च दृश्यते तर्हि कथमेवमुच्यते तत्राह

सुष्ठु गम्यते यत्र ते सुगाः तैः सुगेभिः सुगैः साधुगमनैः पथिभिर्मार्गैः देवयानरूपैः देवान् इत् एषि देवानेव गच्छसि अथो युक्ता मदुक्तिः। कथं देवान्प्रति गमनम् तत्राह हे अश्व ते तव हरी इन्द्राश्वौ युञ्जा युञ्जौ रथे युक्तौ अभूतां भविष्यतः आशंसायां भूतवच्चेति भूतकालप्रयोगो भविष्यदर्थे। हरीइन्द्रस्येति यास्कः[१]। तथा पृषती मरुतां वाहनभूते तव युञ्जौ अभूताम् पृषत्यो मरुतामिति[२] यास्कः। युङ्क्तस्ते युञ्जौ ऋत्विग्दधृगित्यादिना क्विन् क्विन्प्रत्ययस्य कुरिति कुत्वम् युजेरसमासे इति नुम् सुपां सुलुगिति विभक्तेरात्वम्। किं च रासभस्याश्विवाहनस्य धुरि अश्विवाहनस्थाने वाजी कश्चिदश्वः उपास्थात् उपस्थास्यति। देवत्वं प्राप्तस्य तव वहनाय इन्द्रादयो निजवाहनानि प्रेषयिष्यन्तीति भावः यद्वा तत्तद्देवभावं प्राप्तं त्वां तानि-तानि वाहनानि वक्ष्यन्तीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ १—निघ० १,१५,१।

सुगव्यन्नो वाजी स्वश्व्यम्पुꣳसः पुत्राँ२॥ उत विश्वापुषꣳ रयिम्। अनागास्त्वन्नो अदितिः कृणोतु क्षत्रन्नो अश्वो वनताꣳ हविष्मान् ॥ ४५ ॥

इदानीं याच्ञा क्रियते। वाजी देवत्वं प्राप्तोऽश्वः नोऽस्माकं सुगव्यं शोभनं गोसमूहं कृणोतु करोतु गवां समूहो गव्यम् खलगोरथादिति यत् प्रत्ययः शोभनं गव्यं सुगव्यम्। तथा स्वश्व्यं कृणोतु अश्वानां समूहः अश्व्यम् केशाश्वेति विकल्पात् पक्षे यत् शोभनमश्व्यं स्वश्व्यम्। तथा पुंसः पुत्रान्करोतु पुत्रशब्दोऽपत्यवाचक इति पुंस इति विशेषणम्। यद्वा पुंसः पुरुषार्थसाधकान् पुत्रान्करोतु। उतापि च रयिं धनं करोतु कीदृशं रयिं विश्वपुषम् पुष्णाति पुषः इगुपधेति कप्रत्ययः विश्वस्य सर्वस्य पुषस्तम् सर्वजनपोषणसमर्थं

धनं करोत्वित्यर्थः संहितायां विश्वशब्दस्य दीर्घः। किञ्च नोऽस्माकमनागस्त्वं करोतु नास्ति आगः अपराधः पापरूपो यस्य सोऽनागाः तस्य भावोऽनागस्त्वम् दीर्घश्छान्दसः निष्पापत्वं करोतु पापसद्भावे उक्तफलाप्राप्तेः। किञ्च अश्वो नोऽस्माकं चत्रं चतत्राणं बलं पराभवाद्रक्षणं वा करोतु। कीदृशोऽश्वः अदितिः नास्ति दितिः खण्डनं दैन्यं वा यस्य सः। हविष्मान् हविरस्यास्ति हविष्मान् तदस्यास्तीति मतुप् हविर्भूतावयवः यद्वा देवत्वाप्त्या हविष्मान्। ईदृशोऽश्वो नः चत्रं वनतां करोतु वनतिः करोत्विव्यर्थः॥ ४५ ॥

का॰ इमा नु कमिति च द्विपदाः॥ अयस्मयपात्रे णाश्वलोहितहोमानन्तरमिमा नु कमित्याद्याः षट् द्विपदाः जुहोति। कण्डि-

इमानुकम्भुवनासीषधामेन्द्रश्चविश्वेचदेवाः। आदित्यैरिन्द्रःसगणोमरुद्भिरस्मभ्यम्भेषजाकरत्।

यज्ञञ्चनस्तन्वञ्चप्रजाञ्चादित्यैरिन्द्रःसहसीषधाति॥ ४६ ॥

काद्वयस्य षडर्धानि सन्ति तैः षडाहुतीर्जुहोतीति सूत्रार्थः॥ द्विपदाश्छन्दस्का विश्वदेवदेवत्या आप्त्यपुत्रभुवनदृष्टास्तिस्र ऋचः। नु कम् एतौ निपातौ पादपूरणौ इमा इमानि भुवना भुवनानि भूतजातानि वयं सीषधाम साधयामः वशीकुर्म इत्यर्थः साधयतेर्लुङि उत्तमबहुवचने रूपम् अडभाव आर्षः। किञ्च इन्द्रः इदि परमैश्वर्ये ऐश्वर्यवान् सगणो निजगणैः परिवारैः सहित इन्द्रो देवेशो विश्वे देवाश्च आदित्यैः द्वादशभिः मरुद्भिः एकोनपञ्चाशत्सङ्ख्यैश्च सहिताः अस्मभ्यं भेषजा भेषजानि औषधानि हितानि करत् कुर्वन्तु सर्वे देवा अस्माकं हितकारिणो भवन्त्वित्यर्थः। किञ्च इन्द्रः आदित्यैः सह नोऽस्माकं यज्ञमश्वमेधं तन्वं शरीरं प्रजां पुत्रादिकां च सीषधाति साधयतु वशीकरोत्वित्यर्थः नीरोगाः सपुत्रा वयं यज्ञं सम्यक् कुर्म इति भावः॥ ४६ ॥ १—२०,८,१२।

तिस्रो द्विपदा व्याख्याता: (३,२५—२६) ॥ समिद्धो अञ्जन् (२९,१) आश्वमेधिकोऽध्याय इति वचनादत्र हौत्रे तन्मन्त्राणां विनि॰योग: ॥ समाप्तोऽश्वमेध: सप्तविंशत्युत्तरवर्षसाध्य: ॥ ४७ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोरमे। अध्याय: पञ्चविंशोऽयमश्वमेधगतोऽगमत् ॥ २५ ॥

अग्ने॒ त्वन्नो॒ अन्त॑मऽउ॒त त्रा॒ता शि॒वो भ॑वा वरू॒थ्य॑: । वसु॑र॒ग्निर्वसु॑श्रवा॒ अच्छा॑ नक्षि द्यु॒मत्त॑मꣳ र॒यिन्दा॑: ।

तन्त्वा॑ शोचिष्ठ दीदिव॒: सु॒म्नाय॑ नू॒नमी॑महे॒ सखि॑भ्य: ॥ ४७ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां पञ्चविंशोऽध्याय: ॥ २५ ॥

अ॒ग्निश्च॑ पृथि॒वी च॒ सन्न॑ते॒ ते मे॒ सन्न॑मताम॒दो वा॒युश्चा॒न्तरि॑क्षञ्च॒ सन्न॑ते॒ ते मे॒ सन्न॑मताम॒द आ॑दि॒त्यश्च॒ द्यौश्च॒ सन्न॑ते॒ ते मे॒

इषे त्वेत्यारभ्य दर्शपौर्णमासपितृयज्ञाग्निहोत्रोपस्थानपशुचातुर्मास्याग्निष्टोमवाजपेयराजसूयाग्निसौत्रामण्यश्वमेधसम्बद्धा मन्त्रा व्याख्याता: । इदानीं खिलान्युच्यन्ते क्वचिद्विनियोगानुक्ते: । तेषां विवस्वानृषिरन्यस्यानुक्ते: आदित्यानीमानि यजूंषि व्याख्यायन्त इति श्रुति: याज्ञवल्क्यो वा याज्ञवल्क्येन व्याख्यायन्तइति[1] श्रुति: ॥ अग्निश्च । सप्त लिङ्गोक्तानि यजूंषि । चतस्र ऋग्गायत्र्य: । सप्त संसद:

१२

१—बृह० ५,५,३३ ।

आसुर्यनुष्टुप्। सकामान् प्राजापत्यानुष्टुप्। यथेमाम् ब्राह्मी गायत्री ॥ अग्निश्च पृथिवी च सन्नते सन्नमनं सन्नतम् आनुकूल्येन प्रवृत्तिः अग्निपृथिव्यौ भोगाय सङ्गते अतो ब्रवीमि ते अग्निपृथिव्यौ मे ममादः अमुकं सन्नमताम् सन्नमयतां वशवर्तिनं कुरुतामित्यर्थः। अद इति पुरुषादेर्नाम द्वितीयान्तं प्रयोज्यम्। छन्दस्युभयथेति शपोऽप्यार्धधातुकत्वात्सेरनिटीति णिचो लोपः सन्नमतामित्यत्र। एवमुक्तेष्वपि मन्त्रेषु योज्यम्। वायुरन्तरिक्षं च सन्नते ते ममामुकं सन्नमयताम्। आदित्यः द्यौश्च सन्नते ते म०। आपश्च वरुणश्च सन्नते ते म०। परमात्मानं प्रत्युच्यते हे स्वामिन् यस्य तव सप्त संसदः संसदनानि अधिष्ठानानि अग्निवाय्वन्तरिक्षादित्यद्युलोकाम्बुवरुणाख्यानि

सन्नमतामदआपश्चवरुणश्चसन्नतेतेमेसन्नमतामदःसप्तसꣳसदोअष्टमीभूतसाधनीसकामाँ२॥ अध्वनस्कुरु

सञ्ज्ञानमस्तुमेमुना ॥ १ ॥

तत्राष्टमी भूतसाधनी पृथ्वी भूतानि साधयति उत्पादयति भूतसाधनी भूमिं विना भूतोत्पत्तेरभावात् अतः सर्वाधिष्ठानभूतस्त्वमध्वनो मार्गान् सकामान्कुरु येषु मार्गेषु मया गम्यते तत्रास्माकं कामप्राप्तिरस्त्वित्यर्थः। किञ्च मे ममामुना देवदत्तादिना सञ्ज्ञानं सङ्गतं ज्ञानमस्तु दृष्टेन मम प्रीतिरस्तु ॥ विज्ञानात्मा वोच्यते यस्य तव सप्त संसदः पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि मनो बुद्धीश्चेति सप्तायतनानि अष्टमी भूतसाधनी भूतानि साधयति वशीकरोति भूतसाधनी वाक् स त्वं नोऽस्माकमध्वनः सकामान्कुरु अमुना सह मे सञ्ज्ञानं सङ्गतमस्तु ॥ १ ॥

इमां कल्याणीमनुद्वेगकरीं वाचमहं यथा यतः आवदानि सर्वतो ब्रवीमि दीयतां भुज्यतामिति सर्वेभ्यो वच्मि। केभ्यस्तदाह ब्रह्मराजन्याभ्यां ब्राह्मणाय राजन्याय क्षत्रियाय च शूद्राय अर्याय वैश्याय स्वायात्मीयाय अरणाय पराय अरणोऽपगतोदकः शत्रुः नास्ति रणः शब्दो येन सह वाक्सम्बन्धरहितः शत्रुरिति वा॥ प्रियो देवानाम् मध्येऽवसानरहितानुष्टुप् लौगाक्षिदृष्टा। यथेति पूर्वोक्तेरत्र तथाशब्दोऽध्याहार्यः यतोऽहं ब्राह्मणादिभ्यः कल्याणीं वाचं वदामि तथा ततोऽहं देवानां प्रियः भूयासम् इह संसारे दक्षि-

यथेमां वाचं कल्याणीमावदानि जनेभ्यः। ब्रह्मराजन्याभ्याᳯं शूद्राय चार्याय च स्वाय चारणाय।

प्रियो देवानां दक्षिणायै दातुरिह भूयासमयं मे कामः समृध्यतामुप मादो नमतु॥ २॥

बृहस्पते अति यदर्यो अर्हाद्द्युमद्विभाति क्रतुमज्जनेषु। यद्दीदयच्छवस ऋतप्रजात तदस्मासु द्रविणं धेहि

णायै दक्षिणायाः दातुश्च प्रियः भूयासम् देवा दक्षिणादातारश्च मयि प्रीतिं कुर्वन्त्वित्यर्थः। किञ्च मे ममायं कामः समृध्यतां सफलो भवतु अयमिति नामनिर्देशः धनपुत्रादिलाभकामो मे सम्पद्यतामित्यर्थः। किञ्च अदो मा मामुपनमतु अद इति इष्टनामग्रहणम् देवदत्तादिर्मां प्रीणयतु॥ २॥

ब्रह्मदेवत्या त्रिष्टुप् गृत्समददृष्टा बृहस्पतिसवे बार्हस्पत्यग्रहणेऽस्याः सोपयामाया विनियोगः। ऋतात् सत्यात् ब्रह्मणः सकाशात् प्रजातं प्रकृष्टं जातं जन्म यस्य ऋतप्रजातः हे ऋतप्रजात हे बृहस्पते बृहतां वेदानां पते पालक चित्रं नानाविधं तत् द्रविणमस्मासु

यजमानेषु धेहि धारय स्थापय देहीत्यर्थः। तत्किम् अर्यः स्वामी यद्धनमर्हात् अर्हति पूजयति लेटोऽडाटाविति आडागमः अर्यः स्वामिवैश्ययोरिति अर्यशब्दः स्वामिन्यन्तोदात्तः वैश्ये आद्युदात्तः ईश्वरयोग्यं धनं देहीत्यर्थः। यद्धनं जनेषु लोकेषु विभाति विविधं शोभते। कीदृशं धनं द्युमत् द्योः कान्तिरस्यास्ति द्युमत् दिवउच्चेति उकारः। क्रतुमत् क्रतवो यज्ञा क्रियन्ते येन तत् येन यज्ञाः क्रियन्ते तादृशं धनं देहीत्यर्थः। यत् धनं शवसा बलेन दीदयत् दापयति प्रापयति वा धनान्तरम् तद्धनं देहीत्यर्थः दय दानगति-

चित्रम्। उपयामगृहीतोसिबृहस्पतयेत्वा। एषतेयोनिर्बृहस्पतयेत्वा॥ ३॥

इन्द्रगोमन्निहायाहिपिबासोमꣳशतक्रतो। विद्यद्भिर्ग्रावभिःसुतम्। उपयामगृहीतोसीन्द्रायत्वागोमते।
एषतेयोनिरिन्द्रायत्वागोमते॥ ४॥

हिंसादानेषु अस्मात्सिजन्तात्लुङि रूपम् अडभाव आर्षः॥ उपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि बृहस्पतयेऽर्थाय त्वा गृह्णामि। स्थापयति एष ते योनिः स्थानम् बृहस्पतये त्वां सादयामि॥ ३॥

हे इन्द्रदेवत्ये गायत्री रम्याक्षिदृष्टे गोसवे यज्ञे ग्रहग्रहणे नियुक्ते सोपयामि। शतं क्रतवः कर्माणि यस्य स शतक्रतुः हे शत-क्रतो हे इन्द्र हे गोमन् गावो धेनवः स्तुतयः किरणा वा विद्यन्ते यस्य स गोमान् त्वमिह यज्ञे आयाहि आगच्छ सोमं च पिब द्रावोत-

स्तिङ इति दीर्घः। कीदृशं सोमं ग्रावभिः सुतमश्मभिरभिषुतम् कीदृशैर्ग्रावभिः विद्यद्भिः विशेषेण द्यन्ति खण्डयन्ति ते विद्यन्तः तैः दो अवखण्डने दिवादित्वाच्छन् शतरि ओतः श्यनीति ओकारलोपः ॥ उपया॰ गोमते इन्द्राय त्वां गृह्णामि। सादयति एष ते॰ ।४।

वृत्रं दैत्यं हन्ति वृत्रहा शतं क्रतवो मखा यस्य स शतक्रतुः। हे वृत्रहन् हे शतक्रतो हे इन्द्र त्वमायाहि आगच्छ सोमं च पिब

इन्द्रायाहि वृत्रहन्पिबा सोमꣳशतक्रतो। गोमद्भिर्ग्रावभिः सुतम्। उपयामगृहीतोसीन्द्राय त्वा गोमते।

एषतेयोनिरिन्द्राय त्वा गोमते ॥ ५ ॥

ऋतावानं वैश्वानरमृतस्य ज्योतिषस्पतिम्। अजस्रं घर्ममीमहे। उपयामगृहीतोसि वैश्वानराय त्वा।

एषतेयोनिर्वैश्वानराय त्वा ॥ ६ ॥

कीदृशं सोमं ग्रावभिः सुतम् कीदृशैर्ग्रावभिः गोमद्भिः गौः स्तुतिर्विद्यते येषां ते गोमन्तस्तैः ॥ उप॰ एष ते॰ व्याख्याते । ५ ॥

तिस्रो वैश्वानरीयाः पुरोऽनुवाक्याः। आद्या गायत्री प्रादुराक्षिदृष्टा। वयं वैश्वानरमीमहे याचामः यज्ञसमाप्तिमिति शेषः ईमहे याचनाकर्मसु पठितः। कीदृशं वैश्वानरम् ऋतवानम् ऋतं सत्यं यज्ञो जलं वास्यास्ति ऋतवा तम् छन्दसीवनिपौ वाच्याविति

अस्त्यर्थे वन्प्रत्ययः संहितायामृतस्य दीर्घः। ऋतस्य सत्यस्याविनाशिनो ज्योतिषः तेजसः पतिं पालकम् तेजोऽधिष्ठानमित्यर्थः। अजस्रं न जस्यति नश्यति अजस्रस्तमनुपक्षीणम् जसु हिंसायाम् नमिकम्पीति रप्रत्ययः। घर्मं घृ क्षरणदीप्त्योः जिघर्ति क्षरति जलं घर्मस्तम् दीप्तं वा॥ उपया० वैश्वानराय त्वां गृह्णामि। एष ते० सादयामि॥ ६॥

वैश्वानरस्यसुमतौस्यामराजाहिकम्भुवनानामभिश्रीः। इतोजातोविश्वमिदंविचष्टेवैश्वानरोयततेसूर्येण।

उपयामगृहीतोसिवैश्वानरायत्वैषतेयोनिर्वैश्वानरायत्वा॥ ७॥

वैश्वानरोनऊतयआप्रयातुपरावतः। अग्निरुक्थेनवाहसा। उपयामगृहीतोसिवैश्वानरायत्वैषतेयो

निर्वैश्वानरायत्वा॥ ८॥

त्रिष्टुप्कुत्सदृष्टा। वैश्वानरस्य सुमतौ शोभनबुद्धौ वयं स्याम भवेम। कं निपातः पादपूरणः हि यस्मादितोवैश्वानरः इतोऽरणितो जातः उत्पन्नः सन् इदं विश्वं सर्वं विचष्टे कर्मानुरूपं पश्यति सूर्येण सह यतते स्पर्द्धते च सूर्यसमतेजा इत्यर्थः। कीदृशोऽग्निः राजा राजते दीप्यते राजा। भुवनानां भूतजातानामभिश्रीः आश्रयणीयः अभि समन्तात् श्रीयते सेव्यतेऽभिश्रीः कर्मणि क्विप्। उप० एष ते उक्तो॥ ७॥

गायत्री। नोऽस्माकमूतयेऽवनाय परावतः दूरदेशाद्वैश्वानरः आ प्रयातु आगच्छतु केन वाहसा वाहनभूतेन उक्थेन स्तोमेन वाहिष्ठो वाहनानां स्तोमो दूतो हुतं नरा इति श्रुत्यन्तरे स्तोमस्य वाहनत्वमुक्तम्। उप० एष० उक्तौ ॥ ८॥

अग्निदेवत्या गायत्री वसिष्ठभरद्वाजदृष्टा पुरोरुक्। महागयः स्तुतिर्यस्य स महागयो महागृहरूपो वा तमग्निं वयमीमहे

अग्निर्ऋषिःपवमानःपाञ्चजन्यःपुरोहितः। तमीमहेमहागयम्। उपयामगृहीतोस्यग्नयेत्वावर्चसे।

एषतेयोनिरग्नयेत्वावर्चसे॥ ९॥

महाँ २॥ इन्द्रोवज्रहस्तःषोडशीशर्मयच्छतु। हन्तुपाप्मानंयोस्मान्द्वेष्टि। उपयामगृहीतोसिमहेन्द्रायत्वा।

एषतेयोनिर्महेन्द्रायत्वा॥ १०॥

याचमयाः। तं कं योऽग्निर्ऋषिः मन्त्रद्रष्टा। पवमानः पव गतौ पवतइतस्ततो गच्छति पवमानः यद्वा पूङ् शोधने पवते शोधयति पवमानः। पाञ्चजन्यः पञ्चजनेभ्यो हितः विप्रादयश्चत्वारो वर्णा निषादश्चेति पञ्चजनास्तेषां यज्ञाधिकारात् पुरोहितः पुरोऽग्रे हितः स्थापितः दधातेर्निष्ठा॥ उप० वर्चसे तेजोरूपायाग्नये त्वां गृह्णामि। एष०॥ ९॥

महेन्द्रदेवत्या गायत्री वसिष्ठकृता। पुरोरुक्। इन्द्रः शर्म सुखं यच्छतु ददातु योऽस्मान्द्वेष्टि तं च पाप्मानं पापिष्ठं हन्तु नाशयतु यद्वाऽस्मद्द्वेष्टारं पाप्मानं च पापं ब्रह्महत्यादिकं हन्तु अस्त्री पङ्कं पुमान्पाप्मेत्यमरः। कीदृश इन्द्रः महान् श्रेष्ठः। वज्रहस्तः वज्रं हस्ते यस्य सः। षोड़शी पञ्च प्राणा दशेन्द्रियाणि मनश्चेति षोड़शपदार्था लिङ्गशरीररूपा यस्य स षोड़शी आत्मरूपइत्यर्थः॥ उप० शष० उक्तो ॥ १० ॥

इन्द्रदेवत्या पथ्या बृहती नोधागोतमदृष्टा स्वाध्यायादिषु नियुक्ता। आदित्ययाज्ञवल्क्ययोरार्षमाध्यायात्। हे यजमानाः तमिन्द्रं

तं वो॑ द॒स्ममृ॑ती॒षहं॒ वसो॑र्मन्दा॒नमन्ध॑सः। अ॒भि व॒त्सं न स्वस॑रेषु धे॒नव॒ इन्द्रं॑ गी॒र्भिर्न॑वामहे ॥ ११ ॥

यद्वाहि॑ष्ठं॒ तद॒ग्नये॑ बृ॒हद॑र्च विभावसो। महि॑षीव॒ त्वद्र॒यिस्त्वद्वाजा॒ उदी॑रते ॥ १२ ॥

वयं गीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः अभिनवामहे सम्यक् स्तुमहे णु स्तुतौ व्यत्ययेन शप्। किम्भूतमग्निं वो युष्माकं दस्मं दर्शनीयम् दस दर्शने म-प्रत्ययः। ऋतीषहम् ऋ गतौ क्तिन् प्रत्ययः ऋत्या गत्या सहतेऽभिभवति शब्रूनिति ऋतिषट् तम् पूर्वपदाच्चेति षत्वम् संहितायां दीर्घः। वसोः वासयितुः स्थितिहेतुभूतस्यान्धसोऽन्नस्य षष्ठी तृतीयार्थे अन्नेन मन्दानं मोदमानम् मदि स्वप्ने जाड्ये मोदे स्तुतौ गताविति धातोः शानच्प्रत्ययेन शपो लुक्। दृष्टान्तमाह वत्सं न नकार इवार्थः स्वसरेषु स्वेनैवात्मनैव सरन्ति प्रसरन्ति किरणा येषु ते स्वसरा दिवसाः तेषु यथा धेनवो नवप्रसूता गावो वत्सं नुवन्ति स्तुवन्ति शब्दैराह्वयन्तीत्यर्थः। तद्वदिन्द्रं स्तुमः ॥ ११ ॥

अग्निदेवत्यानुष्टुबवत्सदृष्टा। हे उद्गातः अग्नये अग्न्यर्थं तत् बृहत्साम अर्च गाय बृहत्साम्नो गानं कुरु तत्किम् यत् वाहिष्ठम् वाहयति प्रापयति इष्टमिति वाहयितृ वहेर्ण्यन्तात्तृच् अत्यन्तं वाहयितृ वाहिष्ठम् अतिशायने तमबिष्ठनाविति अनुवृत्तौ तुश्छन्दसीति इष्ठनि परे तुरिष्ठेमेयःस्विति च तृचो लोपे वाहिष्ठमिति रूपम्। किञ्च सामगानेन प्रत्यक्षमग्निं ब्रूहि किम् हे विभावसो विभा कान्तिरेव वसु धनं यस्य स विभावसुः हे अग्ने रयिः धनं वाजा अन्नानि च त्वत् त्वत्तः सकाशात् उदीरते उद्गच्छन्ति ईर गतौ कम्पे च लट् शपो लुक् अदभ्यस्तात्। तत्र दृष्टान्तः महिषीव यथा महिषी प्रथमपरिणीता स्त्री गृहात् भोगार्थं पतिं प्रति उदीर्ते उद्गच्छति। एकं त्वत्पदं पादपूरणम् रयिः त्वदुदीर्ते इति वा ॥ १२ ॥

एह्यू षु ब्रवाणि तेऽग्न इत्थेतरा गिरः। एभिर्वर्धास इन्दुभिः ॥ १३ ॥

ऋतवस्ते यज्ञं वितन्वन्तु मासा रक्षन्तु ते हविः। संवत्सरस्ते यज्ञं दधातु नः प्रजां च परि पातु नः ॥ १४ ॥

अग्निदेवत्या गायत्री भरद्वाजदृष्टा हे अग्ने त्वमेहि आगच्छ उ पादपूरणः सुञि चेति संहितायामुकारस्य दीर्घः। इत्था इत्थमनेन प्रकारेण न इतराः अन्याः गिरो वाणीः स्तुतिलक्षणाः ते तव सु ब्रवाणि सुतरां वदानि ब्रूञो लोट् किञ्च एभिरिन्दुभिः सोमैः वर्धासे वर्धस्व लेटोऽडाटौ ॥ १३ ॥

अग्निदेवत्या बृहती ९.८.११.८. वर्णपादा विषमपादा नवकाष्टकैकादशाष्टिनी विषमपादेति वचनात्। हे अग्ने ऋतवः ऋतूपलक्षिताः कालविशेषाः ते तव यज्ञं वितन्वन्तु विस्तारयन्तु। मासाः चैत्राद्यधिष्ठातारो देवास्ते तव हविः पुरोडाशादिकं रक्षन्तु

पान्तु । संवत्सरस्तदधिष्ठाता देवः ते तुभ्यं त्वदर्थं नोऽस्माकं यज्ञं दधातु पुष्णातु नोऽस्माकं प्रजां पुत्रादिकां च परिपातु रक्षतु संवत्सर एव ॥ १४ ॥

सोमदेवत्या गायत्री वत्सदृष्टा । गिरीणां पर्वतानामुपह्वरे निकटे नदीनां गङ्गादीनां च सङ्गमे विप्रो मेधावी सोमः अजायत उत्पन्नः जनेर्लङ् कया धिया बुद्ध्या विप्रादयो मया यज्ञं करिष्यन्तीति विचार्येत्यर्थः ॥ १५ ॥

सोमदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्य आमहीयवदृष्टाः । हे सोम ते तव अन्धसोऽन्नाद्रसरूपात् जातमुत्पन्नं होमतो जातमपूर्वम् उच्चा उच्चं

उपह्वरेगिरीणाᳫं सङ्गमेचनदीनाम् । धियाविप्रोअजायत ॥ १५ ॥

उच्चातेजातमन्धसोदिविषद्भूम्यादंदे । उग्रᳫं शर्ममहिश्रवः ॥ १६ ॥

सनइन्द्राययज्यवेवरुणायमरुद्भ्यः । वरिवोवित्परिस्रव ॥ १७

गतं दिवि स्वर्गे सत् विद्यमानं भूमिः आददे गृह्णाति भूमिशब्दस्य विसर्गलोपे सन्धिश्छान्दसः । किन्तत् द्युलोकस्थं भूमिर्गृह्णाति तदाह । उग्रमुत्कृष्टं शर्म सुखं गृहपुत्रादिजन्यं महि महत् श्रवः कीर्तिर्धनं वा ॥ अनेन मन्त्रेण पञ्चाहुतिपरिणाम उक्तः । स यथा । हुताहुतिरादौ दिवि गच्छति ततोऽन्तरिक्षे जलरूपेण ततो भूमावन्नरूपेण ततो नरे रेतोरूपेण ततो योनौ नररूपेणागत्य तं नरं धनयशोभ्यां सुखिनं करोतीति भावः ॥ १६ ॥

हे सोम स त्वं नोऽस्माकं परिस्रव चर रक्षको भूवाहुतिवमेहो ह्यर्थः किमर्थमिन्द्राय वरुणाय मरुद्भ्यश्च इन्द्रादीनां तृप्तये परिस्रवेत्यर्थः। कीदृशायेन्द्राय यज्यवे यष्टुं योग्यो यज्युस्तस्मै यष्टव्याय इदं त्रयाणां विशेषणम् यज्युभ्य इति मरुताम्। कीदृशस्त्वं वरिवोवित् वरिवो धनं वेत्ति जानाति विन्दति लभते वा वरिवोवित् धनस्य ज्ञाता प्रापकश्च ॥ १७ ॥

अर्थः ईश्वरः सोमः एना एनानि विश्वानि सर्वाणि मानुषाणां नराणां द्युम्नानि धनानि यशांसि वा आ नयत्विति शेषः अस्मभ्यं ददात्वित्यर्थः तानि सोमदत्तानि द्युम्नानि वयं वनामहे वन सम्भक्तिशब्दयोः लट् सम्भजामहे। कीदृशा वयं सिषासन्तः षनु दाने

एनाविश्वान्यर्यआद्युम्नानिमानुषाणाम्। सिषासन्तोवनामहे ॥ १८ ॥

अनुवीरैरनुपुष्यास्मगोभिरन्वश्वैरनुसर्वेणपुष्टैः। अनुद्विपदानुचतुष्पदावयन्देवानोयज्ञमृतुथानयन्तु ॥ १९ ॥

सनितुं दातुमिच्छन्ति सिषासन्ति ते सिषासन्तः सनेर्धातोः सन्नन्ताच्छतृप्रत्ययः जनसनखनां सञ्झलोरिति आत्वम् सन्यत इति अभ्यासेकारः दानं कुर्वाणा धनभाजः स्यामेत्यर्थः ॥ १८ ॥

आशीरियं देवदेवत्या त्रिष्टुप् मुद्गलदृष्टा। वयं वीरैः पुत्रैः अनुपुष्यास्म पुष्टा भवेम पुषेराशीर्लिङि उत्तमबहुवचनम् गोभिर्धेनुभिः अनुपुष्यास्म उपसर्गावृत्त्या क्रियावृत्तिः अश्वैरनु पुष्यास्म सर्वेणान्येनापि कामेन पुष्यास्म पुष्टैः सर्वपदार्थैर्गृहादिभिः पुष्यास्म। द्वौ पादौ यस्येति द्विपात् तेन द्विपदा मनुष्येण दासादिना चतुष्पदा गजादिना च पुष्यास्म पादोऽन्यतरस्यामिति अन्तलोपः पादः पदिति पदादेशः। किञ्च ऋतुथा ऋतावृतौ काले-काले देवा नोऽस्माकं यज्ञं नयन्तु प्रापयन्तु प्राप्नुवन्तु ॥ १९ ॥

अग्निदेवत्या गायत्री मेधातिथिदृष्टा। इतः पञ्च ऋचोऽग्निष्टोमे नेष्टुर्याज्याः आद्या प्रातःसवने नेष्ट्चमसयागे याज्य, अग्ने देवानां पत्नीः इह यज्ञे त्वमुपावह आगमय कीदृशीः पत्नीः उशतीः हविः कामयमानाः वशेः शतन्तात् उगित इति ङीप्। किञ्च सोमपीतये सोमपानाय त्वष्टारं देवं चोपावह ॥२०॥

हे ऋतुदेवते गायत्री मेधातिथिदृष्टे ऋतुयागे नेष्टुर्याज्ये। ग्नाः पत्नीऽस्य सन्तीति ग्नावा तदस्यास्तीति मतुप्। मादुपधाया

अग्नेपत्नीरिहावहदेवानामुशतीरुप। त्वष्टारꣳसोमपीतये ॥ २० ॥

अभियज्ञङ्गृणीहिनोग्नावोनेष्टःपिबऋतुना। त्वꣳहिरत्नधाअसि ॥ २१ ॥

द्रविणोदाःपिपीषतिजुहोतप्रचतिष्ठत। नेष्ट्रादृतुभिरिष्यत ॥ २२ ॥

इति वत्वम् तस्य सम्बोधनं हे ग्नावः पत्नीवन् हे नेष्टः नोऽस्माकं यज्ञमभिगृणीहि स्तुहि गॄ शब्दे क्र्यादित्वात् श्ना ई हल्यघोरिति तस्येकारः प्वादीनां ह्रस्व इति धातोर्ह्रस्वः। किञ्च ऋतुना देवेन सह पिब सोममिति शेषः। हि यस्मात् त्वं रत्नधा असि रत्नानि दधाति ददाति रत्नधाः रमणीयधनानां दातासि ॥ २१ ॥

द्रविणस्शब्दः सान्तो धनवाची द्रविणो धनं ददाति द्रविणोदाः धनदाताग्निः पिपीषति पातुमिच्छति सोममिति शेषः पीङ्

पानेऽस्माद्दैवादिकात्स्यन्प्रत्ययः। अतो हे ऋत्विजः यूयं जुहोत जुहुत प्रतितिष्ठत च तप्तनविति तबादेशः कर्मसमृद्युक्ता भवतेत्यर्थः। किञ्च नेष्टुरिदं नेष्ट्रम् वृद्ध्यभाव आर्षः नेष्टुर्धिष्ण्यात् ऋतुभि देवैः सह इष्यत सोमं प्रतिगच्छत इष गतौ दिवादित्वात् श्यन् लोट्॥ २३॥

इन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप् विश्वामित्रदृष्टा। माध्यन्दिने सवने नेष्टचमसयागे याज्या। हे इन्द्र तव अयं सोमोऽस्ति अतः अर्वाङ् अस्मदभिमुखः त्वमेहि आगच्छ शश्वत्तमं सर्वकालमस्य पाहि कर्मणि षष्ठी इमं सोमं रक्ष पा रक्षणे लोट्। कीदृशः त्वं सुमनाः शोभनं

तवायंसोमस्त्वमेह्यर्वाङ्शश्वत्तमꣳसुमनाअस्यपाहि। अस्मिन्यज्ञेबर्हिष्यानिषद्यादधिष्वेमञ्जठरइन्दुमिन्द्र॥२३।

अमेवनःसुहवाआहिगन्तननिबर्हिषिसदतनारणिष्टन। अथामदस्वजुजुषाणोअन्धसस्त्वष्टर्देवेभिर्जनिभिःसुमद्गणः

मनो यस्य सः प्रसन्नचित्तः। किञ्च अस्मिन्यज्ञे बर्हिषि आस्तृतदर्भेषु निषद्य उपविश्य इममिन्दुं सोमं जठरे उदरे दधिष्व धारय धि धारणे तुदादिः व्यत्ययेन शपः श्लुस्तङ्च अभ्यासेकारस्याकार आर्षः॥ २३॥

त्वष्टृदेवत्या जगती गृत्समददृष्टा। तृतीयसवने नेष्टृचमसयागे याज्या। देवपत्न्यः प्रार्थ्यन्ते। अमाशब्दो गृहवाचकः अमेव स्वगृहमिव नोऽस्माकं यज्ञगृहाणि हे देवपत्न्यो यूयमागन्तन आगच्छत गमेः शपो लुक् लोटि मध्यमबहुवचने। हि पादपूरणः बर्हिषि दर्भे निसदतन निषीदत उपविशत सद्लृ गतौ रणिष्टन रण शब्दे अस्य लङि रूपम् अडागमाभावः परस्परं वार्त्तां कुरुतेत्यर्थः

ताततनेति सर्वत्र तनविच्यादेशः। कीदृश्यो यूयं सुह्वाः शोभनः सुकरो हव आह्वानं यासां ताः। एवं देवपत्नीरुक्त्वाथ त्वष्टारमाह हे त्वष्टः त्वमथानन्तरं देवपत्नीष्वागतासु मदस्व मोदस्व हृष्यस्वेत्यर्थः। कीदृशस्त्वम् अन्धसः अन्धः हविर्लक्षणमन्नं जुजुषाणः सेवमानः जुषी प्रीतिसेवनयोः व्यत्ययेन शानचि शपः श्लुः। अन्धसः इति कर्मणि षष्ठी। देवेभिः देवैः जनिभिः देवपत्नीभिश्च सुमद्गणः सुष्ठु माद्यन्ति हृष्यन्ति सुमदः मदेः क्विप् सुमदः सन्तुष्टा गणा देवाः स्त्रीगणाश्च यस्य स सुमद्गणः। जनयन्ति जनयो नार्यः ॥ २४॥

स्वादिष्ठयामदिष्ठयापवस्वसोमधारया। इन्द्रायपातवेसुतः ॥ २५ ॥

रक्षोहाविश्वचर्षणिरभियोनिमयोहते। द्रोणेसधस्थमासदत् ॥ २६ ॥

॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सोमदेवत्ये द्वे गायत्र्यौ मधुच्छन्दोदृष्टे जपादिषु नियुक्ते। हे सोम धारया कृत्वा पवस्व गच्छ दशापवित्राद्द्रोणकलशं प्रति गच्छ। कीदृश्या धारया स्वादिष्ठया स्वादो विद्यते यस्यां सा स्वादवती अत्यन्तं स्वादवती स्वादिष्ठा तया विन्मतोर्लुगिति इष्ठनि मतुपो लुक् स्वादुतमया। मदिष्ठया मदयति मदयित्री अत्यन्तं मदयित्री मदिष्ठा तया इष्ठनि तुरिष्ठेमेयःस्विति तृचो लोपः। यत इन्द्राय पातवे इन्द्रस्य पातुं त्वं सुतोऽभिषुतोऽसि अस्माभिरतो धारया पवस्व ॥ २५ ॥

सोमः द्रोणे विभक्तिव्यत्ययः द्रोणं द्रुणकलशलक्षणं योनिं स्थानमभि आसदत् आभिमुख्येन सीदति तिष्ठति। कीदृशः सोमः रक्षोहा रक्षांसि हन्तीति रक्षोहा दुष्टनाशकः। विश्वचर्षणिः विश्वं सर्वं जगत् चष्टे पश्यति विश्वचर्षणिः सर्वस्य शुभाशुभद्रष्टा यद्वा चर्षणिरिति मनुष्यनामसु पठितम् विश्वे सर्वे चर्षणयो मनुष्या ऋत्विग्यजमानलक्षणा यस्य कण्डनाहरणादिषु सः। तथा कीदृशं द्रोणम् अयः सुपां सुलुगिति तृतीयैकवचनलोपः अयसा लोहेन हतमुत्कीर्णम् वास्या कृत्वा तक्ष्णा सोमभाजनीकृतम् हतमिति विभक्तिव्यत्ययः। तथा सधस्थं सह साधं तिष्ठन्ति सोमा यत्र स सहस्थः सुपि स्थ इति कप्रत्ययः। आतो लोप इति आलोपः सधमादस्थयोश्छन्दसीति सहस्य सधादेशः। असदत पुषादीति लुङि च्लेरङ् छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति लडर्थे लुङ् ॥ २६ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे। अनुक्तमन्त्रकथनः षड्विंशोऽध्याय ईरितः ॥ २६ ॥

समास्त्वाग्नऋतवोवर्धयन्तुसंवत्सराऋषयोयानिसत्या। सन्दिव्येनदीदिहिरोचनेनविश्वाआभाहिप्रदिशश्चतस्रः ॥१

अयमध्यायः पञ्चचितिकस्याग्नेः सम्बन्धी प्रजापतिदृष्टः। नव ऋचोऽग्निदेवत्यास्त्रिष्टुभोऽग्निना दृष्टाः इष्टकापशौ समिध्यमानसमिद्धयोरन्तराले आसां विनियोगः। अग्निर्ऋषिः कर्माङ्गभूतमग्निं स्तौति। हे अग्ने एते त्वा त्वां वर्धयन्तु। के। समा मासाः संवत्सरस्य पृथगुक्तेः समाशब्दो मासवाचकः। ऋतवो वसन्ताद्याः संवत्सराः तदधिष्ठातारः ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः यानि सत्या सत्यानि सत्यरूपा मन्त्रा इत्यर्थः। त्वमप्येतैर्वर्धमानो दिव्येन दिवि भवेन रोचनेन दीप्त्या सन्दीदिहि सन्दीप्यस्व दिवेः श्लौ लुकि रूपम् तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति अभ्यासदीर्घः। किञ्च विश्वाः सर्वाः प्रदिशो विदिशः चतस्रो दिशश्च आभाहि दीपय अन्तर्भूतो ण्यर्थः भा दीप्तौ ॥ १ ॥

व्यवहिताश्चेति पाणिन्युक्तेः उपसर्गक्रिययोर्व्यवधानम् हे अग्ने समिध्यस्व च दीप्यस्व व्यत्ययेन श्यन् एनं यजमानं प्रबोधय च ज्ञातार्थं कुरु अग्निश्चितव्य इति। महते सौभगाय ऐश्वर्याय उत्तिष्ठ च ऐश्वर्यं दातुमुद्यमं कुर्वित्यर्थः। किञ्च हे अग्ने ते तव उपसीदतीत्युपसत्ता त्वच् सेवको मा रिषत् च मा नश्यतु च यजमानो ह्यग्निमुपसीदति। ते तव ब्रह्माणः ब्राह्मणा ऋत्विग्यजमानाः यशसः यशस्विनः सन्तु मत्वर्थीयप्रत्ययलोपः। मा अन्ये अन्ये अयज्वानो मा यशसः सन्तु ॥ २ ॥

सञ्चेध्यस्वाग्नेप्रचबोधयैनमुच्चतिष्ठमहतेसौभगाय। माचरिषदुपसत्तातेअग्नेब्रह्माणस्तेयशसःसन्तुमान्ये ॥ २ ॥

त्वामग्नेवृणतेब्राह्मणाइमेशिवोअग्नेसंवरणेभवानः। सपत्नहानोअभिमातिजिच्चस्वेगयेजागृह्यप्रयुच्छन् ॥ ३ ॥

इहैवाग्नेअधिधारयारयिम्मात्वानिक्रन्पूर्वचितोनिकारिणः। क्षत्रमग्नेसुयममस्तुतुभ्यमुपसत्तावर्धतान्तेअनिष्टृतः॥ ४

हे अग्ने इमे ब्राह्मणाः ऋत्विजः त्वा त्वां वृणते वृङ् सम्भक्तौ यागाय भजन्ति अतो हे अग्ने संवरणे ब्राह्मणैः सहैकस्मिन्वरणे सति नोऽस्माकं शिवः शान्तो भव। अस्माकं सपत्नहा अभिमातिजिच्च भव अभिमातिरपि शत्रुः तत एवं व्याख्या सपत्नानां हन्ता भव हतावशिष्टानां जेता च भव। किञ्च स्वे गये निजे गृहे जागृहि सावधानो भव किङ्कुर्वन् अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन्॥ ३॥

हे अग्ने इहैवास्मास्वेव यजमानेषु रयिं धनं त्वमधिधारय अधिकं देहि। किञ्च पूर्वं चिन्वन्ति पूर्वचितः पूर्वमग्निं चितवन्तोऽत एव

निकारिणः नितरां यज्ञकरणशीलाः त्वा त्वां मा निक्रन् मा नीचैः कुर्वन्तु मावजानन्त्वित्यर्थः करोतेः शपि लुप्ते लङि प्रथमबहुवचने रूपम्। किञ्च हे अग्ने क्षत्रं क्षत्रजातिः तुभ्यं तव सुयममस्तु सुखेन यन्तुं शक्यं सुयमं सुखेन वशीकर्तुं शक्यमस्तु ईषद्दुःसुष्विति सुपूर्वाद्यमेः खल्। किञ्च ते तव उपसत्ता उपसदनकर्ता यष्टा अनिष्टृतः अनुपहिंसितः सम्बर्धताम् धनपुत्रादिभिरेधताम् स्तृञ् हिंसायां निष्ठान्तः ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वं क्षत्रेण संरभस्व समारभस्व ण्यन्तो बोध्यः क्षत्रेण समारम्भय यज्ञमिति शेषः क्षत्रियान्यज्ञं कारयेत्यर्थः। कीदृशस्त्वं

क्षत्रेणाग्ने स्वायुः सꣳरभस्व मित्रेणाग्ने मित्रधेये यतस्व। सजातानाम्मध्यमस्थाएधि राज्ञामग्ने विहव्यो दीदिहीह ५

अतिनिहो अतिस्रिधोत्यचित्तिमत्यरातिमग्ने। विश्वाह्यग्ने दुरितासहस्वाथास्मभ्यꣳसहवीराꣳरयिन्दाः ॥ ६ ॥

स्वायुः शोभनमायुः जीवनं यस्य सः यद्वा आयुः उकारान्तो मनुष्यवाची शोभन आयुर्मनुष्यो यजमानो यस्य स स्वायुः। किञ्च हे अग्ने मित्रेण सूर्येण सह वर्तमानः सन् मित्रधेये यतस्व धातुं धारयितुं योग्यं धेयं कार्यं यागलक्षणं तत्र यत्नं कुरु यजमानेन यज्ञं कारय। किञ्च सजातानां समानजन्मनां मध्यमेस्थाः मध्यमे तिष्ठतीति क्विप् मध्यमस्थ एधि भव सजाता अपि यज्वानो भवन्त्वित्यर्थः। किञ्च हे अग्ने इह यज्ञगृहे दीदिहि दीप्यस्व दीव्यतेर्व्यत्ययेन शपः श्लुः श्लाविति द्वित्वम् तुजादीनां दीर्घ इति अभ्यासदीर्घः। कीदृशस्त्वम् राज्ञां विहव्यः कर्तरि षष्ठी राजभिर्विविधं ह्वयते आह्वयते विहव्यः राजभिर्यज्ञे आह्वातव्यः ॥ ५ ॥

हे अग्ने हि निश्चितं विश्वा विश्वानि सर्वाणि दुरिता दुरितानि पापानि त्वं सहस्व अभिभव निवर्तयेत्यर्थः। किं कृत्वा निहः निघ्नन्ति निहः निपूर्वाद्धन्तेर्डप्रत्ययः सुपां सुलुगिति शसः सु-आदेशः निहान् हन्तॄन् अतिक्रम्य। स्रेधतिः कुत्सितकर्मा स्रेधन्ति स्रिधः क्विप् कुत्सिताचारान् अतिक्रम्य। अचित्तिमन्यमनस्कतामतिक्रम्य। न रातिर्दानं यस्य सोऽरातिस्तमदातारमतिक्रम्य। दुष्टान्सर्वानतिक्रम्य पापं नाशयेत्यर्थः। किञ्च अथानन्तरं हे अग्ने अस्मभ्यं सहवीरां वीरैः पुत्रैः सहितां रयिं दाः देहि लुङ् ॥ ६ ॥

अनाधृष्यो जातवेदा अनिष्टृतो विराडग्ने क्षत्रभृद्दीदिहीह। विश्वा आशाः प्रमुञ्चन्मानुषीर्भियः

शिवेभिरद्य परि पाहि नो वृधे ॥ ७ ॥

बृहस्पते सवितर्बोधयैनं संशितं चित्सन्तरां संशिशाधि। वर्धयैनं महते सौभगाय विश्व एनमनु मदन्तु देवाः॥ ८॥

हे अग्ने इह कर्मणि वर्तमानस्त्वं विश्वा आशाः दीदिही सर्वाः दिशः प्रकाशय। कीदृशस्त्वम् अनाधृष्यः पराभवितुमशक्यः। जातवेदाः जातं वेदो धनं ज्ञानं वा यस्मात्। अनिष्टृतः न हिंसित केनापि स्तृ हिंसायां क्तान्तः। विराट् विविधं राजमानः क्षत्रभृत् क्षत्रं बिभर्ति पुष्णाति। किञ्च मानुषीः मनुष्यसम्बन्धिनीर्भियः जन्मजरामृतिदैन्यशोकादिकाः प्रमुञ्चन्निवर्तयन्सन् शिवेभिः शिवैः शान्तैर्भिरद्य वृधे वृद्ध्यै नोऽस्मान्परिपाहि। वर्धनं वृत् तस्मै वृधे सम्पदादित्वाद्भावे क्विप् ॥ ७ ॥

हे बृहस्पते हे सवितः एनं यजमानं बोधय कर्माभिज्ञं कुरु । किञ्च चिदप्यर्थे संशितं चित् संशितं शिशितमपि सन्तरामतितरां संशिशाधि शिशय शाधेः शपः श्लो द्वित्वम् छान्दसमभ्यासस्येत्वम् । किञ्च महते सौभगाय ऐश्वर्याय एनं वर्धय । विश्वे देवाः एनं यजमानमनुमदन्तु तृप्ता हृष्टा वा भवन्तु । बृहस्पतिसवितृशब्दाभ्यां सामिधेन्यङ्गभूतोऽग्निरेवोच्यते वाक्यद्वयं वा एकेन बृहस्पतिरुक्तोऽन्येन सविता ॥ ८ ॥

अमुत्रभूयादधयद्यमस्यबृहस्पतेअभिशस्तेरमुञ्चः । प्रत्यौहतामश्विनामृत्युमस्माद्देवानामग्नेभिषजाशचीभिः ॥९॥

उद्वयन्तमसस्परिस्वःपश्यन्तउत्तरम् । देवन्देवत्रासूर्यमगन्मज्योतिरुत्तमम् ॥ १० ॥

ऊर्ध्वाअस्यसमिधोभवन्त्यूर्ध्वाशुक्राशोचींष्यग्नेः । द्युमत्तमासुप्रतीकस्यसूनोः ॥ ११ ॥

हे बृहस्पते त्वममुत्रभूयादमुञ्चः अमुत्र परलोके भवनममुत्रभूयम् भुवो भाव इति क्यप् परलोकगमनान्मरणात् मुञ्च मारणाद्रक्षेत्यर्थः लकारव्यत्ययः । अध अथ यत् यमस्य भयं परलोकभयं नरकपातादि तस्मादपि मुञ्च । किञ्च अभिशस्तेः अभिशापादपि लोकापवादादपि मुञ्च । देवानां भिषजा भिषजौ अश्विना अश्विनौ अस्मात् यजमानान्मृत्युं प्रत्यौहतां निवर्तयतां कैः शचीभिः कर्मभिः कृत्वा । अत्र बृहस्पतिरग्निरेव सामिधेनीप्रकरणस्याग्नेयत्वात् ॥ ९ ॥

द्वादशाप्रीदेवत्या उष्णिहो विषमपादा आग्नेय्योऽग्निना दृष्टाः । अग्निः प्रजापतित्वेन स्तूयते तेन प्राजापत्या अपि । ता आग्नेय्यः प्राजापत्या यदग्निरपश्यत्तेनाग्नेय्यो यत्प्रजापतिमप्रीणात्तेन प्राजापत्या इति श्रुतेः । अस्याग्नेः समिधः ऊर्ध्वाः देवगामिन्यो भवन्ति शोचींषि तेजांस्यपि ऊर्ध्वा ऊर्ध्वानि भवन्ति । कीदृशानि शोचींषि शुक्रा शुक्राणि शुद्धा शुद्धानि । द्युमत्तमा द्यौः दीप्तिः प्रकाशो येषां तानि द्युमन्ति अयन्तं द्युमन्ति द्युमत्तमानि विश्वप्रकाशकानि । कीदृशस्याग्नेः सुप्रतीकस्य सुष्ठु प्रतीकं मुखं यस्य । तथा सूनोः यजमानपुत्रस्य स यदेनं जनयति तेनास्यैष सूनुरिति श्रुतेः । य ईदृशस्तं स्तुम इति शेषः ॥ ११ ॥

तनूनपादसुरो विश्ववेदा देवो देवेषु देवः । पथो अनक्तु मध्वा घृतेन ॥ १२ ॥

मध्वा यज्ञं नक्षसे प्रीणानो नराशꣳसो अग्ने । सुकृद्देवः सविता विश्ववारः ॥ १३ ॥

देवोऽग्निः मध्वा मधुना मधुरेण घृतेन पथो यज्ञमार्गाननक्तु । मध्वेति नुमभावः अनित्यमागमशासनमित्युक्तेः । पथोऽनक्तु इत्यत्र प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरइति सन्ध्यभावः । यज्ञे बहु घृतमस्तु येन मार्गा घृताभ्यक्ताः स्युरितिभावः । कीदृशो देवः तनूनपात् तनूनामपां नपात् पौत्रः अङ्गो वृक्षा जायन्ते तेभ्योऽग्निरिति अपां पौत्रः । असुरः असवोऽस्य सन्ति प्राणवान् रो मत्वर्थः । विश्ववेदाः सर्वधनः । देवेषु अपि देवः दीप्तिमान् श्रेष्ठः ॥ १२ ॥

हे अग्ने त्वं मध्वा स्वादुना घृतेन यज्ञं नक्षसे व्याप्नोषि नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा । कीदृशस्त्वम् प्रीणानः प्रीणीते प्रीणानः देवान्

तर्पयन्। नराशंसः नरैर्ऋत्विग्भिराशंस्यते स्तूयते नराशंसः। सुकृत् शोभनकारी। देवः दीप्तिमान्। सविता विश्वस्योत्पादकः। विश्वेन व्रियते सेव्यते विश्ववारः विश्वं वृणोति अङ्गीकरोतीति वा कर्मण्यण् सर्वस्य वरणीयः सर्वाङ्गीकर्ता वा ॥ १३ ॥

अयमध्वर्युः अध्वरेषु प्रयत्सु वर्तमानेषु सत्सु अग्निमच्छ एति अभ्येति अच्छाभेराप्तुमिति[१] शाकपूणिः। कीदृशः शवसा ज्ञानबलेन ईडानः इड स्तुतौ शानच् तथा वह्निः वहति यज्ञभारमिति वह्निः यज्ञनिर्वाहकः। किं कृत्वा घृतेन नमसा अन्नेन हविर्लक्षणेनोपलक्षिताः स्रुचो जुह्वाद्या गृहीत्वेति शेषः ॥ १४ ॥

१—निरु० ५,२८।

अच्छायमेति शवसा घृतेनेडानो वह्निर्नमसा। अग्निꣳ स्रुचो अध्वरेषु प्रयत्सु ॥ १४ ॥

सयक्षदस्य महिमानमग्नेः स ईं मन्द्रासु प्रयसः। वसुश्चेतिष्ठो वसुधातमश्च ॥ १५ ॥

द्वारो देवीरन्वस्य विश्वे व्रता ददन्ते अग्नेः। उरुव्यचसो धाम्ना पत्यमानाः ॥ १६ ॥

सोऽध्वर्युरस्याग्नेः महिमानं यक्षत् यजतु सिब्बहुलं लेटि लेटोऽडाटौ इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति सूत्रैर्यक्षदिति रूपम्। सः ईम् स च मन्द्रा मन्द्राणि मदजनकानि हवींषि च यजतु ददातु। कीदृशस्याग्नेः सुप्रयसः प्रयस् इत्यन्ननाम[२] शोभनानि प्रयांसि यस्य सुप्रयास्तस्य। कीदृशस्याग्नेर्महिमानं यजतु यो वसुः वासयिता। चेतिष्ठः अतिचेतयिता वसुधातमः वसूनां धनानां दातृतमः क्विबन्तात्तमप् ॥ १५ ॥

२—निघ० २,७,५।

हारो देव्योऽस्याग्नेर्व्रता व्रतानि कर्माणि ददन्ते धारयन्ति दद दाने धृतौ च। अनु पश्चात् विश्वे सर्वे देवाः अग्निव्रतानि ददन्ते। कीदृश्यो द्वारः उरुव्यचसः उरु विशालं व्यचोऽवकाशो यासां ताः विशालान्तराः। तथा धाम्ना स्थानेन पत्यमानाः पत ऐश्वर्ये दिवादिरात्मनेपदी पत्यन्ते ईशते ताः पत्यमानाः स्थानैरैश्वर्यं कुर्वाणाः ऋत्विजां स्थानानि ददाना इत्यर्थः ताः स्तुमः ॥ १६ ॥

उषाश्च नक्ता रात्रिश्च उषासानक्ता उषस उषासादेशो द्वन्द्वे ते प्रसिद्धे उषासानक्ता अहोरात्रिदेव्यौ नोऽस्माकमिमं यज्ञमवतां रक्ष-

तेऽअस्ययोषणेदिव्येनयोनाऽउषासानक्ता। इमंयज्ञमवतामध्वरन्नः ॥ १७ ॥

दैव्याहोताराऊर्ध्वमध्वरन्नोऽग्नेर्जिह्वामभिगृणीतम्। कृणुतन्नःस्विष्टिम् ॥ १८ ॥

तिस्रोदेवीर्बर्हिरेदꣳसदन्त्विडासरस्वतीभारती। महीगृणाना ॥ १९ ॥

ताम्। कीदृश्यौ ते अस्याग्नेः योषणे भार्ये। तथा दिव्ये दिवि भवे स्वर्गस्थे। कीदृशस्याग्नेः योनौ गार्हपत्यस्थाने स्थितस्येति शेषः नकारः पादपूरणः। कीदृशं यज्ञम् अध्वरम् ध्वृ कौटिल्ये न ध्वरतीत्यध्वरस्तम् अकुटिलम् शास्त्रोक्तमित्यर्थः ॥ १७ ॥

अयं चाग्निरसौ च मध्यमो वायुः हे दैव्या होतारौ अग्निवायू युवां नोऽस्माकं स्विष्टिं शोभनं यजनं कृणुतं कुरुतम् किञ्च नोऽस्माकमध्वरं यज्ञमर्द्ध कृणुतं देवमार्गगामिनं कुरुतम्। अग्नेर्जिह्वां ज्वालामभिगृणीतं वर्णयतम् समीचो वह्निज्वालेति स्तुतमित्यर्थः ॥१८॥

तिस्रो देव्यः इदं बर्हिरासदन्तु आसीदन्तु छान्दसः सीदादेशाभावः व्यवहिताश्चेति आङा सह क्रियापदव्यवधानम्। कास्ता अत आह इडा पृथिवीस्थाना सरस्वती मध्यस्थाना भारती द्युस्थाना। मही महती गृणानास्तुवन्तीति विशेषणद्वयं तिसृणाम् ॥१८॥

त्वष्टा देवः तं प्रसिद्धं रायो धनस्य पोषं पुष्टिमस्मे अस्माकं नाभिं प्रति विष्यतु विमुञ्चतु नाभौ मुक्तमुत्सङ्गे पततीति भावः षोऽन्तकर्मणि धातुः स्यतीति ओकारलोपः स्यतिरुपसृष्टो विमोचने इति यास्कः। कीदृशं रायः पोषम् नोऽस्माकं तुरीपम् तुरा वेगेन

तन्नस्तुरीपमद्भुतम्पुरुक्षुत्वष्टासुवीर्यम्। रायस्पोषंविष्यतुनाभिमस्मे ॥ २० ॥ ६

वनस्पतेवसृजाररराणस्त्मनादेवेषु। अग्निर्हव्यꣳशमितासूदयाति ॥ २१ ॥

अग्नेस्वाहाकृणुहिजातवेदइन्द्रायहव्यम्। विश्वेदेवाहविरिदञ्जुषन्ताम् ॥ २२ ॥

आप्नोति तुरीपं शीघ्रप्रापकम्। अद्भुतं महान्तम्। पुरुक्षु पुरुषु बहुषु क्षियति निवसति पुरुक्षु सुपां सुलुगिति अमो लुक् क्षियतेरौणादिको डुप्रत्ययः। सुवीर्यं साधु वीर्यं सामर्थ्यं येन तम्। ईदृशं धनं देहीत्यर्थः ॥ २० ॥

अग्निः शमिता हव्यं सूदयाति सूदयति संस्करोति यतः अतो हे वनस्पते तत्संस्कृतं हव्यमवसृज उत्सृज अतोऽवाचीनं क्षिप। कीदृशस्त्वम् त्मना आत्मना देवेषु रराणः हविर्ददानः रा दाने कानच्। मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मन इति आलोपः ॥ २१ ॥

हे अग्ने हे जातवेदः जातप्रज्ञान हव्यमिन्द्राय स्वाहा कृणुहि स्वाहाकारेण प्रयच्छ। किञ्च विश्वे देवा इदं हविर्जुषन्तां सेवन्ताम् ॥ २२ ॥

अथ तं वायवे नियुत्वते शुक्लं तूपरमालभते इति इतस्य पशोः पीवोऽअन्ना रयिवृध इत्याद्याः षड् याज्यानुवाक्याः। द्वे वायुदेवत्ये त्रिष्टुभौ वसिष्ठदृष्टे। शुक्लो हि वायुरिति श्रुतेः श्वेतो वायुः यान्नियुतोऽश्वान् सिषक्ति सेवते ते नियुतः समनसः सममनस्काः सन्तो वायवेऽर्थाय वितस्थुः विशेषेण तिष्ठन्ति। कीदृशान्नियुतः पीवोअन्ना पीवः पुष्टमन्नं येषां तान् नकारलोपः प्रकृत्वान्तःपादमिति पीवो

पीवोअन्नाँरयिवृधः सुमेधाः श्वेतः सिषक्ति नियुतामभिश्रीः। ते वायवे समनसो वि तस्थुर्विश्वेन्नरः स्वपत्यानि चक्रुः ॥ २३

राये नु यं जज्ञतू रोदसीमे राये देवी धिषणा धाति देवम्। अध वायुं नियुतः सश्चत स्वा उत श्वेतं वसुधितिं निरेके ॥ २४ ॥

ऽअन्नानित्यत्र सन्ध्यभावः। तथा रयिवृधः रयिं धनं वर्धयन्ति तान्। कीदृशः श्वेतः सुमेधा शोभना मेधा बुद्धिर्यस्य। नियुतामभिश्रीः अश्वानामाश्रयणीयः। एवम्सम्प्रयोगी वायुना कृते नरो मनुष्या ऋत्विजः विश्वा इत् विश्वानि सर्वाण्येव स्वपत्यानि शोभनापत्यप्रापकानि चक्रुः कर्माणीति शेषः ॥ २३ ॥

इमे रोदसी द्यावापृथिव्यौ यं वायुं जज्ञतुः उत्पादयामासतुः नु क्षिप्रम् किमर्थम् राये धनायोदकरूपाय। धियं सनोति ददाति धिषणा वाक् देवी देवं वायुं धाति धारयति शपो लुक् राये धनाय। रोदस्योः सद्भावेऽपि वायुं विना जगद्धारणाशक्तेर्वायुरुत्पा-

दितः। धिषणेति ऋस्वमार्षम्। अध अथ उत्पत्त्यनन्तरमेव उत निश्चितं त्वा नियुतो निजाख्या वायुं सश्चत सश्चन्ते सेवन्ते षच् सेवने पुरुषव्यत्ययः। क्व निरेके निर्गतः रेकः रेचनं रेकः शून्यता यस्मात् तादृशे बहुजनाकीर्णे स्थाने। कीदृशं वायुं श्वेतं श्वेतवर्णम्। तथा वसुधितिं वसुनो धनस्य धितिर्धारणं यत्र तम् धनस्य धारयितारम् ॥२४॥

द्वे प्रजापतिदेवत्ये त्रिष्टुभौ हिरण्यदृष्टे प्रथमा द्व्यधिका। आपो ह वाइदमग्रे सलिलमेवासेति[1] ब्राह्मणमेतयोः कण्डिकयोर्निदानभूतं बोध्यम्। ह प्रसिद्धौ यत् यदा पुरा आपो जलानि विश्वमायन् आपुः। कीदृश्य आपः बृहतीः बृहत्यो महत्यः बहुलाः। तथा

आपोहयद्बृहतीर्विश्वमायन्गर्भन्दधानाजनयन्तीरग्निम्।ततोदेवानाᳬसमवर्त्ततासुरेकःकस्मैदेवायहविषाविधेम

यश्चिदापोमहिनापर्य्यपश्यद्दक्षन्दधानाजनयन्तीर्यज्ञम्।योदेवेष्वधिदेवएकआसीत्कस्मैदेवायहविषाविधेम ॥२६॥

गर्भं हिरण्यगर्भलक्षणं दधानाः धारयन्त्यः अत एवाग्निं जनयन्तीः अग्निरूपं हिरण्यगर्भं जनयन्त्यः उत्पादयिष्यन्त्यः। ततो गर्भात् संवत्सरोषितात् देवानामसुः प्राणरूप आत्मा लिङ्गशरीररूपी हिरण्यगर्भः समवर्तत उदपद्यत। कस्मै प्रजापतिरूपाय देवाय हिरण्यगर्भाय हविषा विधेम हविर्दद्मः विभक्तिव्यत्ययः विधतिर्दानार्थः ॥२५॥ १—११,१,६,१।

चिदप्यर्थः यो देवोऽन्तर्यामी महिम्ना आपः विभक्तिव्यत्ययः अपः पूर्वोक्ताः पर्यपश्यत् सर्वतो ददर्श। कीदृशीः दक्षं कुशलं प्रजापतिं दधानाः। यज्ञं जनयन्तीः यज्ञशब्देन यज्ञकर्ता प्रजा उच्यते सृष्टिकर्त्रीरित्यर्थः। यस्य देवेष्वधि अधिकः एको मुख्यो देव आसीत्। तस्मै देवाय हविर्दद्मः ॥२६॥

इ वायुदेवत्ये त्रिष्टुभौ वसिष्ठदृष्टे। हे वायो त्वं याभिर्नियुद्भिरश्वाभिः कृत्वा इष्टये यागाय दुरोणे यज्ञगृहे वर्तमानं दाश्वांसं हविर्दत्तवन्तं यजमानमच्छ अभिमुखं प्रयासि गच्छसि निपातस्य चेति संहितायामच्छा इति दीर्घः व्यवहिताश्चेति प्रेण यासीत्यस्य व्यवधानं ताभिर्नियुद्भिरागत्य नोऽस्मभ्यं रयिं धनं नियुवस्व देहि नियौतिर्दानार्थः व्यत्ययेन शप्रत्ययः। कीदृशं रयिं सुभोजसं सुष्ठु भुज्यतइति सुभोजास्तम् भुजेरसुन्प्रत्ययः। किञ्च वीरं पुत्रं गव्यं गोसम्बन्धि अश्व्यमश्वसम्बन्धि गोऽश्वरूपं राधः धनं च नियुवस्व ॥२७॥

प्रयाभिर्यासिदाश्वाᳪंसमच्छानियुद्भिर्वायविष्टयेदुरोणे। निनोरयिᳪंसुभोजसंयुवस्वनिवीरङ्गव्यमश्व्यञ्चराधः॥२७

आनोनियुद्भिःशतिनीभिरध्वरᳪंसहस्रिणीभिरुपयाहियज्ञम्। वायोअस्मिन्त्सवनेमादयस्वयूयम्पातस्वस्तिभिःसदानः ॥२८॥

नियुत्वान्वायवागह्ययᳪंशुक्रोअयामिते। गन्तासिसुन्वतोगृहम् ॥२९॥

हे वायो नियुद्भिरश्वाभिः नोऽस्माकमध्वरं यज्ञमुपयाहि। कीदृशीभिः शतिनीभिः सहस्रिणीभिः शतं सहस्रं च सङ्ख्या यासां ताभिः वयं बहुवाहनतर्पणे शक्ता इति भावः। एत्य चास्मिन् सवने तृतीये मादयस्व तृप्यस्व। अथ पादेन ऋत्विज आह हे ऋत्विजः स्वस्तिभिः कल्याणैर्यूयं नोऽस्मान् पात रक्षत ॥२८॥

षडृचो वायुदेवत्याः वायव्येष्टकापशुपक्षे वपादीनां याज्यानुवाक्यात्वेन नियुक्ताः आद्या गायत्री गृत्समददृष्टा । हे वायो यतः सुन्वतो यजमानस्य गृहं प्रति त्वं गन्ता गमनशीलोऽसि तृन्नन्त आद्युदात्तत्वात् अतो नियुत्वानश्ववान् सन् आगहि आगच्छ शपो लुक् । अयं शुक्रो ग्रहः ते त्वां प्रति अयामि अयतु प्राप्नोतु लकारपुरुषव्यत्ययः । शुक्रादिग्रहाणां पात्रं त्वमेवेति भावः ॥२९॥

अनुष्टुप् पुरुमीढ़ाजमीढ़दृष्टा हे वायो शुक्रो ग्रहः त्वामयामि आगच्छतु । कीदृशः शुक्रः दिविष्टिषु मध्वः अग्रं यौरिष्यति प्रार्थ्यते

वायोशुक्रोअयामितेमध्वोअग्रन्दिविष्टिषु । आयाहिसोमपीतयेस्पार्होदेवनियुत्वता ॥३०॥

वायुरग्रेगायज्ञप्रीःसाकङ्गन्मनसायज्ञम् । शिवोनियुद्भिःशिवाभिः ॥३१॥

वायोयेतेसहस्रिणोरथासस्तेभिरागहि । नियुत्वान्त्सोमपीतये ॥३२॥

याभिस्ता दिविष्टयो यज्ञाः ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्युक्तेः मध्व मधुनो रसस्याग्रं सारभूतः यज्ञरसेषु शुक्रो ग्रहः सारभूतः इत्यर्थः । किञ्च हे देव वायो नियुत्वता अश्ववता रथेन आयाहि आगच्छ किमर्थं सोमपीतये सोमपानाय कीदृशस्त्वं स्पार्हः स्पृहायोग्यः यजमानादिभिः स्पृहणीयः ॥३०॥

द्वे गायत्र्यौ । वायुः शिवाभिः कल्याणरूपाभिः नियुद्भिरश्वाभिः कृत्वा मनसा साकं चित्तेन सह सादरं यज्ञं गन् गच्छतु । कीदृशः

अग्रेगाः अग्रे गच्छन्त्यग्रेगाः विड्वनोरनुनासिकस्यादिति आकारः । यज्ञप्रीः यज्ञेन प्रीयते तुष्यति यज्ञप्रीः शिवः कल्याणकरः ॥ ३१॥

हे वायो ये ते तव सहस्रिणः सहस्रसङ्ख्याका रथासः रथाः तेभिस्तैः रथैः आगहि आगच्छ किमर्थं सोमपानाय । कीदृशस्त्वं नियुत्वान् अश्वायुक्तः नियुतो वायोरित्युक्तेः१ ॥३२॥

१—निघ० १,१५,२ ।

त्रिष्टुप् अनयर्चा पात्राणि मुच्यन्ते । स्वा निजा भूतिः समृद्धिर्जगद्रूपा यस्य स स्वभूतिः हे स्वभूते हे वायो एकया दशभिः द्वाभ्यां

एकया च दशभिश्च स्वभूते द्वाभ्यामिष्टये विꣳशती च । तिसृभिश्च वहसे त्रिꣳशता च नियुद्भिर्वायविह ता वि मुञ्च ॥३३॥

तव वायवृतस्पते त्वष्टुर्जामातरद्भुत । अवाꣳस्या वृणीमहे ॥३४॥

अभि त्वा शूर नोनुमोऽदुग्धा इव धेनवः । ईशानमस्य जगतः स्वर्दृशमीशानमिन्द्र तस्थुषः ॥३५॥

विंशती विंशत्या पूर्वसवर्णः तिसृभिः त्रिंशता च नियुद्भिः अश्वाभिः कृत्वा इष्टये यज्ञाय त्वं यानि पात्राणि वहसे ता तानि पात्राणि इह यज्ञे विमुञ्च । पञ्च चकाराः समुच्चयार्थाः ॥३३॥

गायत्री व्यश्वदृष्टा । हे वायो हे ऋतस्पते सत्यस्य पालक ऋतस्य पतिपरे सुडागमः । हे त्वष्टुर्जामातः आदित्यादप आदाय वायुर्गर्भयति ततो वृष्टिर्भवतीति वायरादित्यस्य जामाता । हे अद्भुत आश्चर्यरूप तवावांसि अन्नानि वयमावृणीमहे प्रार्थयामः ॥३४॥

बृहतीसतोबृहतीद्वय प्रगाथं वसिष्ठदृष्टमिन्द्रदेवत्यम्। रथन्तरं दक्षिणे पक्षे इति श्रुतेः। नान्योऽध्वर्योर्गायेदित्यध्वर्योर्गानं विहितम्। अतः साम्नां योनय ऋचः पठ्यन्ते तत्रैन्द्रः प्रगाथो रथन्तरस्य योनिः। हे शूर हे इन्द्र वयं त्वा त्वामभिनोनुमः आभिमुख्येनात्यन्तं स्तुमः नु स्तुतौ यङ्लुगन्तम्। तत्र दृष्टान्तः अदुग्धाः धेनवः इव यथा अदुग्धा गावो वत्सान् स्तुवन्ति। कीदृशं त्वाम् जगतो जङ्गमस्येशानं प्रभुम् स्वर्दृशं स्वः पश्यतीति स्वर्दृक् तम् यद्वा स्वः आदित्य इव दृश्यते स्वर्दृक् तस्थुषः स्थावरस्य ईशानम् विश्वनियन्तारमित्यर्थः ॥३५॥

नत्वावाँ२ँ॥अन्योदिव्योनपार्थिवोनजातोनजनिष्यते। अश्वायन्तोमघवन्निन्द्रवाजिनोगव्यन्तस्त्वाहवामहे ॥३६॥

त्वामिद्धिहवामहेसातौवाजस्यकारवः। त्वांवृत्रेष्विन्द्रसत्पतिन्नरस्त्वाङ्काष्ठास्वर्वतः ॥३७॥

हे मघवन् धनवन् हे इन्द्र दिवि भवो दिव्यः पार्थिवः पृथिवीभवश्च त्वावान् त्वत्सदृशोऽन्यो नास्तीति शेषः न च जातः न जनिष्यते उत्पत्स्यते। त्वत्सदृशोऽस्तीति त्वावान् सादृश्यार्थे वतुप्रत्ययः। अतो वयं त्वा त्वां हवामहे। कीदृशा वयम् अश्वायन्तः अश्वान् कामयमानाः अश्वाघस्यादिति क्यचि आत्वम् ततः शतृप्रत्ययः। वाजिनोऽन्नवन्तः हविर्युताः। गव्यन्तः गा इच्छन्ति गव्यन्तः गोकामाः। गवाश्वान्देहीत्यर्थः ॥३६॥

ऋग्द्वयमैन्द्रः प्रगाथः शंयुदृष्टः बृहत्साम्नो योनिः अध्वर्योर्गानस्योक्तेः आद्या बृहती द्वितीया सतोबृहती बृहदुत्तरे पक्षे इति श्रुतेः।

संहितायामभीत्यस्य दीर्घः । सुज इति सुशब्दस्य षत्वम् । नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति षुशब्दात् परस्य नः इत्यस्य णत्वम् ॥ ४१ ॥

तृचः प्रगाथः आग्नेयः शंयुदृष्टः यज्ञायज्ञियस्य साम्नो योनिः । यज्ञायज्ञियं पुच्छमिति श्रुतेः । द्वे बृहत्यौ तृतीया सतोबृहती । यज्ञायज्ञा वीप्सायां द्वित्वम् सप्तम्येकवचनस्याकारः । व इति द्वितीयाबहुवचनमेकवचनार्थे यजमानविषयं वा । अग्नये चतुर्थ्येकवचनं द्वितीयैकवचनार्थे । गिरागिरा वीप्सायां द्वित्वम् । चः पादपूरणः । दक्षसे चतुर्थी द्वितीयार्थे । प्र प्र समुपोदः पादपूरण इति द्वित्वम् तस्य च शंसिषमिति क्रियया सम्बन्धः । वयमिति प्रथमाबहुवचनमेकवचनार्थे । तथा चैवं योजना । यज्ञेयज्ञेऽनेकयज्ञेषु गिरा-

यज्ञायज्ञावोअग्नयेगिरागिराचदक्षसे । प्रप्रवयमृतञ्जातवेदसम्प्रियम्मित्रन्नशꣳसिषम् ॥ ४२ ॥

पाहिनोअग्नएकयापाह्युतद्वितीयया । पाहिगीर्भिस्तिसृभिरूर्जाम्पतेपाहिचतसृभिर्वसो ॥ ४३ ॥

गिरान्ययान्यया स्तुत्या वः त्वाम् यद्वा वो युष्माकमर्थे अग्निं प्रशंसिषं स्तौमि शंस स्तुतौ लुङ् अडभाव आर्षः । कीदृशमग्निं दक्षसम् दक्षतेरुत्साहार्थस्य धातोरसुन् प्रत्ययः दक्षते उत्सहते दक्षाः तम् उत्साहिनम् यद्वा दक्ष इति बलनाम अन्तर्नीतमत्वर्थं द्रष्टव्यम् दक्षसं बलवन्तम् । अमृतममरणधर्माणम् । जातवेदसम् जातं वेदो ज्ञानं धनं वा यस्मात्तम् । प्रियं प्रीतिजनकम् । नशब्द उपरिष्टादुपचारादुपमार्थीयः मित्रं न मित्रमिव यथा कश्चित्प्रियं मित्रं स्तौति तद्वदग्निं स्तुमहइत्याशास्महे ॥ ४२ ॥

भर्गदृष्टा । हे अग्ने हे ऊर्जां पते अन्नानां पालक हे वसो वासयितः यद्वा लुप्तमत्वर्थं द्रष्टव्यम् हे वसो वसुमन् धनवन् एकया गिरा इति पदस्यानुषङ्गः एकया गिरा ऋग्लक्षणया तृतीयानिर्देशात् स्तुतः सन्निति वाक्यशेषः नोऽस्मान् पाहि रक्ष । उत अपि च

द्वितीयया यजुर्लक्षणया स्तुतः सन् पाहि । तिसृभिर्गीर्भिः ऋग्यजुःसामलक्षणाभिः स्तुतो नः पाहि । चतसृभिः ऋग्यजुःसामनिगदलक्षणाभिः स्तुतो नः पाहि गद्यपद्यकाव्यादिरूपा चतुर्थी गीः ॥ ४३ ॥

यजमानोऽध्वर्युं प्रार्थयते । हे अध्वर्यो ऊर्जोनपातमपां पौत्रमग्निं स त्वं हिन हिनु तर्पय हि गतौ वृद्धौ स्वादिः लोट् उलोपश्छान्दसः उर्क् शब्देनाप उच्यन्ते अद्भ्यो वृक्षा जायन्ते तेभ्योऽग्निरित्यपां पौत्रोऽग्निः । यतोऽयमग्निरस्मयुः अस्मानिच्छति अस्मयुः क्याच्छन्दसीति उप्रत्ययः अतो हव्यदातये हविषो दानाय दाशेम सङ्कल्पयामः दाशृ दाने अत्र सङ्कल्पार्थः । यतोऽयं वाजेष्वन्नेषु अविता रक्षिता

ऊर्जोनपातꣳसहिनायमस्मयुर्दाशेम हव्यदातये । भुवद्वाजेष्ववि॒ता भुवद्वृधऽउत त्राता तनूनाम् ॥ ४४ ॥

संवत्सरोसिपरिवत्सरोसीदावत्सरोसीद्वत्सरोसिवत्सरोसि । उषसस्ते कल्पन्तामहोरात्रास्ते कल्पन्तामर्द्धमासास्ते

भुवत् भवति वृधे वृद्धेः च भुवत् भवति उतापि च तनूनां शरीराणां त्राता रक्षिता भवति बहुवचनं भार्यादिशरीररक्षार्थमुपात्तम् । अग्निरन्नतनुरक्षिता वर्धयितास्मान् कामयतेऽतो हविर्दानाय तं सङ्कल्पयामः ॥ ४४ ॥

अग्निदेवत्यं यजुः अत्र यजुषि नवनवत्यक्षराणि एको व्यूहः ततः शताक्षराभिकृतिश्छन्दः । चित्याग्नेरभिमर्शने विनियोगः । पञ्चसंवत्सरमयं युगाध्यक्षं प्रजापतिमिति ज्योतिःशास्त्रोक्तमिहोच्यते । हे अग्ने त्वं संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसि इदावत्सरोऽसि इद्वत्सरोऽसि वत्सरोऽसि निर्विशेषणः पञ्चसंवत्सरात्मकयुगरूपोऽसीत्यर्थः युगं भवेद्वत्सरपञ्चकेनेति ज्योतिःशास्त्रोक्तेः । तस्य ते तव उषसः

प्रातःकालादयः कालविशेषाः सङ्गवमध्याह्नादयः अहोरात्राः दिवसनिशाः अर्धमासाः पक्षाः मासाश्चैत्रादयः ऋतवो वसन्तादयः कल्पन्तामवयवत्वेन क्लृप्ता भवन्तु। संवत्सरश्च उपलक्षणम् संवत्सरादयः पञ्चापि कल्पन्ताम्। क्रियावृत्तिरादरार्था। किञ्च प्रेत्यै प्रगमनाय एत्यै आगमनाय च समञ्च सङ्कुच प्रसारय च स्वेच्छया सङ्कोचविकाशौ कुर्विति भावः। किञ्च सुपर्णाकारेण चितत्वात्सुपर्ण-

कल्पन्ताम्मासास्ते कल्पन्तामृतवस्ते कल्पन्ताᳬं संवत्सरस्ते कल्पताम्। प्रेत्याएत्यै सञ्चाञ्च प्रच सारय।

सुपर्णं चिदसि तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवः सीद ॥ ४५ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

होता यक्षत्समिधेन्द्रमिडस्पदे नाभा पृथिव्या अधि। दिवो वर्ष्मन्त्समिध्यत ओजिष्ठश्चर्षणीसहां वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ १ ॥

चिदसि। तया देवतया वाचा सहितः सन् अङ्गिरस्वत् अङ्गिरसइव प्राणाइव ध्रुवः स्थिरः सीद तिष्ठ ॥ ४५ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे। सप्तविंशोऽयमध्याय आह्निको विरतोऽधुना ॥ २७ ॥

श्रीगणेशाय नमः। इन्द्रमिडः सौत्रामणिकोऽध्याय इति कात्यायनोक्तेः अयमध्यायः सौत्रामणीसम्बन्धी सौत्रामण्यङ्गभूतयोरैन्द्र-

वायोधसयोरायन्तपशो: प्रयाजानुयाजप्रैषरूप: ततश्च प्रजापत्यश्विसरस्वत्योऽध्यायस्य ऋषय: । आद्येऽनुवाके एकादशैन्द्रपशो: सम्बन्धिन आप्रीदेवता: समित्तनूनपादित्यादिदेवताका: प्रयाजानां प्रैषा: होता यक्षत्समिधेन्द्रमित्यादयो होता यक्षदिन्द्रमित्यन्ता: । अथ मन्त्रार्थ: । आर्षी त्रिष्टुप् । दैव्यो होता समिधा समित्काष्ठेन हविर्भूतेन समिधाप्रीदेवतया सहितं वा इन्द्रं यक्षत् यजतु । य इन्द्र: त्रिषु स्थानेषु समिध्यते दीप्यते प्रथमम् इड: पृथिव्या: पदे यजनीये प्रदेशे अग्न्यात्मना समिध्यते । द्वितीयम् पृथिव्या: नाभौ पृथिवीशब्देनान्तरिक्षम् अन्तरिक्षस्य मध्ये विद्युदात्मना समिध्यते अधि उपरि । तृतीयम् दिवो वर्ष्मन् स्वर्गस्य वर्ष्मणि वर्षिष्ठे प्रदेशे आदित्यात्मना समिध्यते ।

होतायक्षत्तनूनपातमतिभिर्ज्जेतारमपराजितम् । इन्द्रन्देवᳬस्वर्विदम्पथिभिर्म्मधुमत्तमैर्नराशᳬसेनतेज

सावेत्वाज्यस्यहोतर्य्यज ॥ २ ॥

कीदृश:चर्षणिसहामोजिष्ठ: चर्षणयो मनुष्यास्तान्सहन्तेऽभिभवन्ति चर्षणिसहो मनुष्याभिभावुकास्तेषां मध्ये ओजस्वितम: अत्यन्तमोजस्वी ओजिष्ठ: इष्ठनि परे विन्मतोर्लुगिति विनो लुकि टिलोपे ओजिष्ठ इति रूपम् । संहितायां चर्षणिशब्दस्य दीर्घ: । एवंविध इन्द्र: आज्यस्य वेतु घृतं पिबतु । हे मनुष्यहोत: त्वमपि यज ॥ १ ॥

अतिजगती । नराशंसेन देवेन स्तुतं तनूनपातमिन्द्रं च देवं होता यजतु कै: पथिभि: पतन्ति गच्छन्ति स्वर्गं यजमाना यैस्ते पन्थानो हवींषि तै: । कीदृशै: ऊतिभि: अवन्ति तर्पयन्ति ते ऊतयस्तै: ऊतियूतीत्यादिना कर्तरि निपात: तथा मधुमत्तमै: मधुर्मधुर-

स्वादोऽस्ति यषु ते मधुमन्तः अत्यन्तं मधुमन्तो मधुमत्तमाः तैः। कीदृशमिन्द्रं जेतारं शत्रूणाम् अपराजितं केनापि न पराभूतम् स्वर्विदं स्वः स्वर्गं वेत्ति स्वीयं जानाति स्वर्वित् यद्वा स्वः स्वर्गं विद्यते स्वर्वित्तम् विद सत्तायाम्। कीदृशेन नराशंसेन तेजसा तेजस्विना। एवं देवद्वययुत इन्द्रः आज्यस्य वेतु। शेषं पूर्ववत्। अत्र तनूनपान्नराशंसाविकत्र प्रयाजे पठितावित्युभयवानयं प्रयाजः॥२॥

ब्राह्मी उष्णिक्। होता इडाभिः प्रयाजदेवताभिः सह इन्द्रं यजतु। कीदृशमिन्द्रम् ईडितम् ऋत्विग्भिः स्तुतम् आजुह्वानमाहूयमानम् यजमानैः देवानाह्वयन्तं वा। अमर्त्यममरणधर्माणम्। ईदृशो देव इन्द्रः आज्यस्य वेतु कीदृशो देवः सवीर्यः समानं वीर्यं

होता॑ यक्षदि॒डाभि॒रिन्द्र॑मीडि॒तमा॑जु॒ह्वान॒मम॑र्त्यम्। दे॒वो दे॒वैः सवी॑र्यो॒ वज्र॑हस्तः पुरन्द॒रो वे॒त्वाज्य॑स्य॒ होत॒र्यज॑ ॥३॥

होता॑ यक्षद्ब॒र्हिषीन्द्रं॑ निष॒द्वरं॑ वृष॒भं नर्या॑पसम्। वसु॑भी रु॒द्रैरा॑दि॒त्यैः स॒युग्भि॑र्ब॒र्हिरास॑द॒द्वे॒त्वाज्य॑स्य॒ होत॒र्यज॑ ॥४॥

यस्य सः सर्वदेवेषु यादृशं वीर्यं तदेकस्मिन्निन्द्रे इत्यर्थः। वज्रहस्तः वज्रं हस्ते यस्य। पुरन्दरः पुरं शत्रूणां नगरं दारयति पुरन्दरः। उक्तमन्यत्॥ ३ ॥

आर्षी त्रिष्टुप्। बर्हिषि प्रयाजदेवतायां स्थितमिन्द्रं होता यजतु कीदृशमिन्द्रं निषद्वरं निषीदन्ति निषद उपवेष्टारः तेषां वरं श्रेष्ठम् वृषभं वर्षितारम् नर्यापसं नरेभ्यो यजमानेभ्यो हितं नर्यमपः कर्म यस्य स नर्यापाः तम् नराणां हितकारिणम्। स इन्द्रो वसुभिः रुद्रैः आदित्यैः सवनत्रयदेवैः सहितः बर्हिरासदत् आसीदतु आज्यस्य वेतु च। कीदृशैर्वस्वादिभिः सयुग्भिः सह युञ्जन्ति ते सयुजः तैः समानयोगैः ॥ ४ ॥

अतिजगती । नकारश्चार्थः । या द्वारः प्रयाजदेवा इन्द्रमिन्द्रे ओजो वीर्यं सहश्चावर्धयन् ओज इन्द्रियबलं वीर्यं शारीरं बलं सहो मनोबलम् ता द्वारो होता यजतु । ताश्च द्वारः इन्द्राय इन्द्रार्थं विश्रयन्तां विवृता भवन्तु अस्मिन्यज्ञे आज्यं व्यन्तु पिबन्तु च । कीदृश्यो द्वारः सुप्रायणाः सुखेन प्रकृष्टमयनं गमनं यासु ताः विवृतत्वादित्यर्थः । ऋतं यज्ञं वर्धयन्ति ऋतुवृधः संहितायामृतशब्दस्य दीर्घः । इन्द्राय कीदृशाय मीढुषे मेहति मीढ्वान् तस्मै सेक्त्रे वसन्तो निपातः ॥ ५ ॥

होतायक्षद्दोजोनवीर्यꣳसहोद्वारइन्द्रमवर्धयन् । सुप्रायणाअस्मिन्यज्ञेविश्रयन्तामृतावृधोद्वारइन्द्रायमी

ढुषेव्यन्त्वाज्यस्यहोतर्यज ॥ ५ ॥

होतायक्षदुषेइन्द्रस्यधेनूसुदुघेमातरामही । सवातरौनतेजसावत्समिन्द्रमवर्द्धतांवीतामाज्यस्यहोतर्यज ॥६॥

आर्षी त्रिष्टुप् । उषे अत्र पूर्वपदलोपः होता उषे नक्तोषे यजतु ते च तेजसा इन्द्रमवर्धताम् आज्यं वीतां पिबतां च । तत्र दृष्टान्तः स वातरौ न न इवार्थे समानो वाता वत्सरो ययोस्ते सवत्सरौ एकशिशुके गावौ वत्सं यथा वर्धयेते तथेन्द्रं वर्धयताम् कीदृश्यौ उषे इन्द्रस्य धेनू धेनुतस्ते धेनू प्रीणयित्र्यौ । सुदुघे सुष्ठु दुग्धस्ते सुदुघे दुग्धं पूरयन्त्यौ । मातरा मातरौ विभक्तेराकारः मातृवत्पालिके । मही मह्यौ महत्यौ विभक्तिलोपः ॥ ६ ॥

अतिजगती। दैव्यौ होतारौ अयं चाग्निरसौ च मध्यमस्तौ होता यजतु यौ च हविषा इन्द्रं भिषज्यतः चिकित्सतः भिषज् रुग्जये कण्ड्वादिभ्यो यक्। इन्द्राय इन्द्रियं वीर्यं धत्तः च तौ आज्यं वीताम्। कीदृशौ भिषजा भिषजौ चिकित्साकुशलौ। सखाया सखायौ अन्योन्यं स्नेहवन्तौ। कवी क्रान्तदर्शनौ देवौ दीप्यमानौ। प्रचेतसौ प्रकृष्टं चेतो ज्ञानं ययोस्तौ ॥ ७ ॥

ब्राह्मी अनुष्टुप् भेषजं भेषजरूपा ये त्रयो लोकास्तान् इडा सरस्वती भारतीति तिस्रो देवीश्च होता यजतु ताश्चाज्यं व्यन्तु नकार-

होतायक्षद्दैव्याहोताराभिषजासखायाहविषेन्द्रम्भिषज्यतः। कवीदेवौप्रचेतसाविन्द्रायधत्तइन्द्रियं

वीतामाज्यस्यहोतर्यज ॥ ७ ॥

होतायक्षत्तिस्रोदेवीर्नभेषजन्त्रयस्त्रिधातवोपसइडासरस्वतीभारतीमहीःइन्द्रपत्नीर्हविष्मतीर्व्यन्त्वाज्यस्यहोतर्यज ॥ ८ ॥

सार्थे। कीदृशास्त्रयः त्रिधातवः त्रयोऽग्निवायुसूर्या धातवो धर्तारो येषां ते। अपसः अपस्विनः कर्मवन्तः शीतोष्णवातवर्षादीनि लोकानां कर्माणि। कीदृश्यस्तिस्रः महीः महत्यः। इन्द्रपत्नीः इन्द्रस्य पत्न्यः पालयित्र्यः। हविष्मतीः हविर्विद्यते यासां ताः ॥ ८ ॥

अतिजगती। होता त्वष्टारं प्रयाजदेवतां यजतु। कीदृशं त्वष्टारम् इन्द्रम् इदि परमैश्वर्ये ईश्वरं प्रभुम्। देवं दातारम्। भिषजं रोगनिवर्तकम्। सुयजं सुष्ठु इज्यते स सुयजस्तम् साधु यष्टव्यम्। घृतश्रियं घृतेन श्रीः शोभा यस्य तम् आज्यहविष्का हि प्रयाजाः।

पुरुरूपं पुरूणि बहूनि रूपाणि यस्य तम्। सुरेतसं शोभनं रेतो वीर्यं यस्य तम्। मघोनं मघवन्तं धनवन्तम्। स त्वष्टा इन्द्राय इन्द्रियाणि वीर्याणि दधत् सन् आज्यं वेतु ॥ ९ ॥

शक्वरी। होता वनस्पतिं प्रयाजदेवतां यजतु। कीदृशं वनस्पतिं शमितारम् उलूखलादिरूपेण हविषां संस्कर्तारम्। शतक्रतुं

होता यक्षद्वनस्पतिꣳ शमितारꣳ शतक्रतुन्धियो जोष्टारमिन्द्रियम्।

होता यक्षत्त्वष्टारमिन्द्रन्देवम्भिषजꣳ सुयजङ्घृतश्रियम्। पुरुरूपꣳ सुरेतसम्मघोनमिन्द्राय त्वष्टा दधदिन्द्रियाणि वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ९ ॥

होता यक्षद्वनस्पतिꣳ शमितारꣳ शतक्रतुन्धियो जोष्टारमिन्द्रियम्। मध्वा समञ्जन्पथिभिः सुगेभिः स्वदाति यज्ञम्मधुना घृतेन वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ १० ॥

शतं क्रतवः कर्माणि यस्य तं बहुकर्माणम्। धियो जोष्टारं बुद्धेः सेवितारम्। इन्द्रियमिन्द्रस्यात्मनो हितं वीर्यरूपं वा। स त्वष्टा मध्वा मधुना स्वादुना घृतेन समञ्जन् यज्ञं संम्रक्षयन् सन् सुगेभिः सुगैः सुगमनैः पथिभिर्मार्गैः मधुना स्वादुना घृतेन युतं यज्ञं स्वदाति देवान्प्रापयति स्वदातिः प्रापणार्थः स आज्यं वेतु। सुखेन गम्यते येषु ते सुगाः सुदुरोरधिकरणइति गमेर्डप्रत्ययः ॥ १० ॥

प्रकारो। होता इन्द्रं यजतु। स्वाहाकारेणाज्यस्य देवान्यजतु। स्वाहाकारेण मेदसो देवान्यजतु। स्वाहाकारेण स्तोकानां सोमबिन्दुनां देवान्यजतु। स्वाहाकारेण स्वाहाकृतीनां देवानां स्वाहाकृतीः प्रयाजदेवताः यजतु। स्वाहाकारेण हव्यसूक्तीनां हव्यसम्बन्धिसुवचनानां देवान्यजतु। स्वाहाकारेणाज्यपा देवाः प्रयाजाः जुषाणाः प्रीयमाणा भवन्तः सन्तः इन्द्रश्चाज्यं व्यन्तु पिबन्तु ॥ ११ ॥

होतायक्षदिन्द्रꣳस्वाहाज्यस्यस्वाहामेदसःस्वाहास्तोकानाꣳस्वाहास्वाहाकृतीनाꣳस्वाहाहव्यसूक्तीनाम्।

स्वाहादेवाआज्यपाजुषाणाइन्द्रआज्यस्यव्यन्तुहोतर्यज ॥ ११ ॥

देवम्बर्हिरिन्द्रꣳसुदेवन्देवैर्वीरवत्स्तीर्णंवेद्यामवर्धयत्। वस्तोर्वृतम्प्राक्तोर्भृतꣳरायाबर्हिष्मतोऽत्यगाद्वसु

वनेवसुधेयस्यवेतुयज ॥ १२ ॥

एकादश ऐन्द्रपशोः सम्बन्धिन एवानुयाजप्रैषाः। देवत्ता बर्हिरादयः॥ अतिजगती। मैत्रावरुणो वदति। बर्हिः देवं बर्हिः सजज्ञानुयाजदेवता इन्द्रमवर्धयत् पुष्णाति। किम्भूतं बर्हिः सुदेवं शोभना देवा मरुदादयो यत्र तत्। तथा देवैः दातृभिः ऋत्विग्भिः वीरवत् वीरयुतम्। वेद्यां स्तीर्णमाच्छादितम्। वस्तोरहनि वृतं लूनम् धातूनामनेकार्थत्वात् अक्तोः रात्रौ प्रभृतं प्रकर्षेण धृतम वस्तो-

रक्तोरित्यव्ययद्वयं क्रमादहर्निशावाचकम्। यत् बर्हिः राया हविर्लक्षणेन धनेन बर्हिष्मतः बर्हिषा युक्तानन्यान्यागानत्यगात् अतिक्रम्य गतं संस्कारोत्कर्षात् तत् बर्हिः वसुवने वसुवननाय धनदानाय वसुधेयस्य वसुधेयाय वसुनो धानाय निधानाय यजमानगृहे निखननाय वेतु आज्यं पिबतु। वसुवने वसुधेयस्येति सप्तमीषष्ठ्यौ चतुर्थ्यर्थे। हे मनुष्यहोतः त्वमपि यज। एवमग्रेऽपि कण्डिकाशेषो व्याख्येयः ॥ १२ ॥

एकाधिका शक्करी। यज्ञगृहद्वारोऽत्र देवता:। यच्छन्ति नियता भवन्ति ऋत्विजो यत्रेति याम कर्म यमेरनिप्रत्ययो हृद्धिश्च

देवीर्द्वारऽइन्द्रꣳसङ्घातेवीड्वीर्यामन्नवर्धयन्। आवत्सेनतरुणेन कुमारेणचमीवतापार्वाणꣳरेणुककाटन्नु

दन्तांवसुवनेवसुधेयस्यव्यन्तुयज ॥ १३ ॥

सप्तम्या लुक् यामनि कर्मणि या द्वारो देव्यः इन्द्रमवर्धयन्। कीदृश्यो द्वारः सङ्घाते देहलीकपाटद्वारशाखार्गलादिसमूहे सति वीड्वीः वीड्व्यः दृढाः सङ्घातं विना न द्वारां दृढत्वं स्यात्। ता द्वारो रेणुककाटमपनुदन्ताम् काटः कूपः कुत्सितः काटः ककाटः रेणुभिः कृत्वा ककाटो रेणुककाटः तम् अपनुदन्तां निवर्तयन्तु। किमित्यतो विशेषणे। कीदृशं कूपं वत्सेन गोपुत्रेण तरुणेन कुमारेण च आ आभिमुख्येन अर्वाणम् अर्यते गम्यते यत्रेत्यर्वा तम् ऋ गतावित्यतोऽन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति वनिप्प्रत्ययः। कीदृशेन मीवता मीञ् हिंसायां मयनं मीः क्विप् मीरस्यास्ति मीवान् तेन हिंसाशीलेन। हिंसाशीलाश्चञ्चला उच्छलन्तो वत्साः कुमाराश्च यत्र पतन्ति तं कूपमपनुदेत्यर्थः उपलक्षणमेतत् यज्ञप्रजाविघ्नकराणि कूपादीनि मार्गादपनयन्त्वित्याशयः। ता व्यन्तु च ॥ १३ ॥

ब्राह्मी उष्णिक्। उषाश्च नक्ता च उषासानक्ता समासे उषःशब्दस्य उषासादेशः अहोरात्राधिष्ठात्र्यौ देवी देव्यौ यज्ञे प्रयति प्रवर्तमाने सति इन्द्रमह्वेतामाहूतवत्यौ। प्रेति प्रयन् प्रपूर्वादिणः शतृ। ये च दैवीः देवसम्बन्धिनीर्विशः प्रजाः प्रायासिष्टां प्रगतवत्यौ यातेर्लुङ् वसवो रुद्रा आदित्या विश्वेदेवा मरुत इत्यादयो देवप्रजाः। ते च वीतां पिबताम्। कीदृश्यौ सुप्रीते अतितुष्टे सुधिते सुतरां हिते॥ १४॥

देवीऽउषासानक्तेन्द्रंयज्ञेप्रयत्यह्वेताम्। दैवीर्विशःप्रायासिष्टाᳪसुप्रीतेसुधितेवसुवनेवसुधेयस्यवीतांयज॥१४॥

देवीजोष्ट्रीवसुधितीदेवमिन्द्रमवर्धताम्। अयाव्यन्याघाद्वेषाᳪस्यान्यावक्षद्वसुवार्याणियजमानायशिक्षिते

वसुवनेवसुधेयस्यवीतांयज॥ १५॥

एकाधिकातिजगती। जोष्ट्री जुषेते ते जोष्ट्र्यौ प्रीतियुक्ते देवी देव्यौ वसुधिती वसुनो धनस्य धितिर्धारणं याभ्यां ते द्यावापृथिव्यौ अहोरात्रे वा सस्यं च समा चेति कात्थक्यः[१]। ते इन्द्रं देवमवर्धतामवर्धयताम् तयोर्मध्ये अन्या एका अघा अघानि पापानि द्वेषांसि दौर्भाग्यानि च अयावि यु पृथग्भावे दूरीकरोति यौतेश्चिण् लकारव्यत्ययः। अन्या द्वितीया वार्याणि वरणीयानि भोगयोग्यानि वसु वसूनि धनानि आवक्षत् आवहति। कीदृश्यौ ते शिक्षिते विदितवेद्ये तत्त्वज्ञे। ते वीताम॥ १५॥

१—निरु० ९. ४१।

विकृतिः। अधस्तनमन्त्रोक्ता देवताविकल्पः। देवी देव्यौ पूर्वंप्रैषोक्ते पयसा दुग्धेनेन्द्रमवर्धताम् अवर्धयताम् छन्दस्युभयथेति अप आर्धधातुकत्वाण्णिचो लोपः। कीदृश्यौ ऊर्जाहुती ऊर्जा बलं तद्युक्ता आहुतिराह्वानं ययोस्ते। दुघे दुग्धस्ते दुघे दुहः कब्घश्चेति कप् घादेशश्च दोग्ध्र्यौ अनयोरनु सम्भोगमिमाः सर्वाः प्रजा अनुसम्भुञ्जत इति श्रुतिः। सुदुघे साधुदोहने। तयोर्मध्ये अन्या एका इषमन्नमूर्जं दध्यादि च वक्षत् वहति यजमानाय। अन्या द्वितीया सग्धिं सपीतिं च वक्षत् समाना ग्धिर्भोजनं सग्धिः ताम् समाना

देवीऊर्जाहुतीदुघेसुदुघेपयसेन्द्रमवर्धताम्। इषमूर्जमन्यावक्षत्सग्धिꣳसपीतिमन्यानवेनपूर्वन्दयमाने पुराणेननवमधातामूर्जमूर्जाहुतीऊर्जयमानेवसुवार्याणियजमानायशिक्षितेवसुवनेवसुधेयस्यवीतांयज ॥ १६ ॥

देवादेव्याहोतारादेवदेवमिन्द्रमवर्द्धताम्। हताघशꣳसावाभार्ष्टांवसुवार्याणियजमानायशिक्षितौवसुवनेवसुधेयस्यवीतांयज ॥ १७ ॥

पीतिः सपीतिः पुत्रादिभिः सह पानभोजने वहति। ये देव्यौ नवेनान्नेन पूर्वं पुराणमन्नमधाताम् पुराणेनान्नेन नवमन्नमधाताम् यजमानाय वार्याणि वसु वसूनि चाधाताम् अन्नं धनं चाचयं कृतवत्यावित्यर्थः। कीदृश्यौ दयमाने उचन्त्यौ कृपयन्त्यौ वा। ऊर्जाहुती ऊर्जा युता आहुतिर्होमो ययोस्ते। ऊर्जं रसमूर्जयमाने वर्धयन्त्यौ। शिक्षिते तत्त्वज्ञे। ते वीतां पिबताम् ॥ १६ ॥

अतिजगती। एकः पार्थिवोऽग्निः अन्यो मध्यमः। देवा देवौ दैव्या देव्यौ होतारौ इन्द्रं देवमवर्धताम् यजमानाय वार्याणि वसु वसूनि च आभार्ष्टाम् आहार्ष्टामाहृतवन्तौ आङ्पूर्वाद्धरतेर्लुङ् हस्य भः। कीदृशौ हताघशंसौ अघं पापं शंसतीच्छति अघशंसः पापी हतोऽघशंसो याभ्यां तौ पापिनिवर्तकौ। तौ वीताम् ॥ १७ ॥

अतिजगती। तिस्रो देवीः देव्यः पतिं पालकमिन्द्रमवर्धयन् आदरार्थं पुनरुक्तिः। ता एवाह भारती दिवं स्वर्गमस्पृचत् स्पृशति

देवीस्तिस्रस्तिस्रोदेवीःपतिमिन्द्रमवर्धयन्। अस्पृक्षद्भारतीदिवꣳरुद्रैर्यज्ञꣳसरस्वतीडावसुमतीगृहान्व

सुवनेवसुधेयस्यव्यन्तयज ॥ १८ ॥

देवइन्द्रोनराशꣳसस्त्रिवरूथस्त्रिवन्धुरोदेवमिन्द्रमवर्धयत्। शतेनशितिपृष्ठानामाहितःसहस्रेणप्रवर्तते

भरती रविस्तत्कान्तिर्भारती। सरस्वती रुद्रैः युता यज्ञमस्पृचत्। वसुमती वसुयुता इडा गृहानस्पृचत् गृहशब्देन भूलोकः। ता व्यन्तु ॥ १८ ॥

कृतिः। नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्ति नराशंसः यज्ञो देवः इन्द्रं देवमवर्धयत्। कीदृशो नराशंसः इन्दतीतीन्द्रः ऐश्वर्यवान्। त्रिवरूथः वरूथं गृहम् त्रीणि वरूथानि सदोहविर्धानाग्नीध्राणि यस्य सः। त्रिबन्धुरः त्रीणि बन्धुराणि ऋग्यजुःसामलक्षणानि बन्धु-

नार्नि यस्य । स नराशंसः शितिपृष्ठानां शतेनाहितः सन् सहस्रेण गोसहस्रेण प्रवर्तते । शिति श्यामं पृष्ठं यासां ताः शितिपृष्ठा गावः । मित्रावरुणा इत मित्रावरुणाविवास्य नराशंसस्य होत्रमर्हतः होत्रकर्मणि योग्यौ भवतः बृहस्पतिः स्तोत्रमौद्गात्रमर्हति अश्विना अश्विनौ अस्याध्वर्यवमर्हतः । स वेतु ॥ १९ ॥

मित्रावरुणेदस्यहोत्रमर्हतोबृहस्पतिस्तोत्रमश्विनाध्वर्यवंवसुवनेवसुधेयस्यवेतुयज ॥ १९ ॥

देवोदेवैर्वनस्पतिर्हिरण्यपर्णोमधुशाखःसुपिप्पलोदेवमिन्द्रमवर्धयत् । दिवमग्रेणास्पृक्षदान्तरिक्ष

म्पृथिवीमदृꣳहीद्वसुवनेवसुधेयस्यवेतुयज ॥ २० ॥

देवम्बर्हिर्वारितीनान्देवमिन्द्रमवर्धयत् । स्वासस्थमिन्द्रेणासन्नमन्याबर्हीꣳष्यभ्यभूद्वसुवनेवसुधेयस्यवेतुयज ॥२१॥

प्रतिशकरी । यूप उच्यते वनस्पतिर्देवो देवैः सह इन्द्रमवर्धयत् । कीदृशः हिरण्यपर्णः हिरण्मयानि पर्णानि यस्य । मधुशाखः मधुर्मधुरा रसवती शाखा यस्य । सुपिप्पलः शोभनानि पिप्पलानि फलानि यस्य । यो वनस्पतिरग्रेण दिवं स्वर्गमस्पृक्षत् स्पृशति स्पृशेर्लुङि शल इगुपधादनिटः क्स इति क्सप्रत्ययः । अन्तरिक्षं मध्येनेति शेषः आ स्पृशति । पृथिवीमुपरेणेति शेषः अदृंहीत दृढा-मकरोत् । स वेतु ॥ २० ॥

आर्षी त्रिष्टुप्। बर्हिः अनुयाजदेव इन्द्रं देवमवर्धयत् अन्या अन्यानि बर्हींष्यभ्यभूत् अभिभवति तद्धेतु। कीदृशं बर्हिः वारितीनामोषधीनां मध्ये देवं दीप्यमानं श्रेष्ठम् वारि जले इतिर्गतिर्यासां ता वारितयो जलाश्रिता ओषधयः। स्वासस्थं सुखेनासनेन स्थीयते यत्र तत्स्वासस्थम्। इन्द्रेणासन्नमाश्रितम् ॥ २१ ॥

देवो अग्निः स्विष्टकृद्देवमिन्द्रमवर्धयत्। स्विष्टङ्कुर्वन्त्स्विष्टकृत्स्विष्टमद्यकरोतुनोवसुवनेवसुधेयस्यवेतुयज ॥ २२ ॥

अग्निमद्यहोतारमवृणीतायंयजमानःपचन्पक्तीःपचन्पुरोडाशम्बध्नन्निन्द्रायछागम्। सूपस्थाअद्यदेवो

वनस्पतिरभवदिन्द्रायछागेन। अघत्तम्मेदस्तःप्रतिपचताग्रभीदवीवृधत्पुरोडाशेनत्वामद्यऋषे० ॥ २३ ॥

आर्षी त्रिष्टुप्। स्विष्टकृद्देवः अग्निः इन्द्रं देवमवर्धयत् स नोऽस्माकं स्विष्टं साधु इष्टं करोतु वेतु च। कीदृशः स्विष्टं कुर्वन् सन् स्विष्टकृत् नाम शोभनमिष्टं कर्तव्यमिति तस्याधिकारः ॥ २२ ॥

त्वामद्य अय प्रतीकः उभयत्रापि। ऐन्द्रपशुसम्बन्धी सूक्तवाकप्रैषः त्वामद्यऋषे इत्ययं मन्त्र उभयत्रापि ऐन्द्रानुवाके वायोधसानुवाके च प्रतीकोक्तेः आदिमात्रेणोक्तः सकलो ज्ञेयः। अग्निमद्य एकाधिका प्राजापत्या जगती। सूपस्थाः ब्राह्मी उष्णिक्। त्वामद्य एकाधिका विकृतिः। व्याख्यातः प्रैषः[1] ॥ २३ ॥ १—२१, ५९-°

एकादश वायोधसे पशौ प्रयाजप्रैषाः समित्तनूनपादाद्याप्रीदेवताः। अतिजगती। दैव्यो होता अग्निं वयोधसमिन्द्रं च यजतु वयः आयुर्दधाति वयोधाः तम् आयुषो दातारं धारयितारं वा। कीदृशमग्निं समिधानं दीप्यमानम्। महद्यशः सुपां सुलुगिति तृतीयैकवचनस्य सुआदेशः महता यशसा समिद्धं दीप्तम्। वरेण्यं वरणीयम्। किङ्कुर्वन्यजतु गायत्रीं छन्दः वीर्यम् त्र्यविं गाम्

होतायक्षत्समिधानम्महद्यशः सुसमिद्धं वरेण्यमग्निमिन्द्रं वयोधसम्। गायत्रीञ्छन्दइन्द्रियन्त्र्यविङ्गांवयो दधद्वेत्वाज्यस्यहोतर्यज ॥ २४ ॥

होतायक्षत्तनूनपातमुद्भिदंयङ्गर्भमदितिर्दधे शुचिमिन्द्रंवयोधसम्। उष्णिहञ्छन्दइन्द्रियन्दित्यवाहङ्गांवयोद धद्वेत्वाज्यस्यहोतर्यज ॥ २५ ॥

वयः आयुश्च दधत् स्थापयन् इन्द्रे इति शेषः। षण्मासात्मकः कालोऽविः त्रयो ऽवयो यस्याः सा त्र्यविः सार्धसंवत्सरा गौः ताम्। प्रयाजदेवतेन्द्रयुता आज्यं वेतु हे मनुष्यहोतः त्वमपि यज। एवमग्रेऽपि ॥ २४ ॥

एकाधिका जगती। होता तनूनपातं प्रयाजदेवं वयोधसमिन्द्रं च यजतु अदितिर्यं गर्भं दधे तम् इन्द्रमित्यर्थः। कीदृशं तनू-

पातम् उद्भिदम् उद्भिनत्ति प्रकटयति फलमित्युद्भित् तं यज्ञफलानामुद्भेत्तारम्। शुचिं पवित्रम्। किङ्कुर्वन् उष्णिहं छन्दः इन्द्रियम् दित्यवाहं गाम् वयश्च इन्द्रे दधत्। द्विवर्षा गौर्दित्यवाट्। स सेन्द्रो वेतु ॥ २५ ॥

व्यूहेन प्रकरी। होता इडाभिः प्रयाजदेवताभिः सह वयोधसमिन्द्रं यजतु। कीदृशमिन्द्रम् ईडेन्यम् ईडितुं योग्य ईडेन्यः

होतायक्षदीडेन्यमीडितंवृत्रहन्तममिडाभिरीड्यꣳसहःसोममिन्द्रंवयोधसम्। अनुष्टुभञ्छन्दइन्द्रि यम्पञ्चाविङ्गांवयोदधद्वेत्वाज्यस्यहोतर्यज ॥ २६ ॥

होतायक्षत्सुबर्हिषम्पूषण्वन्तममर्त्यꣳसीदन्तम्बर्हिषिप्रियेऽमृतेन्द्रं वयोधसम्। बृहतीञ्छन्दइन्द्रियन्त्रिव त्सङ्गांवयोदधद्वेत्वाज्यस्यहोतर्यज ॥ २७ ॥

ईडेरेन्यप्रत्ययः। ईडितमृषिभिः स्तुतम्। वृत्रहन्तमम् अत्यन्तं वृत्रहा वृत्रहन्तमः तम् नाद्घस्येति नुडागमः। ईड्यं सर्वैः स्तुत्यम्। सहः सोमं सहसा बलेन सोमवदाह्लादकम्। किङ्कुर्वन् अनुष्टुभं छन्दः इन्द्रियम् पञ्चाविं गाम् वयश्चेन्द्रे दधत्। पञ्चावयो यस्याः सा सार्धद्विवर्षा गौः। स वेतु ॥ २६ ॥

प्रकरी। होता वयोधसमिन्द्रं यजतु। कीदृशम् सुबर्हिषं शोभनं बर्हिः प्रयाजदेवता यस्य तम्। पूषण्वन्तम् पूषास्यास्ति पूषण्वं

स्तम् पूष्णा युक्तम् अमर्त्यममरणधर्माणम्। प्रिये रुचिते अमृता अमृते अनश्वरे बर्हिषि सीदन्तं तिष्ठन्तम्। किङ्कुर्वन् बृहतीं छन्दः इन्द्रियम् त्रिवत्सं गां वयश्चेन्द्रे दधत्। वत्सः संवत्सरः त्रयो वत्सा यस्य त्रिवत्सो गौः त्रिवर्षो वृषः। स वेतु॥ २७॥

अतिशक्करी। होता द्वारो देवीः ब्रह्माणं परिवृढं वयोधसमिन्द्रं च यजतु। कीदृशीर्द्वारः व्यचस्वतीः व्यचो व्यञ्चनं गमनावकाशो

होतायक्षद्द्वारव्यचस्वतीःसुप्रायणाऋतावृधोद्वारोदेवीर्हिरण्ययीर्ब्रह्माणमिन्द्रंवयोधसम्। पङ्क्तिश्छन्दइहे

न्द्रियन्तुर्यवाहङ्गांवयोदधद्व्यन्त्वाज्यस्यहोतर्यज॥ २८॥

होतायक्षत्सुपेशसासुशिल्पेबृहतीउभेनक्तोषासानदर्शतेविश्वमिन्द्रंवयोधसम्। त्रिष्टुभञ्छन्दइहेन्द्रियम्पष्ठ

वाहङ्गांवयोदधद्वीतामाज्यस्यहोतर्यज॥ २९॥

विद्यते यासु ताः। अतएव सुप्रायणाः शोभनं प्रकर्षेणायनं गमनं यासु ताः। ऋतवृधः सत्यस्य वर्धयित्रीः। हिरण्ययीः हिरण्मयीः दृढाः। किङ्कुर्वन् पङ्क्तिं छन्दः इन्द्रियम् तुर्यवाहं गाम् वयश्च इह इन्द्रे दधत्। सार्धत्रिवर्षो गौस्तुर्यवाट् तुर्यं चतुर्थं वर्षं वहतीति॥ २८॥

अतिशक्करी । होता उभे नक्तोषासा नक्तोषसौ विश्वं सर्वात्मकं वयोधसमिन्द्रं च यजतु । नक्ता रात्रिः उषा रात्रेरपरभागः । नकारश्चार्थः । कीदृश्यौ नक्तोषसौ सुपेशसा सुपेशसौ पेशः रूपनाम शोभनं पेशो ययोस्ते सुरूपे । सुशिल्पे यद्वै प्रतिरूपं तच्छिल्पमिति श्रुतेः सुष्ठु शिल्पं ययोस्ते अन्योऽन्यं प्रतिरूपे । बृहती बृहत्यौ । दर्शते दर्शनीये दृशेराच्प्रत्ययः । किञ्चुर्वन् त्रिष्टुभं छन्दः इन्द्रियम्

होतायक्षत्प्रचेतसादेवानामुत्तमंयशोहोतारादैव्याकवीसयुजेन्द्रंवयोधसम् । जगतीञ्छन्दइन्द्रियमनड्वाह

ड्वांवयोदधद्वीतामाज्यस्यहोतर्यज ॥ ३० ॥

होतायक्षत्पेशस्वतीस्तिस्रोदेवीर्हिरण्ययीर्भारतीर्बृहतीर्महीःपतिमिन्द्रंवयोधसम् । विराजञ्छन्दइहे

न्द्रियन्धेनुङ्गान्नवयोदधद्व्यन्त्वाज्यस्यहोतर्यज ॥ ३१ ॥

पष्ठवाहं गाम् वयश्च इहेन्द्रे दधत् । ते वीतां पिबताम् ॥ २९ ॥

एकाधिका शक्करी । होता दैव्यौ होतारौ वयोधसमिन्द्रं च यजतु अयं चाग्निरसौ च मध्यम इति होतारौ । कीदृशौ प्रचेतसा प्रकृष्टं चेतो ज्ञानं ययोस्तौ प्रचेतसौ । देवानामुत्तमं यशः पुञ्जीकृतदेवयशोरूपौ । कवी क्रान्तदर्शनौ । सयुजा सह युङ्क्तस्तौ

समानयोगौ। किङ्कुर्वन्। जगतीं छन्दः इन्द्रियम् अनड्वाहं गाम् वयश्च इन्द्रे दधत्। अनः शकटं वहतीत्यनड्वान् शकटचमो वृषः तौ वीताम् ॥ ३० ॥

एकाधिका शक्करी। होता तिस्रो देवीः पतिं पालकं वयोधसमिन्द्रं च यजतु। कीदृशीस्तिस्रः पेशो रूपमस्ति यासां ताः रूपसमृद्धाः। हिरण्ययीः हिरण्यालङ्कृतदेहाः। बृहतीः प्रभावेन। महीः महतीः तेजसा आदित्येन्द्राग्निसम्बन्धात्। कास्ताः भारतीः बहुवचनमिडासरस्वत्युपलक्षणम् इडासरस्वतीभारत्यस्तिस्र इत्यर्थः। किङ्कुर्वन्। विराजं छन्द इन्द्रियम् धेनुं दोग्ध्रीं गाम् वयश्चेन्द्रे दधत्। नकारश्चार्थः। सेन्द्रास्ता व्यन्तु ॥ ३१ ॥

होता यक्षत्सुरेतसन्त्वष्टारम्पुष्टिवर्धनंरूपाणिबिभ्रतम्पृथक्पुष्टिमिन्द्रंवयोधसम्। द्विपदञ्छन्दइन्द्रियमुक्षाणङ्गान्नवयोदधद्वेत्वाज्यस्यहोतर्यज ॥ ३२ ॥

एकाधिका शक्करी। होता त्वष्टारं वयोधसमिन्द्रं च यजतु। कीदृशं त्वष्टारं सुरेतसं शोभनं रेतो यस्य तम् जगदुत्पादकत्वात्त्वष्टुः शोभनं रेतः। पुष्टिवर्धनं पुत्रादिपुष्टेर्वर्धयितारम्। पृथक् नानाजातिषु रूपाणि पुष्टिं च बिभ्रतम्। किङ्कुर्वन् द्विपदं छन्दः इन्द्रियम् उक्षाणं रेतःसेकक्षमं गां वृषम् वयश्चेन्द्रे दधत्। नश्चार्थः। सेन्द्रस्त्वष्टा वेतु ॥ ३२ ॥

अत्यष्टिः। होता वनस्पतिं वयोधसमिन्द्रं च यजतु। कीदृशं वनस्पतिं शमितारं संस्कर्तारं हविषाम्। शतक्रतुं बहुकर्माणम्।

हिरण्यपर्णं हिरण्मयानि पर्णानि यस्य तम्। उक्थिनम् उक्थानि शस्त्राणि सन्त्यस्य दशवन्तं वा। रशनां रज्जुं बिभ्रतम् स्वभावानुवादः यूपे हि पशुबन्धाय रज्जुर्बध्यते। वशिं कान्तम्। भगं भजनीयम्। किङ्कुर्वन् ककुभं छन्दः इन्द्रियम् वशां वन्ध्यां वेहतं गर्भोपघातिनीं च गाम् वयश्च इह इन्द्रे दधतु। सेन्द्रो वनस्पतिर्वेतु ॥ ३३ ॥

होतायक्षद्वनस्पतिꣳ शमितारꣳ शतक्रतुꣳ हिरण्यपर्णमुक्थिनꣳ रशनाम्बिभ्रतंवशिम्भगमिन्द्रंवयोधसम्।

ककुभञ्छन्दऽइहेन्द्रियंवशांवेहतङ्गांवयोदधद्वेत्वाज्यस्यहोतर्यज ॥ ३३ ॥

होतायक्षत्स्वाहाकृतीरग्निङ्गृहपतिम्पृथग्वरुणम्भेषजङ्कविंक्षत्रमिन्द्रंवयोधसम्। अतिच्छन्दसञ्छन्द

इन्द्रियम्बृहदृषभङ्गांवयोदधद्व्यन्त्वाज्यस्यहोतर्यज ॥ ३४ ॥

अतिशक्करी। होता स्वाहाकृतीः प्रयाजदेवताः इन्द्रं च यजतु। कीदृशमिन्द्रम् अग्निमङ्गतीत्यग्निः अग्रे गन्तारम्। पृथक् प्रत्येकं यज्ञेषु गृहपतिं गृहस्य पालकम्। वरुणम् व्रियतेऽसौ वरुणस्तम् ऋत्विग्भिर्वरणीयम्। भेषजं रोगनाशकम्। कविं क्रान्तदर्शनम्। क्षत्रं क्षतात्प्रहारात्त्रातारम्। वयोधसमायुषो दातारम्। किङ्कुर्वन् अतिच्छन्दसं छन्दः इन्द्रियं वीर्यं बृहत् महत् ऋषभं पुष्टं गां वयश्चेन्द्रे दधत्। सेन्द्राः स्वाहाकृतयः आज्यं व्यन्तु। मनुष्यहोतस्त्वमपि यज ॥ ३४ ॥

वयोधसे पश्चाविंशकादशानुयाजानां प्रैषाः बर्हिरादिदेवताः। एकाधिके आर्ष्यौ त्रिष्टुभौ द्वे। बर्हिः देवं वयोधसमिन्द्रं देवमवर्धयत्। कीदृशं बर्हिः गायत्र्या छन्दसा कृत्वा चक्षुरिन्द्रियं वयस्येन्द्रे दधत्। तत् वसुवननाय वसुधानाय चाज्यं वेतु षष्ठीसप्तम्यौ चतुर्थ्यर्थे। हे मनुष्यहोतस्त्वमपि यज। एवमग्रेऽपि व्याख्येयम् ॥ ३५ ॥

देवम्बर्हिर्वयोधसन्देवमिन्द्रमवर्धयत्। गायत्र्याछन्दसेन्द्रियञ्चक्षुरिन्द्रे वयोदधद्वसुवनेवसुधेयस्यवेतुयज ॥ ३५॥

देवीर्द्वारोवयोधसꣳशुचिमिन्द्रमवर्धयन्। उष्णिहाछन्दसेन्द्रियम्प्राणमिन्द्रे वयोदधद्वसुवनेवसुधेयस्यव्यन्तुयज ॥३६॥

देवीउषासानक्तादेवमिन्द्रं वयोधसन्देवीदेवमवर्धताम्। अनुष्टुभाछन्दसेन्द्रियम्बलमिन्द्रे वयोदधद्वसुवने

वसुधेयस्यवीतांयज ॥ ३७ ॥

द्वारो देव्यः वयोधसं शुचिं पवित्रमिन्द्रमवर्धयन्। कीदृश्यो द्वारः उष्णिहा छन्दसा कृत्वा सह वा प्राणमिन्द्रियं प्राणेन्द्रियं वयस्येन्द्रे दधत् दधत्यः लिङ्गवचनव्यत्ययः। ता व्यन्तु ॥ ३६ ॥

हे ब्राह्मणौ बृहत्यौ। उषासानक्ता देवी देव्यौ वयोधसमिन्द्रं देवमवर्धताम् उषाश्च नक्तं च उषासानक्ता उषासोषस इति उषःश-

ब्दस्य देवताद्वन्द्वं उषासा·आदेशः विभक्तेराकारश्च । कीदृश्यौ ते देवी दीप्यमाने । कीदृशमिन्द्रं देवं दीप्यमानम् । एकौ देवीदेवशब्दौ दीप्तिवाचकौ अन्यौ सुरवाचकौ । अनुष्टुभा छन्दसा बलमिन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधत् दधत्यौ । दधदित्यव्ययम् लिङ्गवचनव्यत्ययो वा । ते वीताम् ॥ ३७ ॥

देवीजोष्ट्रीवसुधितीदेवमिन्द्रं वयोधसन्देवीदेवमवर्धताम्। बृहत्याछन्दसेन्द्रियꣳश्रोत्रमिन्द्रे वयोदधद्वसु वनेवसुधेयस्यवीतांयज ॥ ३८ ॥

देवीऊर्जाहुतीदुघेसदुघेपयसेन्द्रं वयोधसन्देवीदेवमवर्धताम् । पङ्क्त्याछन्दसेन्द्रियꣳशुक्रमिन्द्रे वयो दधद्वसुवनेवसुधेयस्यवीतांयज ॥ ३९ ॥

देवी देव्यौ दीप्यमाने देवी देव्यौ अनुयाजदेवत देवं दीप्तं वयोधसमिन्द्रं देवमवर्धताम् । देवीदेवशब्दौ पूर्ववत् । कीदृश्यौ जोष्ट्र्यौ जुषिते ते जोष्ट्र्यौ प्रीतियुक्ते जुषिस्तृच् । वसुधिती वसुनो धनस्य धारयित्र्यौ । बृहत्या छन्दसा श्रोत्रमिन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधत्यौ ॥ ३८ ॥

शक्वरी। देवी दात्री ऊर्जाहान्यौ देव्यौ पयसा वयोधसं देवमिन्द्रमवर्धताम्। कीदृश्यौ दुघे दोग्ध्र्यौ। सुदुघ सुखेन दोग्धुं शक्ये। पङ्क्त्या छन्दसा शुक्रं वीर्यमिन्द्रियं वयः चेन्द्रे दधत्यौ ॥ ६८ ॥

अतिजगती। दैव्या दैव्यौ देवा देवौ दीप्तौ देवसम्बन्धिनौ होतारा होतारौ देवौ वयोधसं देवं दीप्तमिन्द्रं देवमवर्धताम्।

देवा॒दैव्या॒होता॑रा॒देवमि॒न्द्रं॑ वयो॒धस॒न्दे॒वौ॒दे॒वम॑वर्धताम्। त्रि॒ष्टुभा॒छन्द॑सेन्द्रि॒यन्त्विषि॒मिन्द्रे॒ वयो॒दध॒द्व॒स्

वनेवसु॒धेय॑स्यवी॒तांयज ॥४०॥

दे॒वी॒स्ति॒स्त्रस्ति॒स्त्रोदे॒वी॒र्व॒यो॒धस॒म्पति॒मिन्द्र॒मव॒र्धयन्। जग॒त्याछन्द॒सेन्द्रि॒यꣳशूषमि॒न्द्रे॒ वयो॒दध॒द्व॒सु॒वने॑वस॒धे॒ यस्यव्यन्तु यज ॥४१॥

दे॒वोन॒राश॒ꣳसो॒दे॒वमि॒न्द्रं॒ वयो॒धस॒न्दे॒वो॒दे॒वम॒वर्धयत्। विरा॒जाछन्द॒सेन्द्रि॒यꣳरूपमि॒न्द्रे॒ वयो॒दध॒द्व॒सु॒वने॒वसु॒धे॒ यस्यवे॒तुयज ॥४२॥

त्रिष्टुभा छन्दसा त्विषिं कान्तिमिन्द्रियं त्वगिन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधतौ ॥ ४० ॥

एकाधिका ब्राह्मी अनुष्टुप्। तिस्रो देव्यो भारतीडासरस्वत्यः पतिं पालकं वयोधसमिन्द्रमवर्धयन् अभ्यास आदरार्थः। कीदृश्यः जगत्या छन्दसा शूषं बलमिन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधत्यः ॥ ४१ ॥

अतिजगती। देवो दाता नराशंसो देवः देवं दीप्तं वयोधसमिन्द्रमवर्धयत्। कीदृशः विराजा छन्दसा रूपमिन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधत् ॥ ४२ ॥

अतिजगती। देवो दाता वनस्पतिर्यूपः देवं द्योतनं वयोधसमिन्द्रं देवमवर्धयत्। कीदृशः द्विपदा छन्दसा भगं सौभाग्यरूपमिन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधत् ॥ ४३ ॥

देवो वनस्पतिर्देवमिन्द्रं वयोधसन्देवो देवमवर्धयत्। द्विपदाछन्दसेन्द्रियम्भगमिन्द्रे वयो दधद्वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥ ४३ ॥

देवम्बर्हिर्वारितीनान्देवमिन्द्रं वयोधसन्देवन्देवमवर्धयत्। ककुभाछन्दसेन्द्रियंयश इन्द्रे वयो

दधद्वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥ ४४ ॥

ब्राह्मी बृहती। बर्हिः देवमिन्द्रमवर्धयत्। कीदृशमिन्द्रं देवं दीप्यमानम् वयोधसं वयसो दातारम्। कीदृशं बर्हिः वारितीनां वार्भ्यः सकाशात् इतिरुत्पत्तिर्यासां ता वारितय ओषधयस्तासां मध्ये देवं दीप्तं श्रेष्ठमित्यर्थः। ककुभा छन्दसा यशोरूपमिन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधत् ॥ ४४ ॥

॥ य० ॥ वाज० सं० ॥ माध्य० शा० ॥ ॥ २८ अ० ॥ ॥ ४४ कं० ॥ ॥ १०२८ ॥

ब्राह्मी बृहती। देवो दाता स्विष्टकृत् अग्निः देवो वयोधसं देवं दीप्तमिन्द्रं देवमवर्धयत्। कीदृशः अतिच्छन्दसा छन्दसा चत चताख्याणरूपमिन्द्रं वयस्विन्द्रे दधत्। स वसुवननाय वसुधानाय च वेतु। हे होतः त्वमपि यज ॥ ४५ ॥

अग्निमद्य एकाधिका ब्राह्मी गायत्री। सूपस्थाः ब्राह्म्यनुष्टुप्। एते व्याख्याते (२३ कं०)॥ त्वामद्य प्रतीकोक्तः सर्वोऽपि पाठः:

देवोऽअग्निः स्विष्टकृद्देवमिन्द्रं वयोधसन्देवो देवमवर्धयत्। अतिच्छन्दसा छन्दसेन्द्रियं क्षत्रमिन्द्रे वयो दधद्वसु वने वसुधेयस्य वेतु यज ॥ ४५ ॥

अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः पचन्पक्तीः पचन्पुरोडाशम्बध्नन्निन्द्राय वयोधसे छागम्। सूपस्थाऽअद्य देवो वनस्पतिरभवदिन्द्राय वयोधसे छागेन। अघत्तं मेदस्तः प्रति पचताग्रभीदवीवृधत्पुरोडाशेन। त्वामद्य ऋषे ॥ ४६ ॥

॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायामष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

एकाधिका विकृतिः अयमपि व्याख्यातः (२३ कं०)। इन्द्राय वयोधसे इति विशेषः ॥ ४६ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे। अष्टाविंशोऽयमध्यायोऽगमत्सौत्रामणीभवः ॥

इति सौत्रामणीसम्बन्धिप्रयाजानुयाजप्रैषनिरूपणं नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

आश्वमेधिकोऽध्यायः ; ततोऽस्य प्रजापतिर्ऋषिः । आद्या एकादश त्रिष्टुभः आप्रीसञ्ज्ञाः अश्वस्तुतयो वामदेवपुत्रेण बृहदुक्थेन समुद्रपुत्रेणाश्विन वा दृष्टाः समित्तनूनपादिडादिदेवताकाः । हे अग्ने हे जातवेदः जातप्रज्ञान त्वं देवानां सधस्थं सह तिष्ठन्ति यत्रेति सहस्थानं प्रति प्रियं प्रीतिमावक्षि आवह देवान् प्रीणयेत्यर्थः वहतेः शपो लुकि मध्यमैकवचने रूपम् । कीदृशस्त्वं समिद्धः दीप्तः मतीनां ऊदरं बुद्धीनामुदरं गर्भमञ्जन् व्यक्तीकुर्वन् बुद्धिरहस्यं प्रकाशयन्नित्यर्थः । मधुमत् स्वादु घृतं पिन्वमानः देवेषु सिञ्चन् ।

समिद्धोऽअञ्जन्कृदरम्मतीनाङ्घृतमग्ने मधुमत्पिन्वमानः । वाजीवहन्वाजिनञ्जातवेदो देवानांवक्षि

प्रियमासधस्थम् ॥ १ ॥

घृतेनाञ्जन्त्सम्पथो देवयानान्प्रजानन्वाज्यप्येतु देवान् । अनुत्वा सप्ते प्रदिशः सचन्ताᳪस्वधामस्मै यजमानाय धेहि ॥२॥

वाजी वजति वाजी वज गतौ चलनवान् । वाजिनं हविः वहन् देवान् प्रापयन् सन् प्रीणय ॥ १ ॥

वाजी अश्वो देवानप्येतु । कीदृशः घृतेन देवयानान्पथः समञ्जन् देवा यायन्ते प्राप्यन्ते यैस्ते देवयानाः पन्थानो हवींष्युच्यन्ते । प्रजानन् देवानां हविरहमिति जानन् । एवं परोक्षमुक्त्वा प्रत्यक्षमाह । हे सप्ते अश्व प्रदिशो दिगाश्रयाणि भूतानि त्वा त्वामनुसचन्ताम् षप् सम्बन्धे सपति कर्मणा सम्बध्यते स सप्तिः । किञ्च अस्मै यजमानाय स्वधामन्नं धेहि प्रयच्छ । अत्र घृतशब्दस्तनूनपाद्वाची ॥२॥

हे वाजिन् हे सप्ते ईड्यः स्तुत्योऽसि वन्द्यः नमनीयोऽसि आशुः शीघ्रः मेध्यः मेधायाश्वमेधाय योग्यः चकाराः समुच्चयार्थाः । किञ्च जातवेदाः अग्निः त्वा त्वां वहतु देवान्प्रापयतु । कीदृशोऽग्निः वसुभिः देवैः सजोषाः जोषसा प्रीत्या सहितः । कीदृशं त्वाम् प्रीतं तुष्टम् वह्निं हविषो वोढारम् ॥ ३ ॥

वयं बर्हिः सुष्टरीम साधु स्तरीम स्तृणाम अदितिर्देवी स्तीर्णं तत् बर्हिः सुविते सु इते साधु गते स्वर्गलोके दधातु स्थापयतु ।

ईड्यश्चासिवन्द्यश्चवाजिन्नाशुश्चासिमेध्यश्चसप्ते । अग्निष्ट्वादेवैर्वसुभिःसजोषाःप्रीतंवह्निंवहतुजातवेदाः ॥ ३ ॥

स्तीर्णम्बर्हिःसुष्टरीमाजुषाणोरुपृथुप्रथमानम्पृथिव्याम् । देवेभिर्युक्तमदितिःसजोषाःस्योनङ्कृण्वानासुवितेदधातु ॥ ४ ॥

एताउवःसुभगाविश्वरूपाविपक्षोभिःश्रयमाणाउदातैः । ऋष्वाःसतीःकवषःशुम्भमानाद्वारोदेवीःसुप्रायणाभवन्तु ॥ ५ ॥

कीदृशी अदितिः सजोषाः जोषसा प्रीत्या युक्ता । स्योनं कृण्वाना सुखं कुर्वती । जुषाणा प्रीयमाणा । कीदृशं बर्हिः उरु बहु पृथु विस्तीर्णम् पृथिव्यां प्रथमानं विस्तार्यमाणम् देवेभिर्युक्तं देवैः सहितम् ॥ ४ ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः वो युष्माकमेता द्वारो देवीः यज्ञगृहद्वारो देव्यः ईदृश्यो भवन्तु उ पादपूरणः । कीदृश्यः सुभगाः शोभनं भगं श्रीर्यासां ताः । विश्वरूपाः नानारूपचित्राः । पक्षोभिः पक्षस्शब्दः सान्तः पक्षवाची पक्षैः पक्षप्रायैः कपाटैः विश्रयमाणाः विस्तार्य-

शाखाः कीदृश्यः पञ्चोभिः उत् ऊर्ध्वम् आतेः प्रत्यन्ते विस्तार्यन्ते आताः अत सातत्यगमने ऊर्ध्वं प्रसृतेरित्यर्थः। पुनः कीदृश्यो द्वारः ऋष्वाः ऋषन्ति ऋष्वाः ऋष गतौ इतस्ततो गमनशीलाः महत्यः। सतीः सत्यः समीचीनाः। कवषः कु शब्दे कुवन्ति शब्दं कुर्वन्ति कवषः कुवतेरसुन् प्रत्ययः षत्वमार्षम् कपाटपिधानसमये शब्दं कुर्वाणाः ससुषिरा वा। शुम्भमानाः शोभमानाः। सुप्रायणाः सुखेन प्रकृष्टमयनं गमनं यासु सुगमनाः ॥ ५ ॥

अन्तरामित्रावरुणाचरन्तीमुखंयज्ञानामभिसंविदाने। उषासावाᳬंसुहिरण्येसुशिल्पेऋतस्ययोनाविहसादयामि ॥६॥

प्रथमावाᳬंसरथिनासुवर्णादेवौपश्यन्तौभुवनानिविश्वा। अपिप्रयञ्चोदनावाम्मिमानाहोतारज्योतिः प्रदिशादिशन्ता ॥ ७ ॥

हे पत्नीयजमानौ वां युवयोर्ऋतस्य यज्ञस्य योनौ इह उषासा उषसौ नक्तोषसौ सादयामि स्थापयामि द्विवचनात्सहचारित्वाच्च द्वितीया रात्रिः। कीदृश्यौ उषसा मित्रावरुणा मित्रावरुणौ अन्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्ये सञ्चरन्ती सञ्चरन्त्यौ वर्तमाने अयं वै लोको मित्रोऽसौ वरुण इति श्रुतेर्मित्रवरुणशब्देन द्यावापृथिव्यावुच्येते। यज्ञानां मुखमग्निहोत्रहोमकालमभिसंविदाने कथयन्त्यौ उत्तिष्ठतायमग्निहोत्रहोमकाल इति प्रातर्विप्रा वदन्ति तदुषस्युपचर्यते। सुहिरण्ये साधु हिरण्यं भूतं ययोस्ते। सुशिल्पे अन्योन्यं प्रतिरूपे शिल्पं प्रतिरूपं भवतीति वचनात् ॥ ६ ॥

हे यजमानौ वां युवयोः प्रथमा प्रथमौ मुख्यौ होतारा होतारौ अहमपि प्रियं प्रीणितवानस्मि प्रीणातेर्णिजन्तस्य लुङि उत्तमैकत्वे रूपम् अयं चाग्निरसौ च मध्यम इति होतारौ। कीदृशौ सरथिना सरथिनौ समानो रथो ययोस्तौ एकरथारूढौ सुवर्णा सुवर्णौ शोभनो वर्णो द्युतिर्ययोस्तौ देवौ दीप्यमानौ दातारौ। विश्वा सर्वाणि भुवनानि पश्यन्तौ। वां युवयोश्चोदना चोदनानि कर्माणि मिमाना मिमानौ निर्मिमाणौ। प्रदिशा प्रदेशिनाभिनयेन ज्योतिः दिशन्तौ आहवनीयाख्यं ज्योतिर्यष्टव्यमिति दर्शयन्तौ ॥ ७ ॥

आदित्यैः युता भारती नोऽस्माकं यज्ञं वष्टु कामयताम्। सरस्वती रुद्रैः सह नोऽस्माकं यज्ञमावीत् अवतु। इडा चावतु कीदृशी

आदित्यैर्नो भारती वष्टु यज्ञꣳ सरस्वती सह रुद्रैर्न आवीत्। इडोपहूता वसुभिः सजोषा यज्ञं नो देवीरमृतेषु धत्त ॥८॥

त्वष्टा वीरं देवकामं जजान त्वष्टुरर्वा जायत आशुरश्वः। त्वष्टेदं विश्वं भुवनं जजान बहोः कर्तारमिह यक्षि होतः ॥९॥

उपहूता कृतोपह्वा वसुभिः देवैः सजोषाः प्रीतियुता। एवं परोक्षमभिधाय प्रत्यक्षमाह हे देवीः देव्यो भारतीसरस्वतीडाः नोऽस्माकं यज्ञममृतेषु देवेषु धत्त यूयं स्थापयत ॥ ८ ॥

त्वष्टा वीरं पुत्रं जजान जनयति कीदृशं वीरं देवकामं देवान्कामयते देवकामस्तम् यष्टारमृणत्रयापाकरणसमर्थमित्यर्थः। त्वष्टुः सकाशात् अश्वः जायते उत्पद्यते कीदृशोऽश्वः अर्वा इयर्ति गच्छति अर्वा अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति अर्तेर्वनिप् आशुः अश्नुते दिशो व्याप्नोति अश्नाति भक्षयति वा आशुः उण् प्रत्ययः। किञ्च त्वष्टा इदं विश्वं सर्वं भुवनं भूतजातं जजान उदपादयत्। हे होतः एवं बहोः कार्यस्य कर्तारं त्वष्टारमिह यक्षि त्वं यक्षि यज यजतेः शपि लुप्ते रूपम् ॥ ९ ॥

पाथ इत्यन्ननाम । अश्वः पाथः अश्वरूपं हविः ऋतुथः ऋतौ-ऋतौ यज्ञकाले त्मन्या आत्मन्या स्वयं देवान् उप एतु प्राप्नोतु । विभक्तेर्यादेशे मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मन इति आलोपः । कीदृशोऽश्वः घृतेन समक्तः पत्नीभिः समुंचितः । किञ्च वनस्पतिर्देवः हव्या हव्यानि वक्षत् वहतु देवान्प्रति । कीदृशो वनस्पतिः देवलोकं प्रजानन्विदन् अत एव वहतु । कीदृशानि हव्यानि अग्निना स्वादितानि आस्वादितानि आस्वाद्य मिष्टीकृतानि ॥ १० ॥

अश्वो घृतेन त्मन्या समक्त उप देवाँ२॥ ऋतुशः पाथ एतु । वनस्पतिर्देवलोकम्प्रजानन्नग्निना हव्या स्वदितानि वक्षत् ॥१०॥

प्रजापतेस्तपसा वावृधानः सद्यो जातो दधिषे यज्ञमग्ने । स्वाहाकृतेन हविषा पुरोगा याहि साध्या हविरदन्तु देवाः ॥११॥

यदक्रन्दः प्रथमञ्जायमान उद्यन्त्समुद्रादुत वा पुरीषात् । श्येनस्य पक्षा हरिणस्य बाहू उपस्तुत्यम्महि जातन्ते अर्वन् ॥१२॥

हे अग्न त्वं यज्ञं दधिषे धारयसि लडर्थे लिट् । कीदृशस्त्वं प्रजापतेस्तपसा वावृधानः वर्धमानः । सद्यो जातः अरण्यादुत्पन्नः । किञ्च स्वाहाकृतेन स्वाहाकारमुक्त्वा हुतेन हविषा सह पुरोगाः पुरो गच्छतीति अग्रगामी सन् याहि देवान् गच्छ त्वयि गते सति देवाः हविरदन्तु भक्षयन्तु कीदृशं हविः साध्या साधु-श्रेष्ठम् विभक्तेर्डादेशे टिलोपे रूपम् ॥ ११ ॥

त्रयोदशाश्वस्तुतिरूपास्त्रिष्टुभो जमदग्निदीर्घतमोभ्यां दृष्टाः अश्वस्तुतौ विनियुक्ताः । हे अर्वन् अश्व यत् यदा तमक्रन्दः क्रन्दि-

तवान् हेषारवमकार्षीः तदा ते तव महि माहात्म्यम् उपस्तुत्यं स्तोतुं योग्यं जातम्। कथं स्तुत्यम् तदाह श्येनस्य पक्षौ हरिणस्य बाहू अनेन क्रन्दनेन जिताविति शेषः श्येनपक्षौ शौर्येण हरिणबाहू वेगेनेत्यर्थः। कीदृशस्त्वम् समुद्रात् अन्तरिक्षात् उदधेर्वा प्रथमं जायमानः उत वा अथवा पुरीषात् पशोः सकाशात् उद्यन् उत्पद्यमानः॥ १२॥

वसवोऽष्टगणदेवाः सूरादादित्यमण्डलादश्वं निरतष्ट निःकृष्टवन्तः तक्षतेर्लुङि मध्यमबहुवचनम्। ततः त्रितः त्रिस्थानो वायुः यमेन दत्तमेनमश्वम् अयुनक् युक्तवान् युजेर्लङ् संहितायामटो दीर्घः। इन्द्रश्चैनमश्वं प्रथमः अध्यतिष्ठत् आदावधिष्ठितवान्।

यमेनदत्तन्त्रितएनमायुनगिन्द्रएणम्प्रथमोअध्यतिष्ठत्। गन्धर्वोअस्यरशनामगृभ्णात्सूरादश्वंवसवोनिरतष्ट॥१३॥

असियमोअस्यादित्योअर्वन्नसित्रितोगुह्येनव्रतेन। असिसोमेनसमयाविपृक्तआहुस्तेत्रीणिदिविबन्धनानि॥ १४॥

गन्धर्वः विश्वावसुरस्याश्वस्य रशनामगृभ्णात् गृहीतवान्। य ईदृशस्तं स्तुमः। एणमिति णत्वं छान्दसम्॥ १३॥

हे अर्वन् त्वं यमोऽसि आदित्यश्चासि गुह्येन गोप्येन व्रतेन कर्मणा त्रितः त्रिस्थानइन्द्रोऽसि। सोमेन समया सह विपृक्तः सम्पृक्तः एकीभूतोऽसि। एवं यमादिभिः सायुज्यं प्राप्तस्य तव दिवि नभसि आदित्यरूपेण स्थितस्य त्रीणि बन्धनानि बुधा आहुः। ऋग्यजुः-सामरूपाणि मण्डलान्तरपुरुषार्चींषि त्रीणि बन्धनानि स्वरूपाणि। यदेतन्मण्डलं तपति तन्महदुक्थमित्यादिश्रुतेः॥ १४॥

हे अर्वन् यत्र ते तव परमं जनित्रं बुधा आहुः आदित्यरूपेण तत्र ते तव त्रीणि बन्धनानि पूर्वमन्त्रोक्तान्याहुः। अप्सु उदकेषु

त्रीणि बन्धनानि आहुः कृषिर्वृष्टिर्बीजमिति। अन्तः समुद्रं अन्तरिक्षमध्ये त्रीणि बन्धनानि आहुः मेघो विद्युत्स्तनयित्नु रिति। उतव उतापि च वरुणः वरुणरूपः त्वं मे मां छन्त्सि प्रशंससि कर्मणि षष्ठी छन्दतिरर्चतिकर्मा अर्चनं प्रशंसनम् ॥ १५ ॥

हे वाजिन् ते तव इमा इमानि अवमार्जनानि अहमपश्यं पश्यामि अवमार्ज्यते यैस्तानि अवमार्जनानि वेतसकटादीनि। शफानां खुराणां सनितुः सम्भक्तुर्नियन्तुः पादवासस्य इमा इमानि निधाना निधानानि स्थानानि अपश्यम्। अत्र यज्ञे ते तव रशनाः

त्रीणित आहुर्दिवि बन्धनानि त्रीण्यप्सु त्रीण्यन्तः समुद्रे। उतेव मे वरुणश्छन्त्स्यर्वन्यत्रा त आहुः परमं जनित्रम् ॥१५॥

इमा ते वाजिन्नवमार्जनानीमा शफानाᳩ सनितुर्निधाना। अत्रा ते भद्रा रशना अपश्यमृतस्य या अभिरक्षन्ति गोपाः ॥१६॥

आत्मानन्ते मनसारादजानामवो दिवा पतयन्तम्पतङ्गम्। शिरो अपश्यम्पथिभिः सुगेभिररेणुभिर्जेहमानम्पतत्रि॥१७॥

मध्यबन्धनरज्जूः अपश्यम्। कीदृशी रशनाः भद्राः कल्याणरूपाः स्तुत्याः। गोपाः गोपायन्ति गोपाः रक्षणकर्त्र्यः। याः रशनाः ऋतस्य ऋतं यज्ञमभिरक्षन्ति कर्मणि षष्ठी। निपातस्य चेति अत्रपदस्य दीर्घः ॥ १६ ॥

एवमश्वं स्तुत्वा भविष्यत्कर्मणा स्तौति। हे अश्व ते तवात्मानं मनसा आराद्दूरे अहमजानां जानामि जानातेर्लङुत्तमैकवचनम्। कीदृशमात्मानम् अवः अधस्तात्प्रदेशात् दिवा नभोमार्गेण पतङ्गं सूर्यं प्रति पतयन्तमुत्पतन्तम् पत ऐश्वर्यगत्योश् रादिरदन्तः। किञ्च

ते शिरः सूर्यरूपं पश्यामि । कीदृशं शिरः पथिभिः नभोमार्गैः जेहमानं गच्छत् कीदृशैः पथिभिः सुगेभिः सुगैः सुखेन गम्यते येषु ते सुगास्तैः सुदुरोरधिकरण इति गमेर्डः अरेणुभिः नास्ति रेणुर्येषु ते अरेणवस्तैः उपद्रवरहितैरित्यर्थः । पुनः कीदृशं शिरः पतत्रि पतनशीलं गन्तृ ॥ १७ ॥

हे अश्व अत्रास्मिन्गोः सूर्यस्य पदे मण्डले ते तवोत्तमं रूपमहम् आ अपश्यम् समन्तात्पश्यामि गौर्नादित्ये बलीवर्दइत्यभिधानाद्गौरादित्यः । कीदृशं रूपम् इषः अन्नानि हवींषि जिगीषमाणं जेतुमिच्छत् जयतेः सन्नन्ताच्छानच् सन्लिटोर्जेरिति गः । किञ्च मर्तः

अत्रा ते रूपमुत्तममपश्यं जिगीषमाणमिष आ पदे गोः । यदा ते मर्तो अनु भोगमानळादिद्ग्रसिष्ठ ओषधीरजीगः ॥१८॥

अनु त्वा रथो अनु मर्यो अर्वन्ननु गावोनु भगः कनीनाम् । अनु व्रातासस्तव सख्यमीयुरनु देवा ममिरे वीर्यन्ते ॥१९॥

मनुष्यो यदा ते तव भोगमनु आनट् अनुव्याप्नोति हवीरूपं भोगं समर्पयति आत् इत् अनन्तरमेव त्वमोषधीः हवीरूपाः अजीगः गृ निगरणे गिरसि भक्षयसि । कीदृशस्त्वम् ग्रसिष्ठः ग्रसते इति ग्रसिता अतिशयेन ग्रसिता ग्रसिष्ठः अत्यन्तं भक्षयिता इष्ठनि तृचो लुक् । गृणातेर्णिजन्तस्याजीगः ॥ १८ ॥

हे अर्वन् अश्व रथः त्वा त्वामनु वर्तत इति शेषः । मर्यः मनुष्यः त्वामनु । गावः त्वामनु । कनीनां कन्यानां भगः सौभाग्यं त्वामनु । यत्र त्वम् तत्र रथादयः स्युरित्यर्थः । किञ्च व्रातासः व्रातः मनुष्यसङ्घाः तव सख्यं मैत्रीम् अन्वीयुः प्रापुः । किम्बहुना देवाः तव वीर्यं सामर्थ्यमनुममिरे अनुमितवन्तः ॥ १९ ॥

यः प्रथमः मुख्यः अर्वन्तमश्वमध्यतिष्ठत् अधिष्ठितवान् सोऽपि इन्द्रः अवरः इन्द्रापेक्षया न्यून आसीत् कीदृश इन्द्रः हिरण्यशृङ्गः हिरण्यवत् शृङ्गं दीप्तिर्यस्य शृङ्गमिति ज्वलन्नामसु पठितम्। अस्याश्वस्य पादा अयः लोहं हिरण्यं वा अयोरूपाः पादा इत्यर्थः कीदृशाः पादाः मनोजवाः मनोवत् जवो वेगो येषां ते। किञ्च देवा अस्याश्वस्य हविरद्यमायन् अत्तुं योग्यमद्यं हविश्च तदद्यं च हविरद्यम् हविर्लक्षणं भक्ष्यं प्रति आयन् आगच्छन् इत् एवार्थे अप्यर्थे वा ॥ २० ॥

सूर्याश्वरूपेणायनश्वः स्तूयते। यत् यदा अश्वाः सप्त रविरथस्थाः श्रेणिशः श्रेणीभूता हंसा-इव संयतन्ते सम्यक् प्रयत्नं कुर्वन्ति

हिरण्यशृङ्गोयोऽअस्यपादामनोजवाऽअवरऽइन्द्रऽआसीत्। देवाऽइदस्यहविरद्यमायन्योऽअर्वन्तम्प्रथमोऽअध्यतिष्ठत् ॥२०॥

ईर्मान्तासःसिलिकमध्यमासःसꣳशूरणासोदिव्यासोऽअत्याः। हꣳसाऽइवश्रेणिशोयतन्तेयदाक्षिषुर्दिव्यमज्ममश्वाः ॥२१॥

तदा दिव्यं दिवि भवमज्मं गमनं सङ्ग्रामं वा आक्षिषुः व्याप्नुवन्ति अक्ष व्याप्तौ लुङि रूपम्। हंसा यथा गमनाय यतन्ते तथाश्वा अपि। कीदृशा अश्वाः ईर्मान्तासः ईर्मान्ताः ईर्यते ईर्मः ईर प्रेरणे मप्रत्ययः ईर्मः प्रेरितः अन्तः शरीरप्रान्तो येषां ते पृथुजघनोरस्का इत्यर्थः। सिलिकमध्यमासः सिलिकः श्लिष्टः संलग्नो मध्यमो मध्यप्रदेशो येषां ते शिलिकमध्यमाः कृशोदरा इत्यर्थः षिल संश्लेषे इकप्रत्ययः। शूरणासः शू शीघ्रं रणो रवो युद्धं वा येषां ते शूरणाः यद्वा शूरणो रविस्तदीयाः शूरणाः। दिव्यासः दिवि भवा दिव्याः। अत्याः अतन्ति सततं गच्छन्ति अत्याः सततयुक्ता ब्राह्मादपर्यन्तं रविरथं वहन्ति ॥ २१ ॥

हे अर्वन् तव शरीरं पतयिष्णु उत्पतनशीलम्। तव चित्तं ध्रजीमान्गतिमान् वात-इव वेगवत् सूक्ष्मार्थान् गच्छतीत्यर्थः। तव शृङ्गाणि दीप्तयः अरण्येषु वनेषु दवाग्निरूपेण चरन्ति प्रसरन्ति कीदृशानि शृङ्गाणि पुरुत्रा बहुधा विष्ठिता विविधं स्थितानि विद्युच्चन्द्रार्काग्निषु स्थितानि। जर्भुराणा जर्भुराणानि जृम्भ विकसने विकसितानि॥ २२॥

अर्वा अश्वः शसनं विशसनस्थानमुपप्रागात् आगतः। कीदृशोऽर्वा वाजी वजति वाजी गमनशीलः अन्नवान्वा। देवद्रीचा मनसा

तवशरीरम्पतयिष्ण्वर्वन्तवचित्तंवातइवध्रजीमान्। तवशृङ्गाणिविष्ठितापुरुत्रारण्येषुजर्भुराणाचरन्ति॥२२॥

उपप्रागाच्छसनंवाज्यर्वादेवद्रीचामनसादीध्यानः। अजःपुरोनीयतेनाभिरस्यानुपश्चात्कवयोयन्तिरेभाः॥२३॥

उपप्रागात्परमंयत्सधस्थमर्वाँ२॥ अच्छापितरम्मातरञ्च। अद्यादेवाञ्जुष्टतमोहिगम्याअथाशास्तेदाशुषेवार्याणि॥२४

दीध्यानः। देवान्प्रत्यञ्चति देवद्र्यक् तेन विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतावप्रत्यय इति देवशब्दस्य टेरञ्चतीपरेऽद्र्यादेशः। दीधीते दीध्यानः दीधी दीप्तिदेवनयोः शानच्प्रत्ययः देवान्प्रति गतेन चित्तेन दीप्यमानः। किञ्च अस्याश्वस्य पुरोऽग्रे अजो नीयते स्थाप्यते तदुक्तम् कृष्णग्रीव आग्नेयो रराटे पुरस्तादिति। अस्य नाभिः अजो नीयते नाभौ स्थाप्यते तदुक्तम् सौमापौष्णः श्यामो नाभ्यामिति। अस्य पश्चात् कवयः ऋत्विजः अनुयन्ति अनुगच्छन्ति। कीदृशाः कवयः रेभाः रेभन्ते रेभाः रेभृ शब्दे स्तोतार इत्यर्थः॥ २३॥

एवमश्वं स्तुत्वा यजमानमाह । अर्वान् अर्वाश्वः पितरं मातरं च अच्छ द्यावापृथिव्यौ अभि समीपे परममुत्कृष्टं यत्सधस्थं सहस्थानं तत् उपप्रागात् अर्वन्शब्दस्य नलोपाभावश्छान्दसः अश्वे एव देवलोकं गते हे यजमान जुष्टतमः प्रीततमः सन् अद्य त्वं देवान् गम्याः देवलोकं गच्छेः गमेराशीर्लिङि मध्यमैकवचने गम्या इति रूपम् अथैवं देवत्वं गताय दाशुषे हविर्दत्तवते तुभ्यं वार्याणि वरणीयानि भोग्यवस्तूनि हि नूनम् आशास्ते देवगणोऽश्वो वा दद्यात्वित्यर्थः ॥ २४ ॥

द्वादशाप्रीसञ्ज्ञास्त्रिष्टुभो जमदग्निदृष्टाः समित्तनूनपादादयो देवताः हे जातवेदः जातज्ञान मनुषो मनुष्यस्य यजमानस्य दुरोणे

समिद्धोऽअद्यमनुषोदुरोणेदेवोदेवान्यजसिजातवेदः । आचवहमित्रमहश्चिकित्वान्त्वन्दूतःकविरसिप्रचेताः ॥२५॥

तनूनपात्पथऽऋतस्ययानान्मध्वासमञ्जन्त्स्वदयासुजिह्व । मन्मानिधीभिरुतयज्ञमृन्धन्देवत्राचकृणुह्यध्वरन्नः ॥ २६॥

यज्ञगृहे अद्य त्वं देवान् यजसि । कीदृशस्त्वम् समिद्धः दीप्तः देवः दानादिगुणयुक्तः । हे मित्रमहः मित्रान् यजमानान्महति पूजयति मित्रमहाः तत्सम्बुद्धौ हे मित्रमहः आवह च देवानावह यज चेत्यर्थः । यतः त्वमीदृशोऽसि कीदृशः चिकित्वान् चेतनावान् दूतः कविः क्रान्तदर्शी प्रचेताः प्रकृष्टं चेतो यस्य सोऽतएव यज ॥ २५ ॥

तनूनामपां नपात्पौत्रोऽग्निः अद्भ्यो वृक्षाः जायन्ते तेभ्योऽग्निरित्यपां पौत्रत्वमग्नेः । हे तनूनपात् अग्ने हे सुजिह्व शोभना जिह्वा यस्य स सुजिह्वः नानादेवत्यानि हवींषि भक्षयन्नपि नोच्छिष्टानि करोतीति वह्नेः शोभनजिह्वत्वम् हे सुजिह्व ऋतस्य यानान् पथः स्वदय

रोच ययभचत्यर्थः। यायन्ति यैर्येषु वा ते यानास्तान् करणाधिकरणयोरिति ल्युप्रत्ययः ऋतो यज्ञः तस्य गमनसाधनमार्गा हवींषि तान्भचयेत्यर्थः। हविभिर्यज्ञः प्रवर्तते इति यज्ञगमनपन्थानो हवींषि। किङ्कुर्वन् मध्वा समञ्जन् मधुरेण रसेन संम्रचयन्। किञ्च नोऽस्माकमध्वरं यज्ञं देवत्रा कृणुहि देवान्गमय करोतिर्गत्यर्थः। किङ्कुर्वन् धीभिः बुद्धिभिः सह मन्मानि ज्ञानानि उत अपि च यज्ञमृन्धन् समर्धयन् अस्माकं ज्ञानं यज्ञं च वर्धयन् यज्ञं देवलोकं नयेत्यर्थः ॥ २६ ॥

नरा अस्मिन्नाशंसन्तीति नराशंसोऽग्निः प्रजापतिर्वा नरैः प्रशस्यो भवतीति वा। नराशंसस्य प्रजापतेरग्नेर्वा महिमानं महा-

नराशꣳसस्यमहिमानमेषामुपस्तोषामयजतस्ययज्ञैः। येसुक्रतवःशुचयोधियन्धाःस्वदन्तिदेवाउभयानिहव्या ॥२७॥

आजुह्वानईड्योवन्द्यश्चायाह्यग्नेवसुभिःसजोषाः। त्वन्देवानामसियह्वहोतासएनान्यक्षीषितोयजीयान् ॥२८॥

भाग्यमेषां देवानां मध्ये वयमुपस्तोषाम उपस्तुमः स्तौतेर्लेटि उत्तमैकवचने सिब्बहुलं लेटीति सिप्प्रत्यये रूपम्। कीदृशस्य नराशंसस्य यज्ञैः यजतस्य यजेरतच्प्रत्ययः। एषां केषाम् ये देवाः उभयानि हव्या हवींषि सोमम् इतराणि च स्वदन्ति भक्षयन्ति। कीदृशाः देवाः सुक्रतवः शोभनः क्रतुः कर्म येषां ते। शुचयः शुद्धाः निष्पापाः। धियन्धाः धियं बुद्धिं कर्म वा दधतीति अलुगार्षः ॥२७॥

हे अग्ने त्वमायाहि आगच्छ कीदृशस्त्वम् आजुह्वानः आह्वयते आह्वयति देवानित्याजुह्वानः ह्वयतेः शपः श्लुः ह्वः सम्प्रसारणमिति अभ्यासस्य सम्प्रसारणं शानचि। ईड्यः स्तुत्यः। वन्द्यः नमनीयः। वसुभिः देवैः सजोषाः समानप्रीतिः। किञ्च हे यह्व महन् यः

त्वं देवानां होता आह्वाता असि स त्वमेनान्यचि यज। कीदृशस्त्वम् इषितः प्रेषितः अभीष्टो वा। यजीयान् यजतीति यष्टा अत्यन्तं यष्टा यजीयान् ईयसुनि तुरिष्ठेमेयःस्विति तृचो लोपः ॥ २८ ॥

अह्नां दिनानामग्रे पूर्वाह्णे वर्हिः प्राचीनं प्रागग्रं वृज्यते प्रस्तीर्यते प्रातर्यागकालस्य प्रशस्तत्वादह्नामग्रे इत्युक्तम्। किं स्वबुद्धा चेत्याह प्रदिशा प्रागग्रं बर्हिः स्तृणातीति श्रुतिवाक्येन प्रदिक्शब्देन श्रुतिवाक्यम् अस्याः पृथिव्या वेदेः वस्तोः वसितुमाच्छादयितुमित्यर्थः। तद्बर्हिः वृज्यमानं सत् विप्रथते विविधं विस्तीर्णं भवति। उकारः पादपूरणः। कीदृशं बर्हिः वितरं वरीयः अत्यन्तं वि

प्राचीनम्बर्हिःप्रदिशापृथिव्यावस्तोरस्याट्टज्यतेअग्रेअह्नाम्। व्युप्रथतेवितरंवरीयोदेवेभ्योअदितयेस्योनम् ॥२९॥

व्यचस्वतीरुर्विया विश्रयन्ताम्पतिभ्योनजनयःशुम्भमानाः। देवीर्द्वारोबृहतीर्विश्वमिन्वादेवेभ्योभवतसुप्रायणाः ॥३०॥

वितरमतितराम् वरीयः अत्यन्तमुरु वरीयः प्रियस्थिरेत्यादिना उरोर्वरादेशः। देवेभ्यः अदितये च स्योनं सुखकरम् ॥ २९ ॥

द्वारो देवीः देव्यो विश्रयन्तां विवृता भवन्तु। कीदृश्यो द्वारः उर्विया उरुत्वेन व्यचस्वतीः व्यचनवत्यो गमनवत्यः कथमिव पतिभ्यो जनयो न जनय-इव यथा जनयः जायाः यथा पत्यर्थं ऊरू विश्रयन्ति। एवं परोक्षमुक्त्वा प्रत्यक्षमाह हे द्वारो देव्यो यूयं देवेभ्यो देवार्थं सुप्रायणाः सुप्रगमना भवत। कीदृश्यः बृहतीः बृहत्यः विश्वमिन्वाः विश्वमेति गच्छति यासु ताः एतेर्न्वक्प्रत्ययः अलुक्समासः शुम्भमानाः शोभमानाः। उर्विया इति द्वार्विशेषणं वा उरवो विशालाः इयाडियाजिकारश्चेति विभक्तेरियाजादेशः चित्त्वादन्तोदात्तः ॥ ३० ॥

आ नि एतयोः सदतामिति सम्बन्धः अधीत्यस्य दधाने इत्यनेन सम्बन्धः। उषासानक्ता अहोरात्रे देवते योनौ यज्ञगृहे आ निसदताम् सम्यक् उपविशताम्। कीदृश्यौ ते सुष्वयन्ती स्मयतेः स्वपतेर्वा सुपूर्वस्य रूपम् पूर्वपक्षे मकारस्य वकारश्छान्दसः उत्तरपक्षे पकारस्य यकारः परस्परं हसन्त्यौ साधु स्वपन्त्यौ वा। यजते यजनीये। उपाके उप समीपमकतस्ते उपाके अक गतौ परस्परं समोपस्थिते। दिव्ये दिवि भवे। योषणे योषे स्त्रीरूपिण्यौ। बृहती बृहत्यौ महत्यौ। सुरुक्मे शोभनं रुक्मं सुवर्णं ययोस्ते साभरणे इत्यर्थः। शुक्रपिशं शुक्लां कपिशां च श्रियं शोभामधिदधाने अधिकं धारयन्त्यौ। शुक्लमहः कपिशा रात्रिः॥ ३१॥

आसुष्वयन्तीयजतेउपाकेउषासानक्तासदतान्नियोनौ। दिव्येयोषणेबृहतीसुरुक्मे अधिश्रियꣳशुक्रपिशन्दधाने॥३१।

दैव्याहोतारा प्रथमासुवाचामिमानायज्ञम्मनुषोयजध्यै। प्रचोदयन्ताविदथेषुकारूप्राचीनञ्ज्योतिःप्रदिशादिशन्ता॥३२

आनोयज्ञम्भारतीतूयमेत्विडामनुष्वदिहचेतयन्ती। तिस्रोदेवीर्बर्हिरेदꣳस्योनꣳसरस्वतीस्वपसःसदन्तु॥३३॥

दैव्यौ होतारौ ईदृशौ आशाते इति शेषः। कीदृशौ प्रथमा आद्यौ। सुवाचा शोभना वाक् ययोस्तौ। मनुषो मनुष्यस्य यजध्यै यष्टुं यज्ञं मिमाना निर्मिमाणौ। तुमर्थे शध्यैप्रत्ययः। विदथेषु यज्ञेषु प्रचोदयन्ता प्रचोदयन्तौ ऋत्विजः प्रेरयन्तौ। कारू कुरुतस्तौ कारू उणादयो बहुलमिति उण् स्वयं कर्तारौ। प्राचीनं पूर्वदिशि भवं ज्योतिः आहवनीयाख्यं प्रदिशा अभिनयेन श्रुतिवाक्येन दिशन्ता यष्टव्यमिति कथयन्तौ। सर्वत्र विभक्तेराकारः॥ ३२॥

भारती इडा सरस्वती च नोऽस्माकं यज्ञं तूयं चिप्रमा एतु आगच्छतु। कीदृश्यो मनुष्वत् मनुष्यवदिह कर्मणि चेतयन्तो ज्ञापयन्ती कर्मज्ञानं बोधयन्ती इदं तिसृणां विशेषणम्। एतास्तिस्रो देवीः देव्यः स्योनं सुखरूपमिदं बर्हिः आसदन्तु आसीदन्तु। कीदृश्यः स्वपसः शोभनमपः कर्म यासां ताः शुभकर्माणः। अप इति कर्मनाम[1] ॥ ३३ ॥

[1] —निघ० २, १, १।

हे होतः अद्य इषितः प्रेषितः सन् तं त्वष्टारं देवमिह यज्ञे यक्षि यज। कीदृशः त्वम् यजीयान् अत्यन्तं यष्टा तुरिष्ठेमेयःस्विति ईयसुनि तृचो लोपः। विद्वान् स्वाधिकारज्ञः। तं कम् यः त्वष्टा इमे द्यावापृथिवी द्यावाभूमी रूपैः अपिंशदवयवैर्विचित्रे अकरोत्

य इमे द्यावापृथिवी जनित्री रूपैरपिꣳशद्भुवनानि विश्वा। तमद्य होतरिषितो यजीयान्देवं त्वष्टारमिह यक्षि विद्वान् ॥ ३४ ॥

उपावसृज त्मन्या समञ्जन्देवानां पाथ ऋतुथा हवीꣳषि। वनस्पतिः शमिता देवो अग्निः स्वदन्तु हव्यं मधुना घृतेन ॥ ३५ ॥

पिश अवयवे तुदादिः लङि शे मुचादीनामिति नुम्। विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि रूपैः अपिंशत् विविधरूपाण्य-
करोत्। कीदृश्यौ द्यावापृथिव्यौ जनित्री जनयतस्ते जनित्र्यौ प्राण्युत्पादिके ॥ ३४ ॥

यजमानो वदति। हे होतः त्मन्या आत्मना हवींषि ऋतुथा ऋतौ-ऋतौ यज्ञकाले त्वमुपावसृज देहि। किङ्कुर्वन् देवानां पाथः हविः मधुना मधुररसेन घृतेन समञ्जन् सम्यक्चयन्। देवानामित्युक्तं तानाह वनस्पतिर्यूपः शमिता देवः अग्निः एते त्रयो हव्यं होत्रा सम्यञ्ज्य दत्तं स्वदन्तु भक्षयन्तु। आत्मन् शब्दस्य विभक्तेर्यादेशे मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मन इति आकारलोपः ॥ ३५ ॥

देवा हविरदन्तु भक्षयन्तु। कीदृशं हविः अस्याग्नेः वाचि वागिन्द्रियोपलक्षिते मुखे स्वाहाकृतं स्वाहाकारेण हुतम् कीदृशस्यास्य होतुः देवानामाह्वातुः प्रदिशि पूर्वदिशि ऋतस्य ऋ गतौ आहवनीयात्मना स्थितस्य। अस्य कस्य योऽग्निः सद्यो जातः उत्पन्नः सन् यज्ञं व्यमिमीत विशेषेण निरमात् यश्च देवानां पुरोगाः अग्रगामी मुख्योऽभवत् पुरो गच्छति पुरोगाः विटि प्रत्यये विड्वनोरनुनासिकस्यादिति मस्याकारः ॥ ३६ ॥

सद्योजातोव्यमिमीतयज्ञमग्निर्देवानामभवत्पुरोगाः। अस्यहोतुःप्रदिश्यृतस्यवाचिस्वाहाकृतꣳहविरदन्तुदेवाः॥३६॥

केतुङ्कृण्वन्नकेतवेपेशोमर्याअपेशसे। समुषद्भिरजायथाः॥ ३७ ॥

जीमूतस्येवभवतिप्रतीकंयद्वर्मीयातिसमदामुपस्थे। अनाविद्धयातन्वाजयत्वꣳसत्वावर्मणोमहिमापिपर्तु ॥३८॥

अग्निदेवत्या गायत्री मधुच्छन्दोदृष्टानिरुक्ता। हे अग्ने त्वमुषद्भिः कृत्वा अजायथाः उत्पन्नोऽसि जनेर्लङि रूपम् उष दाहे उषन्ति हविर्दहन्ति ते उषन्तोऽग्निहोमकर्तारो यजमानाः। कीदृशस्त्वम् अकेतवे अज्ञानाय मर्याः मर्याय मनुष्याय केतुं ज्ञानं कृण्वन् कुर्वन् विभक्तिव्यत्ययः। नास्ति पेशः सुवर्णं यस्य स अपेशाः तस्मै अपेशसे मर्याय पेशः सुवर्णं कुर्वन् ॥ ३७ ॥

एवमग्निं स्तुत्वाध्वरक्षणे योधा युद्धोपकरणानि च स्तूयन्ते। भरद्वाजसुतपायुः सङ्ग्रामाङ्गानि प्रत्यृचं स्तौति त्रिष्टुब्भिः। वर्म स्तूयते

यत् यदा वर्मी कवचवान् समदां सङ्ग्रामाणामुपस्थे उत्सङ्गे याति तदा प्रतीकं सेनामुखं जीमूतस्य मेघस्येव भवति। सह माद्यन्ति योधा यासु ताः समदः सङ्ग्रामाः मदेः क्विप्। मेघस्य मुखं विद्युत्स्तनयित्नुधाराभिर्यथासह्यम् एवं हस्त्यश्वरथपादात्यस्त्रजालतूर्यनादशब्दौघैः सेनामुखमसह्यं भवतीत्यर्थः। अतोऽहं ब्रवीमि हे वर्मिन् अनाविद्धया अक्षतया तन्वा शरीरेण त्वं जय शत्रून्हत्वा जयं प्राप्नुहि। किञ्च स वर्मणः महिमा त्वा त्वां पिपर्तु पालयतु ॥ ३८ ॥

धनुः स्तूयते। धन्वना धनुषा कृत्वा वयं गाः धेनूः जयेम। धन्वना आजिं मार्गं जयेम अजन्ति गच्छन्ति यस्मिन्नसावाजिर्मार्गः।

धन्वनागाधन्वनाजिञ्जयेमधन्वनातीव्राःसमदोजयेम। धनुःशत्रोरपकामङ्कृणोतिधन्वनासर्वाःप्रदिशोजयेम॥३९॥

वक्ष्यन्तीवेदागनीगन्तिकर्णम्प्रियꣳसखायम्परिषस्वजाना। योषेवशिङ्क्तेविततधिधन्वञ्ज्याइयꣳसमनेपारयन्ती ४०

तीव्राः उग्राः समदः सङ्ग्रामान्धन्वना जयेम। धनुः शत्रोरपकामं मनोरथाभावं कृणोति करोति कामस्याभावोऽपकामम् अव्ययं विभक्तीत्यादिना अर्थाभावेऽव्ययीभावः। किञ्च धन्वना सर्वाः प्रदिशो जयेम। ईदृशो धनुः-प्रभावः ॥ ३९ ॥

ज्या स्तूयते। इयं ज्या धन्वन् धन्वनि धनुषि अधि वितता उपरि विस्तारिता सती शिङ्क्ते अव्यक्तशब्दं कुरुते शिजि अव्यक्ते शब्दे अदादिः इदितो नुम् धातोरिति नुम्। का इव योषेव यथा योषा कामिनी कामुकरञ्जनायाव्यक्तं वदति एवमियमपि। कीदृशी ज्या समने सङ्ग्रामे पारयन्ती पार तीर कर्मसमाप्तौ अदन्तः सङ्ग्रामादुत्तारयन्ती विजयं कुर्वन्तीत्यर्थः। इयं का या ज्या कर्णमागनी-

गन्ति आकृष्टा सती योद्धुः कर्णं प्रत्यर्थमागच्छति यङ्लुकि गमेः रूपम्। कीदृशी उत्प्रेक्ष्यते वक्ष्यन्तीव वक्तुमिच्छन्तीव अन्योऽपि वक्तुमिच्छन् कर्णं प्रत्यागच्छति। प्रियं सखायमिष्टं मित्रं बाणरूपं परिषस्वजाना आलिङ्गन्ती स्वजेः शानचि शपः श्लौ सति द्वित्वम्। इत् पादपूरणार्थः॥ ४०॥

धनुःकोटी स्तूयेते। ते प्रसिद्धे इमे आर्त्नी आर्त्न्यौ धनुःकोटी उपस्थे उत्सङ्गे मध्यभागे बिभृतां धारयतां शरमिति शेषः। तत्र दृष्टान्तः माता पुत्रमिव यथा जननी पुत्रमुत्सङ्गे बिभर्ति। शत्रून् अपविध्यतां ताडयतां च। कीदृश्यौ आर्त्न्यौ आचरन्ती आचरन्त्यौ

ते आचरन्तीसमनेवयोषामातेवपुत्रम्बिभृतामुपस्थे। अपशत्रून्विध्यताᳪसंविदानेआर्त्नीइमेविष्फुरन्तीअमित्रान्॥४१

बह्वीनाम्पिताबहुरस्यपुत्रश्चिश्चाकृणोतिसमनावगत्य। इषुधिःसङ्काःपृतनाश्चसर्वाःपृष्ठेनिनद्धोजयतिप्रसूतः॥४२॥

आगच्छन्त्यौ धानुष्कं प्रति तत्र दृष्टान्तः समना योषा इव वचनव्यत्ययः समना समानमेकरूपं गतं मनो ययोस्ते समनसौ विभक्तेर्डादेशः समचित्ते योषे स्त्रियौ यथा कान्तमागच्छतः। संविदाने संविदाते ते संविदाने समो गम्यृच्छीत्यादिना शानच् परस्परं सङ्केतं कुर्वाणे। अमित्रान् शत्रून् प्रति विष्फुरन्ती टङ्कारं कुर्वाणे॥ ४१॥

इषुधिः स्तूयते। य इषुधिः तूणो बह्वीनामिषूणां पिता पालकः। यतो बाणान्धरति। अस्येषुधेर्बहुः पुत्रः। बाणसमूहः पुत्रस्थानीयः पाल्यमानत्वात्। पुरून् बहून् त्रायत इति पुत्रः। स इषुधिः समना सङ्ग्रामान् अवगत्य ज्ञात्वा चिश्चाकृणोति शब्दं करोति

शब्दानुकरणमेतत् वाणे तूणान्निष्काश्यमाणे चिश्चेति शब्दो भवति। च पुनः स इषुधिर्धानुष्केन पृष्ठे निनद्धः बद्धोऽपि प्रसूतः अनुज्ञातः सन् सर्वाः पृतनाः जयति शत्रुसेनाः पराभवति। कीदृशाः पृतनाः सङ्काः सङ्काः सचतेः सम्पूर्वाद्वा किरतेरिति[१] यास्कोक्तेः सचतेः किरतेर्वा रूपम् सचन्ते सम्बध्यन्ते सङ्कीर्यन्ते वा योधा यासु ताः सङ्काः। विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति वचनादिषुधेः कर्तृत्वम् ॥४२॥

अर्धेन सारथिरर्धेन रश्मयः स्तूयन्ते। जगती इयम्। सुषारथिः सुसारथिः शोभनः सारथिः यत्र-यत्र प्रदेशे कामयते इच्छति मयात्र गन्तव्यमिति तत्र-तत्र पुरो वर्तमानान् वाजिनः नयति प्रापयति। कीदृशः रथे तिष्ठन्। तं स्तुम इति शेषः। इदानीं रश्मयः

रथेतिष्ठन्नयतिवाजिनःपुरोयत्रयत्रकामयतेसुषारथिः। अभीशूनाम्महिमानम्पनायतमनःपश्चादनुयच्छन्तिरश्मयः ॥४३॥

तीव्रान्घोषान्कृण्वतेवृषपाणयोऽश्वारथेभिःसहवाजयन्तः। अवक्रामन्तःप्रपदैरमित्रान्क्षिणन्तिशत्रूँ१॥रनपव्ययन्तः॥४४

स्तूयन्ते हे जनाः अभीशूनां रश्मीनां महिमानं महाभाग्यं यूयं पनायत स्तुत। ये रश्मयः पश्चाद्वर्तमानाः सन्तः मनोऽश्वचित्तमनुयच्छन्ति अनुगम्य गृह्णन्ति वशवर्तिनं कुर्वन्तीत्यर्थः। पन स्तुतौ गुपूधूपेत्यादिना आयप्रत्ययान्तात्पनेर्लोट् ॥ ४३ ॥

अश्वाः स्तूयन्ते। वृषाः अश्वाः पाणौ हस्ते येषां ते वृषपाणयोऽश्ववाराः तीव्रान् घोषान् जय-जयेति शब्दान् कृण्वते कुर्वन्ति। अश्वा अपि रथेभिः रथैः सह वाजयन्तः गच्छन्तः सन्तस्तीव्रान् घोषान् हेषाशब्दान् कुर्वन्ति शत्रून् क्षिणन्ति नाशयन्ति च। कीदृशाः अश्वाः प्रपदैः पादाग्रैः खुरैः अमित्रान् रिपून् अवक्रामन्तः आक्रामन्तः। अनपव्ययन्तः व्यय क्षये अदन्तश्चुरादिः अपव्ययन्ति ते अपव्ययन्तः न अपव्ययन्तोऽनपव्ययन्तः अनश्यन्तः समर्थाः। वज गतौ स्वार्थे णिच् वाजिनः ॥ ४४ ॥

[१]—निरु० ९, १४।

शकटद्वारा रथः स्तूयते । अस्या रथो रथवाहनं नाम रथं वहतीति रथवाहनम् वाजपेयेऽनसि रथस्यारोप्यमाणत्वात् । तथास्य हविः हविर्धानं नाम पृषोदरादित्वादुत्तरार्धलोपः । यत्रानसि अस्य योद्धुर्वर्म आयुधं च निहितं स्थापितम् तत्रानसि वयं रथमुपसदेम उपसादयामः । कीदृशं रथं शग्मं सुखकरम् । कीदृशा वयम् विश्वाहा सर्वदा सुमनस्यमानाः शोभनं मनो येषां ते सुमनसः असुमनसः सुमनसो भवन्ति सुमनस्यन्ते भृशादिभ्यो भुव्यच्वेरिति क्यङ् ततः शानच् अनुकूलचित्ता इत्यर्थः । तत्रेत्यस्य संहितायां निपातस्य चेति दीर्घः ॥ ४५ ॥ १—३, ६, २ ।

रथवाहनꣳ हविरस्य नाम यत्रायुधं निहितमस्य वर्म । तत्रा रथमुपशग्मꣳ सदेम विश्वाहा वयꣳ सुमनस्यमानाः ॥ ४५ ॥

स्वादुषꣳसदः पितरो वयोधाः कृच्छ्रेश्रितः शक्तीवन्तो गभीराः । चित्रसेना इषुबला अमृध्राः सतोवीरा उरवो व्रातसाहाः ॥ ॥४६॥

रथगोपान्स्तौति । ईदृशा नरा अस्माकं रथं गोपारो भवन्त्विति शेषः । कीदृशाः स्वादुसंसदः स्वादु सुखं यथा तथा संसीदन्ति ते स्वादुसंसदः । पितरः पान्ति ते पितरः रक्षितारः । वयोधाः वयोऽन्नमायुर्वा दधति धारयन्ति वयोधाः । कृच्छ्रेश्रितः इत्येकं पदम् कृच्छ्रे कष्टे श्रीयन्ते सेव्यन्ते कृच्छ्रेश्रितः कर्मणि क्विप् अलुक् सप्तम्याः दुःखे सति आश्रयणयोग्याः दुःखनाशकत्वात् यद्वा सप्तमी द्वितीयार्थे कृच्छ्रं श्रयन्ति कृच्छ्रेश्रितः दुःखं प्राप्यापि स्वामिसेवनपराः । शक्तीवन्तः शक्तिः सामर्थ्यमायुधं वा अस्ति येषां ते । अश्वरश्मिमतीत्यादिप्रातिशाख्यसूत्रेण शक्तिशब्दस्य दीर्घः । गभीराः गभीरबला गम्भीरप्रज्ञाश्च । चित्रसेनाः चित्रा नानाविधा सेना येषां

ते। इषुबलाः इषुभिर्बाणैर्बलं येषां ते। अमृध्राः मृध्रा मृद्वो न भवन्त्यमृध्राः कठिनाङ्गा उग्रशासना वा। सतोवीराः इत्येकं पदम् सतोऽश्वमेधयाजिनो वीराः शूराः यद्वा सतो विद्यमानस्य बलस्य वीराः प्रेरकाः विविधमीरयन्तीति वीराः षष्ठ्या अलुक्। उरवः विशालाः पृथुजघनोरस्का इत्यर्थः। व्रातसाहाः व्रातान् शूरसमूहान्सहन्तेऽभिभवन्ति ते व्रातसहाः पचाद्यच् अभिमातिपृतनेत्यादिना सूत्रेण सहतेरुपधादीर्घः ॥ ४६ ॥

जगती लिङ्गोक्तदेवता। ब्राह्मणासः ब्राह्मणाः नोऽस्मान् पान्तु रक्षन्तु पान्वित्यस्यार्थवशाद्वचनव्यत्ययः कार्यः। पितरः च पान्तु।

ब्राह्मणासः पितरः सोम्यासः शिवे नो द्यावापृथिवी अनेहसा। पूषा नः पातु दुरितादृतावृधो रक्षा माकिर्नो अघशंस ईशत ॥ ४७ ॥

कीदृशाः सोम्यासः सोम्याः सोमसम्पादिनः सोमपानयोग्या वेत्युभयोर्विशेषणम्। द्यावापृथिवी द्यावाभूमी नः पाताम्। कीदृश्यौ शिवे कल्याणकारिण्यौ। अनेहसा अनेहसौ नास्ति एहोऽपराधो ययोस्ते अपराधनिवर्तिके। किञ्च पूषा सूर्यो नोऽस्मान्दुरितात् पातु। एवं परोक्षेणोक्त्वा प्रत्यक्षमाह हे ऋतावृधः ऋतं सत्यं यज्ञं वा वर्धयन्ति ऋतवृधः देवाः संहितायामृतस्य दीर्घः रक्ष रक्षतास्मान् वचनव्यत्ययः। माकिः मा कश्चन अघशंसः पापो नोऽस्माकमीशत ऐश्वर्यं मा करोतु वयं दुष्टवशा मा भूमेत्यर्थः। अघं पापं शंसति वक्ति प्रकाशयति वाघशंसः दुष्टः ईशतेति वचनव्यत्ययः ॥ ४७ ॥

द्वाभ्यामिषुं स्तौति आद्या त्रिष्टुप् अन्यानुष्टुप्। या इषुः सुपर्णं पक्षिपिच्छं वस्ते परिधत्ते वस परिधाने शोभनं पर्णं पिच्छं यस्य स सुपर्णः पक्षी तस्य विकारः सौपर्णम्। तत्र कृत्स्नवन्निगमा भवन्तीति[1] यास्कोक्तेः सुपर्णशब्देन तत्पिच्छं गृह्यते बाणपुङ्खे पिच्छस्यारोप्यमाणत्वात्। किञ्च अस्या इषोः दन्तः फलं मृगः मृगयतेऽन्विष्यति रिपून्हन्तुमिति मृगः मृग मार्गणे चुरादिरदन्तः पचाद्यच् मृगो मृगयतेरिति[2] यास्कः शल्यं हि वेध्यं मृगयते। किञ्च या इषुः गोभिः गोविकारैः स्नायुभिः सन्नद्धा बद्धा प्रसूता धनुष्मता प्रेरिता सती पतति शत्रुबलं प्रति गच्छति। किञ्च यत्र नरो योद्धारः सन्द्रवन्ति च सम्यक् गच्छन्ति विद्रवन्ति च विविधं प्रसरन्ति चौ

सुपर्णंवस्तेमृगोअस्यादन्तोगोभिःसन्नद्धापततिप्रसूता। यत्रानरःसञ्चविचद्रवन्तितत्रास्मभ्यमिषवःशर्मयंसन्॥ ४८॥

ऋजीतेपरिवृङ्धिनोऽश्माभवतुनस्तनूः। सोमोअधिब्रवीतुनोऽदितिःशर्मयच्छतु॥ ४९॥

समुच्चये तत्र रणे इषवः बाणाः अस्मभ्यं शर्म सुखं यंसन् यच्छन्तु यमु उपरमे लेटि तिप इलोपेऽडागमे सिब्बहुलं लेटीति सिबागमे यंसन्निति रूपम् सुखं ददतु॥ ४८॥

ऋजुः सरला इतिर्यस्याः सा ऋजीतिः टिलोप आर्षः। हे ऋजीते ऋजुगामिनि हे इषो नोऽस्मान्परिवृङ्धि परिवर्जय अस्मासु मा पतेत्यर्थः। किञ्च नोऽस्माकं तनूः शरीरम् अश्मा पाषाणतुल्यदृढा भवतु। सोमः नोऽस्मानधिब्रवीतु बाधकान्वदतु। अदितिः देवमाता शर्म सुखं यच्छतु ददातु॥ ४९॥

१—निरु० २, ५। २—निरु० ९, १९।

अनुष्टुप्। कशा स्तूयते अज गतौ क्षेपणे च। अश्वाः अज्यन्ते क्षिप्यन्ते यया सा अश्वाजनी हे अश्वाजनि कशे समत्सु सङ्ग्रामेषु त्वमश्वान् चोदय प्रेरय जयाय कीदृशानश्वान् प्रचेतसः प्रकृष्टं शूरं चेतो मनो येषां ते। हे कशे यया त्वयाश्ववारा एषामश्वानां सानु सानूनि सानुतुल्यानि मांसोपचिताङ्गानि आजङ्घन्ति वचनव्यत्ययः आघ्नन्ति ताडयन्ति जघनान् कटिभागान् उपजिघ्नते निघ्नन्ति। तुरङ्गारोहा यया अश्वान्वशयन्ति सा त्वमश्वान् प्रेरयेत्यर्थः ॥ ५० ॥

आजङ्घन्तिसान्वेषाञ्जघनाँ२॥ उपजिघ्नते। अश्वाजनिप्रचेतसोश्वान्त्समत्सुचोदय॥ ५०॥

अहिरिवभोगैःपर्येतिबाहुञ्ज्यायाहेतिम्परिबाधमानः। हस्तघ्नोविश्वावयुनानिविद्वान्पुमान्पुमांसम्परिपातुविश्वतः ॥ ५१ ॥

वनस्पतेवीड्वङ्गोहिभूयाअस्मत्सखाप्रतरणःसुवीरः। गोभिःसन्नद्धोअसिवीडयस्वास्थातातेजयतुजेत्वानि॥ ५२॥

हस्तघ्नः स्तूयते। सप्त त्रिष्टुभः हस्ते स्थितो हन्ति हस्तघ्नः खेटकः यद्वा हस्तं हन्ति प्राप्नोति हस्तघ्नः प्रकोष्ठत्राणम् पुमांसं मां विश्वतः सर्वतः परिपातु रक्षतु। किम्भूतो हस्तघ्नः विश्वा विश्वानि सर्वाणि वयुनानि ज्ञानानि विद्वान् जानन्। तथा पुमान् पुंस्त्वयुक्तः शूर इत्यर्थः। यो हस्तघ्नो भोगैः स्वशरीरावयवैः कृत्वा बाहुं पर्येति हस्तं वेष्टयति क इव अहिरिव यथाहिः सर्पो भोगैः स्वदेहैः हस्तादिकं वेष्टयति। कीदृशः ज्यायाः हेतिं वाणं प्रत्युप्रेरितम् परिबाधमानः निवर्तयन् खेटकपक्षे प्रकोष्ठत्राणपक्षे तु ज्याया हेतिं प्रहारं निवारयन् ज्याघातस्य निवारकत्वात् ॥ ५१ ॥

तिस्र ऋचो रथदेवताः। हे वनस्पते वनस्पतिविकार काष्ठमय रथ त्वत्स्ववन्निगमः[1] त्वं वीड्वङ्गः दृढाङ्गो भूयाः भव वीडूनि अङ्गानि यस्य। कीदृशः अस्मत्सखा अस्माकं मित्रभूतः। प्रतरणः प्रतरति सङ्ग्राममपारं गच्छति प्रतरणः। सुवीरः शोभनो वीरो रथी यत्र। किञ्च हे रथ यतः त्वं गोभिः गोविकारैश्चर्मभिः सन्नद्धः बद्धोऽसि अतो वीडयस्व आत्मानं स्तम्भय। किञ्च ते तवास्थाता आरोढा रथी जेत्वानि जेतव्यानि रिपुधनानि जयतु हि पादपूरणः॥ ५२॥ १—निरु० २, ५।

हे अध्वर्यो त्वं हविषा हुत्वा रथं यज। कीदृशं रथम् दिवः द्युलोकात् पृथिव्याः भूमेः सकाशात् पर्युद्भृतं समन्तादुद्धृतम् ओजः

दिवः पृथिव्याः पर्योज उद्भृतं वनस्पतिभ्यः पर्याभृतꣳ सहः। अपामोज्मानं परि गोभिरावृतमिन्द्रस्य वज्रꣳ हविषा रथं यज॥ ५३॥

इन्द्रस्य वज्रो मरुतामनीकं मित्रस्य गर्भो वरुणस्य नाभिः। सेमां नो हव्यदातिं जुषाणो देव रथ प्रति हव्या गृभाय॥ ५४॥

तेजः। तथा वनस्पतिभ्यो वृक्षेभ्यः पर्याभृतं समन्तादाहृतमानीतं सहः बलम्। तथा अपां जलानामोज्मानं तेजः सारभूतम् ओज बलतेजसोरिति धातोः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति मनिन् ओजयति बलिनं करोतीति ओज्मा तम्। द्यावाभूमिवृक्षजलानां तेजश्चतुष्टयेन निर्मितमित्यर्थः। तथा गोभिः किरणैः पर्यावृतं वेष्टितम् तेजोनिर्मितत्वात् यद्वा गोभिः चर्मभिर्वेष्टितम्। तथा इन्द्रस्य वज्रमिन्द्रवज्राज्जातमित्यर्थः इन्द्रो यदा वृत्राय वज्रं प्रजहार तदा वृत्रशरीरकाठिन्येन प्रतिहतं चतुर्धा जातम् यूपः स्फ्यः रथः शरश्चेति शतुःखण्डाः तत्र यूपस्फ्यौ विप्रैर्गृहीतौ रथशरौ नृपैरिति श्रुतिकथानुसन्धेया इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वज्रं प्रजहारेत्युपक्रम्य रथस्तृतीयमित्यभिधाय रथेन च शरेण चेति राजन्यबन्धव इति[1] श्रुतेः। ईदृशं रथं यजेत्यर्थः॥ ५३॥ १—१, २, ४, १-२।

हे रथ हे देव स त्वं हव्या हवींषि प्रतिगृभाय प्रतिगृहाण। कीदृशः त्वम् इन्द्रस्य वज्रः वज्रोत्पन्नत्वात्। मरुतामनीकं मुखं मुख्यः देवानां जयप्रापकत्वात्। मित्रस्य देवस्य गर्भः गीर्यतेस्तूयते गर्भः गृणातेर्भप्रत्ययः सूर्येण स्तूयमानः। वरुणस्य नाभिः नभ्यते ऽरिर्हन्यतेऽनेनेति नाभिः नभ हिंसायाम् इणप्रत्ययः वरुणस्य हननसाधनम्। नोऽस्माकमिमां हव्यदातिं हविषो दानं जुषाणः सेवमानः। सेमामित्यत्र सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणमिति सन्धिः। गृभाय गृह्णातेर्हलः श्नः शानज्झावित्यनुवृत्तौ छन्दसि शायजपीति हौ परे श्नाप्रत्ययस्य शायजादेशः हस्य भश्च ॥ ५४ ॥

उपश्वासयपृथिवीमुतद्यांपुरुत्रातेमनुतांविष्ठितञ्जगत्। सदुन्दुभेसजूरिन्द्रेणदेवैर्दूराद्दवीयोअपसेधशत्रून्॥ ५५ ॥

आक्रन्दयबलमोजोनआधानिष्टनिहिदुरिताबाधमानः। अपप्रोथदुन्दुभेदुच्छुनाइतइन्द्रस्यमुष्टिरसिवीडयस्व ५६

तिस्र ऋचो दुन्दुभिदेवत्याः। हे दुन्दुभे स त्वं पृथिवीमुत द्यामन्तरिक्षमपि उपश्वासय उपशब्दय श्वसिः शब्दार्थः। विष्ठितं विविधं स्थितं जगत् स्थावरजङ्गमात्मकं विश्वम् पुरुत्रा बहुधा ते त्वां मनुतां जानातु दुन्दुभिर्नदतीति। स त्वं दूराद्दवीयः अतिदूरं शत्रूनपसेध अपगमय अत्यन्तं दूरं दवीयः स्थूलदूरेति यणादिलोपपूर्वगुणौ। कीदृशः त्वम् इन्द्रेण देवैश्च सजूः प्रीतियुक्तः ॥ ५५ ॥

हे दुन्दुभे त्वं बलं शत्रुसैन्यमाक्रन्दय रोदय पलायध्वं मदीयाः सर्वे हता इत्यादि दीनरवं कारयेत्यर्थः। नोऽस्माकमोजः तेजः आधाः आधेहि देहि। दुरिता दुरितानि पापानि बाधमानो निराकुर्वन् सन् निष्टनिहि शब्दं कुरु स्तन शब्दे चुरादिरदन्तः। किञ्च

इतोऽस्मत्सेनायाः सकाशात् दुच्छुनाः दुच्छुनः दुष्टाश्च ते श्वानश्च दुच्छ्वानः तान् दुष्टान् शुनः श्वसदृशान् शत्रूनपप्रोथ नाशय प्रोथतिर्नाशनार्थः। यतः त्वमिन्द्रस्य मुष्टिः असि मुष्टिवदङ्गभूतोऽसि अतो वीडयस्व आत्मानमस्मान्दृढय ॥ ५६ ॥

हे इन्द्र अमूः शत्रुसेनाः त्वमा अज समन्तात्परिक्षिप अज गतिक्षेपणयोः। यतो दुन्दुभिः केतुमत् प्रज्ञावत् यथा वावदीति अत्यन्तं वदति अत इमाः अस्मत्सेनाः प्रत्यावर्तय जयं प्रापय्य प्रत्यानय। किञ्च नोऽस्माकं नरः योधाः सञ्चरन्ति कीदृशा नरः अश्वपर्णाः

आमूरज प्रत्यावर्तयेमाः केतुमद्दुन्दुभिर्वावदीति। समश्वपर्णाश्चरन्ति नो नरोऽस्माकमिन्द्र रथिनो जयन्तु ॥ ५७ ॥

आग्नेयः कृष्णग्रीवः सारस्वती मेषी बभ्रुः सौम्यः पौष्णः श्यामः शितिपृष्ठो बार्हस्पत्यः शिल्पो वैश्वदेव ऐन्द्रोऽरुणो

मारुतः कल्माष ऐन्द्राग्नः संहितोऽधोरामः सावित्रो वारुणः कृष्ण एकशितिपात्पेत्वः ॥ ५८ ॥

अश्वस्येव पर्णं पतनं येषां ते। किञ्च अस्माकं रथिनः रथस्थाः जयन्तु युद्धे जयं प्राप्नुवन्तु ॥ ५७ ॥ १—१३, ५, १, ३।

अश्वमेधे श्रुतिरस्ति द्वे त्वेवैत एकादशिन्यावालभेतेति१। तयोरेकादशिन्योः पशवस्तद्देवताश्च कण्डिकाद्वयेनोच्यन्ते तेनेमानि ब्राह्मणवाक्यानि द्रव्यदेवताप्रतिपादकानि न तु मन्त्राः। कृष्णा ग्रीवा यस्य स कृष्णग्रीवः पशुराग्नेयः अग्निदेवत्यः १. मेषो सारस्वती सरस्वतीदेवताका २. बभ्रुः पिङ्गलवर्णः पशुः सौम्यः सोमदेवत्यः ३. श्यामः कृष्णवर्णः पौष्णः पूषदेवत्यः ४. शिति श्यामं पृष्ठं यस्य स

शितिपृष्ठः बार्हस्पत्यः बृहस्पतिदेवत्यः ५. शिल्पो विचित्रवर्णो वैश्वदेवः विश्वदेवदेवत्यः ६. अरुणः रक्तः ऐन्द्रः इन्द्रदेवत्यः ७. कल्माषः कर्बुरो मारुतः मरुद्देवत्यः ८. संहितः दृढाङ्गः ऐन्द्राग्नः इन्द्राग्निदेवत्यः ९. अधोरामः अधोदेशे श्वेतः सावित्रः सवितृदेवत्यः १०. एकः शितिः श्वेतः पादो यस्य स एकशितिपात् एकपदे श्वेतोऽन्यत्र कृष्णः पेत्वः पतनशीलो वेगवान् पशुः वारुणः वरुणदेवत्यः ११. एवमेकादश जाताः ॥ ५८ ॥

अग्नयेनीकवते रोहिताञ्जिरनड्वानधोरामौ सावित्रौ पौष्णौ रजतनाभी वैश्वदेवौ पिशङ्गौ तूपरौ मारुतः

कल्माष आग्नेयः कृष्णोजः सारस्वती मेषी वारुणः पेत्वः ॥ ५९ ॥

अग्नये गायत्राय त्रिवृते राथन्तरायाष्टाकपाल इन्द्राय त्रैष्टुभाय पञ्चदशाय बार्हतायैकादशकपालो विश्वेभ्यो

द्वितीयैकादशिनीपशुदेवानाह। रोहितो रक्तोऽञ्जिस्तिलको यस्य सोऽनड्वान् वृषभोऽनीकवतेऽग्नये आलभ्यः अनीकं मुखं सैन्यं वा यस्य सोऽनीकवान् तस्मै १. अधोरामौ अधोभागे श्वेतौ द्वौ पशू सावित्रौ सवितृदेवतौ २. ३. रजतवर्णा नाभिर्ययोस्तौ रजतनाभौ द्वौ पौष्णौ पूषदेवत्यौ ४. ५. पिशङ्गौ पीतौ तूपरौ निःशृङ्गौ वैश्वदेवौ विश्वदेवदेवत्यौ ६. ७. कल्माषः कर्बुरो मारुतः ८. कृष्णः श्यामोऽजो मेषः आग्नेयः अग्निदेवत्यः ९. मेषी सारस्वती १०. पेत्वः वेगवान्वरुणदेवत्यः ११. एवमेकादश ॥ ५९ ॥

अथाग्निषोमीयस्य पशुपुरोडाशमनु दिशामावेष्टीर्निर्वपतीत्युपक्रम्य तदाह दशहविषमन्त्यामिष्टिं (१८) निर्वपेदिति श्रुत्या दशहविष्कावेष्टिसंज्ञेष्टिः कथिता तस्या देवता हवींषि चाह। इमान्यपि ब्राह्मणवाक्यानि न मन्त्राः। अग्नयेऽष्टाकपालः पुरोडाशः कार्यः अष्टसु कपालेषु संस्कृतोऽष्टकपालः तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे चेति समासः अष्टनः कपाले हविषीति अष्टन्शब्दस्य दीर्घः कीदृशायाग्नये गायत्राय गायत्र्या स्तुताय त्रिवृते त्रिवृत्स्तोमेन स्तुताय राथन्तराय रथन्तरसाम्ना स्तुताय १. इन्द्राय एकादशकपालः पुरोडाशः समासः पूर्ववत् कीदृशाय इन्द्राय त्रैष्टुभाय त्रिष्टुभा स्तुताय पञ्चदशाय पञ्चदशस्तोमस्तुताय बार्हताय बृहत्सामस्तुताय २.

देवेभ्यो जागतेभ्यः सप्तदशेभ्यो वैरूपेभ्यो द्वादशकपालो मित्रावरुणाभ्यामानुष्टुभाभ्यामेकविंशाभ्यां वैराजाभ्याम्पयस्या बृहस्पतये पाङ्क्ताय त्रिणवाय शाक्वराय चरुः सवित्र औष्णिहाय त्रयस्त्रिंशाय रैवताय द्वादश

विश्वेभ्यो देवेभ्यः द्वादशकपालः पुरोडाशः कीदृशेभ्यः जागतेभ्यः जगत्या छन्दसा स्तुतेभ्यः सप्तदशेभ्यः सप्तदशस्तोमस्तुतेभ्यः वैरूपेभ्यः वैरूपसामस्तुतेभ्यः ३. मित्रावरुणाभ्यां पयस्या पयसि श्रितः चरुः कीदृशाभ्यामानुष्टुभाभ्याम् अनुष्टुभा स्तुताभ्याम् एकविंशाभ्यामेकविंशस्तोमस्तुताभ्याम वैराजाभ्यां वैराजसामस्तुताभ्याम् ४. बृहस्पतये चरुः कीदृशाय पाङ्क्ताय पङ्क्तिच्छन्दसा स्तुताय त्रिणवाय त्रिणवस्तोमस्तुताय शाक्वराय शाक्वरसामस्तुताय ५. सवित्रे द्वादशकपालः पुरोडाशः कीदृशाय सवित्रे औष्णिहाय उष्णिक्छन्दसा स्तुताय त्रयस्त्रिंशाय त्रयस्त्रिंशस्तोमस्तुताय रैवताय रैवतसामस्तुताय ६. एवं छन्दःस्तोमसामसहितान् षट् देवानभिधाय चतुरः केवलानाह

प्राजापत्यश्चरुः प्रजापतिदेवत्यश्चरुः कार्यः ७. विष्णुपत्न्यै अदित्यै चरुरेव ८. वैश्वानराय वैश्वानरगुणविशिष्टायाग्नये द्वादशकपालः पुरोडाशः ९. अनुमत्यै देवतायै अष्टाकपालः पुरोडाशः कार्यः १०. दशहविषोऽवेष्टेर्देवता हवींष्यपि. अश्वमेधोपयोगित्वादुक्तानि समिद्धोअञ्जन्नाश्वमेधिकोऽध्याय इति कात्यायनोक्तेः¹ ॥ ६० ॥ १—अनुक्रमण्याम् ।

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । शिष्टाश्वमेधमन्त्रोक्तिर्गतोऽध्यायोऽङ्कदृग्मितः ॥ २९ ॥

कपालः प्राजापत्यश्चरुरदित्यै विष्णुपत्न्यै चरुरग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालोनुमत्या अष्टाकपालः ॥ ६० ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायामेकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

देव सवितः प्रसुव यज्ञम्प्रसुव यज्ञपतिम्भगाय दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतन्नः पुनातु वाचस्पतिर्वाचन्नः स्वदतु ॥ १ ॥

तत्सवितुर्वरेण्यम्भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ २ ॥

श्रीगणेशाय नमः । इत उत्तरं पुरुषमेधः । द्वावध्यायौ नारायणः पुरुषोऽपश्यत् । ब्राह्मणराजन्ययोरतिष्ठाकामयोः पुरुषमेधसञ्ज्ञको यज्ञो भवति । सर्वभूतान्यतिक्रम्य स्थानमतिष्ठा । चैत्रशुक्लदशम्यामारम्भः । अत्र त्रयोविंशतिर्दीक्षा भवन्ति द्वादशोपसदः पञ्च सुत्या

इति चत्वारिंशद्दिनैः सिध्यति । अत्र यूपैकादशिनी भवति एकादशाग्नीषोमीयाः पशवो भवन्ति तेषां च प्रतियूपं मध्यमे वा यूपे यथेच्छ नियोजनम्। आज्येन सकृद्गृहीतेन देव सवितरिति प्रत्यृचं तिस्र आहुतीराहवनीये जुहोति। तत्र देव सवितः[1] तत्सवितुः[2] द्वे व्याख्याते ॥ १। २ ॥ १—११, ७। २—३, ३५।

विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परासुव। यद्भद्रन्तन्न आसुव ॥ ३ ॥

विभक्तारꣳ हवामहे वसोश्चित्रस्य राधसः। सवितारन्नृचक्षसम् ॥ ४ ॥

ब्रह्मणे ब्राह्मणं क्षत्राय राजन्यम्मरुद्भ्यो वैश्यन्तपसे शूद्रन्तमसे तस्करन्नारकाय वीरहणम्पाप्मने क्लीबमाक्र

याया अयोगूं कामाय पुंश्चलूमतिक्रुष्टाय मागधम् ॥ ५ ॥

हे देव सवितः विश्वानि सर्वाणि दुरितानि पापानि परासुव दूरे गमय। यद्भद्रं कल्याणं तन्नोऽस्मान्प्रति आसुव आगमय ॥ ३ ॥ वयं सवितारं हवामहे आह्वयामः किम्भूतं वसोः वासयितुश्चित्रस्य नानाविधस्य राधसः धनस्य विभक्तारं विभज्य दातारम् नृचक्षसं नृणां द्रष्टारं यथयोग्यम् ॥ ४ ॥

अतः परं पुरुषमेधकाः पशवः आ अध्यायसमाप्तेः। ततः प्रतियूपमेकैकमेकादशिनं नियुज्य ब्राह्मणादीनष्टचत्वारिंशत्सङ्ख्यान् पुरुषान् प्रकामोद्याय सदमित्यन्तानग्निष्ठे यूपे नियुनक्ति इतरेषु यूपेष्वेकादशैकादश पुरुषान् वर्णायानुरुधमित्यादीन्नियुनक्ति। ब्रह्मणे ब्राह्मणम् तत्र ब्रह्मणे जुष्टं नियुनज्मीति अग्निष्ठे ब्राह्मणं प्रथमं नियुनक्ति। एवमग्रे सर्वेषां यूपे एव बन्धनम् चतुर्थ्यन्तं देवतापदं द्वितीयान्तं पुरुषपदं बोद्धव्यम्। क्षत्राय राजन्यं क्षत्रियम् २. मरुद्भ्यो वैश्यम् ३. तपसे शूद्रम् ४. तमसे तस्करं स्तेनम् ५. नारकाय वीरहणं नष्टाग्निं शूरं वा ६. पाप्मने क्लीबं नपुंसकम् ७. आक्रयायै अयोगूमयसो गन्तारम् ८. कामाय पुंश्चलूं व्यभिचारिणीम् ९. अतिक्रुष्टाय मागधं मगधदेशजं क्षत्रियायां वैश्यपुंसो जातं वा १०. ॥ ५ ॥

नृत्ताय सूतं गीताय शैलूषं धर्माय सभाचरं नरिष्ठायै भीमलं नर्माय रेभं हसाय कारिमानन्दाय स्त्रीषखं

प्रमदे कुमारीपुत्रं मेधायै रथकारं धैर्याय तक्षाणम् ॥ ६ ॥

नृत्ताय सूतं ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातः सूतः ११. गीताय शैलूषं नटम् १२. धर्माय सभाचरं सभायां चरतीति तम् १३. नरिष्ठायै भीमलं भयङ्करम् १४. नर्माय रेभं शब्दकर्तारं वाचाटम् १५. हसाय कारिं करणविशिष्टम् १६. आनन्दाय स्त्रीषखं स्त्रियाः शखायम् १७. प्रमदे कुमारीपुत्रं कानीनम् १८. मेधायै रथकारं माहिष्येण करिण्यां जातम् १९. धैर्याय तक्षाणं सूत्रधारम् २०. ॥ ६ ॥

तपसे कौलालं कुलालापत्यम् २१. मायायै कर्मारं लोहकारम. २२. रूपाय मणिकारं रत्नकर्तारम् २३. शुभे शुभाय वपं वीजवप्तारम् २४. शरव्यायै इषुकारं वाणकर्तारम २५. हेत्यै धनुःकारं चापकारिणम् २६. कर्मणे ज्याकारं प्रत्यञ्चनकर्तारम् २७. दिष्टाय रज्जुसर्जं रज्जोः स्रष्टारं निर्मातारम. २८. मृत्यवे मृगयुं मृगग्राहम् २९. अन्तकाय श्वनिनं शुनो नेतारम् ३०. ॥ ७ ॥

नदीभ्यः पौञ्जिष्ठं पुञ्जिष्ठोऽन्त्यजः पुल्कसस्तदपत्यम् ३१. ऋचीकाभ्यो नैषादं निषादपुत्रम् ३२. पुरुषव्याघ्राय दुर्मदमुन्मत्तम् ३३. गन्धर्वाप्सरोभ्यो व्रात्यं सावित्रीपतितम् ३४. प्रयुग्भ्यः उन्मत्तम् ३५. सर्पदेवजनेभ्यः अप्रतिपदं प्रतिपद्यते जातानीति प्रतिपत् अतथाविधं विकलमित्यर्थः ३६. अयेभ्यः कितवं द्यूतकारम् ३७ ईर्यतायै अकितवमद्यूतकृतम् ३८. पिशाचेभ्यः बिदलकारीं वंशविदारिणीं वंशपात्रकारिणीम् ३९. यातुधानेभ्यः कण्टकीकारीं कण्टकी कर्म तत्कारिणीम् ४०. ॥ ८ ॥

तपसेकौलालम्मायायैकर्मारꣳरूपायमणिकारꣳशुभेवपꣳशरव्यायाइषुकारꣳहेत्यैधनुष्कारङ्कर्मणे

ज्याकारन्दिष्टायरज्जुसर्जम्मृत्यवेमृगयुमन्तकायश्वनिनम् ॥ ७ ॥

नदीभ्यःपौञ्जिष्ठमृक्षीकाभ्योनैषादम्पुरुषव्याघ्रायदुर्मदङ्गन्धर्वाप्सरोभ्योव्रात्यम्प्रयुग्भ्यउन्मत्तꣳसर्पदेवजनेभ्यो

ऽप्रतिपदमयेभ्यःकितवमीर्यतायाअकितवम्पिशाचेभ्योबिदलकारींयातुधानेभ्यःकण्टकीकारीम् ॥ ८ ॥

सन्धये जारमुपपतिम् ४१. गेहाय उपपतिं व्यभिचारिणम् ४२. आर्त्यै परिवित्तम् ऊढे कनिष्ठेऽनूढम् ४३. निर्ऋत्यै परिविविदानम् अनूढे ज्येष्ठे ऊढवन्तम् ४४. आराद्ध्यै देव्यै एदिधिषुःपतिम् ज्येष्ठायां पुत्रामनूढायामूढा एदिधिषुः तत्पतिम् ४५.

निःकृत्य पश्स्कारीं रूपकर्त्रीम् ४६. स्मज्ञानाय स्मरकारीं कामदीप्तिकरीम् ४७. प्रकामोद्याय तत्कज्ञाय देवाय उपसिदतोलुप- सत् समीपाख्थितस्तम् ४८. एतानग्निष्टे नियुनक्ति ॥ अथ द्वितीये यूपे । वर्णाय अनुरुधम् अनुरुध्यतेऽनुसरतीत्यनुरुत् तम् १. बलाय उपदाम् उपददातीत्युपदास्तमुपायनदातारम् ॥ ९ ॥

सत्यये जारङ्गेहायोपपतिमार्त्यै परिवित्तन्निर्ऋत्यै परिविविदानमराद्ध्या एदिधिषुःपतिन्निष्कृत्यै पेशस्कारीᳬ

सञ्ज्ञानाय स्मरकारीम्प्रकामोद्यायोपसदं वर्णायानुरुधम्बलायोपदाम् ॥ ९ ॥

उत्सादेभ्यः कुब्जम्प्रमुदे वामनन्द्वार्भ्यः स्रामᳬस्वप्नायान्धमधर्माय बधिरम्पवित्राय भिषजम्प्रज्ञानाय नक्षत्रदर्श

माशिक्षायै प्रश्निनमुपशिक्षाया अभिप्रश्निनम्मर्यादायै प्रश्नविवाकम् ॥ १० ॥

उत्सादेभ्यः कुब्जं वक्राङ्गम् २. प्रमुदे वामनं ह्रस्वाङ्गम् ४. द्वार्भ्यः स्रामं सर्वदा जलक्लिन्ननेत्रम् ५ स्वप्नाय अन्धं नेत्रहीनम् ६. अधर्माय बधिरं कर्णेन्द्रियहीनम् ७. पवित्राय भिषजं वैद्यम् ८. प्रज्ञानाय नक्षत्रदर्शं नक्षत्राणि दर्शयति तम् गणकम् ९. आशिक्षायै प्रश्निनं प्रश्नवन्तम् शकुनादिप्रष्टारमित्यर्थः १०. उपशिक्षायै अभिप्रश्निनमभिप्रश्नवन्तम् ११. ॥ अथ तृतीये यूपे । मर्यादायै प्रश्नविवाकं कृतान्प्रश्नान्यो विविनक्ति ब्रूते स प्रश्नविवाकस्तम् १. ॥ १० ॥

ऊर्मैभ्यो हस्तिपं गजपालकम् २. जवाय अश्वपं तुरगपालकम् ३. पुष्ट्यै गोपालं धेनुपालकम् ४. वीर्याय अविपालम् ५. तेजसे अजपालम् ६. इरायै कीनाशं कर्षकम् कीनाशः कर्षके यमे ७. कीलालाय सुराकारं मद्यकृतम् ८. भद्राय गृहपं गेहपालकम् ९.

ऊर्मैभ्यो हस्तिपञ्जवायाश्वपम्पुष्ट्यै गोपालं वीर्यायाविपालन्तेजसेऽजपालमिरायै कीनाशङ्कीलालाय सुरा

कारम्भद्राय गृहपꣳश्रेयसे वित्तधमाध्यक्ष्यायानुक्षत्तारम् ॥ ११ ॥

भायै दार्वाहारम्प्रभाया अग्न्येधम्ब्रध्नस्य विष्टपायाभिषेक्तारं वर्षिष्ठाय नाकाय परिवेष्टारन्देवलोकाय पेशितार

म्मनुष्यलोकाय प्रकरितारꣳ सर्वेभ्यो लोकेभ्य उपसेक्तारमव ऋत्यै वधायोपमन्थितारम्मेधाय वासःपल्पूली

म्प्रकामाय रजयित्रीम् ॥ १२ ॥

९. श्रेयसे वित्तधं वित्तं दधातीति वित्तधस्तम् धनकर्तारम् १. आध्यक्ष्याय अनुक्षत्तारं सारथ्यनुसारिणम् ११. ॥ ११ ॥

अथ चतुर्थे यूपे। भायै दार्वाहारं काष्ठानामाहर्तारम् १. प्रभायै अग्न्येधम् अग्निमेधयतीति तमग्नेर्वर्धकम् २. ब्रध्नस्य विष्टपाय

सूर्यलोकाय अभिषेक्तारम् ३. वर्षिष्ठाय नाकाय उत्कृष्टस्वर्गाय परिवेषणकर्तारम् ४. देवलोकाय पेशितारम् पिश अवयवे पिंशतीति पेशिता तम् प्रतिमाद्यवयवकर्तारम् ५. मनुष्यलोकाय प्रकरितारम् कृ विक्षेपे विक्षेप्तारम् ६. सर्वेभ्यो लोकेभ्यः उपसेक्तारमुपसेचनकर्तारम् ७. अवऋत्यै वधाय उपमन्थितारमुपमन्थनकर्तारम् ८. मेधाय वासःपल्पूलीम् वाससां प्रक्षालनकर्तारम् पल्पूल प्रक्षालनच्छेदनयोः ९. प्रकामाय रजयित्रीं वस्त्राणां रङ्गकारिणीं नारीम् १०. ॥ १२ ॥

ऋतये स्तेनहृदयं वैरहत्याय पिशुनं विविक्त्यै क्षत्तारमौपद्रष्ट्र्यायानुक्षत्तारं बलायानुचरं भूम्ने परिष्कन्दं प्रियाय प्रियवादिनमरिष्ट्या अश्वसादं स्वर्गाय लोकाय भागदुघं वर्षिष्ठाय नाकाय परिवेष्टारम् ॥ १३ ॥

मन्यवेऽयस्तापं क्रोधाय निसरं योगाय योक्तारं शोकायाभिसर्तारं क्षेमाय विमोक्तारमुत्कूलनिकूलेभ्यस्त्रिष्ठिनं

ऋतये स्तेनहृदयं स्तेनस्येव हृदयं यस्य तम् ११. ॥ अथ पञ्चमे यूपे। वैरहत्याय पिशुनं परवृत्तसूचकम् १. विविक्त्यै क्षत्तारं प्रतीहारम् २. औपद्रष्ट्र्याय अनुक्षत्तारं प्रतिहारसेवकम् ३. बलाय अनुचरं सेवकम् ४. भूम्ने परिष्कन्दम् परितः स्कन्दति रेतः सिञ्चति तम् ५. प्रियाय प्रियवादिनं मधुरभाषिणम् ६. अरिष्ट्यै अश्वसादम् अश्वारोहम् ७. स्वर्गाय लोकाय भागदुघम् भागं दुग्धे भागदुघस्तम् विभागप्रदम् ८. वर्षिष्ठाय नाकाय परिवेष्टारम् ९. ॥ १३ ॥

मन्यवे अयस्तापमयस्तपं लोहतापकम् १०. क्रोधाय निसरं नितरां सर्तारम् ११. ॥ अथ षष्ठे यूपे। योगाय योक्तारं योगकर्तारम् १. शोकाय अभिसर्तारं सम्मुखमागच्छन्तम् २. क्षेमाय विमोक्तारं विमोचनकारम् ३. उत्कूलनिकूलेभ्यः त्रिष्ठिनम् त्रिषु तिष्ठतीति त्रिष्ठी तम् विद्यादिषु स्थितं शीलवन्तमित्यर्थः ४. वपुषे मानस्कृतं पूजाया अभिमानस्य वा कर्तारम् सक् छान्दसः ५. शीलाय आञ्जनीकारीम् अञ्जनविद्याकर्त्रीम् ६. निर्ऋत्यै कोशकारीं खड्गाद्यावरणं कोशस्तत्कारिणीं स्त्रियम् ७. यमाय असूम् न सूते सा असूः ताम् वन्ध्याम् ८. ॥ १४ ॥

वपुषे मानस्कृतꣳ शीलायाञ्जनीकारीन्निर्ऋत्यै कोशकारीं यमायासूम् ॥ १४ ॥

यमाय यमसूमथर्वभ्योऽवतोकाꣳ संवत्सराय पर्यायिणीम्परिवत्सरायाविजातामिदावत्सरायातीत्वरीमिद्वत्सरायातिष्कद्वरीं वत्सराय विजर्जराꣳ संवत्सराय पलिक्नीमृभुभ्योऽजिनसन्धꣳ साध्येभ्यश्चर्मम्नम् ॥ १५ ॥

यमाय यमसूं युग्मप्रसवित्रीम् ९. अथर्वभ्योऽवतोकां निरपत्याम् १०. संवत्सराय पर्यायिणीम् पर्यायोऽनुक्रमस्तद्वतीमनुक्रमज्ञाम् ११. ॥ अथ सप्तमे यूपे। परिवत्सराय अविजाताम् अप्रसूताम् १. इदावत्सराय अतीत्वरीमत्यन्तं कुलटाम् पुंश्चली कुलटेत्वरी २. इद्वत्सराय अतिष्कद्वरीम् अतिस्कन्दति स्रवति इत्यतिस्कद्वरी स्कन्देर्वनन्तात् ङीब्रेफौ ३. वत्सराय विजर्जरां शिथिलशरीराम् ४. संवत्सराय पलिक्नीं श्वेतकेशाम् ५. ऋभुभ्यः अजिनसन्धं चर्मसन्धातारम् ६. साध्येभ्यः चर्मम्नं चर्माभ्यासकरम् ७ ॥ १५ ॥

सरोभ्यो धैवरं कैवर्तापत्यम् ८. उपस्थावराभ्यः दाशम् दाशृ दाने दातारम् दाशो धीवरो वा ९. वैशन्ताभ्यो वैन्दं विन्दो निषादापत्यम् १०. नड्वलाभ्यः शौष्कलं मत्स्यजीविनम् शुष्कला मत्स्यास्तैर्जीवति तम् ११. ॥ अथाष्टमे यूपे। पाराय मार्गारम् मृगारेरपत्यं मार्गारस्तम् १. अवाराय कैवर्तम् २. तीर्थेभ्यः आन्दम् अदि बन्धने अदति आन्दस्तं बन्धनकर्तारम् ३. विषमेभ्यो मैनालम्

सरोभ्यो धैवरमुपस्थावराभ्यो दाशं वैशन्ताभ्यो बैन्दं नड्वलाभ्यः शौष्कलं पाराय मार्गारमवाराय कैवर्तं तीर्थेभ्य

आन्दं विषमेभ्यो मैनालꣳ स्वनेभ्यः पर्णकं गुहाभ्यः किरातꣳ सानुभ्यो जम्भकं पर्वतेभ्यः किम्पूरुषम् ॥ १६ ॥

बीभत्सायै पौल्कसं वर्णाय हिरण्यकारं तुलायै वाणिजं पश्चादोषाय ग्लाविनं विश्वेभ्यो भूतेभ्यः सिध्मलं भूत्यै

जागरणमभूत्यै स्वपनमार्त्यै जनवादिनं व्यृद्ध्या अपगल्भꣳ सꣳशराय प्रच्छिदम् ॥ १७ ॥

अल् वारणे मीनानलति वारयति जालैरसौ मीनालस्तदपत्यम् ४. स्वनेभ्यः पर्णकं भिल्लम् ५. गुहाभ्यः किरातम् ६. सानुभ्यः जम्भकं जभि नाशने जम्भयतीति तम् हिंसकम् ७. पर्वतेभ्यः किम्पूरुषं कुत्सितनरम् ८. ॥ १६ ॥

बीभत्सायै पौल्कसं पुल्कसापत्यम् ९. वर्णाय हिरण्यकारं स्वर्णनिष्पादकम् १०. तुलायै वानिजं वणिगपत्यम् ११. ॥ अथ नवमे

यूपे। पश्चादोषाय ग्लाविनं ग्लौ हर्षक्षये अहृष्टम् १. विहृभ्यो भूतेभ्यः सिध्मलं सिध्माख्यरोगवन्तम् २. भूत्यै जागरणं जागरूकम् ३. अभूत्यै स्वपनं शयालुम् ४. आर्त्यै जनवादिनं जनान्वदति तम् ५. व्यृद्ध्यै अपगल्भम् ६. संशराय प्रच्छिदं प्रच्छेदनकर्तारम् ७. ॥ १७ ॥

अक्षराजाय कितवं धूर्तम् ८. कृताय आदिनवदर्शम् आदिनवो दोषस्तं पश्यति तथाभूतम् ९०. त्रेतायै कल्पिनं कल्पकम् १०

अक्षराजायकितवङ्कृतायादिनवदर्शन्त्रेतायैकल्पिनन्द्वापरायाधिकल्पिनमास्कन्दायसभास्थाणुम्मृत्यवेगोव्य

च्छमन्तकायगोघातङ्क्षुधेयोगांविकृन्तन्तम्भिक्षमाणउपतिष्ठतिदुष्कृतायचरकाचार्यम्पाप्मनेसैलगम्॥ १८ ॥

प्रतिश्रुत्कायाअर्तनङ्घोषायभषमन्तायबहुवादिनमनन्तायमूकंशब्दायाडम्बराघातम्महसेवीणावादङ्क्रो

शायतूणवध्ममवरस्परायशङ्खध्मं वनायवनपमन्यतोरण्यायदावपम्॥ १९ ॥

द्वापराय अधिकल्पिनम् अधिकल्पनाकर्तारम् ११. ॥ अथ दशमे यूपे। आस्कन्दाय सभास्थाणुं सभायां स्थिरम् १. मृत्यवे गोव्यच्छं गाः प्रति गमनशीलम् २. अन्तकाय गोघातं गवां हन्तारम् ३. क्षुधे यो गां विकृन्तन्तं भिक्षमाण उपतिष्ठति यः पुमान् गां विकृन्तन्तं छिन्दन्तं भिक्षमाणो याचमानः उपतिष्ठति तं याचितारं क्षुधे देव्यै आलभेत ४. दुःकृताय चरकाचार्यं चरकाणां गुरुम् ५. पाप्मने सैलगं सैलगो दुष्टस्तदपत्यम् ६. ॥ १८ ॥

प्रतिश्रुत्काये अर्तनं दुःखिनम् ७, घोषाय भषं जल्पकम् ८, अन्ताय बहुवादिनम् ९, अनन्ताय मूकं वाग्विकलम् १०, शब्दाय आडम्बराघातम् आडम्बरमाहन्ति तम् कोलाहलकर्तारम् ११. ॥ अथैकादशे यूपे । महसे वीणावादं वीणावादनकर्त्तारम् १. क्रोशाय तूणवध्मम् तूणवं वाद्यविशेषं धमति तथाभूतम् २. अवरस्पराय शङ्खध्मं शङ्खवादकम् ३. वनाय वनपं वनपालकम् ४. अन्यतोऽरण्याय दावपं वनवह्निपम् ५. ॥ १९ ॥

नर्माय पुंश्चलूं दुष्टां नारीम् हसाय कारिं करणशीलम् यादसे शाबल्याम् शबलः कर्बूरवर्णः तदपत्यभूतां स्त्रियम् ग्रामण्यं ग्रामने-

नर्मायपुँश्चलूँहसायकारिंयादसेशाबल्यांग्रामण्यंगणकमभिक्रोशकन्तान्महसेवीणावादम्पाणिघ्नन्तूण

वध्मन्तान्नृत्तायानन्दायतलवम् ॥ २० ॥

तारम् गणकं ज्योतिर्विदम् अभिक्रोशकं निन्दकम् तान् त्रीन्महसे जुष्टं नियुनज्मीति एकादशे यूपे आलभते ॥ एवं प्रतियूपमेकादशस्वेकादशसु नियुक्तेषु येऽधिका अवशिष्टास्तान् समाप्तिपर्यन्तान्द्वितीयोच्छ्रिते यूपे नियुनक्ति तांश्च वीणावादं पाणिघ्नमित्यादीन् रात्रै कृष्णं पिङ्गाक्षमित्यन्ताश्चतुर्दश ततोऽथैतानष्टौ विरूपानित्यष्टौ च मागधादींश्चतुरः एवं षड्विंशतिं द्वितीये यूपे पूर्वोक्ता एकादश एवं सप्तत्रिंशत् । तानेवाह । वीणावादम् पाणिघ्नं हस्ततालवादकम् तूणवध्मम् तान् त्रीन् नृत्ताय आलभते ३. आनन्दाय तलवम् वा गतिगन्धनयोः गन्धनं हिंसा तलं हस्तादितलं वाति वाद्यमुखं हन्ति स तलवस्तम् वाद्यवादकम् ४. ॥ २० ।

अग्नये पीवानं स्थूलम् ५. पृथिव्यै पीठसर्पिणं पीठेनासनेन सर्पति गच्छति पीठसर्पी तं पङ्गुम् ६. वायवे चाण्डालं चण्डालकर्म्माणम् ७. अन्तरिक्षाय वंशनर्तिनम् वंशेन नर्तनशीलम् ८. दिवे खलतिमलोमशिरस्कं खल्वाटमित्यर्थः ९. सूर्याय हर्यक्षं हरितनेत्रम् १०. नक्षत्रेभ्यः किर्मिरं कर्बुरवर्णम् ११. चन्द्रमसे किलासं सिध्मरोगवन्तम् १२. अह्ने शुक्लवर्णं पिङ्गाक्षम् १३. रात्र्यै कृष्णवर्णं पिङ्गाक्षम् १४. ॥२१॥ १-१३,६,२,७-८।

तत एतान्वक्ष्यमाणानष्टौ विरूपान् परस्परं विरुद्धरूपान् पशूनालभते। तानाह। अतिदीर्घम् अतिह्रस्वम् अतिस्थूलम्

अग्नयेपीवानम्पृथिव्यैपीठसर्पिणंवायवेचाण्डालमन्तरिक्षायवꣳशनर्त्तिनन्दिवेखलतिꣳसूर्य्यायहर्य्यक्षन्न-

क्षत्रेभ्यःकिर्म्मिरञ्चन्द्रमसेकिलासमह्नेशुक्लम्पिङ्गाक्षꣳरात्र्यैकृष्णम्पिङ्गाक्षम्॥ २१ ॥

अथैतानष्टौविरूपानालभतेतिदीर्घञ्चातिह्रस्वञ्चातिस्थूलञ्चातिकृशञ्चातिशुक्लञ्चातिकृष्णञ्चातिकुल्वञ्चाति

अतिकृशम् अतिशुक्लम् अतिकृष्णम् अतिकुल्वं रोमरहितम् अतिलोमशं सर्वाङ्गव्यापिरोमाणम्। ते अष्टौ अशूद्राः अब्राह्मणाः शूद्रब्राह्मणव्यतिरिक्ताः पशवो भवन्ति तेऽष्टावपि प्राजापत्याः प्रजापतिदेवताः अष्टाउत्तमानालभतइत्युपक्रम्य ते वै प्राजापत्या भवन्तीति श्रुतेः। अत्र जातिनियमात्पूर्वेषु जातेरनियमः। वीणावादादयश्चतुर्दश अतिदीर्घादयोऽष्टौ एवं द्वाविंशतिः शेषाः। तथा मागधः पुंश्चली कितवः क्लीबः एते चत्वारोऽपि शूद्रब्राह्मणव्यतिरिक्ताः प्रजापतिदेवताः पूर्वैः सहैते षड्विंशतिः ते सर्वे द्वितीययूपे नियोज्याः॥ ॥

सर्वेषां नियोगानन्तरं तान्नियुक्तान् पुरुषान् सहस्रशीर्षा पुरुष इति[१] षोडशर्चेनानुवाकेन दक्षिणत उपविष्टो होतृवदभिष्टौति। होतृवदिति प्रथमोत्तमयोस्त्रिर्वचनम् ऋगन्तानां प्रणवेन सन्धानं च। यथा सहस्रशीर्षा पुरुषः—०ङ्ग,लोऽ३म् पुरुष एवेदꣳ—०रोहतोऽ३म्। एवमभिष्टौति। तत आलम्भनक्रमेण यथादैवतं प्रोक्षणादि। ब्राह्मणादीनां पर्यग्निकरणानन्तरमिदं ब्रह्मणे इदं क्षत्रायेत्येवं सर्वेषां यथास्वस्वदेवतोद्देशेन त्यागः। ततः सर्वान् ब्राह्मणादीन् यूपेभ्यो विमुच्योत्सृजति। तत एकादशिनैः पशुभिः सञ्ज्ञपनादिप्रधानयागान्तं वनस्पतियागं कृत्वा प्राक् स्विष्टकृतः अध्वर्युराज्यं संस्कृत्य सकृद्गृहीतमाज्यं

लोमशश्च। अशूद्रा अब्राह्मणास्ते प्राजापत्याः। मागधः पुंश्चली कितवः क्लीबोऽशूद्रा अब्राह्मणास्ते प्राजापत्याः ॥२२॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

गृहीत्वा ओम् पुरुषदेवताभ्यो ब्रह्मादिभ्यः आहवनीये जुहोति ओम् ब्रह्मणे स्वाहा १, क्षत्राय स्वाहा २, मरुद्भ्यः ३, तपसे ४, तमसे ५, इत्याद्यध्यायान्तं सर्वदेवताभ्यः चतुरशीत्युत्तरशतसङ्ख्याकाभ्यः तावतीष्टताहुतीर्हुत्वा स्विष्टकृदादि उदवसानीयान्तं कर्म कृत्वान्ते यजमानः अयं ते योनिरिति मन्त्रेणात्मन्यग्नीन् समारोप्याग्नेः सम्भृत इति (२१,१७) षड्चेनानुवाकेन सूर्यमुपस्थाय पश्चादनवलोकयन्नरण्यं गत्वा सन्न्यसेत् गार्हपत्यैधरारणिमनुप्रहृत्याहवनीयउत्तरारणिमात्मन्नग्नी समारोप्यारण्यं व्रजेदिति शाङ्खायनोक्तेः। यदि पुरुषमेधानन्तरं ग्रामवासेच्छा तदोदवसानीयान्ते सायमाहुतौ हुत्वारण्योरग्नी समारोप्योत्तरनारायणेनार्कमुपस्थाय देवयज-

१—२१,१—१६।

नमादीप्य स्वहं व्रजेत् गृहे आगत्य निर्मथ्याग्निं स्थापयेत् यथेच्छं यज्ञानपि कुर्यात्। अयमपि पक्षोऽस्ति तत्पुरुषमेधानन्तरं सन्न्यास एव ॥२२॥ श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोरमे। त्रिंशेऽध्याये प्रकथिताः पशवो नरमेधिके ॥ ३० ॥

रमाकान्तं गिरं नत्वा हेरम्बं शिवमम्बिकाम्। एकत्रिंशेऽधुनाध्याये वेददीपो वितन्यते ॥ ॥ कात्या० नियुक्तान् ब्रह्माभिष्टौति होतृवदनुवाकेन सहस्रशीर्षेति[1]। अस्यार्थः। नियुक्तान् ब्राह्मणमित्यादिपशून् सहस्रशीर्षेत्यनुवाकेन षोडशर्चेन ब्रह्मा स्तौति होतृवदिति त्रिः प्रथमाम् त्रिरुत्तमामित्याद्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः ॥ का० त्रैधातव्यन्ते समारोह्यात्मन्नग्नी सूर्यमुपस्थायाद्भ्यः सम्भृत इत्यनुवाकेनानपेक्षमाणोऽरण्यं गत्वा न प्रत्यवेयाद्ग्रामे वाविवत्सन्नरण्योः[2]। त्रैधातवी उदवसानीयेष्टिः तदन्ते अयं ते योनिरित्यग्नी आत्मनि समारोह्य तदुषाणमास्ये प्रविश्याद्भ्यः सम्भृत इति षडृचेनानुवाकेन सूर्यमुपस्थाय पश्चादपश्यन्वनं गत्वा ग्रामं

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्। स भूमिꣳ सर्वतस्पृत्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥ १ ॥

नागच्छेत् वानप्रस्थो भवेदित्यर्थः। यद्वा ग्रामे वस्तुमिच्छन् अरण्योरग्नी समारोप्यार्कोपस्थानानन्तरं ग्रामे गत्वा यज्ञान्कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥ अथ मन्त्रार्थः। नारायणपुरुषदृष्टा जगद्बीजपुरुषदेवत्याः षोडश ऋचः पञ्चदशानुष्टुभः षोडशी त्रिष्टुप्। ब्रह्मणे ब्राह्मणमित्याद्याः पुरुषमेधरूपस्य परमात्मनोऽवयवाः पूर्वाध्यायान्ते प्रोक्तास्तेषामवयवी पुरुषोऽत्र स्तूयते। अव्यक्तमहदादिविलक्षणश्चेतनो यः पुरुषः पुरुषान्न परं किञ्चिदित्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धः सर्वप्राणिसमष्टिरूपो ब्रह्माण्डदेहो विराजाख्योऽस्ति। कीदृशः सहस्रशीर्षा सहस्रशब्दो बहुत्ववाची। सङ्ख्यावाचकत्वे सहस्राक्ष इति विरोधः स्यात्. नेत्रं सहस्रद्वयेन भाव्यम्।

१——२१,१,११।

२——२१,१,१७-१८।

ततः सहस्रमसङ्ख्यानि शीर्षाणि शिरांसि यस्य सः शीर्षंश्छन्दसीति शिरःशब्दस्य शीर्षन्नादेशः शिरोग्रहणं सर्वावयवोपलक्षणम्। यानि सर्वप्राणिनां शिरांसि तानि सर्वाणि तद्देहान्तःपातित्वात्तस्यैवेति सहस्रशीर्षत्वम् एवमग्रेऽपि। सहस्राक्षः सहस्रमक्षीणि यस्य सः अक्षिग्रहणं सर्वज्ञानेन्द्रियोपलक्षणम्। सहस्रपात् सहस्रं पादा यस्य सङ्ख्यासुपूर्वस्येति पादस्यान्त्यलोपः पादग्रहणं कर्मेन्द्रियोपलक्षणम्। सः पुरुषो भूमिं ब्रह्माण्डलोकरूपां सर्वतः तिर्यक् ऊर्द्ध्वमधश्च स्पृत्वा व्याप्य स्पृणोतिर्व्याप्तिकर्मा यद्वा भूमिशब्दो भूतोपलक्षकः पञ्च भूतानि व्याप्य दशाङ्गुलपरिमितं देशमध्यतिष्ठत् अतिक्रम्यावस्थितः। दशाङ्गुलमित्युपलक्षणम् ब्रह्माण्डाद्बहिरपि सर्वतोव्याप्यावस्थित इत्यर्थः यद्वा नाभेः सकाशाद्दशाङ्गुलमतिक्रम्य हृदि स्थितः नाभित इति कुतो लभ्यते कतम आत्मेत्युपक्रम्य सोऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिरिति श्रुतेः विज्ञानात्मनो

पुरुषएवेदꣳसर्व्वंयद्भूतंयच्चभाव्यम्। उतामृतत्वस्येशानोयदन्नेनातिरोहति॥ २॥

हृद्यवस्थानं कर्म्मफलोपभोगाय अन्तर्यामिणो नियन्तृत्वेन तदुक्तम् द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्न्योऽभिचाकशीति[1] इति॥ स पुरुषोऽत्र देवता तथा च श्रुतिः इमे वै लोकाः पूरयमेव पुरुषो योऽयं पवते सोऽस्यां पुरि शेते तस्मात्पुरुष इति[2]॥ १॥

[1]—मुण्ड० ३,१,१। [2]—१३,६,२,१।

यत् इदं वर्तमानं जगत् तत्सर्वं पुरुष एव यत् भूतमतीतं जगत् यच्च भाव्यं भविष्यं जगत् तदपि पुरुष एव यथास्मिन्कल्पे वर्तमानाः प्राणिदेहाः सर्वेऽपि विराट्पुरुषस्यावयवाः तथैवातीतागामिनोरपि कल्पयोर्द्रष्टव्यमिति भावः। उतापि च अमृतत्वस्य देवत्वस्य ईशानः स्वामी स पुरुषः यत् यस्मात् अन्नेन प्राणिनां भोग्येनान्नेन फलेन निमित्तभूते-

नातिरोहति स्वीयां कारणावस्थामतिक्रम्य परिदृश्यमानां जगदवस्थां प्राप्नोति तस्मात्पुरुष एव । प्राणिनां कर्म्मफलभोगाय जगदवस्थास्वीकारान्नेदं तस्य वस्तुत्वमित्यर्थः । यद्वा सर्वं पुरुषश्चेत्तर्हि परिणामीत्याशङ्क्याह अमृतत्वस्यामरणधर्मस्येशानः मुक्तेरीशः यो हि मोक्षेश्वरो नासौ म्रियतइत्यर्थः किञ्च यत् जीवजातमन्नेनातिरोहति उत्पद्यते तस्य सर्वस्य चेशानः ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तो भूतग्राम उक्तः तस्यान्नेनैव स्थितेः इतः प्रदानाद्धि देवा उपजीवन्तीति श्रुतेः ॥ २

१—भग०गी०१०,४२।

अतीतानागतवर्तमानकालसम्बद्धं जगद्यावदस्ति एतावान् सर्वोऽपि अस्य पुरुषस्य महिमा स्वकीयसामर्थ्यविशेषो विभूतिः न तु वास्तवं स्वरूपम् वास्तवपुरुषस्तु अतः अस्मान्महिम्नो जगज्जालात् ज्यायान् च अतिशयेनाधिकः । एतदुभयं स्पष्टीक्रियते अस्य पुरुषस्य विश्वा सर्वाणि भूतानि कालत्रयवर्त्तीनि प्राणिजातानि पादश्चतुर्थांशः अस्य पुरुषस्यावशिष्टं त्रिपात्स्वरूपम् अमृतं विनाश-

एतावानस्यमहिमातोज्यायांश्चपूरुषः । पादोस्यविश्वाभूतानित्रिपादस्यामृतन्दिवि ॥ ३ ॥

रहितम् तत् दिवि द्योतनात्मके स्वप्रकाशे स्वरूपेऽवतिष्ठतइति शेषः । यद्यपि सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्याम्नातस्य परब्रह्मणः इयत्ताया अभावात् पादचतुष्टयं निरूपयितुमशक्यम् तदापि जगदिदं ब्रह्मरूपापेक्षयाल्पमिति विवक्षितत्वात्पादत्वोपन्यासः ॥ ३॥

योऽयं त्रिपात्पुरुषः संसारस्पर्शरहितब्रह्मस्वरूपः अयमूर्ध्वः उदैत् अस्मादज्ञानकार्यात्संसाराद्बहिर्भूतोऽत्रत्यैर्गुणदोषैरस्पृष्टः उत्कर्षेण स्थितवान् । तस्यास्य पादो लेशो जगद्रूपः इह मायायां पुनः अभवत् सृष्टिसंहाराभ्यां पुनः पुनरागच्छति । सर्वस्य जगतः परमात्मलेशत्वं भगवताप्युक्तम् विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगदिति१ । ततो मायायामागत्यानन्तरं विष्वङ् विषु सर्वत्राञ्चतीति विष्वङ् देवतिर्यगादिरूपेण विविधः सन् व्यक्रामत् व्याप्तवान् किं कृत्वा साशनानशने अभि अभिलक्ष्य अशनेन सह

वर्त्तमानं साशनम् अशनादिव्यवहारोपेतं चेतनप्राणिजातम् अनशनं तद्रहितमचेतनं गिरिनद्यादिकम् ते अभिलक्ष्य स्वयमेव विविधो भूत्वा व्याप्तवानित्यर्थः ॥४॥

विष्वङ् व्यक्रामदिति यदुक्तम् तदेव प्रपञ्चयते। ततः तस्मादादिपुरुषात् विराट् ब्रह्माण्डदेहोऽजायत जातः विविधं राजन्ते वस्तून्यत्रेति विराट्। विराजः अधि विराड्देहस्योपरि तमेव देहमधिकरणं कृत्वा पुरुषः तद्देहाभिमानी एक एव पुमानजायत सर्ववेदान्तवेद्यः परमात्मा स्वमायया विराड्देहं ब्रह्माण्डरूपं सृष्ट्वा तत्र जीवरूपेण प्रविश्य ब्रह्माण्डाभिमानी देवतात्मा जीवोऽभवदि-

त्रिपादूर्ध्वउदैत्पुरुषःपादोस्येहाभवत्पुनः। ततोविष्वङ्व्यक्रामत्साशनानशनेअभि ॥ ४ ॥

ततोविराडजायतविराजोअधिपूरुषः। सजातोअत्यरिच्यतपश्चाद्भूमिमथोपुरः ॥ ५ ॥

त्यर्थः। एतच्चाथर्वणोत्तरतापनीये स्पष्टमुक्तम्। स वा एष भूतानीन्द्रियाणि विराजं देवताः कोशांश्च सृष्ट्वात्र प्रविष्ट इव विहरतीति[1]। किञ्च स जातो विराट्पुरुषोत्यरिच्यत अतिरिक्तो देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपोऽभूत् पश्चाद्देवादिजीवभावादूर्ध्वं भूमिं ससर्जेति शेषः। अथो भूमिसृष्टेरनन्तरं तेषां जीवानां पुरः ससर्ज पूर्यन्ते सप्तभिर्धातुभिरिति पुरः शरीराणि ॥ ६ ॥ १—नृ०ता० २,९।

सर्वं हूयते यस्मिन् स सर्वहुत् तस्मात्पुरुषमेधाख्यात् यज्ञात् पृषदाज्यं दधिमिश्रमाज्यं सम्भृतम् सम्पादितम् दध्याज्यादिभोग्यजातं सम्पादितमित्यर्थः पुरुषेणेति शेषः। तथा स पुरुषः वायव्यान्वायुदेवताकान् तान् प्रसिद्धान् पशून् चक्रे उत्पादितवान् अन्तरिक्ष-

देवत्याः खलु वै पशव इति श्रुतेः अन्तरिक्षस्य च वायुदेवत्यत्वात्पशूनां वायुदेवत्वम्। तान् कान् ये चारण्याः अरण्ये भवाः हरिणादयः ये च ग्रामभवा गवाश्वादयस्तान् पशून् चक्रे ॥ ६ ॥

सर्वहुतः तस्माद्यज्ञात् ऋचः सामानि च जज्ञिरे उत्पन्नानि। छन्दांसि गायत्र्यादीनि जज्ञिरे तस्माद्यजुरप्यजायत। ऋग्यजुःसामभिश्छन्दोभिश्च विना यज्ञा न सिद्ध्यन्ति ॥ ७ ॥

तस्माद्यज्ञात् अश्वाः अजायन्त उत्पन्ना तथा ये के चाश्वातिरिक्ता गर्दभादयोऽश्वतराश्च उभयादतः उभयोर्भागयोर्दन्ता येषां ते उभय-

तस्माद्यज्ञात्सर्व्वहुतःसम्भृतम्पृषदाज्यम्। पशूँस्ताँश्चक्रेवायव्यानारण्याग्राम्याश्चये॥ ६॥

तस्माद्यज्ञात्सर्व्वहुतऋचःसामानिजज्ञिरे। छन्दाᳩसिजज्ञिरेतस्माद्यजुस्तस्मादजायत॥ ७॥

तस्मादश्वाअजायन्तयेकेचोभयादतः। गावोहजज्ञिरेतस्मात्तस्माज्जाताअजावयः॥ ८॥

दतः छान्दसं दीर्घम् ऊर्ध्वाधोभागयोर्दन्तयुक्ताः सन्ति तेऽप्यजायन्त। तथा ह स्फुटं तस्माद्यज्ञात् गावः च जज्ञिरे। किञ्च तस्माद्यज्ञात् अजावयः अजाः अवयश्च जाताः। न हि पशुभिर्विना यज्ञः सिध्येत् ॥ ८ ॥

यज्ञसाधने यज्ञशब्दः यज्ञं यज्ञसाधनभूतं तं पुरुषं पशुत्वमाभाव्य यूपे बद्धं बर्हिषि मानसे यज्ञे प्रौक्षन् प्रोक्षितवन्तः प्रोक्षणादिभिः संस्कारैः संस्कृतवन्तः। कीदृशम् अग्रतः सृष्टेः पूर्वं जातं पुरुषत्वेनोत्पन्नम् एतच्च प्रागेवोक्तम् तस्माद्विराडजायत

विराजो अधि पूरुष इति । पुरुषरूपेण पशुना देवा अयजन्त मानसयागं निष्पादितवन्तः के ते देवा इत्यत्राह ये साध्याः सृष्टिसाधनयोग्याः प्रजापतिप्रभृतयः ये च तदनुकूला ऋषयः मन्त्रद्रष्टारः ते सर्वेऽप्ययजन्त ॥ ९ ॥

प्रश्नोत्तररूपेण ब्राह्मणादिसृष्टिं वक्तुं ब्रह्मवादिनां प्रश्ना उच्यन्ते । प्रजापतेः प्राणरूपा देवा यत् यदा पुरुषं व्यदधुः कालेनोदपादयन् तदा कतिधा कतिभिः प्रकारैर्व्यकल्पयन् विविधं कल्पितवन्तः अस्य पुरुषस्य मुखं किमासीत् किं बाहू ऊरू चास्ताम् किञ्च पादौ उच्येते पादावपि किमास्तामित्यर्थः ॥ १० ॥

तंयज्ञम्बर्हिषिप्रौक्षन्पुरुषञ्जातमग्रतः । तेनदेवा अयजन्तसाध्याऋषयश्चये ॥ ९ ॥

यत्पुरुषंव्यदधुःकतिधाव्यकल्पयन् । मुखङ्किमस्यासीत्किम्बाहूकिमूरूपादाउच्येते ॥ १० ॥

ब्राह्मणोस्यमुखमासीद्बाहूराजन्यकृतः । ऊरूतदस्ययद्वैश्यपद्भ्यांशूद्रोअजायत ॥ ११ ॥

चन्द्रमामनसोजातश्चक्षोःसूर्य्योअजायत । श्रोत्राद्वायुश्चप्राणश्चमुखादग्निरजायत ॥ १२ ॥

पूर्वोक्तप्रश्नोत्तराण्याह । ब्राह्मणः ब्रह्मत्वजातिविशिष्टः पुरुषोऽस्य प्रजापतेर्मुखमासीत् मुखादुत्पन्न इत्यर्थः । राजन्यः क्षत्रियत्वजातिविशिष्टो बाहुकृतः बाहुत्वेन निष्पादितः । तत् तदानीमस्य प्रजापतेः यत् ऊरू तद्रूपो वैश्यः सम्पन्नः ऊरुभ्यामुत्पादित इत्यर्थः । तथास्य पद्भ्यां शूद्रत्वजातिमान् पुरुषोऽजायत उत्पन्नः ॥ ११ ॥

यथा दध्यादिद्रव्याणि गवादयः पशवः ऋगादिवेदाः ब्राह्मणादयो मनुष्याश्च तस्मादुत्पन्नाः एवं चन्द्रादयो देवा अपि तस्मादेवोत्पन्ना इत्याह। मनसः सकाशात् चन्द्रमाः जातः चक्षोः चक्षुषः सकाशात्सूर्यः अजायत वायुः प्राणश्च श्रोत्रात्कर्णादजायत मुखादग्निरजायत ॥ १२ ॥

यथा प्रजापतेर्मनःप्रभृतयश्चन्द्रादीनकल्पयन् तथान्तरिक्षादिलोकानित्याह नाभ्येति प्रजापतेः नाभेः सकाशात् अन्तरिक्षमासीत् शीर्ष्णः शिरसः द्यौः स्वर्गः समवर्ततोत्पन्ना अस्य पद्भ्यां पादाभ्यां भूमिरुत्पन्ना श्रोत्राद्दिशः उत्पन्नाः तथा तेनोक्तेन विधिना लोकान् भूरादीन् प्रजापतेः सकाशादकल्पयन् कल्पितवन्तः फलदानोत्सुकाः काला इति शेषः ॥ १३ ॥

नाभ्या॑ आसीद॒न्तरि॑क्षꣳ शी॒र्ष्णो द्यौः सम॑वर्तत। प॒द्भ्यां भूमि॒र्दिशः॒ श्रोत्रा॒त्तथा॑ लो॒काँ२॥ऽअ॑कल्पयन् ॥१३॥

यत् यदा पूर्वोक्तक्रमेण देवशरीरेषु सत्सु देवाः उत्तरसृष्टिसिद्ध्यर्थं वाह्यद्रव्यस्यानुत्पन्नत्वेन पुरुषस्वरूपमेव मनसा हविष्ट्वेन सङ्कल्प्य पुरुषेण पुरुषाख्येन हविषा मानसं यज्ञमतन्वतातनिषत तदानीमस्य यज्ञस्य वसन्तः ऋतुरेवाज्यमासीत् आज्यत्वेन सङ्कल्पितवन्त इत्यर्थः एवं ग्रीष्मः इध्मः आसीत् ग्रीष्ममेवेध्मत्वेन सङ्कल्पितवन्तः तथा शरत् हविः आसीत् शरदमेव पुरोडाशादिहविष्ट्वेन सङ्कल्पितवन्तः। पूर्वं पुरुषस्य हविःसामान्यरूपत्वेन सङ्कल्पः अनन्तरं वसन्तादीनामाज्यादिविशेषरूपत्वेन सङ्कल्प इति द्रष्टव्यम्॥ अत्र कण्डिकाव्युत्क्रमोऽस्ति अस्यानन्तरं तं यज्ञम् ततः तस्माद्यज्ञादिति तिस्रः क्रमेणैव ततः सप्तास्यासन्निति क्रमोऽपेक्षितः ॥ १४ ॥

यत् यदा देवाः प्रजापतिप्राणेन्द्रियरूपाः यज्ञं तन्वानाः मानसं यज्ञं कुर्वाणाः पुरुषं पशुमबध्नन् विराट्पुरुषमेव पशुत्वेन भावितवन्तः। एतदेवाभिप्रेत्य पूर्वं पुरुषेण हविषेत्युक्तम् तदा अस्य सङ्कल्पितस्य यज्ञस्य सप्त गायत्र्यादीनि छन्दांसि परिधयः आसन्

ऐष्टिकस्याहवनीयस्य त्रयः परिधयः औत्तरवेदिकाः त्रयः आदित्यः सप्तमः परिधिः प्रतिनिधिरूपः तथा च श्रुतिः गुप्त्यै वा अभितः परिधयो भवन्त्यथैतत्सूर्यमेव पुरस्ताद्गोप्तारं करोतीति तत एते आदित्यसहिताः सप्त परिधयोऽत्र सप्तच्छन्दोरूपाः । त्रिः सप्त त्रिगुणाः सप्त एकविंशतिसङ्ख्याकाः समिधः कृताः द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवः त्रय इमे लोकाः असावादित्यः एते एकविंशतिरेकविंशतिदारुयुक्तत्वेन भाविताः । यद्वा सप्त समुद्राः क्षीरोदादयोऽस्य यज्ञस्य परिधयः आसन् भारतखण्डे यागा भवन्ति समुद्राणां परिधित्वम् त्रिः त्रिगुणाः सप्त छन्दोवर्गाः समिधः कृताः गायत्र्यादीनि सप्त अतिजगत्यादीनि सप्त कृत्यादीनि सप्तेति ॥ १५ ॥

यत्पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत । वसन्तोऽस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्धविः ॥ १४ ॥

सप्तास्यासन्परिधयस्त्रिः सप्त समिधः कृताः । देवा यद्यज्ञं तन्वाना अबध्नन्पुरुषं पशुम् ॥ १५ ॥

पूर्वप्रपञ्चेनोक्तमर्थं संक्षिप्याह । देवाः प्रजापतिप्राणरूपा यज्ञेन यथोक्तेन मानसेन सङ्कल्पेन यज्ञेन यज्ञं यज्ञस्वरूपं प्रजापतिमयजन्त पूजितवन्तः तस्मात्पूजनात् तानि प्रसिद्धानि धर्म्माणि जगद्रूपविकाराणां धारकाणि प्रथमानि मुख्यानि भूतानि आसन् । एतावता सृष्टिप्रतिपादकसूक्तभागार्थः उक्तः अथोपासनतत्फलानुवादकभागार्थः सङ्गृह्यते । यत्र यस्मिन्विराट्प्राप्तिरूपे नाके पूर्वे साध्याः पुरातनाः विराडुपाधिसाधकाः देवाः सन्ति तिष्ठन्ति तं नाकं विराट्प्राप्तिरूपं स्वर्गं ह एव ते महिमानः तदुपासका महात्मानः सचन्त सचन्ते समवयन्ति प्राप्नुवन्ति अडभावः आर्षः । सृष्टेः प्रवाहानित्यतां दर्शयति तदुक्तम् सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयदिति ॥ १६ ॥

इति पुरुषसूक्तानुवाकः । अद्भ्यः सम्भृत इत्युत्तरनारायणेनादित्यमुपस्थायेति (१३,६,२,२०) षट् कण्डिका उत्तरनारायणम् । उपान्त्ये द्वे अनुष्टुभौ शेषास्त्रिष्टुभः आदित्यदेवत्याः । पूर्वकल्पे पुरुषमेधयाजी आदित्यरूपं प्राप्तः स्तूयते । अद्भ्यः जलात् पृथिव्याः सकाशाच्च पृथिव्यपां ग्रहणं भूतपञ्चकोपलक्षणम् भूतपञ्चकात् यो रसः सम्भृतः पुष्टः तथा विश्वं कर्म यस्य विश्वकर्मणः कालस्य रसात् प्रीतेः यो रसोऽग्रे प्रथमं समवर्त्तत समभवत् भूतपञ्चकस्य कालस्य च सर्वं प्रति कारणत्वात् पुरुषमेधयाजिनो लिङ्गशरीरे पञ्च भूतानि तुष्टानि कालश्च ततस्तुष्टेभ्यः कश्चिद्रसविशेषफलरूप उत्तमजन्मप्रद उत्पन्न इत्यर्थः । तस्य रसस्य रूपं विदधत् धारयन् त्वष्टा

यज्ञेनयज्ञमयजन्तदेवास्तानिधर्म्माणिप्रथमान्यासन् । तेहनाकम्महिमानस्सचन्तयत्रपूर्व्वेसाध्याःसन्तिदेवाः ॥ १६॥

अद्भ्यःसम्भृतःपृथिव्यैरसाच्चविश्वकर्म्मणःसमवर्त्तताग्रे । तस्यत्वष्टाविदधद्रूपमेतितन्मर्त्यस्यदेवत्वमाजानमग्रे ॥१७॥

वेदाहमेतम्पुरुषम्महान्तमादित्यवर्णन्तमसःपरस्तात् । तमेवविदित्वातिमृत्युमेतिनान्यःपन्थाविद्यतेयनाय ॥१८॥

आदित्यः एति प्रत्यहमुदयं करोति । अग्रे प्रथमं मर्त्यस्य मनुष्यस्य सतस्तस्य पुरुषमेधयाजिनः आजानं देवत्वं मुख्यं देवत्वम् सूर्यरूपं । द्विविधा देवाः कर्मदेवा आजानदेवाश्च कर्मणोत्कृष्टेन देवत्वं प्राप्ताः कर्मदेवाः सृष्ट्यादावुत्पन्ना आजानदेवाः ते कर्मदेवेभ्यः श्रेष्ठाः ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः स एक आजानदेवानामानन्द इति [1] श्रुतेः सूर्यादय आजानदेवाः ॥ १७ ॥ १ - बृहदार० मा० ४,१,३५ ।

एतं महान्तं सर्वोत्कृष्टं पुरुषं सूर्यमण्डलस्थमहं वेद जानामि इति ऋषेर्वचनम् कीदृशमादित्यवर्णमादित्यस्येव वर्णो यस्य तम् ।

उपमान्तराभावात्खेऽपमम् नय। तमसः परस्तात् दूरतरम् तमोरहितमित्यर्थः तमःशब्देनाविद्योच्यते। तमेवादित्यं विदित्वा ज्ञात्वा मृत्युमत्येति अतिक्रामति परं ब्रह्म गच्छति। अयनायाश्रयायान्यः पन्था मार्गः न विद्यते सर्वमण्डलान्तःपुरुषमात्मरूपं ज्ञात्वैव मुक्तिः ॥१८॥

यः सर्वात्मा प्रजापतिः अन्तर्हृदि स्थितः सन् गर्भे चरति गर्भमध्ये प्रविशति यश्चाजायमानो नित्यः सन् बहुधा कार्यकारणरूपेण विजायते मायया प्रपञ्चरूपेणोत्पद्यते। धीराः ब्रह्मविदस्तस्य प्रजापतेः योनिं स्थानं स्वरूपं परि पश्यन्ति अहं ब्रह्मास्मीति

प्रजापतिश्चरतिगर्भेअन्तरजायमानोबहुधाविजायते। तस्ययोनिम्परिपश्यन्तिधीरास्तस्मिन्हतस्थुर्भुवनानिविश्वा ॥१९॥

योदेवेभ्यआतपतियोदेवानाम्पुरोहितः। पूर्वोयोदेवेभ्योजातोनमोरुचायब्राह्मये ॥२०॥

रुचम्ब्राह्मञ्जनयन्तोदेवाअग्रेतदब्रुवन्। यस्त्वैवम्ब्राह्मणोविद्यात्तस्यदेवाअसन्वशे ॥२१॥

जानन्ति। विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि तस्मिन्ह तस्मिन्नेव कारणात्मनि ब्रह्मणि तस्थुः स्थितानि। सर्वं तदात्मकमेवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

यः प्रजापतिरादित्यरूपो देवेभ्योऽर्थायातपति द्योतते यश्च देवानां पुरोहितः सर्वकार्येष्वग्रे नीतः यश्च देवेभ्यः सकाशात् पूर्वः जातः प्रथममुत्पन्नः तस्मै आदित्याय नमः। कीदृशाय रोचतेऽसौ रुचस्तस्मै दीप्यमानाय इगुपधेति कप्रत्ययः तथा ब्राह्मये ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मि इञि टिलोपः ब्रह्मावयवभूताय वा ॥ २० ॥

देवाः दीप्यमानाः प्राणाः रुचं शोभनं ब्राह्मं ब्रह्मणोऽपत्यमादित्यं जनयन्तः उत्पादयन्तः अग्रे प्रथमं तत् वचोऽब्रुवन् ऊचुः ब्राह्मो जाताविति निपातः। तत्किमत आह यो ब्राह्मणः हे आदित्य त्वा त्वामित्थमुक्तविधिना उत्पन्नं विद्यात् जानीयात् तस्य ब्राह्मणस्य देवा वशे असन् वश्या भवन्ति आदित्योपासिता जगत्पूज्यो भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

ऋषिरादित्यं स्तुत्वा प्रार्थयते। हे आदित्य श्रीः अतप लक्ष्मीश्च ते व गौ जायास्थानीये त्वद्दृश्ये इत्यर्थः। यया सर्वजनाश्रणीयो भवति सा श्रीः श्रीयतेऽनया श्रीः सम्पदित्यर्थः। यया लक्ष्यते दृश्यते जनैः सा लक्ष्मीः सौन्दर्यमित्यर्थः। अहोरात्रे तव पार्श्वे पार्श्वस्थानीये। नक्षत्राणि गगनगास्ताराः तव रूपम् तवैव तेजसा भासमानत्वात् तेजसां गोलकः सूर्यो नक्षत्राख्यम्बुगोलका इति ज्योतिःशास्त्रोक्तेः।

श्रीश्चतेलक्ष्मीश्चपत्न्यावहोरात्रेपार्श्वेनक्षत्राणिरूपमश्विनौव्यात्तम्। इष्णन्निषाणामुम्मइषाणसर्वंलोकम्मइषाण २२

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

अश्विनौ द्यावापृथिव्यौ तव व्यात्तं विकासितमुखस्थानीये अश्नुवाते व्याप्नुतस्तौ अश्विनौ द्यावापृथिव्यौ इमे हीदꣳ सर्वमश्नुवातामिति श्रुतेः। य ईदृशस्तं त्वां याचे इष्णन् कर्मफलमिच्छन् सन् इषाण इच्छ इषु इच्छायाम् विकरणव्यत्ययः यद्वा इष आभीक्ष्ण्ये क्र्यादिः अन्नेच्छार्थः किमेषणीयम् तत्राह अमुं परलोकं मे मम इषाण मम परलोकः समीचीनोऽस्त्वितीच्छा अमोघेच्छत्वादिष्टं भवतीत्यर्थः। सर्वं मे मम इषाण सर्वलोकात्मकोऽहं भवेयमितीच्छेत्यर्थः मुक्तो भवेयमित्यर्थः सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति सामश्रुतेः ॥ २२ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे। नरमेधोऽध्याय एष एकत्रिंशोऽयमीरितः ॥ ३१ ॥

पुरुषमन्त्रा उक्ताः। अथ सर्वमेधमन्त्रा उच्यन्ते प्रवायुमच्छेत्यस्मात्प्राक् (३,५५)। स्वयम्भुब्रह्मदृष्टाः आत्मदेवत्याः सप्तमेऽहनि

आप्तोर्यामसञ्ज्ञिके सर्वहोमे विनियुक्ताः आप्तोर्यामः सप्तममहर्भवतीत्युपक्रम्य सर्वं जुहोति सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्य इति[1] श्रुतेः ॥ द्वे अनुष्टुभौ । विज्ञानात्मा परेणात्मना विशिष्टोऽम्न्यादिष्वोतप्रोतत्वेनोपास्योऽभिधीयते । अग्निः तदेव कारणं ब्रह्मैव आदित्यस्तदेव वायुस्तदेव चन्द्रमास्तत् तदेव उ एवार्थं । शुक्रं शुक्लं तत् प्रसिद्धम् । ब्रह्म त्रयीलक्षणं तत् ब्रह्मैव । ताः प्रसिद्धाः आपः जलानि प्रसिद्धः प्रजापतिरपि तदेव ब्रह्म ॥ १ ॥

[1] १—१३,७,१,९।

सर्वे निमेषाः निमेषाः त्रुटिकाष्ठाघट्यादयः कालविशेषाः पुरुषात् अधि पुरुषसकाशाज्जज्ञिरे । कीदृशात्पुरुषात् विद्युतः विशेषेण द्योतते विद्युत् तस्मात् । किञ्च कश्चिदपि एनं पुरुषमूर्ध्वमुपरिभागे न परिजग्रभत् परिगृह्णाति । एनं तिर्यञ्चं चतुर्दिक्षु न परि मध्ये

तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तदु चन्द्रमाः । तदेव शुक्रन्तद्ब्रह्म ता आपः स प्रजापतिः ॥ १ ॥

सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि । नैनमूर्ध्वन्न तिर्य्यञ्चन्न मध्ये परिजग्रभत् ॥ २ ॥

मध्यदेशेऽपि न गृह्णाति न ह्यसौ प्रत्यक्षादीनां विषय इत्यर्थः स एष नेति-नेत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यत इति श्रुतेः । जग्रभत् ग्रहेः शतरि जुहोत्यादित्वेन रूपम् ॥ २ ॥

द्विपदा गायत्री तस्य पुरुषस्य प्रतिमा प्रतिमानमुपमानं किञ्चिद्वस्तु नास्ति अतएव नाम प्रसिद्धं महत् यशः यस्यास्ति सर्वातिरिक्तयशा इत्यर्थः । हिरण्यगर्भ इत्येषोऽनुवाकश्चतुर्ऋचः हिरण्यगर्भः यः प्राणतः यस्येमे य आत्मदाः इति (२५,१०—१३) मा मा हिंसीज्जनितेत्येका एषा (१२,१०२) यस्मान्न जातः इन्द्रश्च सम्राडिति (८,३६-३७) द्वृचोऽनुवाकः । एताः प्रतीकचोदिताः पूर्वं पठितत्वादादिमात्रेणोक्ताः ब्रह्मयज्ञे जपे च सर्वा अध्येयाः । एवं सर्वत्र ॥ ३ ॥

चतस्रस्त्रिष्टुभः । ह प्रसिद्धम् एषो ह देवः सर्वाः प्रदिशः अनुतिष्ठति व्याप्य स्थितः । हे जनाः ह प्रसिद्धमेष पूर्वः प्रथमो जातः उत्पन्नः गर्भे अन्तः गर्भमध्ये स उ स एव तिष्ठति । जातोऽपि स एव । जनिष्यमाणः उत्पत्स्यमानोऽपि स एव । प्रत्यङ् प्रतिपदार्थमञ्चति प्रत्यङ् । सर्वतोमुखः सर्वतो मुखाद्यवयवा यस्य अचिन्त्यशक्तिरित्यर्थः ॥ ४ ॥

यस्मात्पुरा किञ्चन किमपि न जातमेव यश्च विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि आबभूव समन्ताद्भावयामास उत्-भूतो इत्यर्थः । स षोडशी षोडशावयवलिङ्गशरीरी प्रजापतिः प्रजया संरराणः रममाणः त्रीणि ज्योतींषि रवीन्द्राग्निरूपाणि सचते सेवते ॥ ५ ॥

नतस्यप्रतिमाअस्तियस्य नाममहद्यशः। हिरण्यगर्भइत्येषमामाहिंसीदित्येषायस्मान्नजातइत्येषः ॥ ३ ॥

एषोहदेवःप्रदिशोनुसर्वाःपूर्वोहजातःसउगर्भेअन्तः । सएवजातःसजनिष्यमाणःप्रत्यङ्जनास्तिष्ठतिसर्वतोमुखः ॥४॥

यस्माज्जातन्नपुराकिञ्चनैवयआबभूवभुवनानिविश्वा । प्रजापतिःप्रजयासंरराणस्त्रीणिज्योतींषिसचतेसषोडशी ॥५॥

येन पुरुषेण द्यौरुग्रा उद्गूर्णा वृष्टिदा कृतेति शेषः पृथिवी च येन दृढा कृता सर्वप्राणिधारणं वृष्टिग्रहणम् अन्ननिष्पादनञ्चेति भूमेर्दार्ढ्यम् । येन स्वः आदित्यमण्डलं स्तभितं स्तम्भितम् येन नाकः स्वर्गोऽपि स्तम्भितः । यः अन्तरिक्षे नभसि रजसो जलस्य वृष्टिरूपस्य विमानः विशिमीते निर्माता । तं विहाय कस्मै देवाय हविषा विधेम हविर्दद्मः न कस्मैचिदित्यर्थः ॥ ६ ॥

क्रन्दसी द्यावापृथिव्यौ यं पुरुषं मनसा अभ्यैचेतां साधु कृतमित्यपश्यताम् कीदृश्यौ क्रन्दसी अवसा हविर्लक्षणेनान्नेन वृष्टिजनकेन तस्तभाने प्राणिजातं स्तम्भयन्त्यौ व्यत्ययेन स्तम्भेर्ह्रादित्वम्। रेजमाने शोभमाने। सूरः सूर्य्यः यत्र द्यावापृथिव्योः उदितः सन् अधिविभाति अधिकं शोभते विभासयति वा। तं विहाय कस्मै हविर्दद्मः॥ आपो ह यद्बृहतीः (२७,२५) यश्चिदापः (२७,२६) द्वे प्रतीकोक्ते जपादावध्येये॥ ७॥

वेनः पण्डितो विदितवेदान्तरहस्यः तत् ब्रह्म पश्यत् पश्यति जानातीत्यर्थः। कीदृशं तत् गुहा गुहायां रहःस्थाने निहितं स्थापितं दुर्ज्ञेयमित्यर्थः। सत् नित्यम्। यत्र ब्रह्मणि विश्वं कार्य्यजातमेकनीड़ं भवति एकमेव नीड़माश्रयो यस्य तत् अविभक्त-

येनद्यौरुग्रापृथिवीचदृढायेनस्वस्तभितंयेननाकः। योअन्तरिक्षेरजसोविमानःकस्मैदेवायहविषाविधेम ॥६॥

यङ्क्रन्दसीअवसातस्तभानेअभ्यैक्षेताम्मनसारेजमाने। यत्राधिसूरउदितोविभातिकस्मैदेवायहविषाविधेम

आपोहयद्बृहतीर्य्यश्चिदापः ॥ ७ ॥

वेनस्तत्पश्यन्निहितङ्गुहासद्यत्रविश्वम्भवत्येकनीड़म्। तस्मिन्निदꣳसञ्चविचैतिसर्वꣳसओतःप्रोतश्चविभूःप्रजासु ॥८॥

मविशेषं कारणमेव भवतीत्यर्थः। तस्मिन्ब्रह्मणि इदं सर्वं भूतजातं समेति च सङ्गच्छते संहारकाले व्येति च निर्गच्छति सर्ग-

काले। स परमात्मा प्रजासु ओतः प्रोतश्च ऊर्ध्वतन्तुषु पटइव शरीरभावेन ओतः तिर्य्यक्तन्तुषु पटइव शरीरिभावेन प्रोतश्च। कीदृशः विभूः कार्य्यकारणरूपेण विविधं भवतीति विभूः। सर्वं स एवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

गां वेदवाचं धारयति विचारयतीति गन्धर्वः वेदान्तवेत्ता विद्वान् पण्डितः नु चिप्रम् अमृतं शाश्वतम् तत् ब्रह्म प्रवोचेत् प्रब्रूयात् गुहा गुहायां सत् विद्यमानम् धाम स्वरूपं विभृतं विहृतं सर्गस्थितिप्रलयरूपैर्विभक्तम्। किञ्च अस्यामृतस्य त्रीणि पदानि स्वरूपाणि गुहा गुहायां निहितानि। पदानि सर्गस्थितिप्रलयाः वेदाः काला वा ब्रह्मान्तर्यामिविज्ञानात्मानो वा। किञ्च यः तानि

प्रतद्वोचेदमृतन्नुविद्वान्गन्धर्व्वोधामविभृतङ्गुहासत्। त्रीणिपदानिनिहितागुहास्ययस्तानिवेदसपितुःपितासत् ॥९॥

सनोबन्धुर्ज्जनितासविधाताधामानिवेदभुवनानिविश्वा। यत्रदेवाअमृतमानशानास्तृतीयेधामन्नध्यैरयन्त ॥१०॥

पदानि वेद जानाति स पितुः ब्रह्मणोऽपि पिता परमात्मा असत् भवति परं ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

स परमात्मा नोऽस्माकं बन्धुः बन्धुवन्मान्यः जनिता जनयिता जनिता मन्त्रइति णिचो लोपः स च विधाता धारयिता। सः विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि धामानि स्थानानि च वेद। देवा अस्मादयः तृतीये धामन् धामनि स्थाने स्वर्गरूपे अध्यैरयन्त स्वेच्छया वर्त्तन्ते। कीदृशा देवाः अमृतं मोक्षप्रापकं ज्ञानं यत्र ब्रह्मणि आनशानाः व्याप्नुवानाः अश्नुवते आनशानाः बहुलं छन्दसीति अशेर्द्व्यादित्वेन द्वित्वे शानचि अभ्यासस्य नुगागमः। ब्रह्मनिष्ठं ज्ञानं प्राप्ताः सन्तः स्वर्गे देवा मोदन्तइति भावः ॥ १० ॥

इदानीं सर्वभूतेष्वहमस्मि सर्वाणि भूतानि मयीति ज्ञानवतः सर्वमेधयाजिनो मुक्तिरुच्यते। किञ्च सर्वमेधयज्ञोऽपि न ज्ञानं प्रधानम् ब्रह्मज्ञानवतो यजमानस्याग्निहोत्रादयोऽपि यज्ञाः सर्वमेधा एवेत्याह परीत्य भूतानीति कण्डिकाभ्याम्॥ एवं ज्ञानवान् सर्वमेधयाजी आत्मना जीवरूपेण ऋतस्य यज्ञस्यात्मानं यज्ञाधिष्ठातारं परमात्मानमभिसंविवेश प्रविशति ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः। किं कृत्वा भूतानि परीत्य सर्वभूतानि ब्रह्मत्वेन विज्ञाय। लोकान्भूरादीन् परीत्य ब्रह्मरूपान् ज्ञात्वा। सर्वाः प्रदिशः विदिशः दिशश्च परीत्य तद्रूपा ज्ञात्वा। प्रथमजां प्रथमोत्पन्नां त्रयीरूपां वाचमुपस्थाय संसेव्य यज्ञादि कृत्वेत्यर्थः अपि हि तस्मात्पुरुषाद्ब्रह्मैव पूर्वमसृज्यतेति श्रुतेः प्रथमजा वाक् वेदरूपा॥ ११॥

परीत्यभूतानिपरीत्यलोकान्परीत्यसर्व्वाःप्रदिशोदिशश्च। उपस्थायप्रथमजामृतस्यात्मनात्मानमभिसंविवेश॥११॥

परिद्यावापृथिवीसद्यइत्वापरिलोकान्परिदिशःपरिस्वः। ऋतस्यतन्तुंविततंविचृत्यतदपश्यत्तदभवत्तदासीत्॥१२॥

परीत्युपसर्ग इत्वेत्यनेन सम्बध्यते। सर्वमेधयाजी तत् ब्रह्म अपश्यत् पश्यति तत् अभवत् भवति तत् आसीत् वस्तुगत्या तदेवास्ति। अज्ञाननिवृत्तिरेव दर्शनं भवनं चेति भावः। किं कृत्वा द्यावापृथिवी सद्यः परि इत्वा परीत्य तद्रूपेण ज्ञात्वा लोकान् परीत्य दिशः परीत्य स्वरादित्यं च परीत्य। गुह्यं वस्तु पुनः-पुनः कथितं चित्तमारोहतीति पुनरुक्तिः। ऋतस्य यज्ञस्य तन्तुमितिकर्तव्यतां विततं प्रसारितं यथा तथा विचृत्य समाप्य यज्ञं कृत्वेत्यर्थः। तदेव सन्तस्तदु तद्भवामेति श्रुतेः ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति श्रुतेश्च ब्रह्मरूपस्य जीवस्याज्ञाननिवृत्तिरेव ब्रह्मप्राप्तिरित्यर्थः॥ १२॥

इत उत्तरसूक्तत्रये मेधा याच्यते चतुर्थ्यां श्रीर्याच्यते। प्रथमा गायत्री लिङ्गोक्तदेवता। अग्निं सनिं द्रव्यदानं मेधां बुद्धिं च अयासिषं याचे द्विकर्म्मकः। कीदृशमग्निम् सदसः यज्ञगृहस्य पतिं पालकम् अद्भुतमचिन्त्यशक्तिम् इन्द्रस्य प्रियं मित्रम् काम्यं कामनीयं धनमेधार्थिभिः ॥ १३ ॥

सदसस्पतिमद्भुतम्प्रियमिन्द्रस्यकाम्यम्। सनिम्मेधामयासिषꣳस्वाहा ॥ १३ ॥

याम्मेधान्देवगणाःपितरश्चोपासते। तयामामद्यमेधयाग्नेमेधाविनङ्कुरुस्वाहा ॥१४॥

मेधाम्मेवरुणोददातुमेधामग्निःप्रजापतिः। मेधामिन्द्रश्चवायुश्चमेधान्धाताददातुमेस्वाहा ॥१५॥

अनुष्टुप्। हे अग्ने तया मेधया अद्य मां मेधाविनं बुद्धियुक्तं कुरु। स्वाहा सुहुतमस्तु। अस्मायामेधास्रजो विनिरिति विनिप्रत्ययः मेधास्यास्ति मेधावी तम्। तया कया देवगणाः देवसमूहाः पितरश्च यां मेधामुपासते पूजयन्ति। देवपितृमान्या बुद्धिरस्माकमस्त्वित्यर्थः ॥ १४ ॥

लिङ्गोक्तदेवतानुष्टुप्। वरुणो मे मह्यं मेधां ददातु अग्निः प्रजापतिश्च मे मेधां ददातु इन्द्रः वायुश्च मेधां ददातु धाता मे मेधां ददातु स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १५ ॥

मन्त्रोक्तदेवतानुष्टुप्। श्रीकामोऽनया श्रियं याचते। ब्रह्म ब्राह्मणजातिः क्षत्रं क्षत्रियजातिः इदमिमे उभे ब्रह्मक्षत्रे मे मम श्रियमश्नुताम्। देवाः मयि उत्तमां श्रियं दधतु स्थापयन्तु। तस्यै प्रसिद्धायै ते तुभ्यं श्रियै स्वाहा सुहुतमस्तु। चौ समुच्चयार्थौ। श्रीमेधे विना यज्ञासिद्धेस्ते प्रार्थ्येते ॥ १६ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे। सार्वमेधिकमन्त्रोक्तिर्द्वात्रिंशोऽध्याय ईरितः ॥ ३२ ॥

इदम्मेब्रह्मचक्षत्रञ्चोभेश्रियमश्नुताम्। मयिदेवादधतुश्रियमुत्तमान्तस्यैतेस्वाहा ॥ १६ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२॥

अस्याजरासोदमामरित्राअर्चद्धूमासोअग्नयःपावकाः। श्वितीचयःश्वात्रासोभुरण्यवोवनर्षदोवायवोनसोमाः ॥१॥

सर्वमेधेऽग्निष्टोमसंस्थेऽग्निष्टुत्संज्ञे प्रथमेऽहनि अस्याजरास इत्याद्या महो अग्ने इत्यन्ताः सप्तदश ऋचोऽग्निदेवत्याः पुरोरुचो भवन्ति। पुरोरुक्शब्देन ऋग्रूपा ग्रहणमन्त्रा उच्यन्ते न यजूरूपाः ऋग्घि पुरोरुगिति श्रुतेः। उक्थ्यमहावैश्वदेवपात्नीवतहारियोजनेषु यजूरूपे ग्रहणमन्त्रे सत्यपि तं वाऽअपुरोरुक्कं गृह्णातीति श्रुतेस्तत्र न दोषः अत एवाग्नेयीभिर्ऋच एव निवर्त्यन्ते नोपयामा-

दीनि॥ आद्ये द्वे ऐन्द्रवायवग्रहस्य पुरोरुचौ। वत्सप्रीदृष्टाग्नेयी त्रिष्टुप् आ वायवीत्यस्याः (७,७) स्थाने। अस्य यजमानस्य अग्नयः ईदृशाः सन्तु। कीदृशाः अजरासः नास्ति जरा येषां ते अजराः वार्द्धक्यहीनाः। दमां गृहाणामरित्राः रक्षकाः नावामिव कोनिपाताः अरिभ्यः त्रायन्तेऽरित्राः यद्वा दमानां दमनीयानां रक्षसामरित्राः नारकाः विभक्तेर्लुङभावात्सवर्णदीर्घः। अर्चद्धूमासः अर्चनं चंअ- नीयः पूजनीयो धूमो धूमोपलक्षिता ज्वाला येषां तेऽर्चद्धूमाः। पावकाः शोधकाः। श्वितीचयः श्विति श्वेतवर्णं चिन्वन्ति श्विति- चयः चिनोतेः क्विप् अनित्यमागमशासनमिति तुगभावः श्वितिशब्दस्य छान्दसो दीर्घः श्वेतत्वमुज्ज्वलत्वं यजमानस्य वर्धयन्तः।

हरयोधमकेतवोवातजूताउपद्यवि। यतन्तेदृथगग्नयः॥ २॥

यजानोमित्रावरुणायजादेवाँ२॥ऋतम्बृहत्। अग्नेयक्षिस्वन्दमम्॥ ३॥

श्वात्रासः श्वात्रशब्दः चिप्रवाचकः श्वात्राः चिप्रफलप्रदाः। भुरण्यवः भरणकर्तारः। वनर्षदः वनसदः वने काष्ठे सीदन्तीति वनसदः वनसदोऽवेटो रेफेणेति[१] प्रातिशाख्यसूत्रेण रेफागमः। वायवो न वायव इव दीपयितारः। सोमाः सोमा इव यजमानेष्टदाः॥ १॥

गायत्री विश्वरूपदृष्टा इन्द्रवायू इत्यस्याः (७,८) स्थाने। अग्नयः पृथक् पृथक् नानाप्रकारेण द्यवि स्वर्गे उपयतन्ते स्वर्गं गन्तुं यत्नं कुर्वन्ति। कीदृशाः हरयः हरितवर्णाः। धूमकेतवः धूम एव केतुर्ज्ञापको येषां ते यत्र धूमस्तत्राग्निरिति व्याप्तेः। वातजूताः वातेन जूतं गमनं प्रसारो येषां ते। आ वायो इन्द्रवायूइमे अनयोः (७,७-८) स्थाने एते द्वे उक्ते॥ २॥

१—३,२, ११।

गायत्री गोतमदृष्टा मैत्रावरुणस्य पुरोरुक् अयं वामित्यस्याः (७,९) स्थाने। हे अग्ने नोऽस्माकं मित्रावरुणा यज। यज देवान्। यज बृहत् महत् ऋतं यज्ञम्। स्वं दमं गृहं यक्षि यज ॥ ३ ॥

आश्विनग्रहस्य पुरोरुक् या वां कशेत्यस्याः (७,११) स्थाने व्याख्यातेयम्[1] ॥ ४ ॥ १—१३,३०।

शुक्रग्रहपुरोरुक् कुत्सदृष्टा त्रिष्टुप् तं प्रत्नथेत्यस्याः (७,१२) स्थाने। द्वे रात्र्यहनी चरतः निरन्तरं प्रवर्तेते। कीदृशे विरूपे विविधं रूपं

युक्ष्वा हि देवहूतमाँ२॥ऽअश्वाँ॥ऽअग्ने रथीरिव। नि होता पूर्व्यः सदः ॥ ४ ॥

द्वे विरूपे चरतः स्वर्थे अन्यान्या वत्समुपधापयेते। हरिरन्यस्यां भवति स्वधावाञ्छुक्रो अन्यस्यां ददृशे सुवर्चाः ॥ ५ ॥

अयमिह प्रथमो धायि धातृभिर्होता यजिष्ठो अध्वरेष्वीड्यः। यमप्नवानो भृगवो विरुरुचुर्वनेषु चित्रं विभ्वं विशेविशे ॥ ६ ॥

ययोस्ते कृष्णा रात्रिः शुक्लमहः। स्वर्थे शोभनोऽर्थो ययोस्ते कल्याणप्रयोजने। अन्यान्या अन्या च अन्या च वत्समुपधापयेते क्षीरं पाययतः अन्या एका रात्रिः वत्समग्निमुपधापयते रात्रावग्निदैवत्यमग्निहोत्रम् अन्या दिवसरूपा वत्समादित्यमुपधापयते अह्नि सूर्यदैवत्यमग्निहोत्रम्। किञ्च तदेवाह अन्यस्यां रात्रौ हरिः हरितवर्णोऽग्निः स्वधावान् अन्नवान्भवति अन्यस्यामहनि शुक्रः शुक्लः आदित्यः सुवर्चाः शोभनतेजाः ददृशे दृश्यते। यद्वा द्वे द्यावापृथिव्यौ अग्निर्भूमौ स्वधावान् रविर्दिवि सुवर्चाः दृश्यते ॥ ५ ॥

मन्थिग्रहपुरोरुक् अयं वेन इत्यस्याः (७,१६) स्थाने। व्याख्याता[2] ॥ ६ ॥ १—३,१५।

विश्वामित्रदृष्टा त्रिष्टुप् विश्वदेवदेवत्याग्रयणग्रहस्य पुरोरुक् ये देवास इति (७,१९) स्थाने । त्रीणि शता त्रीणि शतानि त्री त्रीणि सहस्राणि त्रिंशत् नव च देवाः यथा ३३३९ । एते वस्वादिगणा देवा अग्निमसपर्यन् परिचरन्ति सपर्यतिः परिचरणकर्मा । यद्वागमोक्ता देवाः नवैवाङ्गास्त्रिवृद्धाः स्युर्देवानां दशकैर्गणैः ते ब्रह्मविष्णुरुद्राणां शक्तीनां वर्णभेदत इति ते च ३३३ ३३३ ३३३ एतावन्तो भवन्ति । कथं परिचरन्ति तदाह ते घृतैरग्निमौक्षन् असिञ्चयन् उक्ष सेचने लुङ् अस्मै अग्नये बर्हिरस्तृणन् आच्छादयन् आत् इत्

त्रीणिशतात्रीसहस्राण्यग्निन्त्रिंशच्चदेवानवचासपर्यन् । औक्षन्घृतैरस्तृणन्बर्हिरस्माआदिद्धोतारन्न्यसादयन्त ॥७

मूर्द्धानन्दिवोअरतिम्पृथिव्यावैश्वानरमृतआजातमग्निम् कविँसम्राजमतिथिञ्जनानामासन्नापात्रञ्जनयन्तदेवाः ॥८॥

अग्निर्वृत्राणिजङ्घनद्द्रविणस्युर्विपन्यया । समिद्धःशुक्रआहुतः ॥ ९ ॥

अनन्तरमेव होतारं वृत्वा हौत्रे कर्मणि न्यसादयन्त नियुक्तवन्तः । घृतसेचनबर्हिःस्तरणहोतृवरणमेवाग्निपरिचर्येति भावः ॥ ७ ॥

प्रकृतिवदेव ध्रुवग्रहपुरोरुक् । व्याख्याता[1] ॥ ८ ॥ १—७,२४ ।

गायत्री भरद्वाजदृष्टा ऐन्द्राग्नग्रहपुरोरुक् इन्द्राग्नी आगतमित्यस्याः (७,३१) स्थाने । अग्निर्वृत्राणि पापानि जङ्घनत् अत्यर्थं हन्ति हन्तेर्लुगन्तम् । कया विपन्यया पनतिरर्चतिकर्मा विविधया पूजया पापं हन्ति । कीदृशोऽग्निः द्रविणस्युः द्रविणो धनमिच्छति

द्रविणस्यति सुप आत्मनः क्यच् क्याच्छन्दसीति क्यजन्तादुप्रत्ययः हविर्लक्षणं धनमिच्छन्। समिद्धः दीप्तः। शुक्रः शुद्धः। आहुतः निमन्त्रितः ॥ ९ ॥

गायत्री मेधातिथिदृष्टा वैश्वदेवग्रहपुरोरुक् ओमासश्चर्षणीत्यस्याः (७,३३) स्थाने। हे अग्ने विश्वेभिः विश्वैर्देवैः इन्द्रेण वायुना च सह सोम्यं सोममयं मधु पिब। कीदृशस्त्वं मित्रस्य धामभिः नामभिः स्तुत इति शेषः त्वमग्ने वरुणो जायसे यस्त्वं मित्रो भवसि दस्र ईड्यः इति श्रुतेः ॥ १० ॥

विश्वेभिः सोम्यम्मध्वग्नऽइन्द्रेण वायुना। पिबा मित्रस्य धामभिः ॥ १० ॥

आ यदिषे नृपतिं तेजऽआनट् शुचि रेतो निषिक्तं द्यौरभीके। अग्निः शर्द्धमनवद्यं युवानꣳ स्वाध्यं जनयत्सूदयच्च ॥ ११ ॥

त्रिष्टुप्पराशरदृष्टा मरुत्वतीयग्रहपुरोरुक् इन्द्र मरुत्व इत्यस्याः (७,३५) स्थाने। आ उपसर्गः आनडित्यनेन सम्बध्यते यत् यदा तेजः तेजसो हेतुभूतं हविर्नृपतिं नुर्यजमानस्य पालकमग्निमानट् अश्नुते व्याप्नोति यदाग्नौ हविर्हूयतइत्यर्थः तदा अग्निः रेतो जगद्बीजभूतं जलम् द्यौरभीके प्रथमा षष्ठ्यर्थे दिवः समीपेऽन्तरिक्षे जनयत् जनयति मेघरूपे च पुरः सूदयत् सूदयति क्षरति वृष्टिद्वारेण षुद क्षरणे। कीदृशं तेजः इषे वृष्ट्यै निषिक्तं देवतोद्देशेनाग्नौ सिक्तं हुतम्। शुचि मन्त्रसंस्कृतम्। कीदृशं रेतः शर्धं बलहेतुभूतम् अनवद्यं निर्दोषम् अवद्यपण्यवर्यागर्ह्यपणितव्यानिरोधेष्विति गर्ह्यार्थेऽवद्यमिति निपातः न अवद्यमनवद्यमगर्ह्यम् प्रशस्यम्। युवानं युवतुल्यं परिपक्वरसं दृढमित्यर्थः। स्वाध्यं सुष्ठु आ समन्तात् ध्यायते चिन्त्यत इति स्वाध्यं चिन्तनीयम् सर्वो वृष्टिमिच्छति। हविषा तर्पितोऽग्निरिष्टमासैर्जलं निष्पाद्य वर्षासु वर्षतीत्यर्थः। व्यवहितपदो मन्त्रः ॥ ११ ॥

त्रिष्टुप् विश्ववारा दृष्टा द्वितीयमहस्तृतीयपुरोरुक् मरुत्वन्तं वृषभमित्यस्याः (७,३१) स्थाने। हे अग्ने त्वं शर्ध उत्सहस्व बलमाविष्कुरु किमर्थं महते सौभगाय महत्सौभाग्यं लोकस्थितिः। उच्चकैस्तव द्युम्नानि उत्तमानि उत्कृष्टानि सन्तु द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वेति[1] यास्कः हविर्लक्षणान्यन्नानि यशांसि वा सन्तु। किञ्च जास्पत्यं जायापत्यमित्यर्थे जास्पत्यमिति निपातः जायापत्यं पत्नीयजमानरूपं सुयमं सुनियमं जितेन्द्रियमन्योन्यानुरागं समाकृणुष्व कुरु सुष्ठु यम्यते सुयमम् ईषद्दुःसुष्विति खल् प्रत्ययः। किञ्च शत्रूयतां शत्रुत्वमिच्छतां महांसि तेजांसि अभितिष्ठ आक्रमस्व अभिभव॥ १२॥

१—निरु० ५,५।

अग्ने शर्ध महते सौभगाय तव द्युम्नान्युत्तमानि सन्तु। सं जास्पत्यꣳ सुयममा कृणुष्व शत्रूयतामभि तिष्ठा महाꣳसि॥१२॥

त्वाꣳ हि मन्द्रतममर्कशोकैर्ववृमहे महि नः श्रोष्यग्ने। इन्द्रं न त्वा शवसा देवता वायुं पृणन्ति राधसा नृतमाः॥ १३॥

त्वे अग्ने स्वाहुत प्रियासः सन्तु सूरयः। यन्तारो ये मघवानो जनानामूर्वान्दयन्त गोनाम्॥ १४॥

त्रिष्टुब्भरद्वाजदृष्टा माहेन्द्रग्रहपुरोरुक् इन्द्रा नृवदित्यस्याः (७,३९) स्थाने। हे अग्ने वयं त्वां ववृमहे वृतवन्तः कीदृशं त्वां मन्द्रतमम् अतिगम्भीरम् कैः अर्कशोकैः अर्कवत् शोचन्तेऽर्कशोका मन्त्रास्तैः अविप्लुतब्रह्मचर्यैर्यथाक्रममधीता मन्त्रा अर्कवद्दीप्ताः स्युरिति भावः। हि यस्मात् नोऽस्माकं महि महत् स्तोत्रं त्वं श्रोषि शृणोषि विकरणव्यत्ययः। किञ्च नृतमाः मनुष्यश्रेष्ठाः देवता देवतां त्वा त्वां राधसा हवीरूपेणान्नेन पृणन्ति पूरयन्ति देवताशब्दात्सुपो लुक्। कीदृशं त्वां शवसा बलेन इन्द्रं न इन्द्रमिव वायुमिव च स्थितम् न इवार्थे उभयोः सम्बध्यते॥ १३॥

हे बृहत्यो आदित्यग्रहपुरोरुचौ आद्या वसिष्ठदृष्टा अन्या प्रस्कण्वदृष्टा कदाचनस्तरीरसि(८,२) कदाचनप्रयुच्छसीत्यनयोः (८,३) स्थाने। सुष्ठु हूयते स्वाहुतः हे स्वाहुत हेऽग्ने जनानां मध्ये ये जनाः गोनां गवां सम्बन्धिभिर्दुग्धदधिघृतैः सह चरून् अन्नविशेषान् पुरोडाशादीन् ददन्त ददति दद दानगतिहिंसादानेषु लङ् अडभाव आर्षः। ते सूरयः पण्डिताः त्वे तव प्रियासः सन्तु। कीदृशास्ते यन्तारः निग्रहीतेन्द्रियाः। मघवानः धनवन्तः। गोनामित्यत्र गोः पादान्तइति नुडागमः॥ १४॥

शृणतः इति श्रुतौ अर्थिवचःश्रोतारौ कर्णौ यस्य स श्रुत्कर्णः हे श्रुत्कर्ण देवैः सह त्वमध्वरं यज्ञं श्रुधि शृणु। कीदृशैः-

श्रुधिश्रुत्कर्णवह्निभिर्देवैरग्नेसयावभिः। आसीदन्तुबर्हिषिमित्रोअर्यमाप्रातर्यावाणोअध्वरम्॥ १५॥

विश्वेषामदितिर्यज्ञियानांविश्वेषामतिथिर्मानुषाणाम्। अग्निर्देवानामवआवृणानःसुमृडीकोभवतुजातवेदाः॥१६

देवैः वह्निभिः हवींषि वहन्ति ते वह्नयः तैः। सयावभिः सह यान्ति ते सयावानः तैः। किञ्च मित्रः अर्यमा प्रातर्यावाणश्च देवाः बर्हिषि आसीदन्तु उपविशन्तु प्रातर्यान्ति हविः प्राप्नुवन्ति ते प्रातःसवने येषां हविःप्राप्तिस्ते॥ १५॥

त्रिष्टुब् गोतमदृष्टादित्यग्रहदधिश्रयणे विनियुक्ता यज्ञो देवानामित्यस्याः(८,४) स्थाने। अग्निः ईदृशो भवतु। कीदृशः विश्वेषां सर्वेषां देवानां मध्ये अदितिः नास्ति दितिः खण्डनं यस्य अदीनः कीदृशानां देवानाम् यज्ञियानां यज्ञार्हाणाम्। तथा विश्वेषां सर्वेषां मानुषाणां नराणामतिथिः पूज्यः देवानामवो हविर्लक्षणमन्नमावृणानः समर्पयन्। सुमृडीकः शोभनं मृडीकं सुखं यस्मात् सुखकारी। जातवेदाः जातप्रज्ञानः॥ १६॥

सुषीधानाऋष्टा त्रिष्टुप् सावित्रग्रहपुरोरुक् वाममद्यत्यस्याः (८,९) स्थाने। देवानां तत् अवः अन्नं हविर्लक्षणमद्य वयं वृणीमहे संभर्मः क्व सति सवितुः सूर्यस्य सवीमनि सति आज्ञायां सत्याम् देवस्य त्वा सवितुः प्रसवइत्युक्तेः सवीमा प्रसवोऽनुज्ञेति कोशः। कीदृशे सवीमनि श्रेष्ठे अन्यदेवाज्ञातः सूर्याज्ञोत्कृष्टा। तत्किम् येनान्नेन वयं स्वस्तये स्वस्तिमन्तो भवेम। कीदृशा वयम् अग्नेः शर्मणि शरणे आश्रये मित्रे वरुणे च अनागाः अनागसः सुपां सुप इति जसः सुः अग्निमित्रवरुणेष्वपराधरहिताः। कीदृशस्याग्नेः महः पूज्यस्य मह्यते पूज्यते मट् तस्य मह पूजायां क्विप् समिधानस्य दीप्यमानस्य ॥ १७ ॥ १—१३,७,१,४।

इन्द्रस्तुदुक्थ्यो द्वितीयमहर्भवति तस्यैन्द्रा ग्रहा भवन्त्यैन्द्रः पुरोरुचः सर्वमैन्द्रमसदिति¹ सर्वमेधे श्रुतिः। ततः इन्द्रस्तुसत्र ...

महोअग्नेःसमिधानस्यशर्मण्यनागामित्रेवरुणेस्वस्तये। श्रेष्ठेस्यामसवितुःसवीमनितद्देवानामवोअद्यावृणीमहे॥१७

आपश्चित्पिप्युस्तर्योनगावोनक्षन्नृतञ्जरितारस्तइन्द्र। याहिवायुर्ननियुतोनोअच्छात्वंहिधीभिर्दयसेविवाजान् १८

उक्थ्यसंस्थे सर्वमेधस्य द्वितीयेऽहनि आपश्चिदित्यादि इमान्तइत्यन्ता द्वादश ऋचः तंप्रत्नथा अयंवेनः महांइन्द्रः कदाचनस्तरीः कदाचनप्रयुच्छसीति पञ्च प्रतीकोक्ताः एवं सप्तदशैन्द्रदेवत्याः ऐन्द्रवायवादिसावित्रान्तानां ग्रहाणां ग्रहणमन्त्राः ॥ ॥ वसिष्ठदृष्टा त्रिष्टुप् ऐन्द्रवायवस्य पुरोरुक् आ वायो इत्यस्याः (७,७) स्थाने। हे इन्द्र जरितारः स्तोतारः ऋत्विजः ते तव ऋतं यज्ञं नक्षन् नक्षन्ति व्याप्नुवन्ति नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा लङि अडभाव आर्षः। आपः चित् आपोऽपि निग्राभ्यारूपाः पिप्युः आप्याययन्ति सोमं वर्धयन्ति ओप्यायी वृद्धौ लिटि प्यायः पी-आदेशः। तत्र दृष्टान्तः स्तर्यो गावः इव स्तृखन्ति सुञ्चन्ति याभिः ताः स्तर्यः याभिः

सोमः सूयते ता गावो वाचो वेदरूपाइव ता यथा आमनाप्यायन्ति तथापोऽपि। अतएव त्वं नोऽस्मानच्छ अभिमुख याहि आगच्छ वायुर्न वायुरिव वायुर्यथा नियुतः स्थानस्थानमभियाति। हि यतः त्वं धीभिः बुद्धिभिः कर्मभिर्वा वाजानन्नानि विदयसे विविधं ददासि दय दानादौ अतएवागच्छ ॥ १८ ॥ १—निघ० ३,२३,७।

तिस्रो गायत्र्यः आद्या पुरुमीढाजमीढदृष्टा ऐन्द्रवायवस्य द्वितीया पुरोरुक् इन्द्रवायु इत्यस्याः (०,८) स्थाने। गाव उच्यन्ते हे गावः अवतं कूपं चात्वालरूपं प्रति उपावत उपगच्छत दानार्थम चात्वालान्तरेण गवां सञ्चरोऽस्ति अवत इति कूपनाम[१]। को हेतुरागमने तत्राह मही महत्यौ द्यावापृथिव्यौ यज्ञस्य रप्सुदा रप्सुदे रप्शिति रूपनाम तद्दत्तस्ते रप्सुदौ वर्तेते द्यावाभूमौ यज्ञस्य शोभां

गावउपावतावतम्मही यज्ञस्यरप्सुदा। उभाकर्णाहिरण्यया॥ १९ ॥

यदद्यसूरउदितेनागामित्रोअर्यमा। सुवातिसविताभगः॥ २० ॥

आसुतेसिञ्चतश्रियᳪरोदस्योरभिश्रियम्। रसादधीतवृषभम्॥ तम्प्रत्नथा। अयंवेनः॥ २१ ॥

कुरुत इति यूयमुपागच्छत। किञ्च उभा कर्णा भवतीनामुभौ कर्णौ हिरण्ययौ हिरण्मयौ अतएव दानार्थमागच्छतेत्यर्थः ॥ १९ ॥

वसिष्ठदृष्टा मैत्रावरुणपुरोरुक् अयंवामित्यस्याः (७,९) स्थाने। अद्य सूरे सूर्ये उदिते सति मित्रः अर्यमा सविता भगश्च यत्सुवाति प्रेरयति तत्कर्म कुर्यादिति शेषः। नास्ति आगोऽपराधो यस्य सोऽनागा इति चतुर्णां विशेषणम् ॥ २० ॥ २—निरु० ११,२५।

सुनीतिदृष्टाश्विनपुरोरुक् यावामित्यस्याः(७,११)स्थाने। रसा नदी रसतेः शब्दकर्मण इति[२] यास्कः। रसा नदी वृषभं वर्षितारं सोमं

दधीत पुष्णाति दधातर्लिङ् नदीसमीपे हि सोमोत्पत्तिः। तस्मिन् सोमे सुते अभिषुते इति आसिञ्चत चमसेष्विति शेषः ऋत्विजः प्रति वचनमेतत्। कीदृशं वृषभं रोदस्योः द्यावापृथिव्योः श्रियं श्रयन्त्यस्मिन् श्रीः तम् आश्रयम् सोमस्य जगदाधारत्वात्। अभिश्रियम् अभि सर्वतः श्रीः शोभा यस्य सोऽभिश्रीः तम्। तत्प्रथमया (७,१२) अयंवेनः (७,१६) इति प्रतीकोक्तौ शुक्रामन्थिनोः प्राकृते पुरोरुचौ ॥ २१ ॥

विश्वामित्रदृष्टाग्रयणपुरोरुक् येदेवासइत्यस्याः (७,१९) स्थाने। इन्द्रस्य वृष्टिकर्मोच्यते। विश्वे देवाः आतिष्ठन्तं समन्तात् स्थितमिन्द्रं पर्यभूषन् परिरचितवन्तः। स इन्द्रः चरति सर्वत्र गच्छति। कीदृशः श्रियो वसानः देवानां दीप्तीः आच्छादयन्

आतिष्ठन्तम्परिविश्वेऽअभूषञ्छ्रियोवसानश्चरतिस्वरोचिः। महत्तद्वृष्णोऽअसुरस्यनामा

विश्वरूपोऽअमृतानितस्थौ ॥ २२ ॥

प्रवोमहेमन्दमानायान्धसोर्चाविश्वानरायविश्वाभुवे। इन्द्रस्ययस्यसुमखꣳसहोमहिश्रवोनृम्णञ्चरोदसीसपर्यतः ॥ २३ ॥

स्वरोचिः स्वं रोचिर्यस्य सः अनन्याधीनदीप्तिः। किञ्च विश्वं रूपयति निरूपयति विश्वरूपः इन्द्रो यतः अमृतानि जलानि आतस्थौ वृष्ट्ये आस्थितवान् वृष्णः इन्द्रस्य तत् महत् प्रसिद्धं नाम वासवो वृत्रहा इत्यादि। कीदृशस्य वृष्णः असुरस्य असवो विद्यते यस्य सोऽसुरस्तस्य प्राणवतः सावधानस्य प्रज्ञावतइत्यर्थः ॥ २२ ॥

सुचीकदृष्टा विष्टुप् ध्रुवग्रहपुरोरुक् मूर्धानमित्यस्याः (७,२४) स्थाने। हे ऋत्विजो यूयं विश्वानराय विश्वे सर्वे नरा यजमाना यस्य तस्मै प्राच प्रार्चत वचनव्यत्ययः इन्द्रं पूजयतेत्यर्थः। कीदृशाय महे महते। वो युष्माकमन्धसः अन्धसा अन्नेन हवी-

रूपेण मन्दमानाय मोदमानाय । विश्वभुवे विश्वं भवति प्राप्नोति विश्वभूः तस्मै सर्वव्यापिने विश्वा भूयस्येति वा विश्वं भवति यस्मादिति वा संहितायां दीर्घः । किञ्च रोदसी द्यावापृथिव्यौ यस्येन्द्रस्य एतान् पदार्थान् सपर्यतः पूजयतः कान् सुमखं शोभनं यज्ञम् सहः बलम् महि महत् श्रवो यशः नृम्णं धनं च द्यावाभूमी यस्य मखादीनि मानयतस्तं पूजयतेत्यर्थः ॥ २३ ॥

विशोकदृष्टा गायत्री ऐन्द्राग्नपुरोरुक् इन्द्राग्नी इत्यस्याः (७,३१) स्थाने । युवा समर्थः इन्द्रः येषां यजमानानां सखा सहायः एषामिन्द्रः वृहन् इत् महानेव भवति । शतं शस्त्रं भरि बहु । स्वरुः खड्गः पृथुः विशालः । यज्ञबाहुल्यमाशास्यत इत्यर्थः ॥ २४ ॥

बृहन्निदिध्मएषाम्भूरिशस्तम्पृथुःस्वरुः । येषामिन्द्रोयुवासखा ॥ २४ ॥

इन्द्रेहिमत्स्यन्धसोविश्वेभिःसोमपर्वभिः । महाँ२॥ऽअभिष्टिरोजसा ॥ २५ ॥

इन्द्रोवृत्रमवृणोच्छर्द्धनीतिःप्रमायिनाममिनाद्वर्पणीतिः । अहन्व्यꣳसमुशधग्वनेष्वाविर्धेनाअकृणोद्राम्याणाम् २६

मधुच्छन्दोदृष्टा गायत्री वैश्वदेवपुरोरुक् ओमास इत्यस्याः (७,३२) स्थाने । इन्द्र आ इहि ओमाङ्गोश्वेति पररूपम् हे इन्द्र आ इहि आगच्छ आगत्य अन्धसः अन्धसान्नेन हविर्लक्षणेन विश्वेभिः विश्वैः सर्वैः सोमपर्वभिः सोमांशुभिश्च त्वं मत्सि तृप्यस्व मद तृप्तौ शपो लुक् । कीदृशः त्वम् ओजसा तेजसा महान् श्रेष्ठः । अभिष्टिः अभीज्यत इत्यभिष्टिः अभियष्टव्यः पृषोदरादिः ॥ २५ ॥

विश्वामित्रदृष्टा त्रिष्टुप् प्रथममरुत्वतीयपुरोरुक् इन्द्रमरुत्व इत्यस्याः (७,३५) स्थाने । इन्द्रः वृत्रं दैत्यमवृणोत् युद्धाय वृणोति स्म । मायिनां मायिनो दैत्यान् प्रमिणात् छिनत्ति मीञ् हिंसायाम् क्र्यादिः प्वादित्वाद्ध्रस्वः कर्मणि षष्ठी । व्यंसमहन् हन्ति अंस विभागे

चुरादिरदन्तः। ध्वंसयति स्वाम् परामिति ध्वंसो दुष्टः तम् क्व वनेषु वनस्थान् हन्तीत्यर्थः। रमयन्ति देवान् ऋते राम्याः यायजूकाः तेषां धेनाः स्तुतिरूपा वाचः आविः अकृणोत् आविःकरंति यजमानाः स्तुवन्तीति देवेषु प्रकटयतीत्यर्थः। कीदृशः इन्द्रः शर्धनीतिः शर्धं इति[1] बलनाम शर्धं चतुरङ्गे बले नीतिर्यस्य सः। वर्पणीतिः वर्पं इति[1] रूपनाम वर्पं नानारूपं नयति प्राप्नोति वर्पणीतिः नानारूपधारी। उशधक् उशन्ति कामयन्ते परस्वं ते उशाश्चोरास्तान्दहति उशधक् ॥ २६ ॥

१—निघ० २,९,७। १—निघ० ३,७,२।

अगस्त्यदृष्टा त्रिष्टुप् सप्तममरुत्वतीयपुरोरुक् मरुत्वन्तमित्यस्याः (७,२९) स्थाने। इन्द्रं प्रति मरुद्वाक्यम् हे इन्द्र हे सत्पते श्रुतिस्मृत्युक्ताचाररताः सन्तः तेषां पते पालक त्वमेकः सन्कुतो यासि असहायः क्व गच्छसि। ते तव किमित्था गमने को हेतुः किं प्रयोजनम्।

कुतस्त्वमिन्द्र माहिनः सन्नेको यासि सत्पते किन्त इत्था। सम्पृच्छसे समराणः शुभानैर्वोचेस्तन्नो हरिवो यत्ते अस्मे॥

महाँ २॥ इन्द्रो य ओजसा। कदा चन स्तरीरसि। कदा चन प्रयुच्छसि ॥ २७ ॥

थाहेतौ च छन्दसीति इदमः थाप्रत्ययः एतेतौ रथोरिति इदम इदादेशः। कीदृशस्त्वं माहिनः महितः पूज्यः निष्ठा तस्य नत्वम् धातोर्वृद्धिश्च छान्दसी यद्वा मह उत्सवोऽस्यास्तीति मही एव माहिनः स्वार्थेऽण् इन्नण्यनपत्यइति टिलोपाभावः। किञ्च समराणः सम्यक् गच्छन् सन् शुभानैः शोभनैः वचनैः त्वं सम्पृच्छसे कतमः पन्था इति लोकान्पृच्छसि एकाकित्वात् शोभन्ते तानि शुभानानि शानचि अपि लुप्तं रूपम्। सम्पूर्वस्यर्तेः शानचि अपि लुप्तं समराण इति। हरयोऽश्वा अस्य सन्तीति हरिवान् मतुवसो रुः सम्बुद्धौ छन्दसीति रुः हे हरिवः इन्द्र नोऽस्माकं तत् एकाकिगमनकारणं वोचेः ब्रूहि यत् यतो हेतोः अस्मे वयं ते तव त्वदीया वर्यामिति हेतोर्वक्तव्य-

मित्यर्थः ॥ तिस्रः प्रतीकोक्ताः तत्र महाँइन्द्र इत्यस्याः (७,४०) महेन्द्रग्रहणे विनियोगः तूर्वदित्यस्याः (७,३९) स्थाने कदाचनेति(८,१-२) द्वयोरादित्यग्रहणे विनियोगः ॥ २७ ॥

गौरीविरिहृष्टा विष्टुप् आदित्यग्रहस्य दधिश्रयणे विनियोगः । यज्ञो देवानामित्यस्याः(८,४)स्थाने। हे इन्द्र आयवो मनुष्याः ते तव तत्कर्म आपनन्त पूजयन्ति पनतिः पूजाकर्मा लङ् अडभाव आर्षः । ये आयवः ऊर्वमन्नं सोमरूपमभितित्सान् अभितित्सन्ति तदितुं हिंसितुमिच्छन्ति तित्सन्ति उत्दिर् हिंसानादरयोः सनन्तः इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति अतेरिकारलोपः । सोमं सोतुमिच्छन्तीत्यर्थः । कीदृशमूर्वं गोमन्तं गौरुदकमस्ति यस्मिन् स गोमान् तम् निग्राभ्यालक्षणोदकयुतम् ताभिरेव सोमः सूयते ।

आतत्तइन्द्रायवःपनन्ताभियऊर्वङ्गोमन्तन्तितित्सान् । सकृत्स्वंयेपुरुपुत्रान्महीᳪसहस्रधाराम्बृहतीन्दुदुक्षन् ॥ २८

इमान्तेधियम्प्रभरेमहोमहीमस्यस्तोत्रेधिषणायत्तआनजे । तमुत्सवेचप्रसवेचसासहिमिन्द्रन्देवासःशवसामदन्ननु २९

किञ्च ये मनुष्याः महीं भूमिं दुदुक्षन् दुधुक्षन्ति दोग्धुमिच्छन्ति दुहेः सनन्ताल्लङ् पूर्ववदिकारलोपः तेऽपि तव कर्म पनन्ति स्तुवन्ति । कीदृशीं महीं सकृत्स्वम् सकृदेकवारमेव सूते हिरण्यधान्यादि ददाति सकृत्सूः ताम् पुरुपुत्रां बहुपुत्राम् सर्वे पदार्थाः पृथिवीत उत्पद्यन्ते । सहस्रधारां सहस्रं धारा हिरण्यादयो यस्याः सा ताम् बहुभोगदाम् यद्वा सहस्रमसङ्ख्यं प्राणिजातं धरति सहस्रधारा ताम् । बृहतीं महतीम् । ये विप्राः सोमाभिषवं कुर्वन्ति ये च क्षत्रिया भूमिं दुहन्ति पालयन्ति ददते ते इन्द्रस्य वृत्रवधादिकर्म स्तुवन्ति नान्ये दुर्मेधस इत्यर्थः ॥ २८ ॥

कुत्सदृष्टा जगती सावित्रपुरोरुक् वाममद्येत्यस्याः (८,९)स्थाने। हे इन्द्र इमां मामकीं धियं बुद्धिं स्तुतिं वा कर्म वा ते तुभ्यं प्रभरे प्रहरे समर्पयामि। कीदृशस्य ते महः महतः पूज्यस्य। कीदृशीं धियं महीं महतीम् यत् यस्मात् अस्य यजमानस्य धिषणा बुद्धिर्वाग्वा स्तोत्रे क्रियमाणे तं तव आनजे त्वां व्यनक्ति कर्मणि षष्ठी अञ्जेर्लिट् नलोपश्छान्दसः। किञ्च देवासः देवाः तमिन्द्रमन्वमदन् अनुमदन्ति स्तुवन्ति छन्दसि परेऽपीति अनोः परः प्रयोगः। क्व स्तुवन्ति उत्सवे अभ्युदये प्रसवे गुर्वाद्यनुज्ञायां सत्याम् यद्वा प्रसवे पुत्राद्युत्पत्तिरूपे उत्सवे इन्द्रं स्तुवन्ति। कीदृशमिन्द्रं शवसा बलेन सासहिम् सहते सासहिः शत्रूणामभिभवितारम् चौ समुच्चये॥ ॥ इन्द्रस्तुत्स्तोत्रं द्वितीयमहः समाप्तम्॥ २९॥ १—१२,७,१,५।

विभ्राड्बृहत्पिबतुसोम्यम्मध्वायुर्दधद्यज्ञपतावविह्रुतम्। वातजूतोयोअभिरक्षतित्मना

प्रजाःपुपोषपुरुधाविराजति॥ ३०॥

अथ तृतीयमहः सूर्यस्तुत्। तथाच श्रुतिः सूर्यस्तुदुक्थ्यस्तृतीयमहर्भवति तस्य सौर्या ग्रहा भवन्ति सौर्य्यः पुरोरुचः सर्वं सौर्यमसदिति[१]। चतुर्दश पुरोरुचस्तिस्रः प्रतीकोक्ताः एवं सप्तदश ऋचः सूर्यस्तुत्स्तोत्रे उक्थ्यसंस्थे सर्वमेधस्य तृतीयेऽहनि। ऐन्द्रवायवादिसावित्रान्तानां ग्रहाणां पूर्वोक्तक्रमेण ग्रहणमन्त्रा बोध्याः। विभ्राड्दृष्टा जगती ऐन्द्रवायवपुरोरुक्। विविधं भ्राजते विभ्राट् सूर्यः सोम्यं सोमरूपं हविः पिबतु कीदृशं सोम्यं बृहत् महत् मधु मधुरस्वादम्। यः सूर्यः त्मना आत्मना प्रजाः अभिरक्षति पालयति पुपोष पुष्णाति च पुरुधा बहुधा विराजति च शोभते। कीदृशः यज्ञपतौ यजमाने अविह्रुतमखण्डितमायुः दधत्

स्थापयन्। वातजूतः वातेन प्रेरितः वातेन प्रेरितं रविमण्डलं भ्रमतीति प्रसिद्धिः ॥ अत्र मन्त्रेष्वाङ्ग्यादेरात्मन इत्याकारलोपः। हृ कौटिल्ये क्रु, हरेश्छन्दसीति क्रु-प्रत्यय: ॥ ३० ॥

ऐन्द्रवायवस्य द्वितीया पुरोरुक्। व्याख्याता (७,४१) ॥ ३१ ॥

प्रस्कण्वदृष्टा गायत्री मैत्रावरुणपुरोरुक्। सर्वमेधे पश्वाकारेणाग्निश्चीयते तद्रूपमात्मानं दृष्ट्वा कृत्स्नमाप्नोति तदत्र प्रार्थ्यते। हे पावक शोधक येन चक्षसा दर्शनेन त्वं भुरण्यन्तमनुपश्यसि चिप्रपाती पक्षी भुरण्युः भुरण्युमात्मानं करोति भुरण्यति भुरण्यतीति

उदुत्यञ्जातवेदसन्देवंवहन्तिकेतवः। दृशेविश्वायसूर्य्यम् ॥ ३१ ॥

येनापावकचक्षसाभुरण्यन्तञ्जनाँ२॥अनु। त्वंवरुणपश्यसि ॥ ३२ ॥

दैव्यावध्वर्यूआगतꣳरथेनसूर्यत्वचा। मध्वायज्ञꣳसमञ्जाथे ॥ तम्प्रत्नथा। अयंवेनः। चित्रन्देवानाम् ॥ ३३ ॥

भुरण्यन् तम्। क्विबन्तात् शतृप्रत्ययः। सर्वमेधयाजिनं भुरण्युपक्षिरूपमात्मानं कृत्वा स्वर्गं गच्छन्तं येन चक्षसानुपश्यसीत्यर्थः। तेन चक्षसा जनानस्मानपि भुरण्यतः हे वरुण त्वं पश्य वरुणः सूर्यः ॥ ३२ ॥

आश्विनपुरोरुक् गायत्री। देवानामिमौ दैव्यौ हे दैव्यौ अध्वर्यू अश्विनौ युवां रथेन आगतमागच्छतम् शपो लुक्। कीदृशेन रथेन सूर्यत्वचा सूर्यस्येव त्वक् कान्तिर्यस्य तेन। एत्य मध्वा मधुरेण हविषा सोमपुरोडाशदध्यादिना यज्ञं समञ्जाथे युवां संव्रजयतम् बहूनि

हवींषि कुरुतमित्यर्थः । तत्र यथा (७।१२ अयं वेनः (७,१२) चित्रं देवानाम् (७,३१) तिस्रः प्रतीकोक्ताः आद्ये हे शुक्रमन्थिपुरोरुचौ तृतीयाग्रयणस्य ॥ ३३ ॥

अगस्त्यदृष्टा त्रिष्टुप् ध्रुवपुरोरुक् । विश्वानरो विश्वनरहितकारी सविता देवः नोऽस्माकं विदथे यज्ञगृहे आ एतु आगच्छतु । कथम् इडाभिः सुशस्ति यथा स्यात्तथा इडाभक्षणेन शोभना शस्तिः शंसनं प्रशंसा यस्यां क्रियायां तथा यथा सर्वे इडां भक्षयन्ति तथा एत्वित्यर्थः । यद्वा सुशस्ति विभक्तिलोपः कीदृशे यज्ञगृहे सुशस्ति सुशस्तौ इडाभिः शोभनप्रशंसायुक्ते । एवं सूर्यमुक्त्वा देवानाह । हे युवानः जरारहिता देवा अपि निश्चितम् अभिपित्वे अभिपतने आगमनकाले यथा येन प्रकारेण यूयं मत्सथ मद तृप्तौ तृप्यथ

आनइडाभिर्विदथेसुशस्तिविश्वानरःसवितादेवएतु । अपियथायुवानोमत्सथानोविश्वञ्जगदभिपित्वेमनीषा ॥ ३४

यदद्यकच्चवृत्रहन्नुदगाअभिसूर्य । सर्वन्तदिन्द्रतेवशे ॥ ३५ ॥

तथा नोऽस्माकं विश्वं सर्वं जगत् गन्तृ जङ्गमं पुत्रगवादिकं मनीषा मनीषया बुद्ध्या मत्सथ अन्तर्भूतण्यर्थः तर्पयत यथा भवद्भिस्तृप्तिः क्रियते तथास्मत्प्रजास्तर्पणीया इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

श्रुतकक्षसुकक्षदृष्टा गायत्री ऐन्द्राग्नपुरोरुक् । वृत्रो मेघे रिपौ ध्वान्ते दानवे वासवे गिराविति कोशात् वृत्रमन्धकारं शार्वरं हन्ति वृत्रहा रविः । हे वृत्रहन् हे सूर्य हे इन्द्र ऐश्वर्ययुक्त अद्य यत् कच्च यत्र कुत्रचित् त्वमभि उदगाः अभ्युदेषि तत्सर्वं ते तव वशेऽस्तीति शेषः । यद्वा उदगाः अत्र पुरुषव्यत्ययः यत्किञ्चित्प्राणिजातमुदेति तत्सर्वं तव वशे सर्वस्येशिता त्वमेवेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

प्रस्कण्वदृष्टा गायत्री वैश्वदेवपुरोरुक्। हे सूर्य त्वं ज्योतिष्कृत् तेजसः कर्त्तासि विश्वमाभासि प्रकाशयसि च अग्निविद्युन्नक्षत्र-चन्द्रग्रहतारकादिषु त्वदीयं तेज इत्यर्थः। कीदृशं विश्वं रोचनं दीप्यमानं त्वत्प्रकाशेनेति भावः। कीदृशस्त्वम् तरणिः तरत्यति-क्रामति नभोवर्त्मेति तरणिः अर्त्तिसृधृधम्यश्यवितॄभ्योऽनिरिति तरतेरनिप्रत्ययः। विश्वदर्शतः विश्वस्य दर्शतो दर्शनीयः दृशेरतच्॥ ३६॥

कुत्सदृष्टे द्वे त्रिष्टुभौ मरुत्वतीययोः पुरोरुचौ। सूर्यस्य तत् देवत्वं देवतानुभावः तच्च महित्वं महाभाग्यमैश्वर्यम् तत्किम् कर्तोः ईश्वरे तोसुन्कसुनाविति करोतेस्तोसुन्प्रत्ययः कार्यप्रवृत्तस्य जगद्रूपस्य मध्ये विततं विस्तारितमंशुजालं सञ्जभार सञ्जहार संह-

तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्य। विश्वमाभासि रोचनम्॥ ३६॥

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्या कर्तोर्विततꣳ सञ्जभार। यदेदयुक्त हरितः सधस्थादाद्रात्री वासस्तनुते सिमस्मै॥ ३७॥

तन्मित्रस्य वरुणस्याभिचक्षे सूर्यो रूपं कृणुते द्योरुपस्थे। अनन्तमन्यद्रुशदस्य पाजः कृष्णमन्यद्धरितः सम्भरन्ति॥ ३८॥

रति न ह्यन्य एतादृशमंशुजालं प्रसारयितुं संहर्तुं वा शक्नोतीत्यर्थः। किञ्च यदा इत् यदैव हरितः हरितवर्णानश्वानयुक्त युङ्क्ते आत्मनि आरोपयति सधस्थात् सह तिष्ठन्त्यश्वा यत्र तत्सधस्थं व्योममण्डलम् सध मादस्थयोश्छन्दसीति सहस्य सधादेशः सन्ध्याकाले पीतवर्णानश्वान्यदा व्योममण्डलात्स्वस्मिन्योजयति। आत् अनन्तरमेव रात्री निशा सिमस्मै वासः तनुते सर्वं वस्तु तमसाच्छादयती-त्यर्थः सूर्यास्तादनन्तरं रात्रिसद्भावात्। सिमशब्दः सर्वपर्यायः॥ ३७॥

सूर्यो द्यौः द्युलोकस्योपस्थे उत्सङ्गे मित्रस्य वरुणस्य च तद्रूपं कृणुते कुरुते येन रूपेण जनानभिचष्टे अभिचष्टे पश्यति मित्ररूपेण सुकृतिनोऽनुगृह्णाति वरुणरूपेण दुष्कृतिनो निगृह्णातीत्यर्थः। अस्य सूर्यस्य अन्यत् एकं पाजो रूपमनन्तम् कालतो देशतश्चापरिच्छेद्यम् रुशत् शुक्लं दीप्यमानं विज्ञानघनानन्दं ब्रह्मैव। अन्यत् कृष्णं द्वैतलक्षणं रूपं हरितः दिशः इन्द्रियवृत्तयो वा सम्भरन्ति धारयन्ति। इन्द्रियग्राह्यं द्वैतरूपमेकम् एकं शुद्धं चैतन्यमद्वैतमिति द्वे रूपे सूर्यस्य सगुणनिर्गुणं ब्रह्म सूर्य एवेत्यर्थः॥ पाज इति बलनाम[1] इह रूपमुच्यते। रोचतइति रुशत् औणादिकेऽति प्रत्यये चकारस्य शकारो गुणाभावश्च निपात्यते यद्वा रुश हिंसायाम् रुच्यर्थे वर्तमानादस्माल्लटः शतरि रुशदिति रूपम्॥ ३८॥

1——निघ० २, ९, २।

बण्महाँ२॥ असिसूर्यबडादित्यमहाँ२॥ असि। महस्तेसतोमहिमापनस्यतेद्धादेवमहाँ२॥ असि॥ ३९॥

बट्सूर्यश्रवसामहाँ२॥ असिसत्रादेवमहाँ२॥ असि। मह्नादेवानामसुर्यःपुरोहितोविभुज्योतिरदाभ्यम्॥ ४०॥

जमदग्निदृष्टे द्वे बृहतीसतोबृहत्यौ। आद्या माहेन्द्रपुरोरुक्। बडित्यव्ययं सत्यार्थम्। हे सूर्य सुवति प्रेरयति कार्येषु जगदिति सूर्यः राजसूयसूर्येत्यादिना क्यबन्तो निपातः। बट् सत्यं त्वं महान् असि श्रेष्ठोऽसि। आदत्तेऽशूनित्यादित्यः हे आदित्य बट् त्वं महानसि। किञ्च महः महतः सतः नित्यस्य ते तव महिमा पनस्यते लोकैः स्तूयते। हे देव दीप्यमान अद्धा सत्यं त्वं महानसि अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्तइति पुनरुक्तिरादरार्था॥ ३९॥

आदित्यग्रहप्रथमग्रहणम्। हे सूर्य बट् सत्यं श्रवसा धनेन यशसा वा त्वं महानसि। हे देव सत्यं त्वं महानसि देवानां मध्ये

श्रेष्ठोऽसि केन मह्ना महत्त्वेन। कीदृशः त्वम् असुर्यः असवः प्राणा येषां सन्ति तेऽसुराः तेभ्यो हितोऽसुर्यः प्राणिहितः। पुरोहितः पुरोऽग्रे हितः स्थापितः सर्वकार्येषु पुरः पूज्यः सर्वदेवानां सूर्यार्घदानानन्तरमेव पूजाधिकारात्। विभु व्यापकमदाभ्यमनुपहिंस्यं ज्योतिः तेजस्त्वमेव तेजोरूप इत्यर्थः ॥ ४० ॥

नृमेधदृष्टा बृहती। आदित्यस्य पुनर्ग्रहणम्। श्रयन्त इति आयन्तः श्रिञ् सेवायाम् अतः शतरि अपि गुणे प्राप्ते व्यत्ययेन वृद्धिः इव एवार्थे। सूर्यं श्रयन्तः आश्रयन्तः एव अर्थाद्रश्मयः इन्द्रस्य विश्वा इत् विश्वानि सर्वाण्येव वसूनि धनानि वृष्टिधान्य-

श्रायन्तइवसूर्यं विश्वेदिन्द्रस्यभक्षत। वसूनिजातेजनमानओजसाप्रतिभागन्नदीधिम ॥ ४१ ॥

अद्यादेवाउदितासूर्यस्यनिरꣳहसःपिपृतानिरवद्यात्। तन्नोमित्रोवरुणोमामहन्ताम-
दितिःसिन्धुःपृथिवीउतद्यौः ॥ ४२ ॥

निष्पत्त्यादीनि भक्षत अभक्षत भजन्ते विभजन्ते प्राणिभ्यो विभज्य ददतीत्यर्थः भज भागसेवयोः अस्य लङि तङि प्रथमबहुवचने रूपम् अडभाव आर्षः आत्मनेपदेष्वनत इति झस्यादादेशः। सूर्यकिरणा इन्द्रदत्तां वृष्टिं भूमौ विभजन्तीत्यर्थः। किञ्च वयं तान्येव वसूनि जाते पुत्रे जनमाने उत्पद्यमाने च ओजसा तेजसा सह प्रतिदीधिम धारयाम स्थापयामेत्यर्थः। किमिव भागं न भागमिव यथा स्वभागं पुत्रादिषु धारयामस्तथेत्यर्थः धि धृतौ लङ् व्यत्ययेन शपः श्लुः द्वित्वम् तुजादित्वादभ्यासदीर्घः ॥ ४१ ॥

कुत्सदृष्टा त्रिष्टुप् दशादित्यग्रहग्रहणे विनियोगः। दीव्यन्ति दीप्यन्त इति देवाः रश्मयः हे देवाः नोऽस्मानंहसः पापात् निःपिपृत निरंहसत अवद्यात् दुर्यशसोऽपि निःपिपृत पृथक् कुरुत अस्माकं पापानि दुर्यशांसि च नाशयते र्थः। किं अद्यास्मिन् दिने सूर्यस्य उदिता उदिते उदये अद्य सूर्योदयेऽस्मान् शुद्धान् कुरुतेत्यर्थः। अद्येत्यत्र द्व्यचोऽतस्तिङः निपातस्य चेति दीर्घः। अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः पिपृतेत्यत्र। किञ्च मित्रादयः तत् अस्मद्वचनं मामहन्तां पूजयन्तु अङ्गीकुर्वन्त्वित्यर्थः। के मित्रः वरुणः अदितिः देवमाता सिन्धुः समुद्रो नदी वा पृथिवी उतापि च द्यौः स्वर्गः॥ ४२॥ १—१२,७,१,६।

आकृष्णेनरजसावर्तमानोनिवेशयन्नमृतम्मर्त्यञ्च। हिरण्ययेनसवितारथेनादेवोयातिभुवनानिपश्यन्॥ ४३॥

प्रवाट्जेसुप्रयाबर्हिरेषामाविश्पतीवबीरिटइयात। विशामक्तोरुषसःपूर्वहूतौवायुःपूषास्वस्तयेनियुत्वान्॥४४॥

हिरण्यस्तूपदृष्टा त्रिष्टुप् सावित्रपुरोरुक्। सविता देवः हिरण्ययेन हिरण्मयेन रथेन आयाति आगच्छति। किं कुर्वन् कृष्णेन रजसा रात्रिलक्षणेन सह आवर्तमानः पुनर्भ्रमणं कुर्वन् अमृतं देवादिकं मर्त्यं मनुष्यादिकं च निवेशयन् स्वस्व-प्रदेशेषु स्थापयन् भुवनानि पश्यन् कानि साधु कुर्वन्ति कान्यसाध्विति विचारयन्॥ तृतीयं सूयस्तुदुक्थ्यमहः समाप्तम्॥ ४३॥

अथ चतुर्थमहः वैश्वदेवस्तुत। तथाच श्रुतिः वैश्वदेववच्चतुर्थमहर्भवति वैश्वदेवा ग्रहा भवन्ति वैश्वदेव्यः पुरोरुच इति। वैश्वदेवस्तुति चतुर्थेऽह्नि एकादश पुरोरुचः षट् प्रतीकोक्ताः इति समदश ऐन्द्रवायवादिसावित्रान्तग्रहाणां पुरोरुचो ग्रहणमन्त्राः। वसिष्ठदृष्टा त्रिष्टुप् ऐन्द्रपुरोरुक। एषां यजमानानां स्वस्तये कल्याणाय वीरिटेऽन्तरीक्षे वर्त्तमानो वायुः पूषा च आ इयाते

आगच्छतः ई कान्त्यसनगतिव्याप्त्यादौ व्यत्ययेन तङ्। कीदृशो वायुः नियुत्वान् नियुतो नियुत्सङ्ख्या अश्वाः सन्त्यस्य सः नियुतो वायोरित्युक्तेः[१]। कस्मिन् काले अक्तोः रात्रेः उषसः दिनस्य पूर्वहूतौ पूर्वा चासौ हूतिश्च पूर्वहूतिस्तस्याम् प्रथमाह्वानकाले अग्निहोत्रहोमकाले इत्यर्थः। उषसः पूर्वाह्वाने पूषा रविरायाति रात्रौ वायुः वायुना वायुसखत्वादग्निर्लक्ष्यते रात्रिहोमस्याग्निदैवत्यत्वात्। तत्र दृष्टान्तः कौचिव विश्पतीव यथा विशां पती द्वौ राजानौ विशां वीरिटे मनुष्याणां गणे आगच्छतस्तद्वत् तावपि तेषां स्वस्तये इयाते। एषां केषाम् येषां बर्हिः प्रवाहजे प्रवृज्यते प्रस्तीर्यते वृजी वृतित्यागयोः लिट् अभ्यासदीर्घः संहितायाम्। कीदृशं बर्हिः सुप्रयाः शोभनं प्रयः प्रगमनं प्रस्तरणं यस्य तत्सुप्रयः दीर्घश्छान्दसः सम्यक् विधिना प्रस्तीर्णमित्यर्थः। वीरिटशब्दो गुणवाचकः तथाच यास्कः

इन्द्रवायू बृहस्पतिं मित्राग्निं पूषणं भगम्। आदित्यान्मारुतं गणम् ॥ ४५ ॥

वरुणः प्राविता भुवन्मित्रो विश्वाभिरूतिभिः। करतां नः सुराधसः ॥ ४६ ॥

प्रवृज्यते सुप्रायणं बर्हिरेषामेयाते सर्वस्य पातारौ वा पालयितारौ वा वीरिटमन्तरिक्षं भियो वा भासो वा ततिरिति गणाभिधानं वा स्यात् सोऽपि भीततनो भासस्तनयश्च अन्तरिक्षे निरालम्बने भयम् भासो नक्षत्राणां तननम् गणमपि दृष्ट्वा योद्धारो बिभ्यति भियो वी-आदेशे तनोतेः रिट इति[२] ॥ ४४ ॥ १ — निघ० १,१२,१०। २ — निरु० ५,२८।

मेधातिथिदृष्टे द्वे गायत्र्यौ आद्या ऐन्द्रवायवस्य पुनर्ग्रहणे द्वितीया मैत्रावरुणग्रहणे। इन्द्रवायू बृहस्पतिं मित्रा विभक्तेराकारः अग्निं पूषणं भगम् आदित्यान् मारुतं मरुत्सम्बन्धिनं गणम् एतानाह्वयामि ॥ ४५ ॥

वरुणः मित्रश्च विश्वाभिः सर्वाभिः ऊतिभिः अवनैः रक्षणप्रकारैः प्राविता प्रकर्षेण रक्षको भुवत् भवतु भवतेर्व्यत्ययेन तुदादित्वात् शप्रत्ययः इतश्च लोप इति तिप इलोपः धातोरुवङ् । किञ्च मित्रावरुणौ नोऽस्मान्सुराधसः शोभनधनान् करतां कुरुताम् शोभनं राधो येषाम् ॥ ४६ ॥

कुसीदिदृष्टा गायत्र्याश्विनपुरोरुक् । हे इन्द्र हे विष्णो हे मरुतः हे अश्विना अश्विनौ नोऽस्माकमेषां सजात्यानां समानजातीयानामधि सजात्यमध्ये यूयमित आगच्छत । अत्र प्रतीकोक्ताः तम्प्रत्नथा (७,१२) शुक्रग्रहे अयंवेनः (७,१६) मन्थिग्रहे येदेवासः (७,१९) आग्रयणस्य आनड्डाभिः (३३,३४) ध्रुवस्य विश्वेभिःसोम्यम्मधु (३३,१०) ऐन्द्राग्नस्य ओमासश्चर्षणीधृतः (७,३३) वैश्वदेवस्य ग्रहणे ॥ ४७ ॥

अधिनइन्द्रैषांविष्णोसजात्यानाम् । इतामरुतोअश्विना ॥ तम्प्रत्नथा । अयंवेनः । येदेवासः ।

आनड्डाभिः । विश्वेभिःसोम्यम्मधु । ओमासश्चर्षणीधृतः ॥ ४७ ॥

अग्नइन्द्रवरुणमित्रदेवाःशर्धःप्रयन्तमारुतोतविष्णो । उभानासत्यारुद्रोअधग्नाःपूषाभगःसरस्वतीजुषन्त ॥ ४८ ॥

प्रतिक्षत्रदृष्टा त्रिष्टुप् मरुत्वतीयपुरोरुक् । हे अग्ने हे इन्द्र हे वरुण हे मित्र हे देवाः हे मारुत मरुद्गण उतापि हे विष्णो यूयं शर्धः बलं प्रयन्त प्रयच्छत दत्त यमेः शपो लुक् । एवं प्रत्यक्षमुक्त्वा परोक्षमाह उभा नासत्या उभौ नासत्यावश्विनौ रुद्रः अध अथ ग्नाः देवपत्न्यः पूषा भगः सरस्वती च जुषन्त जुषन्तां सेवन्तां हवींषि ॥ ४८ ॥

वक्षारदृष्टा जगती सप्तस्तमरुत्वतीयपुरोरुक्। इन्द्राग्नी मित्रावरुणौ अदितिम् स्वः आदित्यम् पृथिवीम् द्यां द्युलोकम् मरुतः पर्वतान् अपः विष्णुम् पूषणम् ब्रह्मणस्पतिम् भगम् शंसं स्तुत्यं सवितारम् एतान् नु चिप्रमूतयेऽवनायाहं हुवे आह्वयामि ॥ ४९ ॥

पञ्च त्रिष्टुभः आद्या प्रगाथदृष्टा माहेन्द्रपुरोरुक्। यो नरः शंसते शस्त्राणि शंसति स्तुवते स्तौति स्तोत्राणि प्रकर्षेण जपति पज्राजितधनः सन् धायि दधाति हवींषि तान् अस्मांश्च यजमानान् देवा अवन्तु पान्तु पज्रः पृषोदरादिः। कीदृशा देवाः अस्मे अस्मासु

इन्द्राग्नीमित्रावरुणादितिꣳस्वः पृथिवीन्द्याम्मरुतः पर्वताँ२॥ऽअपः। हुवेविष्णुम्पूषणम्ब्रह्मणस्पतिम्भगन्नु

शꣳसꣳसवितारमूतये ॥ ४९ ॥

अस्मेरुद्रामेहनापर्वतासोवृत्रहत्येभरहूतौसजोषाः। यःशꣳसतेस्तुवतेधायिपज्रइन्द्रज्येष्ठाअस्माँ२॥ऽअवन्तुदेवाः ५०

मेहना जस्य आकारः मेहन्ति सिञ्चन्ति मेहनाः धनादिसेक्तारः। रोदयन्ति शत्रूनिति रुद्राः। पर्वतासः पर्वाणि उत्सवा विद्यन्ते येषां ते पर्वताः उत्सववन्तः पर्वमरुद्भ्यां तबिति तप्प्रत्ययः। वृत्रहत्ये वृत्रासुरवधाय भरहूतौ भरे संग्रामे हूतिराह्वानम् तत्र सजोषाः समानो जोषः प्रीतिर्येषां ते एकमतय इत्यर्थः। इन्द्रज्येष्ठाः इन्द्रो ज्येष्ठो येषां ते। ईदृशा देवा नोऽवन्तु ॥ ५० ॥

कूर्मदृष्टादित्यस्य प्रथमा पुरोरुक्। यजन्ते त्रायन्ते यजत्राः यष्टव्या वा हे यजत्राः देवाः अद्य यूयमर्वाञ्चः अस्मदभिमुखाः भवत दीर्घौ संहितायाम्। यतो भयमानः बिभ्यत् अहं वो युष्माकं हार्दि हृदि भवं मनः आव्ययेयम् आगमयेयमभिमुखं सम्पादयेयमित्यर्थः। व्यय गतौ णिजन्तः। भिञो व्यत्ययेन शपि भयमानः। किञ्च हे यजत्राः देवाः नोऽस्मान् वृकस्य वृकात् त्राध्वम् पालयत कर्तात् कूपाच्च त्राध्वम्। कीदृशाद्वृकात् निजुरः जूरी बधे नितरां जूर्यते हिनस्ति निजूः क्विप्

अर्वाञ्चो अद्या भवता यजत्रा आ वो हार्दि भयमानो व्ययेयम् । त्राध्वन्नो देवा निजुरो वृकस्य त्राध्वङ्कर्त्तादवपदो यजत्राः ॥५१॥

विश्वे अद्य मरुतो विश्व ऊती विश्वे भवन्त्वग्नयः समिद्धाः । विश्वे नो देवा अवसागमन्तु विश्वमस्तु द्रविणं वाजो अस्मे ॥५२॥

विश्वे देवाः शृणुतेमꣳ हवम्मे ये अन्तरिक्षे य उप द्यवि ष्ठ । ये अग्निजिह्वा उत वा यजत्रा आसद्यास्मिन्बर्हिषि मादयध्वम् ॥५३॥

तस्मान्निजुरः हिंसकात्। कीदृशात्कर्त्तात् अवपदः अवाचीनाः पादन्यासा यत्र सः अवपात् तस्मादवपदः सोपानैर्यतोत्तरीतुं शक्यत इत्यर्थः ॥५१॥

लुशदृष्टादित्यपुनर्ग्रहणे। (१८,३१) व्याख्याता ॥५२॥

सुहोत्रदृष्टादित्यग्रहस्य दध्ना श्रयणे विनियुक्ता। हे विश्वे देवाः ये यूयमन्तरिक्षे स्थ भवथ ये च द्यवि उप स्वर्गसमीपे स्थ

ये चाग्निजिह्वाः वह्निमुखाः उत वा अपि च यजत्राः यजनीयाः ते सर्वे यूयमिमं मे मत्कृतं हवमाह्वानं शृणुत श्रुत्वा चास्मिन् बर्हिषि आसद्योपविश्य मादयध्वं तृप्यध्वम् ॥ ५३ ॥

वामदेवदृष्टा जगती सावित्रग्रहस्य पुरोरुक्। हे सवितः हि निश्चितं प्रथमसमुदयसमये यज्ञियेभ्यः यज्ञार्हेभ्यो देवेभ्यः त्वमुत्तमं भागमग्निहोमरूपं सुवसि प्रेरयसि षू प्रेरणे तुदादिः अभ्यनुजानासीत्यर्थः। कीदृशं भागममृतत्वममृतप्रदमित्यर्थः कार्यकारणयोरभेदेन निर्देशः। आत् इत् अनन्तरमेव उदयानन्तरम् दामानम् ददाति. प्रकाशमिति दामा रश्मिसमूहः तं व्यूर्णुषे विवृणोषि विस्तारयसि। ततो मानुषेभ्यः जीवितानि जीवनहेतूनि कर्माणि व्यूर्णुषे सूर्योदयानन्तरमेव प्राणिनां

देवेभ्योहिप्रथमंयज्ञियेभ्योऽमृतत्वꣳसुवसिभागमुत्तमम्। आनिद्दामानꣳसवितर्व्यूर्णुषेऽनूचीनाजीवितामानुषेभ्यः ५४

प्रवायुमच्छाबृहतीमनीषाबृहद्रयिंविश्ववारꣳरथप्राम्। द्युतद्यामानियुतःपत्यमानःकविःकविमियक्षसिप्रयज्यो ॥ ५५ ॥

कर्मसु प्रवृत्तेः कीदृशानि जीवितानि अनूचीनानि अन्वञ्चन्ति तान्यनूचीनानि रश्मिसमूहानुगतानि तमसि तदभावात्। लौकिकवैदिकव्यवहारप्रवर्त्तयिता त्वमेवेत्यर्थः ॥ ॥ इति वैश्वदेवस्तुच्चतुर्थमहः। समाप्तोऽयं सर्वमेधः ॥ ५४ ॥

अथ पञ्चदशपञ्चदशर्चास्त्रयोऽनुवाकाः पुरोरुचोऽनारभ्याधीताः श्रौतकर्मण्यविनियुक्ताः ब्रह्मयज्ञार्हा आदित्ययाज्ञवल्क्यदृष्टाः पितृमेधपर्यन्तम्। ऋजिश्वदृष्टा त्रिष्टुप् वायुदेवत्या। प्रकर्षेण यजति प्रयज्युः हे प्रयज्यो अध्वर्यो बृहती मनीषा महत्या बुद्ध्या कृत्वा अच्छ आभिमुख्येन त्वं वायुं प्र इयक्षसि प्रकर्षेण यष्टुमिच्छसि। कीदृशः त्वम् कविः ज्ञानी। कीदृशं वायुं बृहद्र-

यिम् बृहन्रयिर्यस्य तम् महाधनम्। विश्ववारम् विश्वैन व्रियते तम् सर्वस्य वरणीयम् विश्वं वृणोतीति वा सर्वव्यापकम्। रथप्राम् रथं प्राति पूरयति रथप्राः तम् यजमानाय दातुं धनैः रथं पूरयति। युतद्यामा व्यत्ययः युतद्यामानम् युतत् दीप्यमानं याम यमनं नियमनं यस्य तम्। नियुतः पत्यमानः उभयत्रविभक्तिव्यत्ययः नियुद्भिरश्वैः पत्यमानं गच्छन्तम्। कविं क्रान्तदर्शनम्। ईदृशं वायुं यजेत्यर्थः (७, ८) ॥ ५५ ॥

व्याख्याता ॥ ५६ ॥

इन्द्रवायू इमे सुता उप प्रयोभिरागतम्। इन्दवो वामुशन्ति हि ॥ ५६ ॥

मित्रं हुवे पूतदक्षं वरुणं च रिशादसम्। धियं घृताचीं साधन्ता ॥ ५७ ॥

हे मधुच्छन्दोदृष्टे गायत्री आद्या लिङ्गोक्तदेवत्या। मित्रं वरुणं चाहं हुवे आह्वयामि। कीदृशं पूतदक्षम् पूतं पवित्रं सदाचारं दक्षयति धनपुत्रादिभिर्वर्धयति पूतदक्षस्तम् दक्ष कम्पृद्धयोरित्यस्माण्णिजन्तात्कर्मण्यण्। रिशादसम् रिशन्ति हिंसन्ति रिशा दुष्टाः तान्समन्तादस्यति नाशयति रिशादसः तम् रिश हिंसायाम् दस उपक्षये। द्वयोर्विशेषणे। कीदृशावुभौ धियं कर्म साधन्ता साधयन्तौ। कीदृशीं धियं घृताचीम् घृतमच्यते हूयते यत्र तम् ॥ ५७ ॥

अश्विनौ द्वयोरश्विनोरेकस्य दस्र इति नामापरस्य नासत्य इति। हे दस्रौ दर्शनीयौ हे नासत्यौ न असत्यौ सत्यवादिनावित्यर्थः। युवामायातमागच्छतम् यतः सुताः अभिषुताः सोमा इति शेषः। कीदृशाः सोमाः युवाकवः युवां कामयन्ते ते युवाकवः मां पिबतमितीच्छन्तः यद्वा युवन्ति अग्नौ मिश्रीभवन्ति युवाकवः कटिकुषिभ्यां काकुरिति बहुलग्रहणात्काकुप्रत्ययः। वृक्तबर्हिषः वृक्तं बर्हिर्येत्र ते। कीदृशौ युवां रुद्रवर्तनी रुद्रस्येव वर्तनिः पन्था ययोस्तौ रुद्रवद्गमनशीलौ। तस्मन्तया (७,१२) अयंवेनः (७,१६)एते द्वे प्रतीकोक्ते ॥ ॥ ५८

दस्रायुवाकवः सुतानासत्यावृक्तबर्हिषः। आयतꣳरुद्रवर्तनी॥ तम्प्रत्नथा। अयंवेनः॥५८॥

विदद्यदीसरमारुग्णमद्रेर्महिपाथःपूर्व्यꣳसध्र्यक्कः। अग्रन्नयत्सुपद्यक्षराणामच्छारवम्प्रथमाजानतीगात्॥५९॥

कुशिकदृष्टा त्रिष्टुप् इन्द्रदेवत्या। सह रमन्ते देवा विप्रा वा यस्यां सा सरमा वाक्। प्रथमा आद्या सरमा लक्षणा वाक् अच्छ यज्ञाभिमुखं गात् आगच्छति यज्ञं प्रतिपादयतीत्यर्थः। कीदृशी सरमा सुपदी शोभनानि पदानि सुप्तिङन्तानि यस्यां सा। अक्षराणामकारादीनां रवं शब्दं जानती ज्ञापयन्ती अन्तर्भूतणिजर्थः। तां सरमां यदि चेत् विदत् जानीयात् अध्वर्युः तर्हि पाथः सोमलक्षणमन्नं कः कुर्यात् वेदानभिज्ञस्य सोमकण्डनानधिकारात्। कीदृशं पाथः अद्रेः रुग्णम् विभक्तिव्यत्ययः अद्रिणा सोमाभिषवग्राव्णा रुग्णमभिषुतम्। महि महत्। पूर्व्यं पूर्वैर्दृष्टहोतमुपांश्वन्तर्यामैन्द्रवायवादिपात्रेषु। सध्र्यक् सहाञ्चति वहस्य सध्रिः सहैव हवनाय गच्छत। अग्रं नयत् अग्रं मुख्यत्वं यजमानं प्रापयत् यज्ञेन यजमानो

मुख्यो भवति। एवमधियज्ञं मन्त्रो व्याख्यातः। बह्वृचानां तु संवादसूक्तमिदम्। तत्र पणिभिरसुरैर्देवगोधनेऽपहृते इन्द्रेण देवशुनी तन्नीत्यै प्रेरिता तदभिप्रायेण व्याख्यायते। सरमा देवशुनी इन्द्रेण गवन्वेषणाय प्रहिता सती यदि यदा अद्रेः गिरेः रुग्णं भग्नम् द्वारम् विदत् अविदत् अलभत् तदा इन्द्रः पाथः हविरन्नं कः अकार्षीत् तस्यै दत्तवान्। ततः सुपदी शोभनपादयुक्ता सा सरमा अक्षराणां क्षरणेन नाशेन रहितानामनुपद्रुतानां गवाम् अग्रं प्रान्तं नयत् अनयत् प्राप्नोत्। प्रथमा प्रथमम् रवं गवां हम्भारवं जानती सती अच्छ गवामभिमुखं गात् अगात् जगाम। कीदृशं पाथः मही महत्। पूर्व्यं पूर्वं प्रेषणकाले अन्नादिनीं ते प्रजां करिष्यामीति प्रतिज्ञातम्। सध्र्यक् सध्रीचीनमितरैरपि सह भोज्यम्। विदत् विदॢ

नहि स्पशमविदन्नन्यमस्माद्वैश्वानरात्पुरएतारमग्नेः। एमेनमवृधन्नमृता अमर्त्यं वैश्वानरं क्षैत्रजित्याय देवाः ॥६०॥

लाभे पुषादीत्यादिना च्लेरङादेशः अडभाव आर्षः। सरमा सृ गतौ औणादिकोऽमप्रत्ययः सरमा सरणिरिति यास्कः। रुग्णम् रुजो भङ्गे निष्ठायामोदितश्चेति नत्वम्। पाथः पातीति पा रक्षणे अन्नम् असुन्प्रत्ययस्य थुडागमः। कः करोतेर्लुङि मन्त्रे घसह्वरेत्यादिना च्लेर्लोपे रूपम्। सुपदी पादोऽन्यतरस्यामिति ङीप्। गात् इणो गा लुङि ॥ ५९ ॥

विश्वामित्रदृष्टा त्रिष्टुब्वैश्वानरी। देवाः वैश्वानरात् विश्वेभ्यो हितात् अग्नेः अन्यं स्पशं दूतं पुरएतारं सर्वकार्येषु पुरःसरं च नहि अविदन् नालभन्त नहिशब्दो निषेधवाची। स्पशः प्रणिधिरुच्यते। पुर एति गच्छति पुरएता तम्। आ ईम् निपातौ अथार्थौ अथामृता देवाः एनं वैश्वानरमवृधन् अवर्द्धयन् कीदृशमग्निम् अमर्त्यममरणधर्माणम् किमर्थमवृधन् क्षैत्रजित्याय क्षत्रमेव क्षैत्रं तस्य जित्यं जयस्तस्मै यजमानस्य क्षेत्राय ॥ ६० ॥

भरद्वाजदृष्टा ऐन्द्राग्नी गायत्री। वयमिन्द्राग्नी हवामहे आह्वयामः कीदृशाविन्द्राग्नी उग्रौ उद्गूर्णबलौ। मृधो हिंसकान्विघनिनौ विशेषेण हन्तौ नाशयतस्तौ विघनिनौ हन्तेर्घः। ता तौ आहूतौ इन्द्राग्नी नोऽस्मान् ईदृशे भयानके सङ्ग्रामे कर्मणि वा मृडातः मृडयतः सुखयतः ॥ ६१ ॥

देवलदृष्टा सोमदेवत्या गायत्री। हे नरो यज्ञनेतारः ऋत्विजः अस्मै इन्दवे सोमाय उपगायत उद्गातृशास्त्रमनुसृत्योपशब्दयत

उग्राविघनिनामृधइन्द्राग्नीहवामहे । तानोमृडातईदृशे ॥ ६१ ॥

उपास्मैगायतानरःपवमानायेन्दवे । अभिदेवाँ२॥ऽइयक्षते ॥ ६२ ॥

येत्वाहिहत्येमघवन्नवर्धन्येशाम्बरेहरिवोयेगविष्टौ । येत्वानूनमनुमदन्तिविप्राःपिबेन्द्रसोमꣳसगणोमरुद्भिः ॥६३॥

स्तोत्राणि कुरुतेत्यर्थः। कीदृशायेन्दवे पवमानाय पव गतौ पवते दशापवित्राद्द्रोणकलशं गच्छति पवमानस्तस्मै। देवान् यष्टव्यानभि सम्मुखमियक्षते यष्टुमिच्छते यजेः सनि छान्दसोऽभ्यासयकारलोपः ॥ ६२ ॥

विश्वामित्रदृष्टाद्या द्वे त्रिष्टुभौ इन्द्रदेवत्यास्तिस्रः। हे मघवन्धनवन् ये मरुतो गणदेवाः अहिहत्ये वृत्रहननरूपे कर्मणि त्वा त्वामवर्धन् जहि वीरयस्वेत्यादिवचोभिस्ते वृद्धिमकुर्वन्। हे हरिवः हरिनामकाश्वयुक्त शाम्बरे शम्बरसम्बन्धिनि युद्धे ये त्वामवर्धन्। ये च मरुतो गविष्टौ गवां पणिसुरहृतानामिष्टौ प्रत्याहरणेच्छायां ये त्वामवर्धयन्। ये च विप्राः मेधाविनो

मरुतो नूनं निश्चितं त्वामनु मदन्ति उत्कर्षयन्ति तर्पयन्ति वा। हे इन्द्र तैर्मरुद्भिः सगणः गणसहितः सन् सोमं पिब मरुत्वतीयादिग्रहं पिबात्मनः। अहिहत्ये हन्तेर्भावे हनस्त चेति क्यप् कृदुत्तरपदसमासः। अवर्धन् भ्रेः सार्वधातुकत्वेऽपि छन्दस्युभयथेति आर्धधातुकत्वे णिलोपः यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः। गवामिष्टिर्यस्मिन्रणे इति बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति पूर्वपदस्वरः। अनुमदन्ति श्लेः सार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः ॥ ६३ ॥

गौरीवितिदृष्टा। हे इन्द्र त्वं सहसे बलाय जनिष्ठा अजनिष्ठाः जातोऽसि लुङ् अडभावः। कीदृशाय सहसे तुराय त्वरमाणाय वेगवते। कीदृशः त्वम् उग्रः उत्कृष्टः। मन्द्रः स्तुत्यः ओजिष्ठः अत्यन्तमोजस्वी ओजिष्ठः विन्मतोर्लुगिति

जनिष्ठाउग्रःसहसेतुरायमन्द्रओजिष्ठोबहुलाभिमानः। अवर्धन्निन्द्रम्मरुतश्चिदत्रमातायद्वीरन्दधनद्धनिष्ठा॥६४॥

आतूनइन्द्रवृत्रहन्नस्माकमर्धमागहि। महान्महीभिरूतिभिः॥ ६५ ॥

विनो लुक्। बहुलाभिमानः सर्वं जगन्महिभूतिरिति भूयिष्ठाभिमानः। अत्र वृत्रवधे ईदृशमिन्द्रं मरुतश्चित् मरुतोऽपि अवर्धन् स्तुतिसहायाभ्यामिति शेषः। इदं चेन्द्रसौभाग्यं गर्भकालीनमित्याह यत् यस्मात् माताऽदितिः धनिष्ठान्या वीरमिन्द्रं दधनत् गर्भं धारितवती नकार उपजनः॥ ६४॥

वामदेवदृष्टा गायत्री। तु इति निपातः क्षिप्रवचनः ऋचि तुनुघेत्यादिना तस्य संहितायां दीर्घः। वृत्राणामावरकाणां पाप्मनां हन्ता वृत्रहा हे वृत्रहन् हे इन्द्र त्वं नोऽस्मान् प्रति तु क्षिप्रम् आ आगच्छेत्यर्थः आगत्य चास्माकमर्धमस्मन्निवास-

देशमागहि देवयजनदेशं प्राप्नुहीत्यर्थः । कीदृशस्त्वम् मह्रीभिः महतीभिः ऊतिभिः अवनैः रक्षाभिः महान् योऽन्यं रक्षति स महानुच्यते ॥ ६५ ॥

नृमेधदृष्टे द्वे ऐन्द्री पथ्याबृहतीसतोबृहत्यौ । प्रकृष्टा तूर्तिर्हिंसा येषां यत्र वा ते प्रतूर्तयः शत्रवः संग्रामा वा तेषु प्रतूर्तिषु हे इन्द्र त्वं विश्वाः सर्वाः स्पृधः स्पर्धमानाः शत्रुसेनाः अभि असि अभिभवसि । किञ्च यतः त्वं विश्वतूरसि विश्वा-

त्वमिन्द्रप्रतूर्तिष्वभिविश्वाअसिस्पृधः॥ अशस्तिहाजनिताविश्वतूरसित्वन्तूर्यतरुष्यतः॥ ६६ ॥

अनुतेशुष्मन्तुरयन्तमीयतुःक्षोणीशिशुन्नमातरा। विश्वास्तेस्पृधःश्नथयन्तमन्यवेवृत्रंयदिन्द्रतूर्वसि ॥ ६७ ॥

यज्ञोदेवानाम्प्रत्येतिसुम्नमादित्यासोभवताम्मृडयन्तः। आवोऽर्वाचीसुमतिर्ववृत्यादꣳहोश्चिद्यावरिवोवित्तरासत्६८

न्सर्वान्रिपून् तूर्यते हिनस्ति विश्वतूः ततः तरुष्यतः हनिष्यतः शत्रून् तूर्य जहि मारय । कीदृशस्त्वम् अशस्तिहा नास्ति शंसा प्रशस्तिर्येषां ते अशस्तयः दुष्टास्तान् हन्तीत्यशस्तिहा । जनिता जनयिता स्वपक्षप्रशंसोत्पादकः ॥ ६६ ॥ १——निरु०१०,१० ।

हे इन्द्र क्षोणी द्यावापृथिव्यौ ते तव शुष्मं बलमन्वीयतुः अनुगच्छतः द्यावापृथिवीस्था लोकास्त्वद्बलं बहु मन्यन्ते इति भावः । कीदृशं शुष्मं तुरयन्तं शत्रुषु त्वरामाविष्कुर्वन्तम् । अनुगमने दृष्टान्तः मातरौ मातापितरौ शिशुं न शिशुमिव यथा पितरौ बालमनुगच्छतः यस्य बलाद् द्यावापृथिव्यावप्यबिभीतामिति१ यास्कः । तदेव प्रपञ्चयति विश्वा इति विश्वाः सर्वाः

स्पृधः स्पर्धमानाः शत्रुसेनाः ते तव मन्यवे पञ्चम्यर्थे चतुर्थी तव क्रोधात् श्रथयन्त अश्रथयन्त श्रथिताः खिन्ना भवन्ति तव क्रोधदर्शनादुद्विजन्त इत्यर्थः युक्तमेतत् यत् यस्मात् युद्धे इन्द्र त्वं वृत्रं देवासुरावध्यं तूर्वसि हंसि तूर्वतिर्हिंसार्थः ॥ ६७ ॥

कुत्सदृष्टा त्रिष्टुप्। व्याख्याता (८,४) ॥ ६८ ॥

भरद्वाजदृष्टा जगती सवितृदेवत्या। हे सवितः सर्वस्य प्रसवितः पायुभिः पालनैः नोऽस्माकं गयं गृहं धनं वा त्वमद्य परिपाहि रक्ष गयः स्फदरः इति [1] गृहनामसु मीळ्हं गय इति [2] धननामस्वपि पाठात् गृहधनयोर्गयशब्दः। कीदृशैः पा भिः

अदब्धेभिः सवितः पायुभिष्ट्वꣳ शिवेभिरद्य परिपाहि नो गयम्। हिरण्यजिह्वः सुविताय नव्यसे

रक्षा माकिर्नो अघशꣳस ईशत ॥ ६९ ॥

प्र वीरया शुचयो दद्रिरे वामध्वर्युभिर्मधुमन्तः सुतासः। वह वायो नियुतो याह्यच्छा पिबा सुतस्यान्धसो मदाय ॥ ७० ॥

अदब्धेभिः अदब्धैरनुपहिंसितैः। शिवेभिः शान्तैः सुखरूपैः कीदृशस्त्वम् हिरण्यजिह्वः हिरण्यवदविचला जिह्वा यस्य सत्यवाक् यद्वा हिरण्या हितरमणीया जिह्वा ज्वाला यस्येति वा हिरण्यं कस्मादित्यादि हितरमणीयं भवतीति वेति [3] यास्कोक्तेः। किञ्च नव्यसे नवीयसे नवतराय सुविताय सु इताय सुखाय अस्मांश्च पालय। किञ्च माकिः मा कश्चनाघशंसः पापमाशंसमानः शत्रुः नोऽस्माकमीशत ऐश्वर्यं कुर्यात् त्वत्प्रसादात्पाप्मास्माकमीशिता मा भूदित्यर्थः। ईशत लङ् बहुलं छन्दसीति शपो लुगभावः अडभावश्च ॥ ६९ ॥

१—निघ० ३,४,१। २—निघ० २,१०,१२। ३—निरु० २,१२।

वसिष्ठदृष्टा त्रिष्टुप्। वायुर्देवत्याः पञ्चदश ऋचः इ प्रतीकानि एव सन्ति पुरोरुचां समूहः। वामिति द्विवचनं पत्नीयजमानविषयम् हे पत्नीयजमानौ वां युवयोः स्वभूताः सोमाः दद्रिरे विदीर्णाः चूर्णीभूताः दृ विदारे कर्मकर्त्तरि लिट् कीदृशाः प्रवीरयाः प्रकृष्टा वीरा ज्ञानोद्भवा ऋत्विजो येषां सोमानां ते प्रवीराः सुपां सुलुगिति जसो याजादेशः। शुचयः निर्मलाः। अध्वर्युभिः सुतासः सुताः अभिषवधर्मेण यावभिः द्रवीभावमापादिताः अभिषुण्वन्ति चत्वारः पर्युपवेशनसामर्थ्यादिति १ कात्यायनस्मरणादध्वर्युभिरिति बहुवचनम् अध्वरनेतृभिर्ऋत्विग्विशेषैः सुता इत्यर्थः। मधुमन्तः मधु निघण्ट्वारूपमुदकम् तद्वन्तः। एवं पूर्वार्धं पत्नीयजमानौ सम्बोध्य वायुमाह वाति सर्वत्र गच्छति वायुः हे वायो नियुतोऽश्वान् त्वं वह

गावऽउपावतावतम्मही यज्ञस्य रप्सुदा। उभा कर्णा हिरण्यया ॥ ७१ ॥

काव्ययोराजानेषु क्रत्वादक्षस्य दुरोणे। रिशादसा सधस्थऽआ ॥ ७२ ॥

देवयजनदेशं प्रापय अच्छयाहि अच्छाभेरर्थे आप्तुमिति वा सोमाभिमुखं सोममाप्तुं वा याहीत्यर्थः। यात्वा च मदाय हर्षाय मत्ततायै वा सुतस्याभिषुतस्यान्धसः सोमस्य स्वमंशं पिब ॥ ७० ॥ १——का० ९, ५, १।

व्याख्याता (३३, १९) ॥ ७१ ॥

दक्षदृष्टा गायत्री मैत्रावरुणी। कवीनां क्रान्तदर्शिनां ज्ञानसमुच्चयकारिणां हितौ काव्यौ तयोः। रिशन्ति हिंसन्ति रिशाः तान् समन्तादस्यतो नाशयतः तौ रिशादसौ द्विवचनं मित्रावरुणविषयम् हे रिशादसौ शत्रूपक्षयितारौ मित्रावरुणौ यजमानस्य सधस्थे देवमनुष्याणां सहसोमपानस्थाने युवाम् आ आगच्छतम्। कीदृशस्य यजमानस्य काव्ययोः कवि-

हितयोर्युवयोः आजानेषु आ समन्ताज्जन्मसु सोमपानार्थमाविर्भूतभूमिषु देवयजनादिषु दुरोणे यज्ञगृहे च क्रत्वा क्रतुना यज्ञकर्मणा सत्ता दक्षस्य उत्साहवतः यज्ञं समर्धयत इत्यर्थः। दक्षस्येति विशेषणात् यजमानपदमध्याहर्तव्यम् आ इत्युपसर्गेण गच्छतमिति क्रियाध्याहारः ॥ ७२ ॥ १—का० ९, ५, १७।

व्याख्याता (३३, ३३)। तमप्रतथा (७, १२) अयंवेनः (७, १६) इति द्वे प्रतीकोक्ते ॥ ७३ ॥

प्रजापतिदृष्टा त्रिष्टुप् भाववृत्तदेवत्या भावेषु पदार्थेषु वृत्तः स्थिता भाववृत्तः परमात्मा सोऽस्या देवता। आग्रयणग्रहे विनियोगः क्रमपाठाल्लभ्यते ततोऽधियज्ञं तावद्व्याख्यायते। आधवनीयादुन्नेता निग्राभ्यास्वासिञ्चति ताः पवित्रे यजमानस्ततो ग्रहग्रहणमा ध्रुवादिति १ कात्यायनेनोक्तम् तदनिप्रायेणोच्यते। एषां पूयमानसोमानां रश्मिः यमनात् ऋजीषादिकल्कनियामको

दैव्यावध्वर्यूऽआगतꣳरथेन॰ ॥ तमप्रतथा। अयंवेनः ॥ ७३ ॥

तिरश्चीनोविततोरश्मिरेषामधःस्विदासीदुपरिस्विदासीत्। रेतोधाऽआसन्महिमानऽआसन्त्स्वधाऽअवस्तात्प्रयतिःपरस्तात् ॥ ७४ ॥

दशापवित्रलक्षणः तिरश्चीनः तिर्यङ् एव विततो विस्तारितः उद्गात्रभिरिति शेषः। तस्मिन्दशापवित्रे सोमः प्रक्षिप्तः सन् दशापवित्रादधश्च आसीत् उपरि च आसीत् स्वित्शब्दौ चार्थौ उपरि स्विदासीदितीकारः प्लुतः। किञ्च तत्रैके पदार्था ग्रहचमसाधवनीयद्रोणकलशादयो रेतोधा आसन् रेतो जगदुत्पत्तिबीजं सोमं दधति धारयन्ति ते रेतोधाः सोमाधारभूताः आसन् यज्ञाद्वै प्रजाः प्रजायन्त इति श्रुतेर्जगद्बीजत्वं सोमस्य। तथापरे पदार्थाः सोमरसरूपास्तत्राधेयाः सन्तो महिमानः महान्तः उत्कृष्टा आसन्। आधाराधेयभावेन सर्वोऽयं यज्ञात्मैव स्थित इति भावः ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविरिति स्मृतेः। किञ्च स्वधान्नं तद्रूपः

अवस्तात् अवरो होमात्प्राक् नीच आसीत् प्रयतिः पयतते प्रयतिः प्रयत्नवान् होमानन्तरं लब्धफलकः सन् परस्तात् परः उत्कृष्टः आसीत् ॥ अथाधिदैवतं व्याख्या । एषां प्रसिद्धानां सूर्यरश्मीनां मध्ये एकः सुषुम्णाख्यो रश्मिः तिरश्चीनः विततः विस्तृतः सन किम् द्युलोकादधः स्वित् आसीत् उतोपरि स्विदासीत् स्विदिति वितर्कं विचार्यमाणानामिति प्लुतः । किञ्च स रश्मिः रेतोधाः रेतसो विश्ववीजस्योदकस्य धारयिता आसीत् व्यत्ययेनैकवचनम् तथाच श्रुतिः सूर्यस्य ह वा एको रश्मीर्वृष्टिवनिर्नाम येनेमाः सर्वाः प्रजा बिभर्तीति । अन्ये रश्मयो महिमानः महात्म्याधायका आसन् विश्वप्रकाशत्वेन । किञ्च स्वधान्ननिष्पादकः स एव रश्मिः अवस्तात् अवरो भूम्यभिमुखः प्रयतिः प्रयन्नासोर्ध्वमुखः सन् परस्तात् परः उत्कृष्टः दर्शनमात्रेण देवानां तृप्तिदः तथोक्तं छान्दोग्यश्रुतौ असौ वा आदित्यो देवमध्वित्युपक्रम्य न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्तीति (५,१,६) ॥ अथाध्यात्मपक्षे व्याख्या । नासदासीदिति समर्चेऽध्यात्मप्रतिपादके सूक्ते बह्वृचा इमामृचं पठन्ति तत्र नासदासीदिति निरस्तसमस्तप्रपञ्चां प्रलयावस्थामनूद्य विश्ववीजमविद्योक्ता । कामस्तदग्रे समवर्त्ततेति पादेन च काम उक्तः । मनसोरेतः प्रथमं यदासीदिति पादेन पुण्यापुण्यात्मकं कर्मोक्तम् । एवमविद्याकामकर्माणि सृष्टिहेतून्युक्त्वा तेषां स्वकार्यं जनने शैघ्र्यमाह तिरश्चीन इति । एषामविद्याकामकर्मणां रश्मिरिव रश्मिः कार्यवर्गो वियदादि विततः विस्तृतः सन् तिरश्चीनः तिर्यगवस्थितो मध्ये स्थितः अधश्चासीदुपरि चासीत् सूर्यरश्मिवद्युगपत्सर्वं व्यापेत्यर्थः । तदेव विभज्यते रेतोधा इति । सृष्टे कार्यवर्गे केचन रेतोधाः रेतसो वीजभूतस्य कर्मणो विधातारः कर्त्तारो भोक्तारश्च जीवाः आसन् अन्ये महिमानः महान्तो विपुला वियदादयो भोग्या आसन् महिमान इति स्वार्थे इमनिच । एवं मायायामीश्वरः सर्वं जगत्सृष्ट्वा स्वयं चानुप्रविश्य भोक्तृभोग्यरूपेण विभागं कृतवानित्यर्थः । तयोर्भोक्तृभोग्ययोर्मध्ये स्वधान्नं भोग्यप्रपञ्चोऽवस्तादवरो निकृष्ट आसीत् प्रयतिः प्रयतिता भोक्ता परस्तात् परः उत्कृष्टः भोक्तृप्रपञ्चाधीनं भोग्यप्रपञ्चं कृतवानित्यर्थः । विभाषा परावराभ्यामिति प्रथमार्थेऽस्तात-

प्रत्ययः अस्तीति चेति अवरशब्दस्यावादेशः । एतद्वा इदꣳ सर्वमन्नं चैवान्नादश्चेति श्रुतेः ॥ ७४ ॥ १—ऋ० ८,७,१७ श० १०,१,१ ।

तमेव वैश्वानराख्यं भोक्तारं परमात्मानं स्तौति । विश्वामित्रदृष्टा जगती वैश्वानरदेवत्या । यत् यदा जातमरणीत उत्पन्नमात्रमेनं वैश्वानरमपसोऽपस्विनः कर्मकृतो यजमाना अधारयन् वर्गिण स्थापितवन्तः । तदा स रोदसी द्यावाभूमी आ सर्वतः अपृणत् पूरयति स्म स्थावराणां प्रस्तरादौ तदुपलब्धेः । न केवलं रोदसी किन्तु महत् प्रभूतं स्वः अन्तरिक्षमापृणत् सूर्यात्मना । त्रैलोक्यं जाठरात्मना पूरितमित्यर्थः । गार्हपत्यादीनां लोकत्वं श्रुत्योक्तम् अयं वै लोको गार्हपत्यो द्यौराहवनीय इति । एतस्मादेव विद्ययेति स इति सोऽग्निरध्वराय यागाय परिणीयते सर्वतोऽन्तःप्रणीताग्नीध्रीयादिधिष्ण्यादिषु प्रकर्षेण

आरोदसीअपृणदास्वर्महज्जातंयदेनमपसोअधारयन्।सोअध्वरायपरिणीयतेकविरत्योनवाजसातयेचनोहितः॥७५॥

उक्थेभिर्वृत्रहन्तमा या मन्दानाचिदागिरा । आङ्गूषैराविवासतः ॥ ७६ ॥

प्राप्यते । तत्र दृष्टान्तः अत्यो न यथाश्वो वाजसातयेऽन्नलाभाय सर्वतो नीयते । राजाश्वाद्भोगजातं लभते यथा तद्वद्विप्रोऽग्निं सेवमानो ब्रह्मलोकान्तभोगानिति भावः । कीदृशोऽग्निः कविः सर्वज्ञः । चनोहितः चन इत्यन्ननामेति[१] यास्कः चनसेऽन्नाय भोग्याय हितः सर्वभोगसम्पादक इत्यर्थः ॥ ७५ ॥ १—निरु० ६, १६ । २—निरु० १५, ११ । ३—निरु० ११,२३ ।

वसिष्ठदृष्टेन्द्राग्निदेवत्या गायत्री । या यौ इन्द्राग्नी आङ्गूषैः आघोषैः चित् लौकिकवाक्स्तोमैरपि स्तुतौ आ आगच्छतः । आङ्गूषः स्तोम आघोष इति[२] यास्कः तौ उक्थेभिः उक्थैः गिरा स्तोत्रात्मिकया स्तुत्या आविवासतः आविवस्यते परिचर्येते यजमानैरिति छान्दसः व्यत्ययेन कर्तरि लट् विवासतिः परिचर्यायामिति[३] यास्कः । कीदृशौ तौ वृत्रहन्तमा वृत्राणामावरकाणां

पाप्मनां हन्तृतमौ नाशयितारौ । मन्दाना मन्दानौ मोदमानौ स्वभावतः सर्वत्र विभक्तेर्डादेशः ॥ ७६ ॥

सुहोत्रदृष्टा वैश्वदेवी गायत्री । ये अमृतस्य मरणहीनस्य प्रजापतेः सूनवः पुत्राः विश्वे देवाः ते नोऽस्माकं गिरः उप शृण्वन्तु समीपमागत्यावधारयन्तु श्रुत्वा च नोऽस्माकं सुमृडीकाः सुखकराः भवन्तु शोभनं मृडीकं सुखं येभ्यस्ते ॥ ७७ ॥

तिस्रस्त्रिष्टुभः द्वे इन्द्रमरुत्संवादे इन्द्रमरुद्देवत्ये आद्येऽगस्त्यदृष्टे इन्द्रो मरुतः सहचरानाह हे मरुतः ब्रह्माणि मन्त्रवाक्यात्मकानि स्तुतिवचांसि हवींषि वा सोमाज्यादीनि मे मम स्वभूतानि चोदनावाक्येऽन्यादिदेवतान्तरसम्बन्धेन प्रतीयमानान्यपि सर्वदेवताप्राणात्मनो ममेन्द्रस्यैव तानीति भावः । मतयः मननयुक्ताः स्तुतयोऽपि शं मम सुखोत्पादिकाः अतो यज्ञे गन्तव्यमिति भावः । किञ्च मे मया प्रभृतः प्रकर्षेण धृतः अद्रिः वज्रः इयर्ति गच्छत्येव लक्ष्यं प्रति न प्रतिहन्यत इत्यर्थः । कीदृशः शुष्मः शोषयति शत्रूनिति शुष्मः अत एव गमने राक्षसाद्युपद्रवो नास्तीत्यर्थः । न केवलं हविरादीनां मदीयत्वेन गन्तव्यम् अपि तु आशासते प्रार्थयन्ते यजमाना यानि उक्था उक्थानि ता तानि स्तोत्रशस्त्राणि मां प्रतिहर्यन्ति कामयन्ते हर्यतिः प्रेप्साकर्मेति यास्कः । किञ्च नोऽस्माकमिमा इमौ हरी अश्वौ अच्छ यज्ञाभिमुखं वहतः मां प्रापयतः अत एवास्माभि गन्तव्यमिति भावः । यद्वार्थान्तरम् ब्रह्माणि मतयः सुताः सोमाः प्रहृतः अद्रिः सोमाभिषवग्रावा शुष्मः सुखरूपः एतत्सर्वं मम शं सुखमियर्त्ति अर्पयति उद्गमयति णिजन्तभूतः समानमन्यत् ॥ शुष्मः अविसिविसिशुषिभ्यः किदिति मन्प्रत्ययः कित्त्वाद्गुणाभावः नित्त्वादाद्युदात्तः ।

उप नः सूनवो गिरः शृण्वन्त्वमृतस्य ये । सुमृडीका भवन्तु नः ॥ ७७ ॥

ब्रह्माणि मे मतयः शꣳ सुतासः शुष्म इयर्ति प्रभृतो मे अद्रिः । आ शासते प्रति हर्यन्त्युक्थेमा हरी वहतस्ता नो अच्छ ॥ ७८ ॥

अत्ति भक्षयति रिपूनित्यद्रिः अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन्निति क्रिन्प्रत्ययः आद्युदात्तः ॥ ७८ ॥

एवमिन्द्रेणोक्ता मरुतः प्रत्याहुः। नुद प्रेरणे अस्य निष्ठायां नसत्तनिषत्तेत्यादिना अनुत्तमिति निपातः। आ इति स्मरणे स्मृतवन्तो वयम् हे मघवन्धनवन् इन्द्र ते तव अनुत्तं न केनापि नुत्तं नाशितं महाभाग्यमिति शेषः। नु निश्चये न किः न कोऽपि त्वन्महाभाग्यनाश इति शेषः। न केवलं तवैश्वर्यमात्रं किन्तु सर्वज्ञत्वमपीत्याह न त्वेति वतुबत्र साहश्ये त्वावान् त्वत्सदृशो विदानः विद्वान् देवता देवो नास्ति स्वार्थे तल् विदेः शानन् नित्त्वादाद्युदात्तः। किञ्च हे प्रवृद्ध प्रकर्षेण वृद्ध पुराण पुरुष यानि कर्माणि वृत्रवधादीनि त्वं कृणुहि करोषि व्यत्ययेन लोट् तानि कर्माणि जायमानः वर्तमानः जातो

अनुत्तमातेमघवन्नकिर्नुनत्वावाँ२॥ऽअस्तिदेवताविदानः।नजायमानोनशतेनजातोयानिकरिष्याकृणुहिप्रवृद्ध॥७९॥

तदिदासभुवनेषुज्येष्ठंयतोजज्ञउग्रस्त्वेषनृम्णः।सद्योजज्ञानोनिरिणातिशत्रूननुयंविश्वेमदन्त्यूमाः॥ ८० ॥

भूतपूर्वश्च देवमनुष्येषु कश्चित् न नशते न व्याप्नोति न करोतीत्यर्थः नशतिर्व्याप्तिकर्मा। न करिष्या न च करिष्यति उत्पत्स्यमान इति शेषः तिलोपो दीर्घश्च छान्दसः। कालत्रये त्वादृशो नास्तीत्यर्थः अतो यज्ञे शस्त्वम् ॥ ७९ ॥

• बृहद्दिवदृष्टा माहेन्द्री त्रिष्टुप्। भुवनेषु भूतजातेषु तत् इत् तदेव ज्येष्ठं श्रेष्ठमास बभूव छन्दस्युभयथेति लिटः सार्वधातुकत्वादस्तेर्भू भावो न सर्वोत्कृष्टं ब्रह्मैवासीत् यतो ज्येष्ठात् उग्रः उत्कृष्टः इन्द्रो जज्ञे जातः। कीदृशः त्वेषनृम्णः त्वेषः कान्तिः नृम्णं धनं यस्य तेजोधनः कार्यं दृष्ट्वा कारणमहत्त्वं कल्पते। किञ्च य इन्द्रो जज्ञानः जायमान एव सद्यः तत्क्षणं शत्रून् निरिणाति नितरां हन्ति री वधे क्र्यादिः प्वादित्वाद्ध्रस्वः। किञ्च विश्वे सर्वे देवाः यमिन्द्रमनुमदन्ति अनुतृप्यन्ति अनुर्लक्षणइति द्वितीया यद्-

हन्तारमित्यर्थमिति नदन्तावित्र नघाता न। कीदृशा विश्वं जमाः अवन्ति रक्षन्ति जमाः रक्षकाः अवतेर्मन्प्रत्ययः छ्वोः शूडिति ऊठ् ॥ ८० ॥ १—निरु० २, ४।

मेधातिथिदृष्टे आदित्यदेवत्ये हे बृहत्यौ। पुरु बहु वसु धनं यस्य स पुरुवसुः संहितायां छान्दसो दीर्घः पुरुशब्दस्य हे पुरुवसो बहुधनादित्य या मम गिरः शस्त्ररूपा वाचः इमाः त्वा त्वां वर्धन्तु वर्धयन्तु। किञ्च विपश्चितो विद्वांसः तव स्वरूपाभिज्ञा उद्गातारश्च स्तोमैः स्तोत्रैः बहिष्पवमानादिभिः त्वमभ्यनूषत अस्तुवत नू स्तुतौ लुङ् कुटादित्वाद्गुणाभावः कीदृशा विपश्चितः पावकवर्णाः अग्नितुल्यतेजसः ब्रह्मवर्चसवन्तोऽत एव शुचयः शुद्धागमाः स्तोत्रशस्त्ररूपा गिरस्त्वां स्तुवन्तीत्यर्थः ॥ ८१ ॥

इमाउत्वापुरूवसोगिरोवर्धन्तुयाममं। पावकवर्णाःशुचयोविपश्चितोभिस्तोमैरनूषत ॥ ८१ ॥

यस्यायंविश्वआर्योदासःशेवधिपाअरिः। तिरश्चिदर्येरुशमेपवीरवितुभ्येत्सोअज्यतेरयिः ॥ ८२ ॥

हे आदित्य यस्य तवायं विश्वः सर्वोऽपि आर्यः वर्णाश्रमविहितकर्मानुष्ठाता सन् दासः दासवत् सर्वदा रक्षणीयः शेवधिपाः निधिरक्षकः कृपणो यस्य तवारिः शत्रुः निधिः शेवधिरिति यास्कः[1]। किञ्च एवंविधे कृपणे अर्ये धनस्वामिनि वैश्ये वा तिरश्चित् तिरोऽन्तर्धौ चिदप्यर्थे अन्तर्भूतो भूमिगर्तादौ निक्षिप्तोऽपि तस्य रयिर्धननिचयः तुभ्य इत् मलोपश्छान्दसः तुभ्यमेव त्वदर्थमेवाज्यते व्यक्तो भवति कर्मकर्तरि यक्। कृपणस्य धनं त्वदर्थमेवोपयुज्यते पञ्चहरणादिना न तु कृपणभोगाय भवतीत्यर्थः। कीदृशेऽर्ये रुशमे रुशतिर्हिंसाकर्मा औणादिकोऽमप्रत्ययः रुशति हिनस्तीति रुशमः तस्मिन्धनापहर्तॄणां हिंसके आतिथ्यादितिरस्कारेणात्मनोऽपि हिंसके। पवीरवि पविः शल्यमस्यास्ति पवीरमायुधम् रो मत्वर्थीयः पवीरं वाति गच्छति पवीरवाः तस्मिन् धन-

रक्षार्थमायुधधारके तथा यास्कः पवि शल्यो भवति यद्विपुनाति कायं तद्वत् पवीरमायुधं तद्वानिन्द्रः पवीरवानिति[1] धनिनातियत्नेन गुप्तमपि धनं तत आच्छिद्य धर्मिष्ठाय ददातीति भावः ॥ ८२ ॥

[1] —निरु० १२, ३१।

मेधातिथिदृष्टादित्यदेवत्या सतोबृहती। अयमादित्यरूप इन्द्रः समुद्र इव उदधिवत् पप्रथे प्रथितो विस्तीर्णो व्यापकोऽभूत् कीदृशोऽयम् ऋषिभिरतीन्द्रियार्थदर्शिभिः सहस्कृतः सहसा बलेन युक्तः कृतः स्तुत्या हि देवता बलं वर्धते किञ्च अस्या-

अयꣳ सहस्रमृषिभिः सहस्कृतः समुद्रइवपप्रथे। सत्यः सोअस्यमहिमागृणेशवोयज्ञेषुविप्रराज्ये ॥ ८३ ॥

अदब्धेभिः सवितः पायुभिष्ट्वꣳ शिवेभिरद्यपरिपाहिनोगयम्। हिरण्यजिह्वः सुवितायनव्यसेरक्षा

माकिर्नोअघशꣳसईशत ॥ ८४ ॥

आनोयज्ञन्दिविस्पृशंवायोयाहिसुमन्मभिः। अन्तःपवित्रउपरिश्रीणानोयꣳशुक्रोअयामिते ॥ ८५ ॥

दित्यस्य स महिमा सत्योऽवितथः। शवो बलं च सत्यम्। यज्ञेषु विप्रराज्ये विप्राणां राज्ये स्तोत्रशस्त्रसंदेहे गृणे स्तौमि तं महिमानमिति शेषः। यज्ञेषु विप्राः स्वतन्त्राः राजान इव भवन्ति राज्ञां कर्मराज्यम्। स्तोत्रशस्त्राणां संसदि पठनेन सोऽयं स्तूयत इत्यर्थः॥ ८३ ॥

व्याख्याता(२२,१९) ॥ षष्ठः पुरोरुगणः समाप्तः ॥ ८४ ॥

इतोऽध्यायसमाप्त्यन्तं त्रयोदश ऋचः प्रतीकोक्ताश्चतस्त्रश्चेति ऐन्द्रवायवादिसावित्रान्तानां ग्रहाणां ग्रहणमन्त्राः पूर्ववत् ॥ जमदग्निदृष्टा वायुदेवत्या। बृहत्य आद्या नव द्वादशी च दशम्येकादशीत्रयोदश्यः सतोबृहत्यः। हे वायो नोऽस्माकं यज्ञमायाहि आगच्छ कीदृशं यज्ञं दिविस्पृशं द्युलोकव्यापिनम् ऋत्विग्यजमानवैदुष्याद्दक्षिणासम्पन्नत्वाच्च स्वर्गेऽपि श्रूयमाणमित्यर्थः। आगम्य किं फलमत आह अन्तरिति अन्तः पात्रमध्यस्थः पवित्रे दशापवित्रस्योपरि श्रीणानः श्रयमाणः होत्रचमसेन विषिच्यमानोऽयं शुक्रः शुद्धः ऋजीषकल्करहितः सोमो रसात्मा ते तुभ्यं त्वदर्थमयामि नियतः त्वदीयभागत्वेन मया संस्कृतः यमु उपरमे कर्मणि चिण् ॥ ८५ ॥

इन्द्रवायूसुसन्दृशासुहवेहहवामहे। यथानःसर्वइज्जनोनमीवःसङ्गमेसुमनाअसत्॥ ८६ ॥

ऋधगित्थासमर्त्यःशशमेदेवतातये। योनूनम्मित्रावरुणावभिष्टयआचक्रेहव्यदातये॥ ८७ ॥

तापसदृष्टैन्द्रवायवी। इह यज्ञे वयमिन्द्रवायू हवामह आह्वयामः उभयत्र वायोः प्रतिषेध इति आनङ्भावः। कीदृशौ सुसंदृशा सुसंदृशौ सुतरां सम्यक् पश्यतस्तौ। सुहवा सुहवौ। शोभनाह्वानौ। तथा हवामहे यथा नोऽस्माकं सर्वं इत् सर्व एव जनः पुत्रपौत्रादिरीदृशः असत् भवेत् अस्तेर्लेटाडागमः कीदृशः अनमीवः व्याधिरहितः सङ्गमे धनप्राप्तौ बहूनां समागमे वा सुमनाः शोभनचित्तः उदारो वक्ता चेत्यर्थः ॥ ८६ ॥

जमदग्निदृष्टा मैत्रावरुणी। नूनं निश्चितं यो मर्त्यो मनुष्यो मित्रावरुणौ आचक्रे आकुरुते सेवते गन्धनावक्षेपणेत्यादिना करोतेः सेवनार्थे आत्मनेपदम्। किमर्थम् अभिष्टये अभिमतलाभाय पृषोदरादित्वादिलोपः हव्यदातये हविषो दानाय

च। स नरः इत्था अनेन हेतुना सेवनरूपेण शमे शाम्यति यमनियमशमदमादियुक्तो भवतीत्यर्थः। कीदृक् सः देवतातये देवस्य कर्म्म देवतातिः तस्मै यज्ञाय ऋधक् ऋध्नोतीति ऋधक् समृद्धिमान् यज्ञसम्पत्तिचमधनाढ्यः सन् शान्तो भवतीत्यर्थः। बट् सत् सत्रा इत्थेति[1] निपाताः स यज्ञवता वा सत्यं शाम्यति। एत्वाभ्यासलोपाभाव आर्षः शशमेऽत्र ॥ ८७ ॥ १—निघ० ३, १०

वसिष्ठदृष्टाश्विदैवत्या। हे अश्विना अश्विनौ युवामायातं यज्ञं प्रत्यागच्छतम् आगत्य च उपभूषतमलंकुरुतं यज्ञम्। मध्वः मधुरं सोमं पिबतम् कर्मणि षष्ठी नुमभावश्छान्दसः। किञ्च हे वृषणा वृषणौ वर्षकौ यज्ञफलस्य सेक्तारौ हे जेन्यावसू जेन्यं जेतव्यं जितं वा यद्वा समन्तात् वसु धनं याभ्यां तौ जेन्यावसू वशीकृतधनौ तादृशौ युवां पयः वृष्ट्युदकम् दुग्धमन्तरिक्षा-

आयातमुपभूषतम्मध्वःपिबतमश्विना। दुग्धम्पयोवृषणाजेन्यावसूमानोमर्धिष्टमागतम् ॥ ८८ ॥

प्रैतुब्रह्मणस्पतिःप्रदेव्येतुसूनृता। अच्छावीरन्नर्यम्पङ्क्तिराधसन्देवायज्ञन्नयन्तुनः ॥ ८९ ॥

त्प्रचारयतम् दुहेर्लोण्मध्यमद्विवचनं दुग्धमिति। किञ्च नोऽस्मान्मा मर्धिष्टं मा हिंस्तम् मृधिर्हिंसार्थः लुङ्। किं बहुना युवामागतमागच्छतम् आदरार्थं पुनर्वचनम् ॥ ८८ ॥ २—निरु० १०, १२। ३—निरु० १, ७।

कण्वदृष्टा वैश्वदेवी। ब्रह्मणो वेदस्य पतिः हिरण्यगर्भः नोऽस्माकं यज्ञमच्छ यज्ञाभिमुखं प्रैतु प्रकर्षेणागच्छतु ब्रह्मणस्पतिः ब्रह्मणः पाता पालयिता वेति[2] यास्कः। तथा देवी देवतात्मा सूनृता प्रियसत्यस्वरूपा तस्यैव वाक् त्रयीरूपा यज्ञं प्रैतु। किञ्च देवा यष्टव्या नोऽस्मान्यज्ञं नयन्तु प्रापयन्तु यज्ञं कारयन्त्वित्यर्थः। कीदृशं यज्ञं वीरं विशेषेणेरयति वीरस्तम् शत्रूणां विशेषेणोन्मूलयितारम् वीरो वीरयत्यमित्रानिति[3] यास्कः। नर्यं नृभ्यो मनुष्येभ्यो हितम् उगवादिभ्य इति यत्। पङ्क्तिरा-

धसम् इन्द्रस्य पुरोडाशः हर्य्योर्धाना: पूषाः करम्भः सरस्वत्यै दधि मित्रावरुणयोः पयस्या एषा हविःपङ्क्तिः द्विनाराशंसं प्रातःसवनं द्विनाराशंसं माध्यन्दिनं सवनं सक्तन्नाराशंसं तृतीयं सवनम् एषा नाराशंसपङ्क्तिः त्रीणि सवनानि पशुरुपवसथ्यः पशुरनुबन्ध्यः एषा सवनपङ्क्तिः एताभिः पङ्क्तिभिः राधः समृद्धिर्यस्य पङ्क्तयो राध्यन्ते साध्यन्ते यत्रेति वा पङ्क्तिराधाः तम्। ब्रह्मणस्पत्यादयः ईदृशं यज्ञमस्माभिः कारयन्त्विति सर्वार्थः ॥ ८९ ॥

१——निरु० ४,१९। २——निरु० ४, १७।

त्रितदृष्टाहुतिपरिणामवादिन्यैन्द्री। आहुतेर्होमद्रव्यस्य परिणामो द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषात्मकपञ्चाग्निक्रमेण परिपाकः इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति श्रुत्योक्तः तं वदत्येषा ऋक्। अधियज्ञं तावदर्थः। चन्द्रं देवानामाह्लादं

चन्द्रमा अप्स्वन्तरा सुपर्णो धावते दिवि। रयिम्पिशङ्गम्बहुलम्पुरुस्पृहꣳ हरिरेति कनिक्रदत् ॥ ९० ॥

देवन्देवंवो वसे देवन्देवमभिष्टये। देवन्देवꣳहुवेम वाजसातये गृणन्तो देव्या धिया ॥ ९१ ॥

मिमीते करोति चन्द्रमाः लतारूपः सोमोऽभिषुतः सन् अप्सु वसतीवरीनिग्राभ्यादिजलेषु अन्तर्मध्ये रसरूपेण स्थिताग्नौ हुतः सन् सुपर्णः गरुडाकृतिः साधुपतनो भूत्वा दिवि आधावते शीघ्रं गच्छति स्र गतावित्यस्य शीघ्रगतौ धावादेशः तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीदिति श्रुतेः। हरिः सोमो हरितवर्ण इति[1] यास्कोक्तेर्हरिः पूर्वोक्तः सोम एव दिवि गतः पर्जन्यरूपमास्थायोदकदानद्वारेण रयिमेति रयिरिति धननामेति[2] यास्कः धान्यभावं प्राप्नोति व्रीहियवाद्यन्नरूपो भवतीत्यर्थः। कीदृशं रयिं पिशङ्गम् परिपाकेन व्रीहियवादिकं धान्यं पीतवर्णं भवति। बहुलमसंख्यातम् चतुर्विधभूतग्रामजीवनपर्याप्तमित्यर्थः। पुरुस्पृहं पुरूणां बहूनामपि स्पृहा लिप्सा यत्र तम् बहवोऽपि यद्धान्यमिच्छन्ति तद्रूपो भवतीत्यर्थः। कीदृशो हरिः कनिक्रदत्

पर्जन्यरूपात्यर्थं स्तनितं कुर्वन् दाधर्तीत्यादि निपातः ॥ ६० ॥

मनुदृष्टा वैश्वदेवी। वीप्सार्थोऽभ्यासः यावन्तो देवास्तान्वो युष्मानवसेऽवनाय पालनाय वयं हुवेम आह्वयामः। अभिष्टयेऽभिलषितफलाप्तये देवं-देवं हुवेम। वाजसातयेऽन्नलाभाय देवं देवं हुवेम। अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति[1] यास्कः। कीदृशा वयम् देवया देवतायाथात्म्यानुसन्धानपरया धिया बुद्ध्या गृणन्तः स्तुवन्तः यद्वा देव्या स्वरादिसौष्ठवेन दीप्यमानया धिया स्तुत्या गृणन्तः ॥ ६१ ॥ १—निरु० १०,४२।

मेधदृष्टा वैश्वानरी। सोऽग्निः दिवि द्युलोके पृष्टः सिक्तः आदित्यात्मना स्थितः सन् अरोचत दीप्यते पृषु सेके निष्ठान्तः

दिविपृष्टोअरोचताग्निर्वैश्वानरोबृहन्। क्ष्मयावृधानओजसाचनोहितोज्योतिषाबाधतेतमः ॥ ६२ ॥

इन्द्राग्नीअपादियम्पूर्वागात्पद्वतीभ्यः। हित्वीशिरोजिह्वयावावदच्चरत्त्रिंशत्पदान्यक्रमीत् ॥ ६३ ॥

सेकः स्थितिरेव। कीदृशोऽग्निः वैश्वानरः विश्वेषां नराणां हितः। बृहन् महान्। किञ्च सोऽग्निः ज्योतिषा स्वप्रकाशेन तमः नैशं बाधते लोकानुग्रहायान्धकारं निवर्तयति। कीदृशः क्ष्मया वृधानः क्ष्मा पृथिवी तया तत्स्था मनुष्या उपलक्ष्यन्ते मह्याः क्षीयन्तीति वत् भूस्थैर्वर्णाश्रमिभिः नरैर्दत्तेन हविषा वर्धमानः अत एव ओजसो चनोहितः ओषधिपाकचमेण तेजसा चनसेऽन्नाय हितः चन इत्यन्ननाम[1] अन्ननिष्पादक इत्यर्थः ॥ ६२ ॥ १—निरु० ६,१८।

सुहोतदृष्टा इन्द्राग्निदेवत्या प्रवह्लिका। हे इन्द्राग्नी अपात् स्वयं पादरहितापि इयमुषाः पद्वतीभ्यः पादयुक्ताभ्यः सुप्ताभ्यः प्रजाभ्यः पूर्वा प्रथमभाविनी सती आ अगात् आगच्छति सा च तासां प्रजानां शिरो हित्वी निद्रात्याजनेन प्रेर-

यिवो यद्वा शिरो हित्वी हित्वा त्यक्त्वा स्वयमशिरस्का सती जिह्वया प्राणिनां वागिन्द्रियेण वावदत् यङ्लुगन्तं भृशं शब्दं कुर्वती सती चरत् चरति प्रसरति अडभावः। एवं चरन्ती उषाः एकदिनेन त्रिंशतसंख्यानि पदा पदानि गमनसाधनभूतान्मुहूर्त्तान् नि अक्रमीत् नितरां क्रमते अहोरात्रेण त्रिंशन्मुहूर्तान्क्रामतीत्यर्थः॥ यद्वा वाक्पक्षेऽर्थः। इन्द्रः प्राणः अग्निः पुरुषः हे इन्द्राग्नी युवयोरेवैतत्कर्म यत् अपात् पादरहिता गद्यात्मिका त्रयीलक्षणेयं वाक् पूर्वा प्रथमभाविनी सती आ अगात् पद्वतीभ्यः पादयुक्ताभ्यो रामायणभारतादिश्लोकात्मकवाल्मीकिव्यासादिवाणीभ्यः सकाशात्। वेदवाचः प्राथम्यं श्रुत्योक्तम् ततो ब्रह्मैव प्रथममसृज्यतेति। एवं प्रथमजाया वाचोऽविकृतत्वं निर्णीय मानुष्या वाचो विकृतत्वमाह हित्वी शिर इति शिर इति प्राधान्यादाख्यातपदमुच्यते अभ्याज गां दण्डेन शुक्लां गां दण्डेनाभ्याजेत्येवं लौकिक्या वाचः पदप्रयोगनियमाभावात

देवासो॒ हि ष्मा॒ मन॑वे॒ सम॑न्यवो॒ विश्वे॑ सा॒कꣳ सरा॑तयः। ते नो॑ अ॒द्य ते अ॑प॒रं तु॒चे तु नो॒ भव॑न्तु वरिवो॒विदः॑॥ ९४॥

शिरः शिरःस्थानीयमाख्यातपदं हित्वा त्यक्त्वा जिह्वया विदुषो वागिन्द्रियेण वावदत् अतिवदन्ती सती चरति प्रकाशीभवति। एवं चरन्ती सा त्रिंशत्पदानि न्यक्रमीत् क्रमति अत्र पदशब्दोऽङ्गुलवचनः मूलाधारादारभ्य मुखपर्यन्तं त्रिंशदङ्गुलानि क्रामति। एवं वाग्विषयोऽर्थः॥ ९३॥

१——निघ० २, २, १। २——निरु० १०, २९।

मनुदृष्टा वैश्वदेवी। हि स्म एतौ निपातौ प्रसिद्ध्यतिशयार्थौ छान्दसौ षत्वदीर्घौ ते प्रसिद्धा विश्वे देवासः अद्य वर्तमानकाले नोऽस्माकं साकं सहैव वरिवोविदः भवन्तु वरिवो धनं वेदयन्ति लम्भयन्ति वरिवोविदः एकीभूय धनप्रापका भवन्तु। तु पुनः अपरं भविष्यति काले नोऽस्माकं तुचे अपत्याय पुत्रपौत्रादिकाय ते वरिवोविदः भवन्तु तुगित्यपत्यनाम[1]। कीदृशास्ते मनवे समन्यवः मनुनामकाय मुनये मन्त्रदर्शिने मह्यं समानो मन्युर्दीप्तिर्येषां ते मन्युर्मन्यतेर्दीप्तिकर्मण इति[2]

यास्कः मदर्थमैकमत्यं प्राप्ताः यद्वा मन्युना क्रोधेन सह वर्तमानाः अस्मच्छत्रुहननाय क्रोधयुक्ता इत्यर्थः। तथा सरातयः रातिर्दानं तत्सहिताः दातार इत्यर्थः ॥ ९४ ॥

नृमेधदृष्टे द्वे मरुत्वद्गुणविशिष्टेन्द्रदेवत्ये। बृहन्तो महान्तो भानवो दीप्तयो यस्य स बृहद्भानुः मरुतां गणो यस्य स मरुद्गणः हे बृहद्भानो हे मरुद्गण हे इन्द्र देवाः वसुरुद्रादित्याः ते तव सख्याय मैत्रे येमिरे कथं नु नानेन्द्रोऽस्मान्सखिभावाय वृणीत इत्यभिप्राया आत्मानं संयतं कृतवन्त इत्यर्थः। स भवान् अभिशस्तीः अभिशापान् शत्रुप्रयुक्तानपवादान् अपाधमत् अपगमयति निवर्तयति धमतिर्गतिकर्मेति[1] यास्कः। अथ पश्चात् द्युम्नी अन्नवान् यशस्वी वा आ अभवत् सर्वतो

अपाधमदभिशस्तीरशस्तिहाथेन्द्रो द्युम्न्याभवत्। देवास्त इन्द्र सख्याय येमिरे बृहद्भानो मरुद्गण ॥ ९५ ॥

प्र व इन्द्राय बृहते मरुतो ब्रह्मार्चत। वृत्रं हनति वृत्रहा शतक्रतुर्वज्रेण शतपर्वणा ॥ ९६ ॥

धनवान्भवति। कीदृशो भवान् अशस्तिहा शंसनं शस्तिः प्रशंसा सा नास्ति येषां ते अशस्तयः निन्द्या असुरास्तान्हन्तीत्यशस्तिहा। इन्द्रः ऐश्वर्यवान् इन्दतीतीन्द्रः। यो दुष्टहन्ताभिशापनाशको यशस्वी तेजस्वी बहुभृत्यसेव्यस्तस्य सख्यायान्ये यतन्त इति युक्तमिति भावः॥ ९५ ॥

[1]—निरु० ६, २।

हे मरुतः वो युष्माकं स्वामिने इन्द्राय यूयं ब्रह्म वेदं सामरूपस्तोत्रं प्रार्चत प्रोच्चारयत। कीदृशायेन्द्राय बृहते महते। ततो वृत्रहा वृत्रस्यासुरस्य पापघ्नो वा हन्तेन्द्रो वृत्रं हनति हन्तु बहुलं छन्दसीति शपो लुगभावः केन वज्रेण स्वायुधेन

कीदृशेन वज्रेण शतपर्वणा शतसंख्याकानि पर्वाणि धारा ग्रन्थयो वा यस्य स शतपर्वा तेन। कीदृशो वृत्रहा शतक्रतुः शतं क्रतवो यस्य बहुकर्मा बहुप्रज्ञो वा ॥ ९६ ॥

मेधातिथिदृष्टा माहेन्द्री सतोबृहती। इन्द्रः अस्य इत् अस्यैव यजमानस्य वृष्ण्यं शवः च वावृधे वर्धयति णिजन्तत्वं बोध्यम् वर्षति सिञ्चति वृषा तस्येदं वृष्ण्यं वीर्यम् यप्रत्यये उपधालोपः शवः बलम्। क सति सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य मदे सति कीदृशे मदे विष्णवि वेवेष्टि व्याप्नोति विष्णुस्तस्मिन् सर्वशरीरव्यापके सप्तम्येकवचने घेर्ङितीति गुणेऽवादेशः यद्वा विष्णवि विष्णौ यज्ञेऽभिषुतस्येति सम्बन्धः यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः। सोमपानेन मत्त इन्द्रो यजमानस्य माहात्म्यं

अस्येदिन्द्रोवावृधेवृष्ण्यꣳशवोमदेसुतस्य विष्णवि। अद्यातमस्यमहिमानमायवोनुष्टुवन्तिपूर्वथा ॥ इमाउत्वा।

यस्यायम्। अयꣳसहस्रम्। ऊर्ध्वऊषुणः ॥ ९७ ॥

॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

बलं च वर्धयतीत्यर्थः। किञ्च अस्येन्द्रस्य तमुक्तं यज्वनो वीर्यादिवर्द्धनरूपं महिमानमद्यास्मिन्कालेऽपि आयवः मनुष्याः अनुष्टुवन्ति आनुपूर्व्येण स्तुवन्ति। तत्र दृष्टान्तः पूर्वथा पूर्वमिव यथा पूर्वमृषयोऽस्तुवन्नेवमिदानीमपि नराः स्तुवन्तीत्यर्थः प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थन्दसीति पूर्वशब्दादिवार्थे थाल् प्रत्ययः इमाउत्वा (३३,८१) यस्यायम् (३३,८२) अयंसहस्रम् (३३,८३) ऊर्ध्वऊषुणः (११,४२) एताः प्रतीकोक्ताः ॥ ९७ ॥

॥ श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे। त्रयस्त्रिंशत्तमोऽध्यायो गतोऽयं सार्वमेधिकः ॥ ३३ ॥

यज्जाग्रतोदूरमुदैतिदैवन्तदुसुप्तस्यतथैवैति। दूरङ्गमञ्ज्योतिषाञ्ज्योतिरेकन्तन्मेमनःशिवसङ्कल्पमस्तु ॥ १ ॥

येनकर्माण्यपसोमनीषिणोयज्ञेकृण्वन्तिविदथेषुधीराः। यदपूर्वंयक्षमन्तःप्रजानान्तन्मेमनःशिवसङ्कल्पमस्तु ॥ २ ॥

अनारभ्याधीतोऽध्यायः आ पितृमेधात् आदित्ययाज्ञवल्क्यादृष्टा मन्त्राः पाठे विनियुक्ताः ॥ षडृचस्त्रिष्टुभो मनोदेवत्याः शिवसङ्कल्पदृष्टाः। ऋषिर्वदति। तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु शिवः कल्याणकारी धर्मविषयः सङ्कल्पो यस्य तत् तादृशं भवतु मन्मनसि सदा धर्म एव भवतु न कदाचित्पापमित्यर्थः। तत्किम् यत् मनो जाग्रतः पुरुषस्य दूरमुदैति उद्गच्छति चक्षुराद्यपेक्षया मनो दूरगामीत्यर्थः। यच्च दैवं दीव्यति प्रकाशते देवो विज्ञानात्मा तत्र भवं दैवमात्मग्राहकमित्यर्थः मनसैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमेयं ध्रुवमिति श्रुतेः। तत् उ यदः स्थाने तच्छब्दः उकारश्चार्थः। यच्च मनः सुप्तस्य पुंसः तथैव एति यथा गतं तथैव पुनरागच्छति स्वापकाले सुषुप्तावस्थायां पुनरागच्छति। यच्च दूरङ्गमं दूरं गच्छतीति दूरङ्गमम् खश्प्रत्ययः अतीतानागतवर्तमानविप्रकृष्टव्यवहितपदार्थानां ग्राहकमित्यर्थः। यच्च मनो ज्योतिषां प्रकाशकानां श्रोत्रादीन्द्रियाणामेकमेव ज्योतिः प्रकाशकं प्रवर्तकमित्यर्थः प्रवर्तितान्येव श्रोत्रादीन्द्रियाणि स्वविषये प्रवर्तन्ते आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेणेन्द्रियमर्थेनेति न्यायोक्तेर्मनःसम्बन्धमन्तरा तेषामप्रवृत्तेः। तादृशं मे मनः शान्तसङ्कल्पमस्तु ॥ १ ॥

मनीषिणः मेधाविनः यज्ञे येन मनसा सता कर्माणि कृण्वन्ति कुर्वन्ति कृ करणे स्वादिः मनःस्वास्थ्यं विना कर्माप्रवृत्तेः। केषु सत्सु विदथेषु ज्ञानेषु सत्सु विद्यन्ते तानि विदथानि तेषु वेत्तेरौणादिकोऽथप्रत्ययः प्रत्ययोदात्तत्वेन मध्योदात्तं पदम् प्रत्ययः परश्च आद्युदात्तश्चेति पाणिन्युक्तेः यज्ञसम्बन्धिनां हविरादिपदार्थानां ज्ञानेषु सत्स्वित्यर्थः। कीदृशा मनीषिणः अपसः

अप इति कर्मनाम। अपो विद्यते येषां ते अपस्विनः कर्मवन्तः अस्मायामेधास्रजो विनिरिति विनप्रत्ययः विन्मतोर्लुगितीष्ठाभावेऽपि छान्दसो विनो लुक् सदा कर्मनिष्ठा इत्यर्थः। तथा धीराः धीमन्तः धीर्विद्यते येषां ते धीराः कर्मसु। यच्च मनः अपूर्वम् न विद्यते पूर्वमिन्द्रियं यस्मात्तदपूर्वम् इन्द्रियेभ्यः पूर्वं मनसः सृष्टेः यद्वा अपूर्वमनपरमबाह्यमित्युक्तेरपूर्वमात्मरूपमित्यर्थः। यच्च यक्षं यष्टुं शक्तं यक्षम् यजतेरौणादिकः सन्प्रत्ययः ञ्नित्यादिर्नित्यमिति आद्युदात्तं पदम्। यच्च प्रजायन्ते इति प्रजास्तासां प्राणिमात्राणामन्तः शरीरमध्ये आस्ते इतरेन्द्रियाणि बहिःष्ठानि मनस्त्वन्तरिन्द्रियमित्यर्थः। तत् तादृशं मे मनः शिवसङ्कल्पमस्त्विति व्याख्यातम् ॥ २ ॥

१—निघ० २, १, १।

यत् मनः प्रज्ञानं विशेषेण ज्ञानजनकम् प्रकर्षेण ज्ञायते येन तत् प्रज्ञानम् करणाधिकरणयोश्चेति करणे ल्युट् प्रत्ययः।

यत्प्रज्ञानमुत चेतो धृतिश्च यज्ज्योतिरन्तरमृतं प्रजासु। यस्मान्न ऋते किञ्चन कर्म क्रियते तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ ३ ॥

उत अपि यत् मनः चेतः चेतयति सम्यक् ज्ञापयति तच्चेतः चितो सञ्ज्ञाने अस्मात् सर्वधातुभ्योऽसुन्प्रत्ययः सामान्यविशेषज्ञानजनकमित्यर्थः। यच्च मनो धृतिः धैर्यरूपम् मनस्युत्पन्नेर्धैर्योत्पत्तेर्मनसि धैर्यमुपचर्यते कार्यकारणयोरभेदात्। यच्च मनः प्रजासु जनेषु अन्तर्वर्तमानं सत् ज्योतिः प्रकाशकं सर्वेन्द्रियाणाम् उक्तमपि पुनरुच्यते आदरार्थम् अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति[२] यास्कोक्तेः। यच्चामृतममरणधर्मि आत्मरूपत्वात्। यस्मान्मनसः ऋते यन्मनो विना किञ्चन किमपि कर्म न क्रियते जनैः सर्वकर्मसु प्राणिनां मनः पूर्वं प्रवृत्तेर्मनः स्वास्थ्यं विना कर्माभावादित्यर्थः। अन्यारादितरर्ते इत्यादिना यस्मादिति ऋते-योगे पञ्चमी। तन्मे मन इति व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

२—निरु० १०, ४२।

येन मनसा इदं सर्वं परिगृहीतम् परितः सर्वतो ज्ञातम्। इदं किम्भूतम् भूतकालसम्बन्धि वस्तु भुवनं भवतीति भुव-

नम् भवतेः क्वसुप्रत्ययः वर्तमानकालसम्बन्धि। भविष्यत् लृटः स्यदिति शतृप्रत्ययः तौ सदित्युक्तौ त्रिकालसम्बद्धवस्तुषु मनः प्रवर्तत इत्यर्थः श्रोत्रादीनि तु प्रत्यक्षमेव गृह्णन्ति। कीदृशेन येन। अमृतेन शाश्वतेन मुक्तिपर्यन्तम् श्रोत्रादीनि नश्यन्ति मनस्त्वनश्वरमित्यर्थः। येन च मनसा यज्ञोऽग्निष्टोमादिः तायते विस्तार्यते तनोतेर्यक्रीति आकारः। कीदृशो यज्ञः सप्तहोता सप्त होतारो देवानामाह्वातारो होतृमैत्रावरुणादयो यत्र स सप्तहोता अग्निष्टोमे सप्त होतारो भवन्ति। तन्मे मनः इति व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

येनेदम्भूतम्भुवनम्भविष्यत्परिगृहीतममृतेनसर्वम् । येनयज्ञस्तायतेसप्तहोतातन्मेमनःशिवसङ्कल्पमस्तु ॥ ४ ॥

यस्मिन्नृचःसामयजूꣳषियस्मिन्प्रतिष्ठितारथनाभाविवाराः । यस्मिँश्चित्तꣳसर्वमोतम्प्रजानान्तन्मेमनःशिवसङ्कल्पमस्तु ॥ ५ ॥

सुषारथिरश्वानिवयन्मनुष्यान्नेनीयतेभीशुभिर्वाजिनइव । हृत्प्रतिष्ठंयदजिरञ्जविष्ठन्तन्मेमनःशिवसङ्कल्पमस्तु ॥ ६ ॥

यस्मिन्मनसि ऋचः प्रतिष्ठिताः यस्मिन् साम सामानि प्रतिष्ठितानि यस्मिन्यजूंषि प्रतिष्ठितानि। मनसः स्वास्थ्ये एव वेदत्रयीस्फुर्त्तेर्मनसि शब्दमात्रस्य प्रतिष्ठितत्वम् अन्नमयं हि सोम्य मन इति छान्दोग्ये मनस एव स्वास्थ्ये वेदोच्चारणशक्तिः प्रतिपादिता। तत्र दृष्टान्तः रथनाभौ आराः इव यथा आराः रथचक्रनाभौ मध्ये प्रतिष्ठितास्तद्वच्छब्दजालं मनसि। किञ्च प्रजानां सर्वं चित्तं ज्ञानम् सर्वपदार्थविषयि ज्ञानं यस्मिन्मनसि ओतं प्रोतं निक्षिप्तम् तन्तुसन्ततिः पटे इव सर्वं ज्ञानं मनसि निहितम् मनःस्वास्थ्ये एव ज्ञानोत्पत्तिर्मनोवैयग्र्ये ज्ञानाभावः। तन्मे मम मनः शिवसङ्कल्पं शान्तव्यापारमस्तु ॥ ५ ॥

यत् मनो मनुष्यान्नरान्नेनीयते अत्यर्थमितस्ततो नयति नयतेः क्रियासमभिहारे यङ् मनःप्रेरिता एव प्राणिनः प्रवर्त्तन्ते मनुष्यग्रहणं प्राणिमात्रोपलक्षकम्। तत्र दृष्टान्तः सुषारथिः अश्वानिव शोभनः सारथिर्यन्ता यथा कशया अश्वान्नेनीयते। द्वितीयो दृष्टान्तः अभीशुभिर्वाजिन इव यथा सुसारथिरभीशुभिः प्रग्रहैः वाजिनोऽश्वान्नेनीयत इत्यनुषङ्गः रश्मिभिर्नियच्छतीत्यर्थः। उपमाद्वयम् प्रथमायां नयनं द्वितीयायां नियमनम्, तथा मनः प्रवर्त्तयति नियच्छति च नरानित्यर्थः। यच्च मनः हृत्प्रतिष्ठं हृदि प्रतिष्ठा स्थितिर्यस्य तत् हृदयेव मन उपलभ्यते। यच्च मनः अजिरं जरारहितम् वाल्ययौवनस्थाविरेषु मनसस्तदवस्थत्वात्। यच्च जविष्ठम् अतिजववद्वेगवत् जविष्ठम् न वै वातात्किञ्चनाशीयोऽस्ति न मनसः किञ्चनाशीयोऽस्तीति श्रुतेः। तन्मइत्युक्तम्॥ ६॥

पितुन्नु स्तोषम्महो धर्माणन्तविषीम्। यस्य त्रितो व्योजसा वृत्रं विपर्वमर्दयत्॥ ७॥

उष्णिक् अन्नस्तुतिः। तं पितुमन्नं स्तोषं स्तौमि किम्भूतम् महो महसः तविषीं तविष्याः बलस्य धर्माणं धारयितारम् तविषीति बलनाम[1] विभक्तिव्यत्ययः अन्नेनैव बलोत्पत्तेः। तं कम् यस्य पितोरोजसा बलेन त्रितः त्रिस्थान इन्द्रः वृत्रं दैत्यं विपर्वं विगतसम्बन्धनं कृत्वा वि अर्दयत् विविधमर्दितवान् इन्द्रेण वृत्रोऽन्नबलेनैव हत इत्यर्थः। स्तोषं स्तौतेर्मिपि इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति इकारलोपे लेटोऽडाटाविति अडागमे सिब्बहुलं लेटीति सिप्प्रत्यये गुणे च रूपम्। महः महच्छब्दस्य ङसि छान्दसष्टिलोपः। धर्माणम् धरतेर्मन्। विपर्वम् विगतानि पर्वाणि यस्य तम् डप्रत्यये टिलोपः। अर्दयत् बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीति अडभावः व्यवहिताश्चेति वेरुपसर्गस्य व्यवधानम्॥ ७॥ [1]—निघ० २, ९।

अतस्रोऽनुष्टुभः द्वयोरनुमतिर्देवता। इत् निपातोऽनर्थकः हे अनुमते त्वमनुमन्यासै अनुमन्यस्वास्मदुक्तं बुध्यस्व नोऽस्माकं

यं च शमेव सुखमेव कृधि कुरु। च पुनः नोऽस्माकं क्रत्वे क्रतवे सङ्कल्पाय दक्षाय तत्समृद्धये सङ्कल्पसिद्धये च नोऽस्मान् हिनु गमय नोऽस्माकमायूंषि प्रतारिषः प्रतारय वर्धय। लेटोऽडाटाविति आट् वैतोऽन्यत्रेति ऐकारः। कृधि श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीति हेर्धिः बहुलं छन्दसीति शपो लुक्। क्रत्वे गुणाभावे यणादेशः। तारिषः सिब्बहुलं छन्दसि णिद्वक्तव्य इति वृद्धिः अन्यत्पूर्ववत् प्रपूर्वस्तरतिर्वृद्ध्यर्थः॥ ८॥

अनुमतिः अद्य नोऽस्माकं यज्ञं देवेषु यज्ञियेषु अनुमन्यताम् अग्निश्च यज्ञं देवेषु अनुमन्यताम् किम्भूतोऽग्निः हव्यवाहनः

अन्विदनुमते त्वम्मन्यासै शन्नस्कृधि। क्रत्वे दक्षाय नो हिनु प्रण आयूᳫंषि तारिषः॥ ८॥

अनु नो द्यानुमतिर्यज्ञन्देवेषु मन्यताम्। अग्निश्च हव्यवाहनो भवतन्दाशुषे मयः॥ ९॥

सिनीवालि पृथुष्टुके या देवानामसि स्वसा। जुषस्व हव्यमाहुतम्प्रजान्देवि दिदिड्ढि नः॥ १०॥

हविषो वोढा। किञ्च दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय मयः सुखरूपौ अनुमत्यग्नी भवतं भवतामिति पुरुषव्यत्ययः। हव्यं वहतीति हव्यवाहनः हव्येऽनन्तःपादमिति वहेर्ण्युट्। दाशुषे दाश्वान्साह्वानिति साधुः॥ ९॥

सिनीवाली देवता। हे सिनीवालि हे पृथुष्टुके स्तुकं केशभारः स्तुतिः कामो वा हे पृथुकेशभारे महास्तुते वा पृथुकामे वा या त्वं देवानां स्वसा असि भगिनी भवसि सा त्वमाहुतं हव्यं जुषस्व प्रीत्या गृहाण हे देवि नोऽस्मभ्यं प्रजां च दिदिड्ढि दिश देहि बहुलं छन्दसीति दिशतेः शपः श्लुः ततो द्वित्वादि॥ १०॥

सरस्वतीनदीदेवत्या। याः दृषद्वत्याद्याः पञ्च नद्यः सरस्वतीमपियन्ति गच्छन्ति किम्भूताः सस्रोतसः समानं स्रोतः प्रवाहो यासां ताः। तुरवधारणे सा उ सैव सरस्वत्येव पञ्चधा देशे सरिन्नदी अभवत् पश्चापि स्वनामानि त्यक्त्वा सरस्वत्येवाभवत् ॥ ११ ॥

चतस्र आग्नेय्यः द्वे जगत्यौ अन्ये त्रिष्टुबनुष्टुभौ। हे अग्ने त्वं देवानां प्रथमः सखा अभवः भूतोऽसि आद्यो मित्रभूतो देवानां त्वमेवेत्यर्थः। किम्भूतस्त्वम् अङ्गिराः अङ्गानां रसः यद्वा अङ्गिभ्य आलम्भ्यो यजमानेभ्यो राति सुखमित्यङ्गिराः।

पञ्चनद्यःसरस्वतीमपियन्तिसस्रोतसः। सरस्वतीतुपञ्चधासोदेशेभवत्सरित् ॥ ११ ॥

त्वमग्ने प्रथमोऽअङ्गिराऋषिर्देवोदेवानामभवःशिवःसखा। तवव्रतेकवयोविद्मनापसोजायन्तमरुतोभ्राजदृष्टयः १२

त्वन्नोऽअग्नेतवदेवपायुभिर्मघोनोरक्षतन्वश्चवन्द्य। त्रातातोकस्यतनयेगवामस्यनिमेषꣳरक्षमाणस्तवव्रते ॥ १३ ॥

ऋषिर्द्रष्टा। देवो द्योतमानः। शिवः कल्याणः। किञ्च तव व्रते कर्मणि वर्तमाने मरुतः ईदृशा अजायन्त। कीदृशाः कवयः क्रान्तदर्शिनः। विद्मनापसः अप इति कर्मनाम[1] विद्मना विदितानि अपांसि कर्माणि यैस्ते विद्मनापसः विदितकर्माणः। भ्राजदृष्टयः भ्राजन्त्यः शोभमानाः ऋष्टयः आयुधानि येषां ते तथा शत्रुघातकत्वात्। विद्मनेति वेत्तेः कर्मणि मनिन् प्रत्ययः बहुलग्रहणात् ततो विभक्तेराकारः तस्य चालुक् विद्मनापसः। अजायन्त जनेर्लङ् जादेशश्च श्यन् ॥ १२ ॥ [1]——निघ० २,१,१।

रक्षणार्थो मन्त्रः। हे अग्ने हे देव द्योतमान हे वन्द्य स्तुत्य तव व्रते कर्मणि वर्तमानान्मघोनो धनवतो यजमानांश्च

पालय। नोऽस्माकं तन्वः शरीराणि च रक्ष। कैः तव पायुभिः त्वदीयैः पालनैः यतस्त्वमनिमेषं सावधानं रक्षमाणः पालयन्सन् तोकस्य पुत्रस्य तनये विभक्तिव्यत्ययः तनयस्य पौत्रस्य गवां च त्राता रक्षकोऽसि ॥ १३ ॥

यः इडायाः पृथिव्या पुत्रोऽग्निर्वयुने प्रज्ञाने कर्तव्ये अजनिष्ट जातः। किम्भूतः अरुषस्तूपः रुष बधे रोषति रुषः अरुषोऽहिंसकः स्तूपो ज्वालोच्छ्रायो यस्य स तथा ष्टुप उच्छ्राये। अस्याग्नेः रुशत् दीप्तं पाजः बलमुत्तानायामरण्यामवभर अवाचीनं हर द्व्यचोऽतस्तिङ इति दीर्घः। चिकित्वान् अरणिबलं जानन् किं बलमिति चेत् यारणिः प्रवीता कामिता सती वृषणं सेक्तारमग्निं सद्यः तत्कालं

उत्तानायामवभराचिकित्वान्त्सद्यःप्रवीतावृषणञ्जजान। अरुषस्तूपोरुशदस्यपाजइडायास्पुत्रोवयुनेजनिष्ट ॥ १४ ॥

इडायास्त्वापदेवयन्नाभापृथिव्याअधि। जातवेदोनिधीमह्यग्नेहव्यायवोढवे ॥ १५ ॥

प्रमन्महेशवसानायशूषमाङ्गूषङ्गिर्वणसेअङ्गिरस्वत्। सुवृक्तिभिस्तुवतऋग्मियायार्चामार्कन्नरेविश्रुताय ॥ १६ ॥

जजान जनयति छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति लिट्। सोऽग्निर्जात इत्यर्थः ॥ १४ ॥

हे जातवेदः जातप्रज्ञान हे अग्ने इडायाः पृथिव्याः स्थाने देवयजनाख्ये पृथिव्या नाभा अधि उत्तरवेद्या मध्ये वयं त्वा त्वां निधीमहि स्थापयामः किमर्थम् हव्याय वोढवे हव्यं वोढुम् विभक्तिव्यत्ययः वहते स्तुमर्थे सेसेनिति तवेप्रत्ययः सहिवहोरिति ओकारः ॥ १५ ॥

चतस्र ऐन्द्रास्त्रिष्टुभः। वयमिन्द्राय इन्द्रार्थमाङ्गूषं स्तोमं त्रिवृदादिकं प्रमन्महे जानीमः किम्भूतं स्तोमम् शूषं बलहेतुम्। अर्कं मन्त्रं

च अर्चाम उच्चारयाम धातूनामनेकार्थत्वादर्चतिरुच्चारणार्थः अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस इव तैर्यथा स्तोमो ज्ञातो मन्त्रश्च पठितस्तस्मै तद्वत्। किम्भूतायेन्द्राय शवसानाय शवो बलमात्मन इच्छति शवस्यति शवस्यतीति शवसानः तस्मै बलमभिलषमाणाय सुप आत्मनः क्यजिति क्यच् तदन्ताच्छानच् शप् बहुलं छन्दसीति तस्य लुक् छन्दस्युभयथेति तस्य शानचोऽप्यार्धधातुकत्वात् क्यस्य विभाषेति क्यचो लोपः शवसान इति सिध्यति। पुनः कीदृशाय गिर्वणसे गिरा स्तुत्या वनयति सम्भाजयति आत्मानमभिलषितदानात्स्तोतृभ्य इति गिर्वणाः गीःशब्दोपपदाद्वनोतेर्ण्यन्तादसुनि वनेर्घटादित्वेन मित्त्वज्ञत्वात् ह्रस्वत्वम् णिचो लोपः गीर्वणा इति प्राप्ते दीर्घाभावश्छान्दसः यद्वा स्वार्थे णिच् गीर्भिरेनं देवा भजन्ति इति गीर्वणाः तस्मै गीर्वाणशब्देन समानार्थो गीर्वणःशब्दः। पुनः किम्भूताय सुवृक्तिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिः स्तुवते स्तौतीति स्तुवन् तस्मै यजमानानिति शेषः तदुक्तम् त्वमङ्ग प्रशंसिषो देवः शविष्ठ

प्रवोमहेमहिनमोभरध्वमाङ्गूष्यꣳशवसानायसाम। येनानःपूर्वेपितरःपदज्ञाअर्चन्तोअङ्गिरसोगाअविन्दन् ॥१७॥

मर्त्यमिति(६,२७)। पुनः कीदृशाय ऋग्मियाय ऋग्मयाय वेदमयाय मयडर्थे छान्दसो मियट् यद्वा ऋच स्तुतावित्यस्माद्भावे औणादिको मक् कुत्वं जश्त्वम् ऋग्मः स्तुतिः तमर्हति ऋग्मियः अर्हार्थे घच् स्तुतियोग्याय। पुनः कीदृशाय नवे नररूपाय नृशब्दस्य ङि परे छान्दसो गुणः। पुनः कीदृशाय विश्रुताय शौर्यदानबलादिभिर्विख्याताय॥ १६ ॥

महे महते शवसानाय बलमभिलषमाणायेन्द्राय महि महत् नमोऽन्नं वः यूयं प्रभरध्वं प्रहरतम् समर्पयत यूयमित्यर्थे व इत्यव्ययम् मुनीनां पुत्रादीन्प्रति वचः। आङ्गूष्यमाङ्गूषाय हितं साम प्रभरध्वमुच्चारयत। नोऽस्माकं पूर्वे पितरः अङ्गिरसः येनान्नेन साम्ना चार्चन्तः स्तुवन्तः सन्तः गाः सूर्यकिरणानविन्दन् लेभिरे स हि साम्नां लोकः तत्साम प्रभरध्वम्। कीदृशाः अङ्गिरसः पदज्ञाः पदमात्मस्वरूपं जानन्तीति पदज्ञाः॥ १७ ॥

हे इन्द्र त्वत् त्वत्तः सकाशात् कश्चन चनशब्दोऽप्यर्थे कोऽपि लोकोत्तरः प्रकेतः प्रकृष्टो ज्ञानविशेषः आ समन्तात् हि यतो भवति अतः सखायो विप्राः त्वामिच्छन्ति अथ ये ब्राह्मणाः शुश्रुवांसोऽनूचानास्ते मनुष्यदेवा इत्युक्तेर्देवानां विप्राणां च सखित्वम्। किम्भूताः सखायः सोम्यासः सोमसम्पादिनः। इच्छन्तीति कथं ज्ञातं तत्राह यतस्ते सोमं सुन्वन्ति अभिषुण्वन्ति प्रयांसि अन्नानि दधति च प्रय इत्यन्ननाम¹ हवींषि धारयन्ति। किञ्च जनानामभिशस्तिं दुर्वचनं तितिक्षन्ते सहन्ते मनोवाक्कायसंयताः क्षान्तिपराः इत्यर्थः॥ १८॥

१—निघ० २,७,१।

इच्छन्तित्वासोम्यासःसखायःसुन्वन्तिसोमन्दधतिप्रयाꣳसि। तितिक्षन्तेअभिशस्तिञ्जनानामिन्द्रत्वदाकश्चनहिप्रकेतः॥१८॥

नतेदूरेपरमाचिद्रजाꣳस्यातुप्रयाहिहरिवोहरिभ्याम्। स्थिरायवृष्णेसवनाकृतेमायुक्ताग्रावाणःसमिधानेअग्नौ॥१९॥

अषाढंयुत्सुपृतनासुपप्रिꣳस्वर्षामप्सांवृजनस्यगोपाम्। भरेषुजाꣳसुक्षितिꣳसुश्रवसञ्जयन्तन्त्वामनुमदेमसोम २०

हे हरिवः हरी अश्वौ विद्येते यस्य स हरिवान् तस्य सम्बोधनम् मतुवसोरिति रुत्वम् हे हरिवः स्थिराय दृढसौहृदाय वृष्णे सेक्त्रे तुभ्यम् इमा सवना कृता इमानि सवनानि प्रातःसवनादीनि कृतानि। क्व सति अग्नौ समिधाने समिध्यमाने सति छान्दसो यको लुक्। ग्रावाणः च युक्ताः योजिताः अभिषवकर्मणि। तुशब्दो हेत्वर्थे अतो हेतोः हरिभ्यामश्वाभ्यामा प्रयाहि आगच्छ। ननु स्वर्गात्कथमतिदूरे मया गन्तव्यमित्यत आह परमा परमाणि दूरदेशस्थानि रजांसि स्थानानि ते तव दूरे न चित् दूरे न सन्ति चित्शब्दोऽप्यर्थे अतिदूरमपि ते निकटम् अत आयाहीत्यर्थः॥ १९॥

चतस्रः सोमदेवत्यास्त्रिष्टुभः। हे सोम त्वां जयन्तमुत्कर्षेण वर्तमानमनु वयं मदेम हृष्टाः स्याम। किम्भूतं त्वां युत्सु युद्धेषु अषाढमसह्नमनभिभूतम्। पुनः कीदृशं पृतनासु सेनासु पप्रिं पालयितारम्। स्वर्षाम् स्वर्दिवं सनोति सम्भजते स स्वर्षाः तम्। अप्साम् अपो जलानि सनोतीत्यप्साः तम्। वृजनस्य बलस्य गोपां रक्षकम्। भरेषुजां संग्रामेषु जेतारम्। सुक्षितिं सुनिवासम्। सुश्रवसं शोभनं श्रवः कीर्तिर्यस्य स सुश्रवाः तम्॥ अषाढम् सह्यतेऽसौ साढः न साढः असाढस्तम्। सहेः क्तः ढत्वं धत्वं ष्टुत्वम् ढो ढे लोपः ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः बाहुलकात् सहिवहोरोदवर्णस्येति अस्याप्रवृत्तिः षत्वं छान्दसम्। पप्रिम् पॄ पालनपूरणयोः आदृगमहनेति किः द्वित्वादि। स्वर्षाम् स्वःपूर्वात्सनोतेर्विट् विड्वनोरनुनासिकस्यात्।

सोमो धेनुꣳ सोमो अर्वन्तमाशुꣳ सोमो वीरं कर्मण्यं ददाति। साद॒न्यं विद॒थ्यꣳ स॒भेयं पितृ॒श्रव॑णं॒ यो ददा॑शदस्मै ॥२१॥

त्वमिमा ओषधीः सोम विश्वास्त्वमपो अजनयस्त्वं गाः। त्वमा ततन्थोर्वन्तरिक्षं त्वं ज्योतिषा वि तमो ववर्थ ॥ २२ ॥

एवमप्साम्। गोपायतीति गोपाः क्विप् अतो लोपः यलोपः। भरेषुजाम् भरेषु संग्रामेषु जयति शत्रूनिति भरेषुजाः हलदन्तात्सप्तम्या इति अलुक् जयतेरौणादिको डाप्रत्ययः। मदेम मदी हर्षे लिङ् व्यत्ययेन शप्॥ २०॥

यो यजमानोऽस्मै सोमाय ददाशत् ददाति हविः तस्मै सोमो धेनुं ददाति। आशुं शीघ्रमर्वन्तमश्वं च सोमो ददाति। सोमश्च तस्मै वीरं पुत्रं ददाति कीदृशं वीरं कर्मण्यं कर्मणि साधुम्। सादन्यं सदने गृहे साधुम्। विदथ्यं विदथो यज्ञस्तत्र साधुम्। सभेयं सभामर्हति सभेयस्तम्। पितृश्रवणं पितरं शृणोति पितृश्रवणः पित्राज्ञाकारिणं विनीतमित्यर्थः॥ कर्मण्यमित्यादौ तत्र साधुरिति यत्। सभेयं ढश्छन्दसीति सभायाः साध्वर्थे ढप्रत्ययः तस्यैयादेशः। ददाशत् दाशृ दाने बहुलं

छन्दसीति शपः श्लुः द्वित्वम् इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति तिप इलोपः लेटोऽडाटावित्यडागमः ॥ २१ ॥

हे सोम त्वमिमाः विश्वाः सर्वाः ओषधीः अपो जलानि गाः धेनूः अजनयः जनितवानसि। त्वमुरु विस्तीर्णमन्तरिक्ष मातनम्य विस्तारितवानसि त्वं च ज्योतिषा तेजसा तमोऽन्धकारं विववर्थ विवृणोषि आदित्यात्मना सर्वं तमोऽपनयसीति सर्वात्मा त्वमित्यर्थः बभूथाततन्थ जगृम्भ ववर्थेति निगम इति निपातः ॥ २२ ॥

हे देव सोम हे सहसावन् बलवन् देवेन मनसा देवसम्बन्धिना मनसा सह रायो धनस्य भागं नोऽस्मभ्यमभियुध्य युध्यतिर्गतिकर्मा अन्तर्भावितण्यर्थः अभिगमय देहीत्यर्थः। एवं दानप्रवृत्तं त्वां कश्चित् मा आतनत् त्वा त्वां मा आतनोतु

देवेननोमनसादेवसोमरायोभागꣳसहसावन्नभियुध्य। मात्वातनदीशिषेवीर्यस्योभयेभ्यःप्रचिकित्सागविष्टौ॥२३॥

अष्टौव्यख्यत्ककुभपृथिव्यास्त्रीधन्वयोजनासप्तसिन्धून्। हिरण्याक्षःसवितादेवआगाद्दधद्रत्नादाशुषेवार्याणि॥२४॥

मा प्रतिबध्नातु तनोतिः प्रतिबन्धार्थः। कुतस्त्वमेव मुच्यस इति चेत् यतस्त्वं वीर्यस्य ईशिषे वीरकर्मण ईश्वरो भवसि अधीगर्थदयेशामिति कर्मणि षष्ठी। किञ्च गविष्टौ गोः स्वर्गस्य इष्टौ इच्छायां स्वर्गैषणायां विषयभूतायां सत्यामुभयेभ्यः प्रचिकित्स उभयलोकप्राप्त्यर्थं चिकित्सां कुरु व्याध्यपगमं कुरु उभयलोकप्रतिबन्धकं विघ्नं निवर्तयेत्यर्थः। दैवं मनः प्राप्य लब्धधना अरोगाश्च सत्कर्म कुर्वाणा यथा स्वर्गं यास्यामस्तथा कुर्विति वाक्यार्थः॥ देवेन देवानामिदं देवम् तद्धितप्रत्यय-लोपः। सहसावन् प्रथमार्थं तृतीया सहसा सहो बलमस्यास्तीति सहसावान् अलुक्। तनत् तनोतेः परस्य लेटोऽडागम इलोपश्च चिकित्स गुप्तिज्किद्भ्यः सन् अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः ॥ २३ ॥

चतस्रः सावित्र्यः द्वितीया जगती त्रिष्टुभोऽन्याः हिरण्यस्तूपदृष्टाः। स सविता देवः आगात् आगच्छतु इणो गा लुङीति इणो गादेशः। किं कुर्वन् दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय वार्याणि वरणीयानि रत्ना रत्नानि दधत् ददत् स्थापयन्वा। कीदृशः हिरण्याक्षः हिरण्यमिव कान्तियुक्ते अक्षिणी यस्य स हिरण्याक्षः अमृतदृष्टिर्वा। स कः यः सविता पृथिव्याः सम्बन्धिनीः अष्टौ ककुभो दिशः व्यख्यत् प्रकाशितवान्। यश्च त्री त्रीणि धन्व धन्वानि लोकान् व्यख्यत्। धन्वेत्यन्तरिक्षनाम[1] तेन तदुपलक्षिताविततरावपि लोकौ लक्ष्येते छत्रिणो गच्छन्तीति वत्। यश्च योजना योजनानि योजनगव्यूतिक्रोशादीनध्वपरिमाणविशेषान् व्यख्यत्। यश्च सप्त सिन्धून् समुद्रान् क्षीरोदादीन् व्यख्यत्। उपलक्षणमेतत् सर्वजगत्प्रकाशकः

हिरण्यपाणिः सविता विचर्षणिरुभे द्यावापृथिवी अन्तरीयते। अपामीवाम्बाधते वेति सूर्यमभि कृष्णेन रजसा द्यामृणोति ॥ २५ ॥

सविता रत्नानि ददान आयात्वित्यर्थः॥ अख्यत् ख्या प्रकथने अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङिति च्लेरङ् अलोपश्च धातूनामनेकार्थत्वादत्र प्रकाशनार्थो ग्राह्यः। त्री योजना सुपां सुलुगित्यादिना पूर्वसवर्णदीर्घौ विभक्तेः। धन्व सुपो लुक्। रत्ना सुप आकारः। दाशुषे दाश्वान्साह्वानिति निपातः। वार्याणि ऋहलोर्ण्यदिति वृणोतेर्ण्यत् ॥ २४ ॥ 1——निघ० १, ३,५।

सविता प्रसविता सूर्यं सूर्यः विभक्तिव्यत्ययः उभे उभयोः द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्योः अन्तर्मध्ये ईयते आगच्छति यदा तदा अमीवां व्याधिमपबाधते अन्धकारलक्षणरोगं निवर्तयति। अथ यदा वेति अस्तमयसमये गच्छति तदा कृष्णेन रजसा अन्धकारलक्षणेन द्यां द्युलोकमभि ऋणोति अभिव्याप्नोति। कीदृशः सूर्यः हिरण्यपाणिः सुवर्णपाणिः। विचर्षणिः विविधं द्रष्टा कृताकृतप्रत्यवेक्षकः।

उभे द्यावापृथिवी षष्ठ्यर्थे द्वितीया। अन्तर्योगे वा। ईयते ईङ् गतौ दिवादिः ॥ २५ ॥

यो देवो रविः रक्षसो राक्षसान् यातुधानान् असुखकारांश्च अपसेधन् अपगमयन्सन् अस्थात् उदस्थात् उदेति स देवः अर्वाङ् अर्वागञ्चनः अस्मदभिमुखः यातु आयात्वित्यर्थः। कीदृशो देवः हिरण्यहस्तः हिरण्यं दानार्थं हस्तं यस्य स तथोक्तः रूपेण वा स्तुतिः। असुरः असून्प्राणान्राति ददातीत्यसुरः। सुनीथः नीथा स्तुतिः कल्याणस्तुतिः। सुमृडीकः साधु सुखयिता। स्ववान्धनवान्। प्रतिदोषम् प्रतिजनं यो दोषः प्रतिदोषः तम् श्रुतिस्मृतिविहितधर्मपराङ्मुखानां यावन्तो दोषास्तावतः गृणानः उच्चारयन् उपभोगार्थमित्यभिप्रायः। स्ववान् यातु इत्यत्र दीर्घादटि समानपाद इति नस्य रुत्वे भोभगोऽघो

हिरण्यहस्तोअसुरःसुनीथःसुमृडीकःस्ववायात्वर्वाङ्। अपसेधन्रक्षसोयातुधानानस्थाद्देवःप्रतिदोषङ्गृणानः॥२६॥

येतेपन्थाःसवितःपूर्व्यासोरेणवःसुकृताअन्तरिक्षे। तेभिर्नोअद्यपथिभिःसुगेभीरक्षाचनोअधिचब्रूहिदेव॥२७॥

अपूर्वस्य योऽशीति तस्य लोपः शाकल्यस्येति हलि सर्वेषामिति तस्य लोपः। रक्षस् शब्दस्य व्यत्ययेनाक्लीवत्वम् ॥ २६ ॥

हे सवितः हे देव पन्थाः पन्थानो मार्गाः अन्तरिक्षे सुकृताः धात्रा वर्तन्ते। कीदृशास्ते पूर्व्यासः पूर्वेषु कालेषु भवाः पूर्व्याः। अरेणवः नास्ति रेणुर्यत्र अपांसुलाः। तेभिः तैः पथिभिः मार्गैः नोऽस्मान् अद्य नयेति शेषः। च पुनः गच्छतो नोऽस्मान् रक्ष पालय। अधिब्रूहि च अधि अङ्गीकृत्य ब्रूहि एते मदीया इति यद्वा अधिब्रूहि उपदिशास्माकं यद्धितं पथ्यं तत् यद्वा अधि अधिकान्वद एते महार्यात्मका दातार इत्यादि। किम्भूतैः पथिभिः सुगेभिः सुगैः सुखेन गम्यते येषु सुगाः तैः अन्नपानप्रभृतैरित्यर्थः अधिकरणे गच्छतेर्डप्रत्ययः॥ पूर्व्यासः पूर्वैः कृताः पूर्वैः कृतमिनियौ चेति यप्रत्ययः ॥ २७ ॥

अश्विन्यस्तिस्रः एका गायत्री द्वे अनुष्टुभौ। हे अश्विनौ उभा उभौ द्वावपि युवां पिबतम् सोममिति शेषः। उभा द्वौ युवां नोऽस्मभ्यं शर्म शरणं सुखं वा यच्छतम् काभिः सह अविद्रियाभिः अविदीर्णाभिः अखण्डिताभिः ऊतिभिः अवनैः पालनैः सह। सुखं दत्तं पालयतं चेत्यर्थः॥ उभा अश्विना विभक्तेराकारः। विदीर्यन्तीति विद्रियाः दृ विदारे औणादिक इयक्प्रत्ययः॥२८॥

हे अश्विना अश्विनौ हे दस्रा दर्शनीयौ हे वृषणा वर्षितारौ सेक्तारौ युवानौ अस्मे अस्माकं वाचम् अप्नस्वतीं कर्म्मवतीं युवां कृतं कुरुतम् तथा नोऽस्माकं मनीषां मनस इच्छामप्नस्वतीमेव कुरुतम्। मनसा वचसा च यज्ञं कुर्म्मस्तथा कुरुतमित्यर्थः।

उभापिबतमश्विनोभानःशर्मयच्छतम्। अविद्रियाभिरूतिभिः॥ २८॥

अप्नस्वतीमश्विनावाचमस्मेकृतन्नोदस्राऽवृषणामनीषाम्। अद्यूत्येवसेनिह्वयेवांवृधेचनोभवतंवाजसातौ॥ २९॥

द्युभिरक्तुभिःपरिपातमस्मानरिष्टेभिरश्विनासौभगेभिः। तन्नोमित्रोवरुणोमामहन्तामदितिःसिन्धुःपृथिवीउतद्यौः॥३०॥

यतो ह वां युवां निह्वये आह्वयामि किं निमित्तम् अद्यूत्ये सन्मार्गागते अवसे अन्ने अन्ननिमित्तम् तद्दानार्थमित्यर्थः द्यूतादागतं द्यूते भवं वा द्यूत्यम् न द्यूत्यमद्यूत्यम् द्यूतादागतं कर्म्मस्वं न भवतीत्येवमुच्यते द्यूतमन्येषामप्यन्याय्यधनागमानामुपलक्षकम्। किञ्च वाजसातौ वाजानामन्नानां सातिः सम्भजनं यस्मिन् स वाजसातिः तस्मिन्यज्ञे नोऽस्माकं वृधे वृद्ध्यै भवतम्॥ अस्मे विभक्तेः शे-आदेशः। कृतम् करोतेः बहुलं छन्दसीति शपि लुप्ते लोण्मध्यमद्विवचने रूपम्। वृषणा वृषणौ वा षपूर्वस्य निगम इति उपधादीर्घाभावः। वृधे वर्धनं वृत् सम्पदादित्वाद्भावे क्विप्॥ २९॥

हे अश्विना अश्विनौ द्युभिः दिवसैः अक्तुभिः रात्रिभिः सप्तम्यर्थे तृतीया दिवसेषु रात्रिषु च अहोरात्रम् अस्मान्परिपातं सर्वतो रक्षतम्। कैः सौभगेभिः सौभगैः भग इति धननाम[1] शोभनैः धनैः किम्भूतैः अरिष्टेभिः अनुपहिंसितैः अखण्डितैः धनैरस्मान् रक्षतमित्यर्थः। किञ्च मित्रः वरुणः अदितिः सिन्धुः समुद्रः उतापि च द्यौः एते नोऽस्माकं तत् भवत्कृतं रक्षणं मामहन्तां पूजयन्तामनुमन्यन्ताम् इत्यर्थः॥ द्युरित्यह्नो नाम अक्तुरिति रात्रेः। मामहन्ताम् मह पूजायाम् बहुलं छन्दसीति शपः श्लुः श्लाविति द्वित्वम् तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति अभ्यासदीर्घः॥ ३०॥

[1]—निघ० २, १०, १०।

व्याख्याता (३३, ४३)॥ ३१॥

आकृष्णेनरजसावर्तमानो निवेशयन्नमृतम्मर्त्यञ्च। हिरण्ययेनसवितारथेनादेवोयातिभुवनानिपश्यन्॥ ३१॥

आरात्रिपार्थिवꣳरजःपितुरप्रायिधामभिः। दिवःसदाꣳसिबृहतीवितिष्ठसआत्वेषंवर्ततेतमः॥ ३२॥

उपस्त्वाचित्रमाभरास्मभ्यंवाजिनीवति। येनतोकञ्चतनयञ्चधामहे॥ ३३॥

रात्रिदेवत्या पथ्याबृहती। हे रात्रि यया त्वया पार्थिवं रजः पृथिवीसम्बन्धिलोकः पितुः मध्यमलोकस्य धामभिः स्थानैः सह आ अप्रायि समन्तात्पूर्यते। या च त्वं दिवो द्युलोकस्य सदांसि स्थानानि बृहती महती सती वितिष्ठसे आक्रमसे व्याप्नोषि। तस्यास्तव तमः आवर्तते तथापि प्रवर्तते किम्भूतं तमः त्वेषं दीप्तं महाप्राग्भारमित्यर्थः। रजःशब्दो लोकवचनः। अप्रायि प्रा पूरणे कर्मणि लुङि चिणि रूपम्॥ ३२॥

उषोदेवत्या पुरोष्णिक्। हे उषः हे वाजिनीवति हे अन्नवति अक्षय्यं तत् प्रसिद्धं चित्रं चायनीयमाश्चर्यकारि महनीयं धनमाभर आहर देहि येन धनेन वयं तोकं पुत्रं तनयं पौत्रं च सर्वं सन्तानवर्गं धामहे दधमहे पुष्णीमः॥ धामहे दधातेः शपो लुकि रूपम्॥ ३३॥

जगती बहुदेवत्या। प्रातःशब्दो वीप्सावचनः। वयं प्रातः पुनः-पुनः एतान्देवान्हवामहे आह्वयाम इति प्रत्येकं सम्बध्यते। कान् अग्निम् इन्द्रम् मित्रावरुणौ अश्विनौ भगम् पूषणम् ब्रह्मणस्पतिम् उत अपि च रुद्रं हुवेम आह्वयाम॥ हवामहे हुवेम ह्वयतेः सम्प्रसारणे रूपद्वयम्॥ ३४॥

प्रातरग्निम्प्रातरिन्द्रꣳ हवामहे प्रातर्मित्रावरुणा प्रातरश्विना। प्रातर्भगम्पूषणम्ब्रह्मणस्पतिम्प्रातस्सोममुत रुद्रꣳ हुवेम॥ ३४॥

प्रातर्जितम्भगमुग्रꣳ हुवेम वयम्पुत्रमदितेर्यो विधर्ता। आध्रश्चिद्यम्मन्यमानस्तुरश्चिद्राजा चिद्यम्भगम्भक्षीत्याह॥ ३५॥

पञ्च भगदेवत्यास्त्रिष्टुभः। वयं तं भगमादित्यं हुवेम आह्वयाम। किम्भूतम् प्रातर्जितं प्रातर्जयतीति प्रातर्जित् तम् प्रातर्जयनशीलम्। उग्रमुत्कृष्टमुद्गूर्णदानं वा। आदितेः पुत्रं तनयम्। तं कम् यो विधर्ता जगतो धारयिता। यं च आध्रश्चित् विकृष्टोऽप्यर्थं न ध्यायति ध्यै तृप्तौ न तृप्यति स अध्रः नञो दीर्घश्छान्दसः यद्वा आ समन्तात् ध्रः आध्रः यद्वा अध्र एवाध्रः स्वार्थे तद्धितः आध्रः अतृप्तः बुभुक्षितो दरिद्रो वापि यं भगं भक्षि भजस्व अर्थादुदयम् इत्याह किं कुर्वन् मन्यमानः पूजयन् स्वार्थसिद्धये मन्यतिरर्चतिकर्मा स हि सूर्योदये भिक्षादिना किञ्चिल्लभते तत उदयं वाञ्छति। तुरश्चित् आतुरोऽपि यं भगं मन्यमानो भक्षि उदयं भजस्वेत्याह दिवसे तस्य सुखोदयात् रोगिणो रात्रिः कष्टेन याति यद्वा तुरो यमः स हि मारणाय

दिनानि गणयति। राजा चित् राजापि यं भगं भक्षि इत्याह तदुदये हि राज्ञां व्यवहारदर्शनादिना सर्वेष्टसिद्धिः॥ भक्षि भजतेः अपि लुप्ते लटि मध्यमे रूपम् ॥ ३५ ॥

हे भग हे प्रणेतः प्रकर्षेण नयति प्रापयति धनमिति प्रणेता तस्य सम्बोधने हे प्रणेतः। आदरार्थं पुनः सम्बोधनम् हे भग हे सत्यराधः सत्यमनश्वरं राधो धनं यस्य स सत्यराधाः तत्सम्बुद्धौ हे सत्यराधः हे भग त्वं ददत् धनं प्रयच्छन् सन् नोऽस्माकमिमां धियं प्रज्ञां कर्म वा उदव उन्नमय यथा सूक्ष्मार्थान्पश्यामस्तथा कुर्विति भावः। किञ्च हे भग नोऽस्मान्

भगप्रणेतर्भगसत्यराधोभगेमान्धियमुदवाददन्नः। भगप्रनोजनयगोभिरश्वैर्भगप्रनृभिर्नृवन्तःस्याम ॥ ३६ ॥

उतेदानीम्भगवन्तःस्यामोतप्रपित्वउतमध्येअह्नाम्। उतोदितामघवन्त्सूर्यस्यवयन्देवानाꣳसुमतौस्याम ॥ ३७ ॥

भगएवभगवाँ२॥अस्तुदेवास्तेनवयम्भगवन्तःस्याम। तन्त्वाभगसर्वइज्जोहवीतिसनोभगपुरएताभवेह ॥ ३८ ॥

गोभिः अश्वैः प्रजनय प्रवर्धय गा अश्वांश्च बहून्देहीत्यर्थः। हे भग वयं नृभिः पुत्रादिभिः नृवन्तः मनुष्यवन्तः प्रकर्षेण स्याम भवेम ॥ ३६ ॥

हे मघवन् धनवन् रवे उत अपि च वयमिदानीं भगवन्तः धनवन्तो ज्ञानवन्तो वा स्याम, भवेम। उतापि च सूर्यस्य प्रपित्वे प्रपतने अस्तमये भगवन्तः स्याम। उत अह्नां मध्ये मध्यन्दिने भगवन्तः स्याम उत सूर्यस्य उदिता उदितौ उदयसमये भगवन्तः स्याम। किं बहुना सर्वदास्माकं धनवत्तास्त्वित्यर्थः। किञ्च देवानां सुमतौ कल्याण्यां बुद्धौ वयं स्याम देवा

अस्मासु शोभनामनुग्रहविषयां बुद्धिं दधत्वित्यर्थः ॥ ३७ ॥

हे देवाः भग एव भगवान्धनवानस्तु किमन्यैरदातृभिर्धनिभिर्देवैरिति भावः। तेन भगदत्तेन धनेन वयं भगवन्तः स्याम। एवं देवानुक्त्वाथ भगमाह हे भग सर्व इत् सर्व एव जनः तं प्रसिद्धं त्वा जोहवीति अत्यन्तमाह्वयति इष्टसिद्धये हे भग स त्वमिह नोऽस्माकं कर्मणि पुरएता पुरोऽग्रे एतीति पुरएता अग्रयायी भव अग्रेसरो भूत्वा सर्वकार्याणि साधयेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

उषसः प्रातःकालाधिष्ठातारो देवाः अध्वराय सन्नमन्त सन्नमन्ते प्रह्वीभवन्ति कथमिव दधिक्रावा अश्वः इव यथा अश्वः

समध्वरायोषसोनमन्तदधिक्रावेवशुचयेपदाय। अर्वाचीनंवसुविदम्भगन्नोरथमिवाश्वावाजिनआवहन्तु ॥ ३९ ॥

अश्वावतीर्गोमतीर्नउषासोवीरवतीःसदमुच्छन्तुभद्राः। घृतन्दुहानाविश्वतःप्रपीतायूयम्पातस्वस्तिभिःसदानः ४०

पूषन्तवव्रतेवयन्नरिष्येमकदाचन। स्तोतारस्तइहस्मसि ॥ ४१ ॥

शुचये पदाय अग्न्याधानार्थं शुचि पदम्। ता उषसः भगमादित्यं नोऽस्माकमर्वाचीनमभिमुखमावहन्तु आगमयन्तु किम्भूतं भगम् वसुविदम् वसु धनं विन्दतीति वसुविदः इगुपधेति कः। यथा वाजिनोऽन्नवन्तो वेगवन्तो वा अश्वा रथमावहन्ति तद्वत् ॥ ३९ ॥

उषोदेवत्या त्रिष्टुप्। उषसः सदं सदाकालं नोऽस्मानुच्छन्तु विपाशयन्तु अज्ञानलक्षणं पाशं मोचयन्तु उच्छी विपाशे। किम्भूता उषसः अश्वावतीः अश्ववत्यः गोमतीः गोमत्यः वीरवतीः वीरवत्यः भद्राः भन्दनीयाः कल्याणरूपाः घृतमवश्यायजलं दुहानाः चरन्त्यः विश्वतः सर्वतः प्रपीताः धर्मार्थकामैराप्यायिताः प्यायः पी आदेशः। एवं परोक्षं प्रार्थ्य प्रत्यक्षमाह हे

उषसः यूयं स्वस्तिभिः अविनाशैः सदा नोऽस्मान्पात पालयत ॥ ४० ॥

हे पौष्णौ गायत्रीत्रिष्टुभौ। हे पूषन् तव व्रते कर्मणि वर्तमाना वयं कदाचन कदापि न रिष्येम न विनश्येम। किञ्च इह कर्मणि ते तव स्तोतारः स्तुतिकर्तारः स्मसि भवामः इदन्तो मसि ॥ ४१ ॥

यः पूषा अर्कं देवमभ्यानट् अभिव्याप्नोति किम्भूतः कामेन काम्यत इति कामं तेन वाञ्छितेन वचस्या वचसा वेदोक्तेन कृतः अभिमुखीकृतः। किम्भूतमर्कम् पथस्पथः मार्गस्य मार्गस्य सर्वेषां मार्गाणां परिपतिमधिपतिं स्वामिनम्। सः पूषा नोऽस्मभ्यं शुरुधः शुचं रुन्धन्ति वर्णनाशाः पृषोदरादित्वात् शोकनाशकराणि साधनानि रासत् ददातु लिङ्गव्यत्ययः

पथस्पथः परिपतिं वचस्या कामेन कृतो अभ्यानडर्कम्। स नो रासच्छुरुधश्चन्द्राग्रा धियंधियꣳ सीषधाति प्र पूषा ॥ ४२ ॥

त्रीणि पदा विचक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः। अतो धर्माणि धारयन् ॥ ४३ ॥

किम्भूताः शुरुधः चन्द्राग्राः चन्द्रमाह्लादकमग्रं यासां ताः साधने कृते आह्लादो भवति। पुनः पूषा धियं धियं कर्माणि सर्वाणि प्रसीषधाति प्रकर्षेण साधयतु॥ पथस्पथः धियं धियमिति नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वम्। वचस्या विभक्तेर्यादेशः। आनट् व्याप्तिकर्मसु दशस्वयं पठितः[1]। सीषधाति साध संसिद्धौ अपः स्पुञ्छान्दसः द्वित्वम् लेटोऽडाटौ तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य उपधाह्रस्वश्छान्दसः ॥ ४२ ॥

१—निघ० २, १८,४।

वैष्णवी गायत्री द्वयोर्ऋचोरेकवाक्यम्। यो विष्णुः यज्ञः त्रीणि पदा पदानि विचक्रमे विक्रान्तवान् अग्निवाय्वादित्याख्यानि पदानि व्याप्तवान्। किम्भूतो विष्णुः गोपाः जगतो रक्षकः अदाभ्यः अहिंस्यः। किं कुर्वन् अतः अस्मादेव पदत्रयात्

धर्माणि पुण्यानि कर्माणि धारयन्। धर्ममस्त्रियाम् ॥ ४३ ॥

तस्य विष्णोः यज्ञस्य यत् परमं पदं ब्रह्मलक्षणम् तद्विप्रासः विप्राः ब्राह्मणाः समिन्धते णिचो लोपः समिन्धयन्ति दीपयन्ति उपासते इत्यर्थः। किम्भूताः विप्राः विपन्यवः विगतः पन्युः संसारव्यवहारो येभ्यः निष्कामाः। जागृवांसः जागरणशीलाः अप्रमत्ताः ज्ञानकर्मसु समुच्चयकारिण इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

जगती द्यावापृथिवीदेवत्या। द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ वरुणस्यादित्यस्य धर्मणा धारणेन धरणशक्त्या विष्कभिते

तद्विप्रासोविपन्यवोजागृवाꣳससमिन्धते। विष्णोर्यत्परमम्पदम् ॥ ४४ ॥

घृतवतीभुवनानामभिश्रियोर्वीपृथ्वीमधुदुघेसुपेशसा। द्यावापृथिवीवरुणस्यधर्मणाविष्कभितेअजरेभूरिरेतसा ॥४५॥

येनस्सपत्ना अपतेभवन्त्विन्द्राग्निभ्यामववाधामहेतान्। वसवोरुद्रा आदित्याउपरिस्पृशम्मोग्रञ्चेत्तारमधिराजमक्रन् ॥४६॥

स्तम्भिते स्कम्भोतिर्दृढीकरणार्थः वरुणेन स्वशक्त्या दृढीकृते इत्यर्थः। किम्भूते ते घृतवती उदकवत्यौ घृतमित्युदकनाम[१] भुवनानां भूतजातानामभिश्रिया अभिश्रियौ आश्रयणीये कर्मणि क्विप् विभक्तेराकारः। उर्वी उर्व्यौ विस्तीर्णे पृथ्वी पृथ्व्यौ पृथुले आयामविस्ताराभ्यां महत्त्वं विशेषणद्वयेनोक्तम्। मधुदुघे मधु उदकं तस्य दोग्ध्र्यौ। सुपेशसा सुरूपे। अजरे जरा-रहिते। भूरिरेतसा भूरि रेतो ययोस्ते भूरिरेतसौ बहुरेतस्के सर्वभूतानां हि रेतांसि ताभ्यामेवोत्पद्यन्ते ॥ ४५ ॥ १—निघ० १, १२, १०।

जगती लिङ्गोक्तदेवता। ये नोऽस्माकं सपत्नाः शत्रवः ते अपभवन्तु अपगतवीर्या निरुद्यमा भवन्तु पराभवं यान्त्वित्यर्थः।

यतो वयं तान्सपत्नान् इन्द्राग्निभ्यां कृत्वा अवबाधामहे इन्द्राग्निबलेन नाशयामः। किञ्च वसवोऽष्टौ रुद्रा एकादश आदित्या द्वादश एते मा मामितादृशमकन् कुर्वन्तु। कीदृशमुपरिस्पृशम् उपरि स्पृशतीति उपरिस्पृक् तमुच्चस्थानस्थितम्। उग्रमुत्कृष्टम्। चेत्तारं ज्ञातारं प्रियस्य। अधिराजम् अधिकश्चासौ राजा च अधिराजस्तम् अधिपतिमीश्वरं कुर्वन्त्वित्यर्थः॥ ४६॥

जगती अश्विदेवत्या। हे नासत्या नासत्यौ हे अश्विनौ त्रिभिः एकादशैः त्रिगुणैरेकादशभिः त्रयस्त्रिंशत्संख्याकैः देवेभिः देवैः इह स्थाने मधुपेयं सोमपानं प्रति आयातमागच्छतम् मधुः सोमस्तस्य पेयं पानम्। किञ्च आयुः प्रतारि-

आ नासत्या त्रिभिरेकादशैरिह देवेभिर्यातम्मधुपेयमश्विना। प्रायुस्तारिष्टन्नी रपांᳫसि मृक्षतᳫसेधतन्द्वेषो भवतᳫसचाभुवा॥ ४७॥

एषवस्तोमोमरुतइयङ्गीर्मान्दार्यस्यमान्यस्यकारोः। एषायासीष्टतन्वेवयांविद्यामेषंवृजनञ्जीरदानुम्॥ ४८॥

ष्टम् तरतिर्वृद्ध्यर्थः प्रवर्धयतम्। रपांसि पापानि निर्मृक्षतं निःशेषं शोधयतम् नाशयतमित्यर्थः। द्वेषः दौर्भाग्यं सेधतं षिधु गत्याम् गमयतं नाशयतम्। सचाभुवा भवतम् सचा इत्यव्ययं सहार्थे सचा सह भवतस्तौ सचाभुवौ क्विप् कार्येषु संयुक्तौ भवतम्। अष्टौ वसव इत्यादिना त्रयस्त्रिंशद्देवा गणिताः। तारिष्टम् तरतेर्लुङि मध्यमद्विवचनम् बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीति अडभावः। मृक्षतम् मृजूष् शुद्धौ लेटोऽडाटौ सिब्बहुलं लेटीति सिप् तस्यस्थमिपामिति व्यत्ययेन थसः तमादेशः॥ ४७॥

मारुती त्रिष्टुप्। हे मरुतः कारोः कर्तुर्यजमानस्य एषः स्तोमः इयञ्च गीः सत्या च प्रिया च वो युष्मभ्यं युष्मदर्थं वर्तत इति शेषः। किम्भूतस्य कारोः मान्दार्यस्य मां ममेति स्वस्वामिसम्बन्धं दारयति इति मान्दार्यः तस्य वीतरागस्येत्यर्थः। यद्वा मां दारयतीत्येवं यः शत्रूणां प्रत्ययमादधाति मान्दार्यः। यद्वा मन्दारः कल्पवृक्षः तत्तुल्यो मान्दार्यः तस्य अथ कामपूरकस्येत्यर्थः। मान्यस्य मानार्हस्य। किञ्च हे मरुतः यूयमिषा अन्नेन निमित्तेन आयासीष्ट आगच्छत किमर्थं वयां वयसाम् आमि टिलोप आर्षः बाल्ययौवनस्थाविराणां वयसां सम्बन्धिन्यै तन्वे शरीराय सर्वदा शरीरस्थित्यर्थः अस्मच्छरीरं दृढीकर्तुमिति भावः। किञ्च इषमन्नं वृजनं बलं च वयं विद्याम लभेमहि किम्भूतमिषं वृजनं च जीरदानुं जीवयतीति जीरदानुस्तम् जीवेरौणादिको रदानु प्रत्ययः लोपो व्योर्वलीति वलोपः जीवितदात्रृ बलमन्नं च वयं प्राप्नुयामेति प्रार्थना ॥ ४८ ॥

स॒हस्तो॑माः स॒हच्छ॑न्दस आ॒वृतः॑ स॒हप्र॑मा॒ ऋष॑यः स॒प्त दैव्याः॑। पूर्वे॑षां॒ पन्था॑मनु॒दृश्य॒ धीरा॑ अ॒न्वाले॑भिरे र॒थ्यो॒ न र॒श्मीन् ४९

ऋषिसृष्टिप्रतिपादिका त्रिष्टुप्। दैव्याः सप्त ऋषयः देवस्य प्रजापतेः इमे दैव्याः प्रजापतिप्राणाभिमानिनः सप्त ऋषयः भरद्वाजकश्यपगोतमात्रिवसिष्ठविश्वामित्रजमदग्निसञ्ज्ञाः। अन्वालेभिरे सृष्टवन्तः सृष्टियज्ञमिति शेषः। किं कृत्वा पूर्वेषां पन्थां पन्थानमनुदृश्य अधस्तनकल्पोत्पन्नानामवसिताधिकाराणां मार्गं विलोक्य पूर्वकल्पोत्पन्नैर्ऋषिभिर्यथा सृष्टम् तथा सृष्टवन्त इत्यर्थः सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयदित्युक्तेः। कथमिव रथ्यो न रश्मीन् नकार उपमार्थः रथे साधुः रथ्यः रथीर्यथा इष्टदेशप्राप्त्यर्थं प्रथमं रश्मीन्प्रग्रहानालभते स्पृशति सृजति वा तथा तेऽपि सृष्टियज्ञं सृष्टवन्तः। किम्भूता ऋषयः सहस्तोमाः स्तोमसहिताः। सहच्छन्दसः छन्दोभिर्गायत्र्यादिभिः सहिताः। आवृतः अत्रापि सहशब्दाध्याहारः आवृच्छब्देन कर्मोच्यते सहावृतः कर्मसहिताः श्रद्धासत्यप्रधानानां कर्मणामनुष्ठातारः। सहप्रमाः प्रमाणं प्रमा तत्सहिताः शब्दप्रमाणपरीक्षणतत्पराः। धीराः धीमन्तः ४९

त्रिस्रः उष्णिक्शक्वरीत्रिष्टुभः दक्षदृष्टा । हिरण्यस्तुतिः । इदं हिरण्यं कनकं जैत्राय जयाय माम् आमेवाविशतात् आविशतु मयि तिष्ठतु । कीदृशमायुष्यमायुषे हितम् वर्चस्यं वर्चसे तेजसे हितम् रायो धनस्य पोषं पोषयितृ वर्धकम् औद्भिदम् उद्भिनत्तीति उद्भित् उद्भिदेवौद्भिदमुद्भेत्तृ धनस्य स्वर्गस्य वा प्रकाशकम् वर्चस्वत् अन्नसंयुक्तम् ॥ ५० ॥

रक्षांसि पिशाचाश्च तत् हिरण्यं न तरन्ति न हिंसन्ति हि यस्मात् एतत् हिरण्यं देवानां प्रथमजमोजः प्रथमोत्पन्नं

आयुष्यंवर्चस्यꣳरायस्पोषमौद्भिदम् । इदꣳहिरण्यंवर्चस्वज्जैत्रायाविशतादुमाम् ॥ ५० ॥

नतद्रक्षाꣳसिनपिशाचास्तरन्तिदेवानामोजःप्रथमजꣳह्येतत् । योबिभर्तिदाक्षायणꣳ

हिरण्यꣳसदेवेषुकृणुतेदीर्घमायुःसमनुष्येषुकृणुतेदीर्घमायुः ॥ ५१ ॥

यदाबध्नन्दाक्षायणाहिरण्यꣳशतानीकायसुमनस्यमानाः । तन्मआबध्नामिशतशारदायायुष्माञ्जरदष्टिर्यथासम् ५२

देवानां तेज एवेदम् । अत एव यो हिरण्यं दाक्षायणं बिभर्ति अलङ्कारत्वेन धारयति दाक्षायणशब्दोऽलङ्कारार्थः स देवेषु देवलोकेषु दीर्घमायुः कृणुते कुरुते देवलोके चिरं वसतीत्यर्थः स च मनुष्येषु मनुष्यलोकेषु स्वमायुर्दीर्घं कृणुते मनुष्यायुरतिक्रम्य जीवति ॥ ५१ ॥

दाक्षायणाः दक्षस्यापत्यानि मत्वादित्वात्फक् दक्षवंशोत्पन्ना ब्राह्मणा यत् हिरण्यं शतानीकाय राज्ञे अबध्नन् बबन्धुः शतं बहूनि अनीकानि सैन्यानि यस्य सः शतानीकस्तस्मै। किम्भूताः दाक्षायणाः सुमनस्यमानाः मनसि शोभनं ध्यायन्तः शोभनं मनः कुर्वन्तो सुमनस्यन्ति सुमनस्यन्ते सुमनस्यमानाः। तत् हिरण्यं मे मयि आबध्नामि किमर्थं शतशारदाय शतं शरदो जीवनाय। यथा येन प्रकारेण हिरण्यबन्धनाख्येन अहमायुष्मान्दीर्घजीवी जरदष्टिश्च आसं भूयासम् तथा आबध्नामि। जरत् जरामश्नुते व्याप्नोति जरदष्टिः यद्वा जरन्ती जरां प्राप्ता अष्टिः शरीरं यस्य स जरदष्टिः॥ ५२॥

बहुदेवत्या त्रिष्टुप्। उत अपि च अहिर्बुध्न्यः रुद्रविशेषः शृणोतु नः अस्माकं वचांसीति शेषः अज एकपात् रुद्रः प्राणो

उत नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोत्वज एकपात्पृथिवी समुद्रः। विश्वे देवा ऋतावृधो हुवानाः स्तुता मन्त्राः कविशस्ता अवन्तु॥ ५३॥

इमा गिर आदित्येभ्यो घृतस्नूः सनाद्राजभ्यो जुह्वा जुहोमि। शृणोतु मित्रो अर्यमा भगो नस्तुविजातो वरुणो दक्षो अंशः॥ ५४॥

वा शृणोतु पृथिवी च शृणोतु समुद्रश्च शृणोतु विश्वे देवाश्च शृण्वन्तु। श्रुत्वा च ते अहिर्बुध्न्यादयः अवन्तु पालयन्तु अस्मान्। किम्भूतास्ते ऋतावृधः सत्यवृधो यज्ञवृधो वा। हुवाना आह्वयमानाः। मन्त्राः मन्त्रैरिति विभक्तिव्यत्ययः स्तुताः। कविशस्ताः मेधाविभिः पूजिताः॥ ५३॥

आदित्यदेवत्या त्रिष्टुप्। इमा गिरो वाचः जुह्वा स्रुचा कृत्वा आदित्येभ्यो जुहोमि स्तुतिलक्षणा वाणीर्जुह्वेरूपया स्रुचादित्येभ्यः समर्पयामीत्यर्थः। किम्भूता गिरः घृतस्नूः घृतं स्नुवन्ति स्रवन्ति ताः घृतस्नुवः ता घृतस्नूः तुगभावश्छान्दसः घृतप्रसारिणीर्घृतहोमसहचरिता वा। किम्भूतेभ्यः आदित्येभ्यः सनात् चिरकालं राजभ्यः दीप्यमानेभ्यः। ताः स्रुचाह्वय-

माना गिरो नोऽस्माकं गिरः शृणोतु कः मित्रः अर्यमा भगश्च। तुविजातो बहुजातः त्वष्टा वातो वा स हि बहुशः प्रजायते। वरुणः दक्षः अंशश्च। एते सूर्यविशेषाः ॥ ५४ ॥

अध्यात्मवादिनी जगती। सप्त ऋषयः प्राणाः त्वक्चक्षुःश्रवणरसनाघ्राणमनोबुद्धिलक्षणाः शरीरे प्रतिहिताः व्यवस्थिताः ते एव सप्त सदं सदामालस्यप्रमादं सावधानं यथा तथा शरीरं रक्षन्ति। ते सप्त स्वपतो नरस्य लोकमात्मानमीयुः प्राप्नुवन्ति योकशब्देन विज्ञानात्मा हृदयाकाशप्रतिष्ठ उच्यते। किम्भूताः सप्त आपः आप्नुवन्ति व्याप्नुवन्ति देहमित्यापः व्यापनाः।

सप्तऋषयःप्रतिहिताःशरीरेसप्तरक्षन्तिसदमप्रमादम्। सप्तापःस्वपतोलोकमीयुस्तत्र

जागृतोअस्वप्नजौसत्रसदौचदेवौ ॥ ५५ ॥

उत्तिष्ठब्रह्मणस्पतेदेवयन्तस्त्वेमहे। उपप्रयन्तुमरुतःसुदानवइन्द्रप्राशूर्भवासचा ॥ ५६ ॥

तत्र तस्यामृषीणां लोकगमनावस्थायां देवौ दीप्यमानौ प्राणापानौ जाग्रतः जागरणं कुर्वाते कीदृशौ अस्वप्नजौ न स्वप्नो निद्रा जायते ययोस्तौ अस्वप्नजौ। तथा सत्त्रसदौ सतां जीवानां त्राणं रक्षणं सत्त्रम् तत्र सीदतः तौ सत्त्रसदौ जीवितदातारावित्यर्थः ॥५५॥

ऋचो ब्रह्मणस्पतिर्देवतः हे बृहत्यौ तृतीया त्रिष्टुप्। हे ब्रह्मणो देवस्य पते पालक उत्तिष्ठ ऊर्ध्वः आरब्धकार्यो भव। यतो वयं देवयन्तो देवान्कामयमानाः त्वा त्वामीमहे याचामहे आगच्छेति। मरुतः भवन्तमागच्छन्तमुप समीपे प्रयन्तु आगच्छन्तु किम्भूताः मरुतः सुदानवः शोभनं ददति ते सुदानवः। हे इन्द्र त्वमपि सचा सह गमनाय प्राशूः प्रकृ-

षेण शीघ्रो भव ॥ देवान्कामयन्ते देवयन्ति ततः शतृप्रत्ययः सुप आत्मनः क्यच् न च्छन्दस्यपुत्रस्येति निषेधात्क्याचि चेतीत्वाभावः अश्वाघस्यादिति अश्वाघयोरेवाकारविधानादकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घोऽपि न स्यात्। ईमहे याचतिकर्मसु पठितः१ ई गतौ दिवादित्वाद्रागतस्य श्यनश्छान्दसो लोपः। सुदानवः दाभाभ्यां नुः प्रायुः आशुशब्दो दीर्घश्छान्दसः। अत्र संहितायां ह्यचोऽतस्तिङ इति दीर्घः॥ ५६॥ १—निघ० ३, १९,१।

ब्रह्मणस्पतिः नूनं निश्चितमुक्थ्यं शस्त्रयोग्यं मन्त्रं प्रवदति प्रकर्षेणोच्चारयति यस्मिन्मन्त्रे इन्द्रः वरुणः मित्रः अर्यमा

प्र नूनम्ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रं वदत्युक्थ्यम्। यस्मिन्निन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा देवा ओकांसि चक्रिरे॥ ५७॥

ब्रह्मणस्पते त्वमस्य यन्ता सूक्तस्य बोधि तनयं च जिन्व। विश्वन्तद्भद्रं यदवन्ति देवा बृहद्वदेम विदथे सुवीराः॥

य इमा विश्वा। विश्वकर्मा। यो नः पिता। अन्नपतेऽन्नस्य नो देहि॥ ५८॥

॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां चतुस्त्रिंशोऽध्यायः॥ ३४॥

अन्ये च देवाः ओकांसि निवासान् चक्रिरे कृतवन्तः। सर्वदेवाधारभूतं शस्त्रं पठनीयं मन्त्रं वदित्यर्थः॥ ५७॥

हे ब्रह्मणस्पते त्वं यतोऽस्य जगतो यन्ता नियन्ता अतः प्रार्थ्यते सूक्तस्यास्मदुक्तस्य साधुवचनस्य कर्मणि षष्ठी सूक्तम् बोधि बुध्यस्व अस्मदुक्ता स्तुतिर्भवता ज्ञायतामित्यर्थः। तनयं च अस्मदपत्यानि जिन्व प्रीणीहि जिन्वतिः प्रीतिकर्मा। देवा यत् भद्रं कल्याणमवन्ति पालयन्ति तत् विश्वं सर्वं भद्रमस्माकमस्त्विति शेषः। किञ्च सुवीराः कल्याणपुत्राः सन्तो वयं विदथे यज्ञे

बृहत् महत् वदेम दीयतां भुज्यतामित्यादि उच्चारयेम ॥ अथ चतस्रः कण्डिका प्रतीकोक्ताः य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वत् (१७,१७) विश्वकर्मा विमनाः (१७,२३) यो नः पिता (१७,२७) अन्नपतेऽन्नस्य नो देहि (११,८३) इति । ता ब्रह्मयज्ञेऽध्येयाः ॥ ५८ ॥

॥ श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । चतुस्त्रिंशोऽयमध्यायो ब्रह्मयज्ञार्थकोऽगमत् ॥ ३४ ॥

त्रयस्त्रिंशेऽध्याये सर्वमेधसम्बन्धिनः कियतो मन्त्रानुक्त्वा प्रवायुमच्छेत्यारभ्य (३३,५५) अनारभ्याधीतान्मन्त्रानुक्त्वा चतुस्त्रिंशेऽध्याये तानेव समाप्येदानीं पञ्चत्रिंशेऽध्याये पितृमेधसम्बन्धिनो मन्त्रा उच्यन्ते । स च पितृमेधो मृतस्य वर्षास्मरणे भवति वर्षस्मृतौ तु विषमवर्षेषु भवति एकतारकनक्षत्रे चित्रादौ दर्शे वा ग्रीष्मे शरदि माघे भवति ॥ पितृमेधं करिष्यता द्विजेन कुम्भेऽस्थिसञ्चयः कार्यः । मृतस्य च यावन्तोऽमात्यपुत्रपौत्रास्तावन्तः कुम्भाः कर्मदिने आनेयाः कुम्भेभ्योऽधिकानि छत्राणि च । ततोऽरण्ये कुम्भे कृतमस्थिसञ्चयनं ग्रामसमीपे समानीय शय्यायां कुम्भं संस्थाप्याहतवस्त्रैकदेशेन संवेष्ट्य लोहमयवादित्रेषु वाद्यमानेषु वीणायां च वाद्यमानायां मृतस्य पुत्रपौत्रा उत्तरीयैर्व्यजनैश्चास्थिकुम्भं विजयन्तस्त्रिस्त्रिः प्रदक्षिणं परियन्ति । स्त्रियोऽपीति केचित् । रात्रेः पूर्वमध्यापरभागेषु तद्दिने बह्वन्नदानं कुर्वन्ति नृत्यगीतवादित्राणि च कारयन्ति अस्थिकुम्भायान्नमुपहरन्ति च । तत उपप्रातरस्थिकुम्भसहिताः पूर्वोक्तान्कुम्भान् छत्राणि चादाय ग्रामाद्दक्षिणस्यां वहिर्गच्छन्त्यध्वर्युयजमानामात्याः । श्मशानान्तं कर्म कुर्वतो यथा रविरुदयेत्तथा रात्रावारब्धव्यम् तत्र वने गत्वा ग्रामान्मार्गादश्वत्थतिल्वकहरिद्रुस्फूर्जकविभीतकश्लेष्मान्तककोविदारादिभ्यश्च दूरे अन्यवृक्षगुल्मादिवृते ऊषरे वोदक्प्रवणे दक्षिणप्रवणे समे वा सुखकारिणि रम्ये वनादुदकाद्वा पूर्वभागे उत्तरभागे वा वर्तमाने गर्तवति वीरणतृणवति प्रदेशे श्मशानार्थं द्विकोणं पुरुषप्रमाणं क्षेत्रं मिमीते । पैतृक्यां द्विपुरुषं समचतुरस्रं कृत्वा करणोमध्येषु शङ्कवः स समाधिरिति शुल्बोक्तविधिना (७,२) तच्चतुरस्रमुत्तरतः पश्चाच्च पृथु भवति । तत्र साधनप्रकारः पूर्वदक्षिणपार्श्वयोर्नवाङ्गुलानि सत्रयोदशांशेनाङ्गुलचतुर्थभागसहितानि पुरुषप्रमाणमध्ये न्यूनानि

कार्याणि पश्चिमोत्तरपार्श्वयोस्तावन्ति पुरुषप्रमाणादधिकानि तथाहि पुरुषमात्रक्षेत्रस्य रज्ज्वा प्राचीं कृत्वा तत्प्रान्तयोः शङ्कू निखाय सार्धाष्टदशाङ्गुलहीनां पुरुषद्वयप्रमाणामुभयतःपाशां रज्जुं मध्यमदेशे सलक्षणां कृत्वा पूर्वापरयोः शङ्क्वोस्तस्याः पाशौ प्रतिमुच्य मध्यलक्षणेन दक्षिणत आयम्य दक्षिणः कोणः साधनीयः ततः सार्धाष्टदशाङ्गुलाधिकां पुरुषद्वयप्रमाणां रज्जुमुभयतः पाशां मध्यलक्षणयुतां कृत्वा शङ्क्वोः पाशौ प्रतिमुच्य मध्यलक्षणेनोत्तरत आयम्योत्तरकोणः साध्य इति। ततः पूर्वादिकोणेषु पालाशशमीवारणाश्ममयाश्चत्वारः शङ्कवो निखेयाः। एतत्कुर्वतां निकटे कश्चिद्यजमानपुरुषस्तृणपूलकमुच्छ्रित्य धारयेत्। कर्मसमाप्तौ गृहमागत्य तं गृहेषूच्छ्रयेत् प्रजाहेतोः। इत्यादि बोध्यम्॥ कात्यायनः अपसलवि सृष्टया रज्ज्वा परितत्यापेतो यन्त्विति पलाशशाखया व्युदूहतीति (२१,२,२२)। अपसलवि अप्रादक्षिण्येन निष्पादितया रज्ज्वा तत्क्षेत्रं समन्तादप्रदक्षिणं संवेष्ट्या-

अपेतोयन्तुपणयोसुम्नादेवपीयवः। अस्यलोकःसुतावतः॥ द्युभिरहोभिरक्तुभिर्व्यक्तंयमोददात्ववसानमस्मै ॥ १ ॥

पेतो यन्त्विति मन्त्रेण क्षेत्रमध्यपतितं तृणपर्णादिकं पलाशशाखया कृत्वा क्षेत्राद्बहिर्निःकाशयतीति सूत्रार्थः॥ अस्याध्यायस्य पितरो देवता आदित्या ऋषयो देवा वा। आद्या गायत्री। पणन्ति परद्रव्यं व्यवहरन्तीति पणयोऽसुराः इतोऽपयन्तु अपगच्छन्तु व्यवहिताश्चेति उपसर्गस्य यन्त्विति क्रियापदेन व्यवधानम्। किम्भूताः पणयः असुम्नाः सुम्नमिति सुखनाम (३,६) नास्ति सुम्नं येभ्यस्ते असुखकराः। तथा देवपीयवः पीयतिर्हिंसाकर्मा देवान्पीयन्ति हिंसन्ति ते देवपीयवः देवद्विषः। किमित्यसुराणामपगमोऽर्थ्यते तत्राह अस्य लोकः अस्य यजमानस्याग्निभूतस्यायं लोकः स्थानम् किम्भूतस्यास्य सुतवतः सोमाभिषवं कृतवतः सुषानेति सुतवान् तस्य षुञ् अभिषवे क्तवतुप्रत्ययान्तः अन्वरग्निमतिसुमतीत्यादिना (३,६,२) प्रातिशाख्यसूत्रेण संहितायां सुतशब्दस्याकारे दीर्घः॥ द्युभिरहोभिरिति यजुः। यमोऽस्मै यजमानायावसानं ददातु अवस्यन्त्यस्मिन्नित्यवसानं

स्थानम् किम्भूतं द्युभिर्ऋतुभिः अहोभिः दिवसैः अक्तुभिः रात्रिभिश्च व्यक्तं स्पष्टीकृतम् द्युशब्देन श्रुतौ ऋतवः उक्ताः तदेनमृतुभिश्चाहोरात्रैश्च सलोकं करोतीति[1] श्रुतेः। कालाद्यधिष्ठातृदेवताभिः प्रकटितमस्मै यमो ददात्वित्यर्थः ॥ १ ॥ १——१३,८,२,३।

का० औदुम्बरसीरउत्तरतो वा षड्गवे युज्यमाने युञ्जन्तीति सम्प्रेष्य सविता त इति जपतीति[2]। ततोऽध्वर्युस्तां पलाशशाखां दक्षिणस्यां निरस्य परिश्रिद्भिर्वेष्टयित्वा तत्त्वेतस्य दक्षिणत उत्तरतो वा षड्भिरनडुद्भिः सीरं युनक्ति तस्मिन्युज्यमाने युञ्जन्तीति सम्प्रेष्य सवितेति मन्त्रं जपति॥ गायत्री। हे यजमान सविता सूर्यः ते तव शरीरेभ्यः शरीराणां विभक्तिव्यत्ययः पृथिव्यां लोकं स्थानमिच्छतु सवितृनुज्ञां विना न केनापि स्थातुं शक्यते द्वितीयं वाक्यमाह तस्मै इति तस्मै सवित्रा दत्ताय क्षेत्राय संस्कारार्थम् उस्रियाः

सवितातेशरीरेभ्यःपृथिव्यांल्लोकमिच्छतु। तस्मैयुज्यन्तामुस्रियाः ॥ २॥

वायुःपुनातु। सवितापुनातु। अग्नेर्भ्राजसा। सूर्यस्यवर्चसा। विमुच्यन्तामुस्रियाः ॥ ३॥

अनड्वाहो युज्यन्तां युक्ता भवन्तु ॥ २ ॥ २——२१,२,३४। ३——१७,४,१-२। ४——१३,८,२,६।

का० अनुरज्जु चतस्रः सीताः कृषति वायुः पुनात्विति प्रतिमन्त्रमुत्तरतः प्रतीचीं प्रथमामिति[3]। अध्वर्युः परितो वेष्टितां रज्जुमनुलक्षीकृत्य वायुःपुनात्विति प्रतिमन्त्रं पादेन पादेन चतस्रः सीताः अप्रदक्षिणं कृषति तत्र प्रथमां सीतामुत्तरपार्श्वे प्रतीचीं कृषति दक्षिणतः सीरयोजनपक्षेऽपि तत्सीरमप्रदक्षिणमुत्तरत आनीय प्रथममुत्तरत एव कृषति। तदपंसर्त्वा पर्याहृतोत्तरतः प्रतीचीं प्रथमाᳫं सीतां कृषति वायुः पुनात्विति सविता पुनात्विति जघनार्धेन दक्षिणामग्नेर्भ्राजसेति दक्षिणार्धेन प्राचीᳫं सूर्यस्य वर्चसेत्यग्रेणोदीचीमिति[4] श्रुतेः॥ चत्वारि यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि। हे पृथिवि वायुः त्वां पुनातु विदारयतु सूर्यः त्वां पुनातु अग्नेर्भ्रा-

जसा दीप्तया सूर्यस्य वर्चसा तेजसा च त्वां विदारयतु ॥ का० अनडुहो वियुच्य विमुच्यन्तामिति[1] । एवं पूर्वोक्तचतुर्मन्त्रैः पार्श्वचतुष्के कर्षणं कृत्वा मध्येऽपि सर्वं क्षेत्रं यथा कृष्टं भवति तथा परिमिताः सीताः कृत्वा वृषभान् सीराद्विमुञ्चति ॥ यजुः वृषदैवतम् । उस्रा धेनुः तदपत्यानि उस्रियाः अनड्वाहो विमुच्यन्तां सीराद्वियुज्यन्ताम् ॥ ३ ॥

का० दक्षिणा सीरं निरस्याश्वत्थे व इति सर्वौषधं वपतीति[2] । हलं दक्षिणदिशि तूष्णीं प्रक्षिप्य कृष्टक्षेत्रमध्ये सर्वौषधं वपति ॥ अनुष्टुप् व्याख्याता(१२,७९,) ॥ ४ ॥ १——२१,४। २——२१,४,४,। ३——२१,४,५। ४——१३,८,३,२।

अश्वत्थेवोनिषदनम्पर्णेवोवसतिष्कृता। गोभाजइत्किलासथयत्सनवथपूरुषम् ॥ ४ ॥

सविताते शरीराणिमातुरुपस्थआवपतु। तस्मैपृथिविशम्भव ॥ ५ ॥

प्रजापतौत्वादेवतायामुपोदकेलोकेनिदधाम्यसौ। अपनःशोशुचदघम् ॥ ६ ॥

का० सविता त इति शरीराणि निवपति मध्ये इति[3] । तस्य पुरुषमात्रस्य क्षेत्रस्य मध्ये शरीराणि मृतस्यास्थीनि राशीकरोति एतच्च सूर्योदयकालं कर्तव्यम् यथा कुर्वतोऽभ्युदियादिति[4] श्रुतेः ॥ गायत्री सवितृदेवत्या । हे यजमान सविता सूर्यः ते तव शरीराणि अस्थीनि मातुः पृथिव्याः उपस्थे उत्सङ्गे आवपतु स्थापयतु । हे पृथिवि भूमे तस्मै सवितृप्रेरिताय पितृरूपाय यजमानाय शं भव सुखरूपा भव ॥ ५ ॥

उष्णिक् प्रजापतिदेवत्या अस्थिनिवापे एव विनियुक्ता। असाविति नामग्रहणम् अनुदात्तत्वादामन्त्रितम् हे देवदत्त

उपोदके उदकसमीपवर्तिनि लोके स्थाने प्रजापतौ देवतायां त्वां निदधामि स्थापयामि। स प्रजापतिर्नोऽस्माकमघं पापं प्रोशुचत् अत्यर्थं दहतु शुच शोके यङ्लुगन्तं रूपम्॥ ६॥ १—२१, ४, ७। २——२१, ४, ८।

का० प्रत्यागते परं मृत्यविति जपतीति[१]। दक्षिणां गत्वानुच्छसन्कुम्भं प्रक्षिप्यैहीति कश्चिद्विप्रः प्रेषितोऽस्ति तस्मिन्कुम्भं क्षिप्त्वा प्रत्यागते सति यजमानोऽध्वर्युर्वा जपति॥ मृत्युदेवत्या त्रिष्टुप् सङ्कसुकदृष्टा। हे मृत्यो परा पराङ्मुखो भूत्वा परमन्यं पन्थां पन्थानं मार्गमन्विहि अनुगच्छ। तमेव दर्शयति यस्ते तव त्वदीयः पन्था देवयानात्पथः इतरः तुच्छः अन्यः पितृयानाख्यः देवा यान्ति यस्मिन्स देवयानः। किञ्च चक्षुष्मते ज्ञानिने शृण्वते च ते तुभ्यं मृत्यो किञ्चिद्ब्रवीमि वदामि

परम्मृत्योअनुपरेहिपन्थांयस्तेअन्यइतरोदेवयानात्। चक्षुष्मतेशृण्वतेतेब्रवीमिमानःप्रजाꣳरीरिषोमोतवीरान्॥७॥

शंवातःशꣳहितेघृणिःशन्तेभवन्त्विष्टकाः। शन्तेभवन्त्वग्नयःपार्थिवासोमात्वाभिशूशुचन्॥८॥

आदरार्थं वचनम् न हि तस्यादृष्टमश्रुतं वास्ति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी चक्षुष्मतः शृण्वतस्तव वदामि किम् हे मृत्यो नोऽस्माकं प्रजां सन्ततिं वंशपरम्परां मा हिंसीः रिष वधे स्वार्थे णिजन्तस्य लुङि रूपम् उत अपि च वीरान्पुत्रान्मा हिंसीः॥ ७॥

का० शं वात इति यथाङ्गं कल्पयित्वेष्टकां निदधाति मध्ये तूष्णीमिति[२]। शंवात इति मन्त्रद्वयेन तानि मध्ये न्युप्तान्यस्थीनि यथाङ्गं कल्पयित्वा यदस्थि यस्याङ्गस्य तेनास्थ्ना तदङ्गकल्पनया प्राक्शिरसं पुरुषाकृतिं कृत्वा तन्मध्ये पादमात्रीमिष्टकां तूष्णीं निदधाति॥ द्वे ऋचावनुष्टुब्बृहत्यौ विश्वदेवदेवते। हे यजमान वातो वायुस्ते तव शं सुखरूपो भवतु। हि पुनः घृणिः सूर्यकिरणः ते तव शं सुखरूपो भवतु। इष्टका मध्ये प्रतिदिशं च तिस्रस्तिस्रः प्रक्षिप्तास्ते तव शं सुखरूपा भवन्तु।

अग्नयश्च ते शं भवन्तु । पार्थिवासः पृथिव्यां भवाश्चाग्नयः त्वा त्वां माभिशूशुचन् मा शोचयन्तु अभितापयन्तु ॥ ८ ॥

दिशः ते तुभ्यं त्वदर्थं कल्पन्तां क्लृप्ता भवन्तु आपो जलानि तुभ्यं शिवतमाः कल्याणकारिण्यो भवन्तु सिन्धवः समुद्राश्च शिवतमास्तुभ्यं भवन्तु । अन्तरिक्षमाकाशं तुभ्यं शिवं कल्याणकारि भवतु सर्वाः दिशः ते तुभ्यं कल्पन्ताम् । आदरार्थं कात्स्न्यार्थं वा पुनर्वचनम् ॥ ९ ॥

का॰ अध्यधिगच्छन्त्यश्मन्वतीरिति[१] । गर्तान्मृदमानीय पूर्ववर्जंदिग्भ्यः कृष्ट्वा वा मृदमानीय तत् श्मशानं विप्रस्य मुखमितं क्षत्रस्योरोमितं वैश्यस्योरुमितं स्त्रिया भगमितं शूद्रस्य जानुमितं सर्वेषां वा जानुमितं मृदा कृत्वा शैवलैः कुशैश्च प्रच्छाद्य

कल्पन्तान्ते दिशस्तुभ्यमापः शिवतमा स्तुभ्यम्भवन्तु सिन्धवः । अन्तरिक्षꣳ शिवन्तुभ्यङ्कल्पन्तान्ते दिशः सर्वाः ॥ ९ ॥

अश्मन्वती रीयते सꣳरभध्वमुत्तिष्ठत प्रतरता सखायः । अत्रा जहीमो ऽशिवा ये ऽअसञ्छिवान्वयमुत्तरेमाभि वाजान् ॥ १० ॥

तद्दक्षिणतो गर्तौ खात्वा क्षीरोदकाभ्यां सम्पूर्य श्मशानोत्तरे सप्त गर्तान्खात्वा दक्षिणोत्तरान्जलेन सम्पूर्योत्तरगर्तेषु अध्वर्युयजमानामात्यास्त्रीन्पाषाणान्प्रक्षिप्याश्मन्वतीरिति मन्त्रेण तद्गर्तोपरि गच्छन्ति ॥ विश्वदेवदेवत्या त्रिष्टुप् सुचीकदृष्टा । हे सखायः मित्राणि एषा अश्मन्वती पाषाणवती नदी रीयते गच्छति री गतौ दिवादिः आत्मनेपदी अतो यूयं संरभध्वमुत्तरणाय प्रयतध्वम् । उत्तिष्ठत अभिमुखा भवत प्रतरत प्रकर्षेण तां नदीं तरत । किमिति यतोऽत्र प्रदेशे ये अशिवाः अशान्ता दुष्टा राक्षसादयः असन् स्युः तान्वयं जहीमः परित्यजामः तेषु त्यक्तेषु शिवान् सुखकरान्वाजानन्नविशेषान्वयमुत्तरेम प्राप्नुयाम ॥ १० ॥

१——२१, ४, २१ ।

का० अपाघमित्यपामार्गैरपसृजत इति[1] । ते अमात्या यज्ञोपवीतिनो भूत्वाप उपस्पृश्य हस्तगृहीतैरपामार्गैः स्वशरीरं शोधयन्ते अपामार्गबीजैरुद्वर्त्तयन्तीति केचित् ॥ लिङ्गोक्तदेवतानुष्टुप् शुनःशेपदृष्टा दुःस्वप्ननाशनी । हे अपामार्ग त्वमस्मत् अस्मत्तः सकाशादघं मानसं पापमपसुव षू प्रेरणे अपगमयेत्यर्थः । किल्बिषं कीर्तिभेदकं कायिकं च पापमपसुव । कृत्यां परकृतमभिचारमपसुव । अप उ रपः रपो रिप्रमिति पापनामनी भवत इति[2] यास्कः रपः पापं वाचिकं च अपसुव उ चार्थे । दुःस्वप्न्यम् दुष्टः स्वप्नो दुःस्वप्नः तत्र भवं दुःस्वप्नोत्यमसुखरूपं फलं चास्मत्तोऽपसुव ॥ ११ ॥ १—२१,४,२२ । २——निरु० ४,२१ ।

अपाघमपकिल्बिषमपकृत्यामपोरपः । अपामार्गत्वमस्मदपदुःष्वप्न्यꣳसुव ॥ ११ ॥

सुमित्रिया नऽआपऽओषधयः सन्तु दुर्मित्रियस्तस्मै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि यञ्च वयन्द्विष्मः ॥ १२ ॥

अनड्वाहमन्वारभामहे सौरभेयꣳस्वस्तये । सनऽइन्द्रऽइवदेवेभ्यो वह्निः सन्तरणो भव ॥ १३ ॥

का० सुमित्रिया न इति स्नात्वाहतवाससोऽनडुत्पुच्छमन्वारभ्यानड्वाहमित्युद्वयमित्यागच्छन्तीति[1] । सुमित्रिया इति मन्त्रेण स्नात्वा नूतनवस्त्राणि परिहितवन्तोऽनड्वाहमिति मन्त्रेण वृषपुच्छमन्वारभ्य उद्वयन्तमिति मन्त्रेण यजमानामात्या ग्राममागच्छन्ति यद्यप्यत्र सुमित्रिया इति मन्त्रेण स्नानमुक्तं तथापि सुमित्रिया इत्यपोऽञ्जलिनादाय दुर्मित्रिया इति द्वेष्यं परिषिञ्चतीति[2] इयं विधेयम् । दुर्मित्रिया -- द्विष्म इति यामस्य दिशं द्वेष्यः स्यात्तां दिशं परासिञ्चेत्तेनैव तं पराभावयतीति[3] श्रुतेः ॥ व्याख्याता[4] ॥ १२ ॥ १——२१,४,२३,। २——१९,५,१५ । ३—१३,८,४,५ । ४—६, २२ ।

अनुष्टुप् अनडुहेवत्या उत्तरोऽर्धर्चः प्रत्यचकृतः ततः सर्वनाम्नोऽध्याहारेण सामर्थ्यम् वयं यमनड्वाहमन्वारभामहे आलभामहे स्पृशामः किम्भूतं सौरभेयं सुरभ्याः अपत्यम् स्त्रीभ्यो ढगिति ढक्। किमर्थं स्वस्तये अविनाशाय। हे अनड्वन् स त्वं नोऽस्माकं सन्तरणः तारको दुःखनाशको भव। किञ्च त्वं वह्निः देवानां वोढा। तत्र दृष्टान्तः देवेभ्यः इन्द्र इव इन्द्रो यथा देवार्थं तारको भवति ॥ १३ ॥

उद्वयन्तमिति ग्राममागच्छन्ति। व्याख्याता (२०, २१) ॥ १४ ॥ १—२१, ४, २४।

उद्वयन्तमसस्परि स्वः पश्यन्त उत्तरम्। देवन्देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥ १४ ॥

इमञ्जीवेभ्यः परिधिन्दधामि मैषान्नु गादपरो अर्थमेतम्। शतञ्जीवन्तु शरदः पुरूचीरन्तर्मृत्युन्दधताम्पर्वतेन ॥ १५ ॥

अग्न आयूᳩषि पवस आसुवोर्जमिषञ्च नः। आरे बाधस्व दुच्छुनाम् ॥ १६ ॥

का० ग्रामश्मशानान्तरे मर्यादालोष्टं निदधातीमं जीवेभ्य इति१। स्वनिवासग्रामस्य श्मशानस्य च मध्ये मर्यादालोष्टं महत्तरं मृत्खण्डमध्वर्युरेव निदधाति॥ मनुष्यदेवत्या त्रिष्टुप् सङ्कुसुकदृष्टा। जीवेभ्यः विद्यमानजन्तुवर्धमिमं परिधिं मर्यादां दधामि स्थापयामि कथमिति चेत् एषां जीवानां मध्ये अपरः कश्चित् नु चिरं वेदोक्तादायुषोऽर्वाक् एतमर्थं पितृलोकगमनलक्षणं कार्यमुद्दिश्य मा गात् मा गच्छतु। एते जीवाः शतं शरदः जीवन्तु शतवर्षायुषो भवन्तु। किम्भूताः शरदः पुरूचीः पुरु बहु अञ्चन्तीति पुरूच्यः दानाध्ययनयागानुकूलाः। किञ्च पर्वतेन लोष्टेनैव मृत्युमन्तर्दधताम् मृत्युमन्तर्हितं

कुर्वन्तु एते जीवाः ॥ १५ ॥

का० आञ्जनाभ्यञ्जने कृत्वौपासनं परिस्तीर्य वारणान्परिधीन्परिधाय वारणेन स्रुवेणैकामाहुतिं जुहोत्यग्न आयुᳬष्मानग्न इति। कज्जलादिना नेत्राञ्जनमाञ्जनम् तैलेन पादाञ्जनमभ्यञ्जनम् तद्द्वयं कृत्वा औपासनं कर्तुरावसथ्याग्निं दर्भैः परिस्तीर्य वारणवृक्षावयवांश्चतुरः परिधींश्चतुर्दिक्षु तूष्णीमेव परिधाय वारणेन स्रुवेणैकामाहुतिं जुहोति ऋग्द्वयेन। औपासनः प्रेतस्यैव तस्यैवाहारेण निरसनीयत्वादिति हरिस्वामिनः कर्तुरेवौपासने होमस्तस्यैकदेशनिरसनमिति कर्कादयः ॥

व्याख्याता (१९, ३८)॥ १६ ॥

आयुष्मानग्ने हविषा वृधानो घृतप्रतीको घृतयोनिरेधि। घृतम्पीत्वा मधु चारु गव्यम्पितेव पुत्रमभि रक्षतादिमान्त्स्वाहा॥१७

परीमे गामनेषत पर्य्यग्निमहृषत। देवेष्वक्रत श्रवः कऽइमाँ२॥ऽआ दधर्षति ॥ १८ ॥

अग्निदेवत्या त्रिष्टुब्वैखानसदृष्टा। हे अग्ने त्वमेवम्भूत एधि भव किम्भूतः आयुष्मान् चिरञ्जीवी। तथा हविषा वृधानः वर्धतेऽसौ वृधानः बहुलं छन्दसीति शानचि शपो लुक्। तथा घृतप्रतीकः घृतं प्रतीकं मुखं यस्य। घृतयोनिः घृतं योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य उत्तरवेद्याघारणाभिप्रायमेतत्। स त्वं गव्यं गोसम्बन्धि घृतं पीत्वा इमान् जीवान् अभिरक्षतात् अभिरक्ष तुह्योस्तातङ्ङाशिष्यन्यतरस्यामिति हेस्तातङ्ङादेशः। तत्र दृष्टान्तः पिता पुत्रमिव यथा पिता पुत्रं रक्षति। किम्भूतं घृतं मधु मधुरं चारु सुगन्धि स्वाहा सुहुतमस्तु॥ १७ ॥ १—२१,४,२६।

का० अथैषां परिदां वदन्ति परीमे गामनेषतेति१। अध्वर्युर्यजमानामात्यानां परिदाम् परिदा रक्षणम् सत्संज्ञं मन्त्रं

वर्द्धते दाङ् पालने परिदीयते समन्ताद्रक्ष्यतेऽनेनेति परिदाः रक्षणः तम्॥ इन्द्रदेवत्यानुष्टुप् भरद्वाजात्मजशिरिम्बिठदृष्टा। इमे जीवाः गामनड्वाहं पर्यनेषत परिणीतवन्तः अनडुत्पुच्छालभनाभिप्रायम् नयतेर्लुङि तङि सिचि प्रथमबहुवचने रूपम् व्यवहिताश्चेति परेर्व्यवधानं क्रियापदेन। इमे जीवाः अग्निञ्च पर्यहृषत परिहृतवन्तः यस्मिन्नग्नावेतत्कर्म कृतं तं परिजह्रुः अहारेणोपासनं निरस्यतीत्येतदभिप्रायम्। इमे देवाः दीव्यन्ति कर्मसु दीप्यन्ते ते देवाः ऋत्विजः तेषु श्रवः धनं दक्षिणालक्षणमक्रत कृतवन्तः अक्रषतेति प्राप्ते सिचो लोपे अक्रतेति रूपम्। अत एतैः कर्मभिः कृतकृत्यानिमान् जीवान् को नाम आदधर्षति आधर्षयितुं पराभवितुं शक्नुयात् अशक्यप्रतिक्रिया एते जाता इति भावः॥ १८॥

का० अहारेणोपासनं निरस्यति क्रव्यादमिति[1]। आहुतिहोमानन्तरं यत्र हुतं तस्योपासनस्यैकदेशं निरस्यति प्रेतस्यैवोपासन

क्रव्यादमग्निम्प्रहिणोमिदूरंयमराज्यङ्गच्छतुरिप्रवाहः। इहैवायमितरोजातवेदादेवेभ्योहव्यंवहतुप्रजानन्॥ १९

इति पक्षे सर्वमपि निरस्यति॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् दमनदृष्टा। येन पुरुषो दह्यते स क्रव्यात् तं क्रव्यादमग्निमहं दूरम् अपुनरागमनाय प्रहिणोमि प्रेषयामि स प्रहितः क्रव्यादग्निः यमराज्यं गच्छतु यमस्य राज्यं प्रति व्रजतु किम्भूतः रिप्रवाहः रिप्रमिति पापनाम[2] रिप्रं पापं वहति नाशयति रिप्रवाहः॥ का० इहैवायमिति जपति[3]। यजमानो जपति॥ अयमितरः क्रव्यादादन्यो जातवेदाः जातप्रज्ञानोऽग्निः इहैवास्मिन्नेव गृहे सदने देवेभ्योऽर्थाय हव्यं हविः वहतु प्रापयतु किं कुर्वन् प्रजानन् स्वाधिकारं जानानः॥ इति पितृमेधः समाप्तः। उपधानासन्दीवृषभशयनजीर्णान् तद्दक्षिणात्वेन दद्यात् इच्छन्हेमाद्यपि दद्यात्॥ १९॥

१—२१, ४, २७। २—निरु० ४, २१। ३—२१, ४, २८। ४—पारस्कर० ३, ३।

जातवेदोदेवत्या त्रिष्टुप्। अस्या विनियोगः श्रौतसूत्रे नास्ति। गृह्यसूत्रेऽस्ति[4] तथाहि मध्यमा गवा तस्यै वपां

जुहोति वहवपाञ्जातवेदः पितृभ्य इति। अस्यार्थः मध्यमाष्टका गोपशुना कार्या तस्या धेनोर्वपां जुहोति वह वपामिति मन्त्रेणेत्यर्थः॥ हे जातवेदः जातं वेदो धनं यस्मात्स जातवेदाः तत्सम्बोधने हे जातवेदः पितृभ्योऽर्थाय त्वं वपां धेनुसम्बन्धिनीं चर्मविशेषं त्वं वह प्रापय। पराके पराक्रान्ते दूरेऽपि यत्र यस्मिन्देशे निहिताम् स्थापितानेनान् पितॄन् त्वं वेत्थ जानासि तत्र वहेत्यर्थः। तस्याः वपायाः निःसृत्य मेदसः धातुविशेषस्य कुल्याः नद्यः तान्पितॄन्प्रति उपस्रवन्तु प्रसरन्तु। किञ्च एषां दातॄणामाशिषः मनोरथाः सत्याः अवितथाः सन्नमन्तां प्रह्वीभवन्तु। स्वाहा सुहुतमस्तु स्वाहेति ऋग्भिन्नं यजुः॥ २०॥

वहवपाञ्जातवेदः पितृभ्यो यत्रैनान्वेत्थनिहितान्पराके। मेदसः कुल्याउपतान्स्रवन्तु सत्याएषामाशिषः सन्नमन्ताᳪस्वाहा॥ २०॥

स्योनापृथिविनोभवानृक्षरानिवेशनी। यच्छानःशर्मसप्रथाः॥ अपनःशोशुचदघम्॥ २१॥

पृथिवीदेवत्या गायत्री मेधातिथिदृष्टा यजुरन्ता। अस्या अपि श्रौते विनियोगो नास्ति स्मार्ते स्रस्तरारोहणे शयने विनियोगः। तथाहि स्योनापृथिवीनोभवेति दक्षिणपार्श्वैः प्राक्शिरसः संविशन्तीति(३,२)॥ हे पृथिवि त्वं नोऽस्माकं स्योना सुखरूपा भव। किम्भूता त्वम् अनृक्षरा ऋक्षरः कण्टकः ऋच्छतेः कण्टकः कन्तपो वा कृन्ततेर्वा कृन्ततेर्वा स्याद्गतिकर्मण इति(९,३२) यास्कः तद्ग्रहणं चौरदायादादिदुःखनिवृत्त्यर्थम् न सन्ति ऋक्षराः कण्टकाः दुःखदायिनो यस्यां सा अनृक्षरा। तथा निवेशनी निविशन्ति जनाः यस्यां सा निवेशनी साधुप्रतिष्ठाना करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट्। तथा सप्रथाः प्रथनं

प्रथः विस्तारः प्रथसा सह वर्तमाना सप्रथाः सर्वतः पृथुः। किञ्च नोऽस्मभ्यं शर्म शरणं यच्छ देहि॥ अतः परं यजुः तद्विनियोगो गृह्यसूत्रे सम्बन्धिमरणनिमित्ते स्नाने जलापनोदने। तथाहि सव्यस्यानामिकया अपनोद्याप नः शोशुचदघमिति[1]। इदं जलं नोऽस्माकमघं पापमपशोशुचत् अपशोचयतु दहतु॥ २१॥ [1]—पारस्कर० ३, १०।

का० आहुतिं जुहोति पुत्रो भ्रातान्यो वा ब्राह्मणोऽस्मात्त्वमधिजातोऽसीति[२]। साग्निकस्य पात्रप्रतिपत्त्यन्ते दाहात्पूर्वमाज्याहुतिं पुत्रादिर्जुहोति॥ अग्निदेवत्या गायत्री अनुक्ता। हे अग्ने त्वमस्मात् यजमानात् आधानकाले अधिजातोऽसि

अस्मात्त्वमधिजातोसित्वदयञ्जायताम्पुनः। असौस्वर्गायलोकायस्वाहा॥ २२॥

॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां पञ्चत्रिंशोऽध्यायः॥ ३५॥

ऋचंवाचम्प्रपद्येमनोयजुःप्रपद्येसामप्राणम्प्रपद्येचक्षुःश्रोत्रम्प्रपद्ये। वागोजःसहौजोमयिप्राणापानौ॥ १॥

उत्पन्नोऽसि अतोऽयं यजमानः पुनः त्वत् त्वत्तः जायतामुत्पद्यताम्। असाविति विशेषनामवचनः तथाहि देवदत्तः स्वर्गाय लोकाय स्वर्गलोकप्राप्त्यर्थं त्वत्तो जायतां त्वद्वंश्य एव भवत्विति भावः। स्वाहा सुहुतमस्तु॥ २२॥ ॥ श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे। पञ्चत्रिंशोऽयमध्यायो पितृमेधाभिधोऽगमत्॥ ३५॥ २—२५, ७, ३७। ३—१४; १, १, ३०। ४—३९, ७। ४०, ८६। ५—३९, ८—१३।

पञ्चाध्यायी आथर्वणेन दधीचा दृष्टा दध्यङ् ह वा आथर्वण एतᳫ शुक्रमेतं यज्ञं विदां चकारेति[२] श्रुतिः। उग्रश्चेत्याग्निको मन्त्रः[४] अग्निं हृदयेनेत्याद्यध्यायसमाप्तिपर्यन्तमाश्वमेधिकम्[५] तद्द्वयं वर्जयित्वा॥ का० शान्तिकरणमाद्यन्तयोः। ऋचं वाचमित्यध्यायेन शान्तिकरणं कार्यम् स्वाध्याये मन्त्रपाठे प्रवर्ग्यमन्त्रादावस्याध्यायस्य दर्शनात्॥ अथ

मन्त्रार्थः। षष्ठ यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि। ऋचस्वरूपां वाचमहं प्रपद्ये प्रविशामि शरणं व्रजामि। यजुः यजूरूपं मनः प्रविशामि। प्राणं प्राणरूपं साम प्रपद्ये। चक्षुरिन्द्रियं श्रोत्रेन्द्रियं च प्रपद्ये। वागादिग्रहणं सप्तदशावयवोपलक्षणम् सप्तदशावयवं प्रजापतेर्लिङ्गं प्रपद्ये इत्यर्थः त्रयीविद्यां लिङ्गशरीरं च प्रपन्नं प्रवर्ग्यो न नाशयेदिति भावः॥ तथा वागिन्द्रियमोजो मानसं बलं धार्य्यम्। पुनरोजोग्रहणाच्छारीरं च बलम् प्राणापानौ उच्छ्वासनिश्वासवायू च एते सह एकीभूताः सन्तो मयि वर्तन्ते। अतोऽपि प्रवर्ग्योऽस्मान्न हन्तीति भावः॥ १॥

यन्मेछिद्रञ्चक्षुषोहृदयस्यमनसोवातितृण्णम्बृहस्पतिर्मेतद्दधातु। शन्नोभवतुभुवनस्ययस्पतिः॥ २॥

भूर्भुवःस्वः। तत्सवितुर्वरेण्यम्भर्गोदेवस्यधीमहि। धियोयोनःप्रचोदयात्॥ ३॥

कयानश्चित्रआभुवदूतीसदावृधःसखा। कयाशचिष्ठयावृता॥ ४॥

बृहस्पतिदेवत्या पङ्क्तिः। मे मम चक्षुषः चक्षुरिन्द्रियस्य यत् छिद्रमवखण्डनं जातम् प्रवर्ग्याचरणेन। हृदयस्य बुद्धेर्वा यत् छिद्रं जातम्। मनसो वा यत् अतितृण्णमतिहिंसितम्। प्रवर्ग्याचरणेन यत् चक्षुर्बुद्धिमनसां व्याकुलत्वं जातम् बृहस्पतिर्देवगुरुः मे मम तत् छिद्रमतितृण्णं च दधातु सन्दधातु छिद्रं निवर्तयतु। भुवनस्य भूतजातस्य यः पतिरधिपतिः प्रवर्ग्यरूपो यज्ञः स नोऽस्माकं शं सुखरूपो भवतु। बृहस्पतिना छिद्रापाकरणात्प्रवर्ग्यः कल्याणरूपोऽस्त्वित्यर्थः॥ २॥

भूर्भुवःस्वः त्रीणि यजूंषि। तत्सवितुः(३,३५) कयानः(२७,३९) कस्त्वा(२७,४०) अभीषुणः(२७,४१) एतास्ततस्र ऋचो व्याख्याताः।

अभीषुण इत्यस्यामृचि शतम्भवास्यूतिभिरिति बहुवचनम् पूर्वंमूतय इत्येव पाठः ऊतिभिः अवनैर्हेतुभिः शतसंख्यरूपो भवसीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

इन्द्रदेवत्या गायत्री अनिरुक्तेन्द्रपदहीना। आद्यपादे व्यूहद्वयम्। हे वृषन् वर्षतीति वृषा हे सेक्तः इन्द्र वासवो वृत्रहा वृषेत्यभिधानम् कया ऊत्या केन तर्पणेन हविर्दानेन नोऽस्मानभिप्रमन्दसे अभिमोदयसि मदिस्तु स्वपने जाड्ये मदे मोदे स्तुतौ

कस्त्वासत्योमदानाम्मंहिष्ठोमत्सदन्धसः। दृढाचिदारुजेवसु ॥ ५ ॥

अभीषणस्सखीनामविताजरितॄणाम्। शतम्भवास्यूतिभिः ॥ ६ ॥

कयात्वन्नऊत्याभिप्रमन्दसेवृषन्। कयास्तोतृभ्यआभर ॥ ७ ॥

इन्द्रोविश्वस्यराजति। शन्नोअस्तुद्विपदेशञ्चतुष्पदे ॥ ८ ॥

गतौ लट्। कया च ऊत्या त्वया स्तोतृभ्यः स्तुतिकर्तृभ्यो यजमानेभ्यः आभर आहर आहरसि धनं दातुमिति शेषः तद्वयेन तथा वयं कुर्म इति भावः। आभरेति लडर्थे लोट् ॥ ७ ॥

द्विपदा विराट् इन्द्रदेवत्या। विंशत्यक्षरा द्विपदा विराट् कथ्यते। विश्वस्य सर्वस्य जगतः इन्द्रः इदि परमैश्वर्ये इन्दतीतीन्द्रः परमेश्वरः आदित्यो वा यो राजति देदीप्यते ईष्टे वा स नोऽस्माकं द्विपदे विभक्तिव्यत्ययः द्विपदां पुत्रादीनां शं सुखरूपोऽस्तु

चतुष्पदे चतुष्पदां गवादीनां च शं सुखरूपोऽस्तु ॥ ८ ॥

हे अनुष्टुभौ मित्रवरुणादयो देवताः। मित्रो देवो नोऽस्माकं शं सुखरूपो भवतु महावीरप्रसादात् मेद्यति भक्तेषु स्निह्यतीति मित्रः। वरुणः शं सुखरूपो भवतु वृणोत्यङ्गीकरोति भक्तमिति वरुणः। अर्यमा नोऽस्माकं शं भवतु इयर्ति गच्छति भक्तं प्रतीत्यर्यमा। इन्द्रो देवेशो नोऽस्माकं शं भवतु। बृहस्पतिर्देवगुरुर्नः शं भवतु बृहतां वेदानां पतिः पालकः। उरुर्विस्तीर्णः क्रमः पादन्यासो यस्य स विष्णुः नोऽस्माकं शं भवतु वेवेष्टि व्याप्नोतीति विष्णुः॥ ९ ॥

शन्नोमित्रःशंवरुणःशन्नोभवत्वर्यमा। शन्नइन्द्रोबृहस्पतिः शन्नोविष्णुरुरुक्रमः ॥ ९ ॥

शन्नोवातःपवताᳬशन्नस्तपतुसूर्यः। शन्नःकनिक्रदद्देवःपर्जन्योअभिवर्षतु ॥ १० ॥

अहानिशम्भवन्तु नःशᳬरात्रीःप्रतिधीयताम्। शन्नइन्द्राग्नीभवतामवोभिशन्नःइन्द्रावरुणारातहव्या।

वातो वायुर्नोऽस्माकं शं सुखकारी अपरुषः अव्याधिजनकश्च पवतां वहताम् पव गतौ लोट्। सुवति जनान्स्वस्वव्यापारेषु प्रेरयति सूर्यः शं सुखरूपोऽदृष्टनो भेषजरूपश्च नोऽस्माकं तपतु किरणान्प्रसारयतु। पर्जन्यः पिपर्ति पूरयति जनमिति पर्जन्यः परोऽश्मः पुरो जन्यतेऽनेन वा पर्जन्यो रसदब्देन्द्रःरिति अभिधानम् पर्जन्यः पर्जन्योऽसौ देवः नोऽस्माकं शं सुखकरं काशनिचाररहितं यथा तथा अभिवर्षतु सिञ्चतु कीदृशः कनिक्रदत् अत्यन्तं क्रन्दतीति शब्दं कुर्वन् दाधर्तिदर्धर्तीत्यादिना यङ्लुगन्तो निपातः ॥ १० ॥

द्विपदा गायत्री अहानि रात्रयश्च देवताः। अहानि दिनानि नोऽस्माकं शं सुखरूपाणि भवन्तु रात्रीः शं सुखरूपाः अस्मासु प्रतिधीयतां प्रतिदधातु महावीर इति शेषः कर्तरि यक् छान्दसः॥ शं न इन्द्राग्नी। त्रिष्टुप् इन्द्राग्नी इन्द्रावरुणौ इन्द्रापूषणौ इन्द्रासोमौ देवताः। इन्द्राग्नी अवोभिः पालनैः कृत्वा नोऽस्माकं शं सुखरूपौ भवताम्। रातं दत्तं हव्यं ययोस्तौ रातहव्यौ हविस्तृप्तौ इन्द्रावरुणौ नः शं भवताम्। वाजसातौ वाजस्यान्नस्य सातौ दाने निमित्तभूते इन्द्रापूषणा इन्द्रपूषसञ्ज्ञौ देवौ नोऽस्माकं सुखरूपौ भवताम्। इन्द्रासोमा इन्द्रसोमौ देवौ शं सुखरूपौ भवताम्। किमर्थम् सुविताय सुष्ठु इतं सुवितम्

शन्नइन्द्रापूषणावाजसातौशमिन्द्रासोमासुविताय शंयोः ॥ ११ ॥

शन्नोदेवीरभिष्टयआपोभवन्तुपीतये। शंयोरभिस्रवन्तु नः ॥ १२ ॥

स्योनापृथिविनोभवानृक्षरानिवेशनी। यच्छानःशर्मसप्रथाः ॥ १३ ॥

साधुगमनाय साधुप्रसवाय वा। तथा शं रोगाणां शमनाय। योः यवनाय पृथक्करणाय च भयानाम् रोगं भयञ्च निवर्त्य सुखरूपौ भवतामित्यर्थः। देवताद्वन्द्वे चेति सर्वत्र पूर्वपदस्य दीर्घः॥ ११॥

अब्देवत्या गायत्री। देवीः देव्यो दीप्यमाना आपो नोऽस्माकमभिष्टये अभिषेकायाभीष्टाय वा पीतये पानाय च शं सुखरूपा भवन्तु अस्माकं स्नाने पाने चापः सुखयित्र्यो भवन्तु। आपः शं योः रोगाणां शमनं भयानां यवनं पृथक्करणं च अभिस्रवन्तु नोऽस्माकं भयरोगनाशं कुर्वन्त्वित्यर्थः॥ १२॥

स्योनापृथिवि। । व्याख्याता(३५, २१) ॥ आपोहिष्ठा। ऋचो व्याख्याताः(११,५०—५२) ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

यजूंषि संदृश्य जीव्यासमित्यन्तानि(१९) एकाधिका शक्वरी। द्यौः द्युलोकरूपा च या शान्तिः अन्तरिक्षरूपा च या शान्तिः पृथिवी भूलोकरूपा या शान्तिः आपो जलरूपा या शान्तिः ओषधयः ओषधिरूपा या शान्तिः वनस्पतयः वृक्षरूपा या शान्तिः विश्वे देवाः

आपोहिष्ठामयोभुवस्तानऊर्जेदधातन। महेरणायचक्षसे॥ १४॥

योवःशिवतमोरसस्तस्यभाजयतेहनः। उशतीरिवमातरः॥ १५॥

तस्माअरङ्गमामवोयस्यक्षयायजिन्वथ। आपोजनयथाचनः॥ १६॥

द्यौःशान्तिरन्तरिक्षꣳशान्तिःपृथिवीशान्तिरापःशान्तिरोषधयःशान्तिः। वनस्पतयःशान्तिर्विश्वेदेवाः

शान्तिर्ब्रह्मशान्तिःसर्वꣳशान्तिःशान्तिरेवशान्तिःसामाशान्तिरेधि॥ १७॥

सर्वदेवरूपा या शान्तिः ब्रह्म त्रयीलक्षणं परं वा तद्रूपा या शान्तिः सर्वं सर्वजगद्रूपा या शान्तिः शान्तिरेव शान्तिः या स्वरूपतः शान्तिः सा शान्तिः मा मां प्रति एधि अस्तु पुरुषव्यत्ययः। महावीरप्रसादात्सर्वं शान्तिरूपं मां प्रत्यस्त्वित्यर्थः। यद्वा द्यौरित्यादिषु विभक्तिव्यत्ययः सप्तम्यर्थे प्रथमा दिव्यन्तरिक्षे पृथिव्यामप्स्वोषधिषु वनस्पतिषु विश्वदेवेषु ब्रह्मणि सर्वस्मिंश्च या शान्तिः सा मां

प्रत्यास्त्वित्यर्थः ॥ १७ ॥

दृते दृ विदारे विदीर्णे जराजर्जरितेऽपि शरीरे हे महावीर मा मां त्वं दृंह दृढीकुरु यद्वा दृते विदीर्णे कर्मणि मां दृंह अच्छिद्रं कर्म कुरु यद्वा सुसुषिरत्वात् चैकृत्वाच्च दृतिशब्देन महावीरः हे दृते महावीर मां दृंह दृढीकुरु। कथं दार्ढ्यम् तदाह सर्वाणि भूतानि प्राणिनो मा मां मित्रस्य चक्षुषा समीक्षन्तां सम्यक् पश्यन्तु मित्रदृष्ट्या सर्वे मां पश्यन्तु नारिदृष्ट्या सर्वेषां प्रियो भूयासमित्यर्थः। किञ्च अहमपि सर्वाणि भूतानि मित्रस्य चक्षुषा समीक्षे पश्यामि सर्वे मे प्रियाः सन्तु। मित्रचक्षुः

दृतेदृꣳहमामित्रस्यमाचक्षुषासर्वाणिभूतानिसमीक्षन्ताम्। मित्रस्याहञ्चक्षुषासर्वाणिभूतानिसमीक्षे।

मित्रस्यचक्षुषासमीक्षामहे॥ १८॥

दृतेदृंहमा। ज्योक्तेसन्दृशिजीव्यासञ्ज्योक्तेसन्दृशिजीव्यासम्॥ १९॥

शान्तं भवति मित्रः कञ्चन न हन्ति मित्रं च कश्चन न हन्ति एवं परस्पराद्रोहेण सर्वानहिंसन्तो मित्रस्य चक्षुषा वयं समीक्षामहे पश्यामः ॥ १८ ॥

हे दृते वीर मां दृंह आदरार्थं पुनर्वचनम्। हे महावीर ते तव संदृशि संदर्शने अहं ज्योक् चिरं जीव्यासं जीवेयम् जीवेराशीर्लिङि रूपम्। ज्योगिति निपातश्चिरार्थः। पुनरुक्तिरादरार्था ते संदृशि ज्योग्जीव्यासम्॥ १९॥

व्याख्याता (१७,११) ॥ २० ॥

हे अनुष्टुभौ विद्युत्स्तनयित्नुरूपभगवद्देवते। हे भगवन् महावीर विद्युते विद्युद्रूपाय ते तुभ्यं नमोऽस्तु स्तनयित्नवे स्तनयित्नुर्गर्जितं तद्रूपाय ते नमोऽस्तु। यतः कारणात् स्वः स्वर्गं गन्तुं त्वं समीहसे चेष्टसे अतस्ते तुभ्यं नमोऽस्तु ॥ २१ ॥

हे महावीर यतो यतः यस्माद्यस्माद्दुश्चरितात्त्वं समीहसे अस्मास्वपकर्तुं चेष्टसे ततस्ततो नोऽस्माकमभयं कुरु। किञ्च नोऽस्माकं

नमस्तेहरसेशोचिषेनमस्तेअस्त्वर्चिषे। अन्याँस्तेअस्मत्तपन्तुहेतयःपावकोअस्मभ्यꣳशिवोभव ॥ २० ॥

नमस्तेअस्तुविद्युतेनमस्तेस्तनयित्नवे। नमस्तेभगवन्नस्तुयतःस्वःसमीहसे ॥ २१ ॥

यतोयतःसमीहसेततोनोअभयङ्कुरु। शन्नःकुरुप्रजाभ्योभयन्नःपशुभ्यः ॥ २२ ॥

सुमित्रियानआपओषधयस्सन्तुदुर्मित्रियास्तस्मैसन्तुयोस्मान्द्वेष्टियञ्चवयन्द्विष्मः ॥ २३ ॥

तच्चक्षुर्देवहितम्पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत्। पश्येमशरदःशतञ्जीवेमशरदःशतꣳशृणुयामशरदःशतम्प्रब्रवाम

प्रजाभ्यः शं सुखं कुरु नोऽस्माकं पशुभ्यः चाभयं भीत्यभावं कुरु ॥ २२ ॥

यजुः। व्याख्यातम् (६,२२) ॥ २३ ॥

सूर्यदेवत्या ब्राह्मी त्रिष्टुप्। एतैर्मन्त्रैर्यो महावीरोऽस्माभिः स्तुतः तत् चक्षुः जगतां नेत्रभूतमादित्यरूपं पुरस्तात्

पूर्वस्यां दिशि उच्चरत् उच्चरति उदेति इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति इकारलोपः। कीदृशं तत् देवहितं देवैर्हितं स्थापितम् यद्वा देवानां हितं प्रियम् शुक्रं शुक्लं पापासंस्पृष्टं शोचिष्मद्वा तस्य प्रसादात् शतं शरदः वर्षाणि वयं पश्येम शतवर्षपर्यन्तं वयमव्याहतचक्षुरिन्द्रिया भवेम प्रार्थनायां लिङ् अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। शतं शरदः जीवेम अपराधीनजीवना भवेम। शतं शरदः शृणुयाम स्पष्टश्रोत्रेन्द्रिया भवेम। शतं शरदः प्रब्रवाम अस्खलितवागिन्द्रिया भवेम। शतं शरदः अदीनाः स्याम न

शरदः शतमदीनाः स्याम शरदः शतम्भूयश्च शरदः शतात् ॥ २४ ॥

॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्याम्पूष्णो हस्ताभ्याम्। आददे नारिरसि ॥ १ ॥

युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः। वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः स्वाहा ॥ २ ॥

कस्याप्यग्रे दैन्यं कुर्याम। शतात् शरदः शतवर्षोपर्यपि भूयश्च बहुकालम् पश्येमेत्यादि योज्यम् ॥ २४ ॥ १—११,१,२।

॥ श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे। अध्यायः शान्तिपाठार्थः षट्त्रिंशोऽयं प्रकाशितः ॥ ३६ ॥

का० देवस्य त्वेत्यभ्रिमादायौदुम्बरीं वैकङ्कतीं वारत्निमात्रीं सव्ये कृत्वा दक्षिणेनालभ्य जपति युञ्जत इति। उदुम्बरतरूत्थां विकङ्कततरूत्थां वा हस्तप्रमाणामभ्रिं देवस्य त्वा नारिरसीति मन्त्रेणादाय वामहस्ते तां कृत्वा दक्षिणहस्तेन स्पृष्ट्वा

युञ्जतेमन इति मन्त्रं जपतीति सूत्रार्थः ॥ देवस्यत्वा । अभ्रिदेवत्यं यजुः । हे अभ्रे सवितुर्देवस्याज्ञायां स्थितोऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां त्वामाददे गृह्णामि त्वं च नारिरसि स्त्रीनाम्नी भवसि ॥ युञ्जतेमनः । व्याख्याता (५,१४) ॥ १ ॥ २ ॥

द्यावापृथिवीदेवतं यजुः ब्राह्मी गायत्री ॥ का० मृदमादत्ते पिण्डवद्देवी इति[१] । अध्वर्युर्देवीति मन्त्रेण विषमं मृत्पिण्डमादत्ते पिण्डवदिति पाणिभ्यां गृह्णाति दक्षिणः साभ्रिरिति लभ्यत इति सूत्रार्थः ॥ मन्त्रार्थस्तु हे देवी देव्यौ दीप्यमाने द्यावापृथिव्यौ अद्यास्मिन्दिने पृथिव्याः देवयजने देवा इज्यन्ते अत्रेति देवयजनस्थाने मखस्य यज्ञस्य शिरो राध्यासं साधयेयम् राध साध संसिद्धौ । महावीरो यज्ञशिरः । किं कृत्वा वां युवां द्यावापृथिव्यौ आदायेति शेषः दिवोंऽशं जलं पृथिव्यंशं मृदमादायेत्यर्थः ।

देवीद्यावापृथिवीमखस्यवामद्यशिरोराध्यासन्देवयजनेपृथिव्याः । मखायत्वामखस्यत्वाशीर्ष्णे ॥ ३ ॥

देव्योवम्र्योभूतस्यप्रथमजामखस्यवोद्यशिरोराध्यासन्देवयजनेपृथिव्याः । मखायत्वामखस्यत्वाशीर्ष्णे ॥ ४ ॥

एवं द्यावापृथिव्यौ प्रार्थ्य मृदमाह मखाय हे मृत् यज्ञाय त्वां गृह्णामि । एवं सामान्येनोक्त्वा विशेषमाह मखस्य यज्ञस्य शीर्ष्णे शिरसे महावीराय त्वां गृह्णामीति शेषः । तं मृत्पिण्डमुत्तरस्थापिते कृष्णाजिने निदध्यात् ॥ ३ ॥ १——२६,१,४। २——२६,१,५-६।

का० उत्तरतो देव्योवम्र्य इति वल्मीकवपाम्[२] । उपदीकृतो मृत्सञ्चयो वल्मीकस्तस्य वपेव वपा तां मध्यस्थं लोष्टमादाय कृष्णाजिने मृत्पिण्डादुत्तरे तूष्णीं निदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ वल्मीकवपादेवता आर्षी पङ्क्तिः । हे देव्यो दीप्यमानाः वम्र्यः उपजिह्विका वो युष्मानादाय पृथिव्याः देवयजने मखस्य शिरो महावीरमद्य राध्यासं सम्पादयेयम् मखाय त्वामाददे मखस्य शीर्ष्णे त्वामाददे इति व्याख्यातम् । किम्भूता वम्र्यः भूतस्य प्राणिजातस्य प्रथमजाः प्रथमोत्पन्नाः पृथिवी जन्तूनां प्रथमजा तत्सम्बन्धात् वम्र्योऽपि

प्रथमजा उच्यन्ते ॥ ४ ॥ १—२६,१,७। २—१४,१,२,१२। ३—२६,१,८। ४—२६,१,९। ५—२६,१,११।

का० इयत्यग्र इति वराहविहतम्[१]। वराहोत्खातमृदमादाय तूष्णीं कृष्णाजिने वल्मीकवपोत्तरे निदध्यादिति सूत्रार्थः॥ वराहविहतमृद्देवतं यजुः ब्राह्मी गायत्री। हे पृथिवि भवती अग्रे आदौ वराहोद्धरणसमये इयती प्रादेशमात्राभिनयेन प्रदर्श्यते एतत्प्रमाणा आसीत् इयती ह वा इयमग्रे पृथिव्यास प्रादेशमात्रीत्यादि वराह उज्जघानेति[२] श्रुतेः। ते इति द्वितीयार्थे षष्ठी तां त्वामादाय पृथिव्याः देवयजनेऽद्य मखस्य शिरो राध्यासम। मखायेति व्याख्यातम्॥ ५॥

इयत्यग्रऽआसीन्मखस्यतेद्यशिरोराध्यासन्देवयजनेपृथिव्याः। मखायत्वामखस्यत्वाशीर्ष्णे ॥ ५॥

इन्द्रस्यौजस्थमखस्यवोद्यशिरोराध्यासन्देवयजनेपृथिव्याः। मखायत्वामखस्यत्वाशीर्ष्णे मखायत्वामखस्य त्वाशीर्ष्णे मखायत्वामखस्यत्वाशीर्ष्णे॥ ६॥

का० इन्द्रस्यौजःस्थेति पूतीकान्[३]। पूतीकान् रोहिषतृणान्यादाय तूष्णीं कृष्णाजिने वराहविहतोत्तरे निदध्यादिति सूत्रार्थः। आदारदेवत्यम् त्रिष्टुप्। हे पूतीका यूयमिन्द्रस्य ओजः तेजोरूपाः स्थ भवथ वो युष्मानादाय पृथिव्याः देवयजने अद्य मखस्य शिरो राध्यासम् मखाय वो गृह्णामि मखस्य शीर्ष्णे महावीराय च गृह्णामीत्युक्तम्॥ का० मखायेति पयः[४]। पय आदाय तूष्णीं कृष्णाजिने पूतीकोत्तरे निदध्यादिति सूत्रार्थः॥ पयोदेवत्यम्। हे पयः मखाय मखशीर्ष्णे त्वां गृह्णामि॥ तूष्णीं गवेधुका अपि ग्राह्याः॥ का० सम्भृतानभिमृशति मखायेति[५]। सम्भृतान् सम्भारान् करेण स्पृशेदित्यर्थः॥

सम्भारदेवत्यम् । हे सम्भाराः मखाय तच्छीर्ष्णे च वः सृजामि ॥ ६ ॥ १——२६,१,१२ । २——२६,१,१३-१४ । ३—२६,१,१५ । ४——२६,१,१६ ।

का० कृष्णाजिनं परिगृह्योत्तरतः परिवृतं गच्छन्ति प्रैतुब्रह्मणस्पतिरिति[१] । अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रादयः कृष्णाजिनं समन्तादादाय प्रैत्विति जपन्तोऽन्तःपात्यादुत्तरे परिवृतं प्रति गच्छन्ति । पञ्चारत्निमितः समचतुरस्रः प्राग्द्वारः सिकतोपकीर्णः पूर्वमेव कृतः सप्तभूसंस्कारसंस्कृतश्छादितप्रदेशः परिवृत उच्यते । इति सूत्रार्थः ॥ बृहती । व्याख्याता(३३,८९) ॥ का० परिवृते निदधाति सम्भारानुद्धतावोक्षिते सिकतोपकीर्णे प्राग्द्वारे मखायेति[२] । अध्वर्युः कृष्णाजिनस्थानेव सम्भारान्परिवृते निदधाति

प्रैतुब्रह्मणस्पतिःप्रदेव्येतुसूनृता । अच्छावीरन्नर्यम्पङ्क्तिराधसन्देवायज्ञन्नयन्तुनः ॥ मखायत्वामखस्यत्वा

शीर्ष्णेमखायत्वामखस्यत्वाशीर्ष्णेमखायत्वामखस्यत्वाशीर्ष्णे ॥७॥

मखस्यशिरोसि । मखायत्वामखस्यत्वाशीर्ष्णे । मखस्यशिरोसि । मखायत्वामखस्यत्वाशीर्ष्णे । मखस्यशिरोसि । मखाय

कीदृशे उद्धतावोक्षिते उल्लिखितजलसिक्ते एतत्संस्कारद्वयं पञ्चाधिकम् सिकतायुक्ते प्राग्द्वारे चेति सूत्रार्थः ॥ हे सम्भारा मखाय युष्मान्निदधामि ॥ का० सम्भारैः सꣳसृजति मखायेति[३] । गवेधुकाजापयसी पृथक्कृत्य वल्मीकवपादिभिस्सम्भारैर्मृत्पिण्डं मिश्रयतीत्यर्थः ॥ हे सम्भारा युष्मान्मखाय मृत्पिण्डेन संसृजामि ॥ का० मृदमादाय मखायेति महावीरं करोति प्रादेशमात्रमूर्ध्वमासेचनवन्तं मेखलावन्तं मध्यसंगृहीतमूर्ध्वं मेखलायास्त्र्यङ्गुलम्[४] । महावीरपर्याप्तं तूष्णीं मृत्पिण्डमादाय मन्त्रेण महावीरं करोति कीदृशम् प्रादेशोच्चं गर्तवन्तं मेखलायुतं मध्ये सङ्कुचितं मेखलोपरि त्र्यङ्गुलोच्चमिति सूत्रार्थः ॥ हे महावीर

मखाय तच्छिर्षों त्वां करोमि ॥ ७ ॥

का० निष्ठितमभिमृशति मखस्य शिर इति१। निष्पन्नं महावीरं वामकरस्थं दक्षिणेन स्पृशतीत्यर्थः॥ हे महावीर त्वं मखस्य शिरो मूर्धासि भवसि॥ का० एवमितरौ प्रतिमन्त्रम्२। इतरौ द्वौ महावीरौ प्रतिमन्त्रमेवमेव करोति अभिमृशति चेत्यर्थः॥ मखाय द्वितीयं महावीरं करोमि मखस्य निष्पन्नं स्पृशामि मखाय तृतीयं महावीरं करोमि मखस्येति निष्पन्नं स्पृशति। मखस्य शिरोऽसि मखाय त्वा मखस्य शीर्ष्णे त्वामभिमृशामि॥ का० गवेधुकाभिः श्लक्ष्णयति मखायेति प्रति-

त्वामखस्यत्वाशीर्ष्णे। मखायत्वामखस्यत्वाशीर्ष्णे। मखायत्वामखस्यत्वाशीर्ष्णे। मखायत्वामखस्यत्वाशीर्ष्णे॥ ८ ॥

अश्वस्यत्वावृष्णः शक्नाधूपयामिदेवयजनेपृथिव्याः। मखायत्वामखस्यत्वाशीर्ष्णे*। मखायत्वामखस्यत्वाशीर्ष्णे।

मखायत्वामखस्यत्वाशीर्ष्णे। मखायत्वामखस्यत्वाशीर्ष्णे॥ ९ ॥

मन्त्रम्३। गवेधुकाभिः महावीरान् घर्षणेन मृदुन्करोति मखायेति प्रतिमन्त्रमेकैकम्॥ मखाय मखस्य शीर्ष्णे च त्वां गवेधुकाभिः श्लक्ष्णयामि एवमग्रिमौ मन्त्रौ॥ ८॥ १——२६,१,१७। २——२६,१,१९। ३——२६,१,३२। ४——२६,१,३३,। *एवं वारद्वयम्।

का० अश्वशकृता धूपयत्यश्वस्येति प्रतिमन्त्रम्४। दक्षिणाग्निदीप्तेनाश्वपुरीषेण त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रीन्महावीरान्धूपयेत् एकैकधूपने सप्तसप्ताश्वशकृन्ति गृह्णाति॥ हे महावीर पृथिव्याः देवयजने मखाय मखस्य शीर्ष्णे च वृष्णः सेक्तुरश्वस्य शक्ना शकृता पुरीषेण त्वा त्वां धूपयामि पदन्न इति सूत्रेण शकृच्छब्दस्य शकन्नादेशः। एवमितरमन्त्राभ्यामितरौ धूपयेत्॥ का० प्रदहनं च मखा-

येति प्रतिमन्त्रम्[1]। मखायेति त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रीन्महावीराननुखावत् अपयेत् पिन्वनरौहिणैः सहेत्यर्थः॥ मखाय मखस्य शीर्ष्णे त्वा त्वां निर्दहामि। एवमितरौ॥ ९॥

का॰ पक्वानुद्धरत्यृजवे त्वेति प्रतिमन्त्रम्[2]। पक्वान्महावीरानापाकाद्दिवोद्धरति त्रिभिर्मन्त्रैरित्यर्थः॥ ऋजवे असौ लोक ऋजुः तत्र सत्यमेव न तु कौटिल्यम् सत्यमादित्यः हे महावीर ऋजवे सत्यायादित्याय त्वा त्वामुद्धरामीति शेषः तथाच श्रुतिः स उद्धरत्यृजवे त्वेत्यसौ वै लोक ऋजुः सत्यꣳ ह्यृजुः सत्यमेष य एष तपत्येष उ प्रथमः प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाहर्जवे त्वेति[2]॥ अथ द्वितीयम् साधवे त्वा। साधवे वायवेऽर्थाय वायुप्रीत्यै त्वामुद्धरामि तथाच श्रुतिः साधवे त्वेत्ययꣳ साधुर्योऽयं पवत

ऋजवे॑त्वा। साधवे॑त्वा। सुक्षित्यै॑त्वा। मखाय॑त्वामखस्य॑त्वाशीर्ष्णे मखाय॑त्वामखस्य॑त्वाशीर्ष्णे मखाय॑त्वा

मखस्य॑त्वाशीर्ष्णे॥ १०॥

एष हीमां लोकान्तिसक्तोऽनुपवत एष उ द्वितीयः प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह साधवे त्वेति(२३)॥ अथ तृतीयम् सुक्षित्यै त्वा। सुतरां क्षियन्ति निवसन्ति सर्वभूतानि यस्यां सा सुक्षितिर्भूमिः तथाच श्रुतिः सुक्षित्यै त्वेत्ययं वै लोकः सुक्षितिरस्मिन्हि लोके सर्वाणि भूतानि क्षियन्त्यथोऽग्निर्वै सुक्षितिरग्निर्ह्येवास्मिँल्लोके सर्वाणि भूतानि क्षियत्येष उ तृतीयः प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह सुक्षित्यै त्वेति(२४)॥ का॰ अजापयसावसिञ्चति मखायेति प्रतिमन्त्रम्[4]। अजादुग्धेन त्रीमन्महावीरांस्त्रिभिः तुल्यमन्त्रैः सिञ्चतीत्यर्थः॥ मखाय मखशीर्ष्णे चाजापयसा त्वां सिञ्चामीत्यर्थः॥ १०॥ इति महावीरसम्भरणं समाप्तम्॥ १——२६,१,२४। २——२६,१,२५। ३——१४,१,२,२२। ४——२६,१,२८।

का० ब्रह्मानुजातो यमायत्वेति महावीरं प्रोक्षति [१२]। प्रचरेति ब्रह्मणानुजातोऽध्वर्युरुपविश्य यमायत्वेति मन्त्रत्रयेण प्रचरणीयं महावीरं वारत्रयं प्रोक्षतीत्यर्थः॥ त्रीणि यजूंषि। यमयति नियच्छति सर्वमिति यम आदित्यस्तत्प्रीत्यै त्वा त्वां प्रोक्षामि तथाच श्रुतिः स प्रोक्षति यमाय त्वेत्येष वै यमो य एष तपत्येष हीदꣳ सर्वं यमयत्येतेनेदꣳ सर्वं यतमेष उ प्रवर्ग्यस्तदेवमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह यमायत्वेति (३,४)॥ मखायत्वा। मखो यज्ञः प्रवर्ग्यः सूर्यरूपस्तस्मै त्वां प्रोक्षामि तथा च श्रुतिः एष वै मखो य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह मखायत्वेति (५)॥ सूर्यस्यत्वातपसे। तपतीति तपस्तेजः सूर्यतेजोरूपाय प्रवर्ग्याय त्वां प्रोक्षामि तथाच श्रुतिः एष वै सूर्यो य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्यस्तदेवमेवैतत्प्रीणाति

यमायत्वा। मखायत्वा। सूर्यस्यत्वातपसे। देवस्त्वासवितामध्वानक्तु। पृथिव्यास्सꣳस्पृशस्पाहि।

अर्चिरसिशोचिरसितपोसि॥ ११॥

तस्मादाह सूर्यस्य त्वा तपस इति (६)॥ का० अञ्जन्तीत्युच्यमाने देवस्त्वेत्यनक्ति महावीरमाज्यं संस्कृत्य [२०]। होता अञ्जन्ति यं प्रथमयन्तीति मन्त्रे पठ्यमानेऽध्वर्युराज्यं विधिना संस्कृत्य तेनाज्येन प्रचरणीयं महावीरं मन्त्रेणानक्ति॥ सविता देवः मध्वा मधुना मधुरेण सर्वजगद्रूपेणाज्येन हे महावीर त्वामनक्तु लिम्पतु मध्वेति नुमभावः आगमस्यानित्यत्वात् तथाच श्रुतिः सर्वं वा इदं मधु यदिदं किञ्च तदेनमनेन सर्वेण समनक्तीति (१३)॥ का० रजतमूर्धमानं खर उपगूहति पृथिव्याः सꣳस्पृश इति [२१]। रजतस्य यतमानं यतर्लाक्कामितं रजतं खरे सिकतान्तरुपगूहतीत्यर्थः॥ प्राजापत्या गायत्री रजतदेवत्या। संस्पृशति उपद्रवार्थं स्पर्शं करोति संस्पृक् राक्षसः क्लिश्नन्तम् पृथिव्याः सम्बन्धिनः संस्पृशः राक्षसात् महावीरं हे रजत त्वं पाहि रक्ष। देवा राक्षसेभ्यो

भीताः सन्तो यज्ञरक्षार्थमग्नेरपत्यं रजतं रक्षसां घाताय खरे निदधुः अथ च पृथिवी महावीरपाकेऽग्नेर्भीता ततोऽसौ मा दह्यतामिति रजतं खरेऽन्तर्हितमिति श्रुतौ कथा तथाच श्रुतिः देवा अबिभयुर्यद्वै न इममधस्ताद्रक्षाᳪसि नाष्ट्रा न हन्युरित्यग्नेर्वा एतद्रेतो यद्धिरण्यं नाष्ट्राणाᳪ रक्षसामपहत्या इति (१४) तथा अथो पृथिव्यु ह वा एतस्माद्बिभयाञ्चकार यद्वै मायं तप्तः शुशुचानो न हिᳪस्यादिति तदेवास्या एतदन्तर्दधाति रजतमिति (१४) ॥ का० सᳪसीदस्वेत्युच्यमाने मुञ्जप्रलवान्द्विगुणानादीप्य प्रतिदिशं खरे करोति तेषु महावीरमाज्यवन्तमर्चिरसीति[३-४]। होत्रा संसीदस्वेति (११,३७) पठ्यमानेऽध्वर्युर्द्विगुणितान्मुञ्जखण्डान्गार्हपत्ये प्रदीप्य खरे चतुर्दिक्षु कृत्वा तेषु मुञ्जेषु संस्कृताज्यपूर्णं प्रचरणीयं महावीरं निदधातीति सूत्रार्थः ॥ यजुस्त्रिष्टुप् घर्मदेवत्या। हे

अनाधृष्टापुरस्तादग्नेराधिपत्यआयुर्मे दाः। पुत्रवतीदक्षिणतइन्द्रस्याधिपत्येप्रजाम्मेदाः। सुषदापश्चाद्देवस्यसवितुराधिपत्येचक्षुर्मे दाः। आश्रुतिरुत्तरतोधातुराधिपत्येरायस्पोषम्मेदाः। विधृतिरुपरिष्टाद्बृहस्पतेराधिपत्य

महावीर त्वमर्चिश्चन्द्रकान्तिरूपोऽसि शोचिरग्नितेजोरूपोऽसि तपःसूर्यतापरूपोऽसि एष वै घर्मो य एष तपति सर्वं वा एतदेष तदेतमेवं तत्प्रीणातीति (१७)श्रुतेः यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलं यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकमिति[१] स्मृतेश्च॥११॥१—भ०गी०१५,१२।

का० अनाधृष्टेति वाचयति प्रादेशमध्यधि धारयन्तम्[५]। महावीरोपर्यङ्गुष्ठाङ्गुलिदेशं धरन्तं यजमानमध्वर्युर्मन्त्रान्वाचयतीति सूत्रार्थः॥ सप्त यजूंषि पृथिवीदेवत्यानि यजमानस्याशीः। हे पृथिवि या त्वं पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि अनाधृष्टा रक्षोभिरनाधर्षिता अग्नेराधिपत्ये स्वामित्वे सति मे मह्यमायुर्दाः देहि ददातेर्लुङि मध्यमैकवचनेऽडभाव आर्षः अग्निमेवास्या अधिपतिं करोतीतिश्रुतेः (८९) ॥ या त्वं दक्षिणस्यां दिशि इन्द्रस्याधिपत्ये सति पुत्रवती पुत्रयुता सा मे मह्यं प्रजां पुत्रादिकां दाः देहि

इन्द्रमेवास्या अधिपतिं करोति नाष्ट्राणाᳬ रक्षसामपहत्या इति (२०) श्रुतेः ॥ या त्वं पश्चात् पश्चिमायां दिशि सुषदा भवसि सुष्ठु अस्यां सीदन्ति जना इति सुषदा ईषद्दुःसुष्विति खलप्रत्ययः सवितुर्देवस्याधिपत्ये सति सा त्वं मे चक्षुः नेत्रेन्द्रियं दाः देहि देवमेवास्यै सवितारमधिपतिं करोतीति (२●) श्रुतेः ॥ हे पृथिवि या त्वमुत्तरतः उत्तरस्यां दिशि धातुर्ब्रह्मण आधिपत्ये सति आश्रुतिरसि आश्रावयन्ति ऋत्विजो यस्यां सा आश्रुतिः यज्ञियो ह्युत्तरदेशः सा त्वं मे रायो धनस्य पोषं पुष्टिं दाः देहि धातारमेवास्या अधिपतिं करोतीति (२२) श्रुतेः ॥ या त्वमुपरिष्टादुपरिप्रदेशे बृहस्पतेराधिपत्ये सति विधृतिरसि विशेषेण धारयतीति विधृतिः उपरिष्टाज्जुह्वादिकं ध्रियते सा त्वं मे मह्यमोजो बलं दाः देहि बृहस्पतिमेवास्या अधिपतिं करोतीति (२३) श्रुतेः ॥ का०

ओजो॑मे दाः । विश्वा॑भ्यो मा नाष्ट्राभ्य॑स्पाहि । मनो॑रश्वा॑सि ॥ १२ ॥

स्वाहा॑ म॒रुद्भिः॒ परि॑श्रीयस्व । दि॒वः सᳬस्पृश॑स्पाहि । मधु॒ मधु॒ मधु॑ ॥ १३ ॥

विश्वाभ्यो मेति दक्षिणत उत्तानं पाणिं निदधाति[1] । महावीराद्दक्षिणभूमौ यजमानो मन्त्रं पठन् स्वकरं निदधात्युत्तानम् ॥ यजुर्बृहती । हे महावीरदक्षिणभूमे विश्वाभ्यः सर्वाभ्यः नाष्ट्राभ्यः नाशकर्त्रीभ्यः पिशाचादिभ्यो लोकप्रसिद्धं नोऽस्मान् पाहि रक्ष सर्वाभ्यो मार्त्तिभ्यो गोपायेति (२४) श्रुतेः । छन्दसि वाप्राम्रेडितयोरिति विसर्गस्य सत्वम् ॥ का० मनोरश्वेति प्रादेशमुत्तरतः[2] । महावीरादुत्तरतो यजमानो निजप्रदेशं निदधातीति सूत्रार्थः ॥ दैवी पङ्क्तिः । हे घर्मोत्तरभूमे त्वं मनोः राज्ञः अश्वा वडवासि वहनाय अश्वा ह वा इयं भूत्वा मनुमवाहेति (२५) श्रुतेः ॥ १२ ॥ १—२६,३,७ । २—२६,३,८ ।

का० धृष्टिभ्यां भस्मना परिकीर्याङ्गारैश्च विकङ्कतशकलैः परिश्रयति त्रयोदशभिः प्रागुदग्भिः स्वाहा मरुद्भिरित्यधिकं दक्षि-

णतो द्वौ मन्त्रेण। अध्वर्युर्धृष्टिभ्यां गार्हपत्यस्य भस्माङ्गारांश्च महावीरं परितो निक्षिप्य प्रागग्रैरुदगग्रैस्त्रयोदशविकङ्कतशकलैर्महावीरं वेष्टयति अङ्गारोपरि शकलान्निक्षिपतीत्यर्थः तन्मध्याद्द्वौ शकलौ मन्त्रेण प्राञ्चौ निदधाति शेषांस्तूष्णीम् एवं प्रतिदिशं त्रिषु त्रिषु स्थितेषु अधिकं त्रयोदशं दक्षिणतो निदधातीति सूत्रार्थः ॥ मासानां त्रयोदशत्वात्त्रयोदशशकलैराच्छादनम् त्रयोदश वै मासाः संवत्सरस्य संवत्सर एष य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्य इति(२८) श्रुतेः। यजुःपङ्क्तिर्घर्मदेवत्या। हे घर्म त्वं स्वाहाकारोऽसि हविराधारत्वात् सूर्यरूपोऽसि एष वै स्वाहाकारो य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्य इति (२६) श्रुतेः अतस्त्वं मरुद्भिः प्रजाभिरस्मद्रूपाभिः परिश्रीयस्व सेव्यस्व कर्मणि यक् मरुतस्त्वामाश्रयन्त्वित्यर्थः विशो वै मरुतो विशैवैतत्क्षत्रं परिवृꣳहति तदिदं क्षत्रमुभयतो विशापरिवृढमिति(२७) श्रुतिः ॥ का० सुवर्णशतमानेनापिदधाति दिवः सꣳस्पृश इति१ ॥ शतरत्तिकामितेन सुवर्णेन महावीरमाच्छादयतीति सूत्रार्थः ॥

गर्भोदेवानाम्पितामतीनाम्पतिःप्रजानाम्। सन्देवोदेवेनसवित्रागतसꣳसूर्येणरोचते ॥ १४ ॥

दैवी जगती सुवर्णदेवत्या। हे शतमान दिवः द्युलोकसम्बन्धिनः संस्पृशः स्पर्शकर्त्तॄन्देवान्पाहि देवा राक्षसेभ्यो भीता महावीररक्षायै स्वर्णं स्थापितवन्त इति श्रुतौ कथा देवा अबिभयुरित्यादिकार्या(२९)। का० कृष्णाजिनावकृत्तैर्धवित्रैरुपवाजयति त्रिभिर्दण्डवद्भिर्मधु मध्विति२। कृष्णाजिनकृतैर्दण्डयुक्तैस्त्रिभिर्व्यजनैरग्निं वीजयति दीपनायेति सूत्रार्थः ॥ त्रीणि यजूंषि प्राणदेवत्यानि दैव्युष्णिक्। मधुररसत्वान्मधुःप्राणो मधु उच्यते मधु मधु मधु प्राणोदानव्यानत्रयं महावीरे स्थापयामीत्यर्थः तथाच श्रुतिः अथ धवित्रैराधुनोति मधु मध्विति त्रिः प्राणो वै मधु प्राणमेवास्मिन्नेतद्दधाति त्रीणि भवन्ति त्रयो वै प्राणाः प्राण उदानो व्यानस्तानेवास्मिन्नेतद्दधातीति ॥ १३ ॥ १—२६, ३, १०। २—२६,४,२। ३—२६, ४, ११।

का० परिक्रम्योपतिष्ठन्तेऽकृतं चेद्गर्भोदेवानामिति३। धवित्रैर्वीजनसमये उत्तरं देववत्परिक्रमणं प्रागकृतं चेदिह त्रिः परि-

ऋस्येतरथाहृत्तिं सक्त्त कृत्वा गर्भो देवानामित्यादिभिर्नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीरित्यन्तैरवकाशसञ्ज्ञकैर्मन्त्रैः सयजमाना ऋत्विजो महावीरमपतिष्ठन्त इति सूत्रार्थः ॥ घर्मदेवत्या अवकाशमन्त्रा मा मा हिंसीरित्यन्ताः आद्या ऋचां पङ्क्तिः । अथ मन्त्रार्थः देवो दीप्यमानो महावीरः सविता देवेन सह सङ्गत सङ्गच्छते गमेर्लुङि वा गम इति आत्मनेपदे विकल्पेन सिचः कित्त्वादनुदात्तोपदेशेति मलोपे ह्रस्वादङ्गादिति सिचो लोपः बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीति अड्भावः समो गम्यृच्छीत्यादिना तङ् । यश्च घर्मः सूर्येण सहैकीभूतः सन् संरोचते सम्यग् दीप्यते तं वयं स्तुम इति शेषः । कीदृशः देवानां दीप्तानां रश्मीनां दृश्यमानानां सर्वेषां वा गर्भः गृह्णातीति गर्भः ग्रहीता एष वै गर्भो देवानां य एष तपत्येष हीदꣳ सर्वꣳ संगृभ्णात्यं तेनेदꣳ सर्वं गृभीतमेष

समग्निरग्निनागतसन्देवेनसवित्रासꣳसूर्येणारोचिष्ट। स्वाहासमग्निस्तपसागतसन्दैव्येनसवित्रासꣳसूर्येणारूरुचत ॥ १५ ॥

धर्त्तादिवोविभातितपसस्पृथिव्यान्धर्तादेवोदेवानाममर्त्यस्तपोजाः। वाचमस्मेनियच्छदेवायुवम् ॥ १६ ॥

उ प्रवर्ग्य इति(४,२) श्रुतिः । तथा मतीनां बुद्धीनां पिता पालकः बुद्धिप्रवर्तकः प्रजानां पतिः पालकः ॥ १४ ॥

ब्राह्म्यनुष्टुप् । यः अग्निः घर्मः अग्निना सह सङ्गत सङ्गच्छते एकीभवति देव एव देवः सविता देवेन देवेन सह सङ्गच्छते यश्च सूर्येण सह समरोचिष्ट संरोचते ॥ अवरं स्वाहाकारं करोति परां देवतामसावेव बन्धुरिति(६) श्रुतेः । स्वाहा अग्निः । स्वाहासहितोऽग्निर्घर्मस्तपसा सूर्यतेजसा सङ्गत सङ्गच्छते दैव्येन देवेन सविता च सङ्गच्छते सूर्येण सह समरूरुचत सर्वं सम्यक् रोचयति प्रकाशयति रोचतेर्णिजन्ताल्लुङ् वयं तं स्तुम इति शेषः ॥ १५ ॥

ऊर्ध्वबृहती । त्रिजागतोर्ध्वबृहती अत्राद्यौ त्रयोदशवर्णौ तृतीय एकादशवर्णस्तेनैकाधिका । स देवो घर्मः अस्मे अस्मासु

विभक्तेः शे-आदेशः वाचं नियच्छ पुरुषव्यत्ययः यज्ञं नियच्छतु स्थापयतु किम्भूतां वाचम् देवयुवं देवान्यौति मिश्रयति देवयुः ताम् क्विप तुगभाव आर्षः अनित्यमागमशासनमिति वचनात् देवसमूहमाह्वयन्तं यज्ञं समापयत्वित्यर्थः यज्ञो वै वाग्यज्ञमस्मभ्यं प्रयच्छ येन देवाग्मीणामित्येवैतदाहेति(८) श्रुतेः देवयुवमित्यत्र संहितायां दकारस्य दीर्घः। स कः यो देवः पृथिव्यां विभाति शोभते। कीदृशः दिवो धर्ता द्युलोकस्य धारयिता। तपसः रश्मिजालस्य च धर्ता। देवानाञ्च धर्ता। अमर्त्यः मनुष्यधर्मरहितः अजरामरः। तपोजाः तप आदित्यस्तस्माज्जायत इति तपोजाः सूर्योत्पन्नः॥ १६॥

विष्टुब्दीर्घतमोदृष्टा। स घर्मो भुवनेषु त्रिलोकेषु अन्तर्मध्ये व्यवस्थितः आवरीवर्त्ति पुनः पुनरावर्त्तते वृतेर्यङ् लुकि

अपश्यङ्गोपामनिपद्यमानमाचपराचपथिभिश्चरन्तम्। ससध्रीचीस्सविषूचीर्वसानआवरीवर्त्तिभुवनेष्वन्तः॥१७॥

विश्वासाम्भुवाम्पतेविश्वस्यमनसस्पतेविश्वस्यवचसस्पतेसर्वस्यवचसस्पते। देवश्रुत्त्वन्देवघर्मदेवोदेवान्पाहि।

रूपम्। कीदृशः सध्रीचीः सह अञ्चन्तीति सध्रीच्यः सहस्य सध्रिरादेशः सहाञ्चना दिशो रश्मीन्वा वसानः आच्छादयन् वस आच्छादने शानच् प्रत्ययः विषूचीः विषुनिपातो नानार्थः विषु अञ्चन्तीति विषूच्यः ताः नानाञ्चना दिशो रश्मीन्वा वसानः क्विन्नात्दुगितश्चेति ङीपि अचश्चेति अलोपे चाविति पूर्वपददीर्घः। सध्रीचीश्च ह्येष विषूचीश्च दिशो वस्तेऽथो रश्मीनिति(१०) श्रुतिः। एकः सशब्दः पादपूरणः। स कः यमहमपश्यमादित्यरूपं पश्यामि। कीदृशं गोपाम् गोपायतीति गोपास्तम् क्विपि यलोपः। अनिपद्यमानं निपद्यते पततीति निपद्यमानः न निपद्यमानोऽनिपद्यमानस्तम् अन्तरिक्षे गच्छन्तमपि नाधः पतन्तम्। च पुनः पथिभिः देवमार्गैः आचरन्तमागच्छन्तम् पराचरन्तं परागच्छन्तं च गमनागमने कुर्वाणम्॥ १७॥

अत्यष्टि:। हे विश्वासां भुवां पते सर्वासां पृथिवीनां स्वामिन् विश्वस्य सर्वप्राणिगतस्य मनसः पते अधिपते विश्वस्य वचसः पते सर्वप्राणिवचनस्य पालक सर्वस्य त्रयीलक्षणस्य वचसः पते प्रवर्त्तक हे देवश्रुत देवैः श्रूयत इति देवश्रुत् देवप्रसिद्धः हे देव दीप्यमान हे घर्म देवस्त्वं देवान्पाहि रक्ष। एवं घर्मं सम्प्रार्थ्याश्विनावाह हे अश्विनौ अत्र यज्ञे देववीतये देवतर्पणाय अनु अनन्तरं घर्मो वां प्रावीः प्रावीत् तर्पयतु लोडर्थे लुङ् पुरुषव्यत्ययश्च युवयोस्तृप्त्या सर्वदेवास्तृप्यन्तीति भावः याभ्यां युवाभ्यां दध्यङ्ङाथर्वणो मधुसञ्ज्ञकं ब्राह्मणमुवाच दध्यङ् ह वा आभ्यामाथर्वणो मधुनाम ब्राह्मण-

अत्र प्रावीरनु वां देववीतये। मधुमाध्वीभ्यां मधुमाधूचीभ्याम् ॥ १८ ॥

हृदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्याय त्वा। ऊर्ध्वो अध्वरं दिवि देवेषु धेहि ॥ १९ ॥

पिता नोऽसि पिता नो बोधि नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीः। त्वष्टृमन्तस्त्वा सपेम पुत्रान्पशून्मयि धेहि प्रजामस्मासु

मुवाचेति(१२) श्रुतेः। कीदृशाभ्यां युवाभ्यां माध्वीभ्यां मधुब्राह्मणमीयाते तौ माध्वौ ताभ्याम् ई गतौ क्विप्। तथा माधूचीभ्यां मधुब्राह्मणमञ्चतः पूजयतस्तौ मध्वञ्चौ ताभ्यां मध्वग्भ्यामिति प्राप्ते ङीपि अलोपे मधूचीभ्यामिति लिङ्गव्यत्ययः आदिदीर्घश्छान्दसः॥ १८

परोष्णिक्। आद्यावष्टार्णौ तृतीयो द्वादशार्णः सा परोष्णिक् परोष्णिक् परतः इत्युक्तेः आद्ययोर्व्यूहः। हे घर्म हृदे त्वा हृदयस्वास्थ्याय त्वा त्वां स्तुम इति शेषः मनसे मनःशुध्यर्थं त्वा त्वां स्तुमः दिवे स्वर्गप्राप्त्यै त्वा त्वां स्तुमः सूर्याय सूर्यतृप्त्यै त्वा त्वां स्तुमः हृदयं संशोध्य मनो निर्मलं कृत्वा दिवमस्मान्नीत्वा सूर्यं तर्पयेति भावः। किञ्च ऊर्ध्वः सावधानः सन् अध्वरमस्मदीयं यज्ञं

दिवि द्युलोके वर्तमानेषु देवेषु धेहि स्थापय यत्र गते यजमानो गच्छत्येवेति भावः ॥ १९ ॥

ऋग्मायत्वो। हे महावीर त्वं नोऽस्माकं पितासि पालको भवसि पितेव नोऽस्मान् बोधि बोधय सर्वथा नमस्ते अस्तु मा मां मा हिंसीः मा जहि ॥ महावीरोपस्थानं समाप्तम् ॥ का० त्वष्टृमन्त इत्येनां वाचयति[1]। महावीरमीक्षमाणामप-नीतशिरोवस्त्रां घर्मं पश्यन्तीं पत्नीमध्वर्युर्वाचयतीत्यर्थः॥ ऋचां त्रिष्टुप् घर्मदेवत्या पत्न्याशीः। हे घर्म वयं त्वा त्वां सपेम सपतिः स्पृशतिकर्मा मैथुनाय त्वामुपस्पृशामः। कीदृशा वयं त्वष्टृमन्तः त्वष्टा विद्यते येषां ते त्वष्टृमन्तः त्वष्टा रेतसामधि-

धेह्यरिष्टाहꣳसहपत्याभूयासम् ॥ २० ॥

अहः केतुना जुषताꣳसुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहा। रात्रिः केतुना जुषताꣳसुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहा ॥ २१ ॥

॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

कारी तत्सहिताः मैथुनार्थोपसर्पं वीर्याधिष्ठातापेक्षितो ऽत एतद्युताः। अतः पुत्रान् पशून् च मयि विषये त्वं धेहि स्थापय प्रजामुत्तरोत्तरवंशवृद्धिमस्मासु धेहि स्थापय। किञ्च पत्या भर्त्रा सहारिष्टा अनुपहिंसिता अहं भूयासं भवेयम् भर्तृमती चिरं जीवेयमित्यर्थः। वृषा वै प्रवर्ग्यो योषा पत्नी मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियत इति (१६) श्रुतेः ॥ २० ॥ १—२३, ४, १३। २—२६,४,१४

का० अहः केतुनेति दक्षिणꣳ रौहिणं जुहोति[2]। उपस्थानगानयोः समाप्तौ रौहिणहवन्या स्रुचा दक्षिणं रौहिणं पुरोडाशं सर्व-हुतं जुहोतीत्यर्थः॥ घर्मदेवत्यं यजुषो साम्नानुष्टुभा। केतुः प्रज्ञा कर्म वा केतुना प्रज्ञया कर्मणा वा सहितमहः दिनं जुषतां रौहिण-होमेन प्रीयताम् कीदृशमहः ज्योतिषा स्वकीयेनैव तेजसा सुज्योतिः शोभनं ज्योतिर्यस्य तत् विशिष्टतेजस्कम् स्वाहा एत-

हविः सुहुतमस्तु। रोहति स्वर्गं यजमानो याभ्यां तौ रौहिणौ अग्न्यादित्यौ अहोरात्रे वा इमौ लोकौ वा चक्षुषी वा शिरः प्रवर्ग्यौ रौहिणौ चक्षुषी तत्र दधातीत्यादिरौहिणप्रशंसा श्रुतौ[1] ज्ञेया॥ का० रात्रिरिति सायम्[2]। सायंकालीने प्रवर्ग्ये रात्रिरिति मन्त्रेण द्वावपि प्रवर्ग्यौ यथाकालं जुहोतीत्यर्थः॥ केतुना सहिता रात्रिः जुषतां प्रीयताम् ज्योतिषा कृत्वा सुज्योतिरित्युक्तम् ॥ २१ ॥ १—१३, २, १, १—५। २—२६, ४, १४।

॥ श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे हरिप्रिये। अभ्र्यादिरौहिणान्तोऽयं सप्तत्रिंशो निरूपितः ॥ ३७ ॥

देवस्य॑ त्वा सवि॒तुः प्र॑स॒वे᳖ऽश्विनो॑र्बा॒हुभ्या॑म्पू॒ष्णो हस्ता॑भ्याम्। आद॑दे॒ऽदित्यै॑ रास्ना॒सि ॥ १ ॥

इड॒ एहि॑। अदि॑त॒ एहि॑। सर॑स्व॒त्येहि॑। असा॒वेहि॑। असा॒वेहि॑। असा॒वेहि॑ ॥ २ ॥

का० देवस्य त्वेति रज्जुसन्दानमादायेडएहीति गामाह्वयति नाम्ना च त्रिरुच्चैरपरेण गार्हपत्यं गच्छन्[3]। अध्वर्युर्देवस्य त्वेति रज्जुसन्दानमादाय गार्हपत्यस्य पश्चाद्गच्छन् इडएहीति वाक्यत्रयेण घर्मदुघां गामाह्वयति असावेहीति गोर्नाम्ना चोच्चैस्त्रिवारमाह्वयतीति सूत्रार्थः॥ रज्जुदेवत्यं यजुः प्राजापत्या गायत्री। हे रज्जो सवितुर्देवस्याज्ञायां वर्तमानोऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां त्वामाददे गृह्णामि यतः त्वमदित्यै अदित्या देवमातुः रास्ना रसना मेखलासि भवसि षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥१॥ ३—२६,५,१।

हे इडे मानवि एहि आगच्छ हे अदिते देवमातः एहि हे सरस्वति वाक् एहि। अतस्मिंस्तच्छब्दस्तत्सादृश्यार्थः। इडा हि गौरदितिर्हि गौः सरस्वती हि गौरिति श्रुतेः[4] ॥ नाम्ना त्रिरुच्चैराह्वयति असौ धवलि एहि एवं त्रिः ॥ २ ॥ ४—१४, २, १, ७।

का॰ अदित्यै रास्नेति गां पाशेन प्रतिमुच्य स्थूणायां बद्ध्वा पूषासीति वत्समुत्सृजति[१]। आगतां गामदित्या इति मन्त्रेण पाशेन बद्ध्वा तं पाशं स्तम्भे बद्ध्वा पूषासीति वत्सं मुञ्चतीत्यर्थः॥ हे रज्जुपाश त्वमदित्यै रास्ना रसनासि इन्द्राण्यै इन्द्रपत्न्याः उष्णीषः शिरोवेष्टनमसि एतेन पाशमिन्द्राण्युष्णीषं करोतीत्यर्थः तमेवैनमेतत्करोतीति(८) श्रुतेः॥ वत्सं मुञ्चति पूषासि दैव्यनुष्टुप् वत्सो देवता हे वत्स त्वं पूषा वायुरसि वायुर्यथा वृष्टिमाप्याययति तथा त्वं प्रस्रवेण पय आप्याययस्वेति भावः अयं वै पूषा योऽयं पवत एष हीदꣳ सर्वं पुष्यत्येष उ प्रवर्ग्य इति(९) श्रुतेः॥ का॰ सन्दाय घर्माय दीष्वेति वत्समुन्नयति[२]। धेनुं रज्ज्वा पश्चिमपादयोर्बद्ध्वा वत्समपाकरोतीत्यर्थः॥ दैवी पङ्क्तिः वत्सो देवता हे वत्स घर्माय घर्मार्थं दीष्व देहि पयः पयः

अदित्यै रास्नासीन्द्राण्याउष्णीषः। पूषासि। घर्मायदीष्व॥ ३॥

अश्विभ्याम्पिन्वस्व। सरस्वत्यै पिन्वस्व। इन्द्रायपिन्वस्व। स्वाहेन्द्रवत्। स्वाहेन्द्रवत्। स्वाहेन्द्रवत्॥ ४॥

शेषय मा सर्वं पासीरित्यर्थः दो दाने बहुलं छन्दसीति शपो लुक्॥ ३॥ १—२६, ५ ३। २—२३, ५; ४। ३—२६, ५, ५।

का॰ अश्विभ्यां पिन्वस्वेति पिन्वने दोग्धि[३]। पिन्वने पात्रे प्रतिमन्त्रं गां दोग्धीत्यर्थः॥ अश्विभ्यां पिन्वस्व इन्द्राय पिन्वस्व यजुर्गायत्री सरस्वत्यै पिन्वस्व यजुरनुष्टुप् लिङ्गोक्ता देवताः। हे पयः अश्विभ्यामर्थाय त्वं पिन्वस्व सम्प्लवस्व सरस्वत्यै च पिन्वस्व अश्विनौ वा एतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तां ताविवैतत्प्रीणातीति(१२) श्रुतिः सरस्वत्या वाचा कृत्वा इन्द्राय यज्ञशिरोऽश्विभ्यां संहितमिति तयोरर्थं चरस्वेति भावः॥ का॰ स्वाहेन्द्रवदिति विप्रुषोऽभिमन्त्रयते[४]। पिन्वनपतितान्पयःकणानभिमन्त्रयत इत्यर्थः। यजर्जगती विप्रुषो देवता। यत् दुह्यमाने स्कन्नं तत्स्वाहा सुहुतमस्तु इन्द्रवत् इन्द्रसंयुक्तं चास्तु॥ ४॥ ४—२६, ५, ६।

का॰ यस्तंस्तन इति स्तनमालभते[१]। गोस्तनानालभते जातावेकवचनमित्यर्थः ॥ वाग्देवत्या त्रिष्टुप् दीर्घतमोदृष्टा । हे सरस्वति तं स्तनमिहास्मिन्स्थाने धातवे धेट् पाने तुमर्थे तवेप्रत्ययः पानार्थमकः कुरु मम पानाय प्रयच्छेत्यर्थः लोडर्थे लङ् अपि लुप्तो गुणः । तं कम् यस्ते तव स्तनः स्तन इव स्तनः शशयः शेते इति शशयः अच्प्रत्यये द्वित्वम् पूर्वस्यात्वं च छान्दसम् सुप्तइवास्ते अन्यैरनुपभुक्तत्वात् यस्ते स्तनौ निहितौ गुहायामिति(१५)श्रुतेः। यश्च स्तनो मयोभूः मयः सुखं भावयति प्रापयति सर्वभूतानामिति मयोभूः । यश्च रत्नधाः रत्नानि दधाति रत्नधाः रमणीयानां धनानां धारयिता । यश्च वसुवित् वसु धनं विन्दति वेत्ति वा

यस्तेस्तनःशशयोयोमयोभूर्योरत्नधावसुविद्यःसुदत्रः।येनविश्वापुष्यसिवार्याणिसरस्वतितमिहधातवेकः ।। उर्वन्तरिक्षमन्वेमि ॥ ५ ॥

गायत्रञ्छन्दोसि । त्रैष्टुभञ्छन्दोसि । द्यावापृथिवीभ्यान्त्वापरिगृह्णामि । अन्तरिक्षेणोपयच्छामि ।

वसुवित् । यश्च सुदत्रः सुष्ठु ददातीति सुदत्रः दाता धनवानन्यो दातुं न शक्नोति त्वत्स्तनस्तु धनवान्दाता चेति अन्येभ्य आधिक्यम् । किञ्च येन स्तनेन विश्वा विश्वानि सर्वाणि वार्याणि वरणीयाणि वस्तूनि त्वं पुष्यसि पुष्णासि तं स्तनं मत्पानाय प्रयच्छेत्यर्थः ॥ का॰ उपद्रव पयसेत्युच्यमाने गच्छत्युर्वन्तरिक्षमिति[२]। उपद्रवेति मन्त्रे होत्रोच्यमाने उर्विति मन्त्रेणाध्वर्युर्गोसमीपाद्गार्हपत्यं प्रति गच्छतीत्यर्थः ॥ प्राजापत्या गायत्री । विशालमन्तरिक्षमनु एमि गच्छामि ॥ ५ ॥ १——२६,५,७। २——२६,५,११। ३—२६,५,१२,

का॰ परीशासावादत्ते गायत्रं छन्दोऽसीति प्रतिमन्त्रम्[३]। गायत्रमिति मन्त्राभ्यां परीशासौ गृह्णातीत्यर्थः ॥ यजुर्गायत्री

परीशासौ देवते। हे परीशास त्वं गायत्रं छन्दोऽसि गायत्र्येव गायत्रं सार्धेऽग्न् गायत्रीछन्दोरूपोऽसि। त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभं त्रिष्टुप् छन्दरूपोऽसीति द्वितीयम्॥ का० ताभ्यां महावीरं परिगृह्णाति द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णामीति[१४]। ताभ्यां परीशासाभ्यां महावीरमादत्त इत्यर्थः॥ यजुर्जगती महावीरो देवता। हे महावीर द्यावापृथिवीभ्यां द्युभूमिभ्यां कृत्वा त्वा त्वां परिगृह्णामि परीशासयोर्द्यावाभूमी अध्यस्ते महावीरे चादित्योऽध्यस्तः तथाच श्रुतिः इमे वै द्यावापृथिवी परीशासावादित्यः प्रवर्ग्योऽमुं तदादित्यमाभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां परिगृह्णातीति(१६)॥ का० उद्यम्य मुञ्जवेदेनोपमृज्योपयमन्योपगृह्णातान्तरिक्षेणोपयच्छामीति[१५] परीशासगृहीतं महावीरमूर्द्ध्वं कृत्वा मुञ्जकृतवेदेन सम्माज्योंपयमन्या स्रुचा तं गृह्णातीत्यर्थः॥ यजुर्बृहती घर्मो देवता। हे घर्मा-न्तरिक्षेणाकाशेनोदरेण वा त्वामुपयच्छामि निगृह्णामि उपयमन्यन्तरिक्षत्वेन च स्तूयते तथाच श्रुतिः अन्तरिक्षं वा उपयमन्यन्तरिक्षेण

इन्द्राश्विना। मधुनः सारघस्य घर्मम्पात वसवो यजत वाट्। स्वाहा सूर्यस्य रश्मये वृष्टिवनये॥ ६॥

हीदꣳ सर्वमुपयतमथो उदरं वा उपयमन्युदरेण हीदꣳ सर्वमन्नाद्यमुपयतं तस्मादाहान्तरिक्षेणोपयच्छामीति(१७)॥ का० अजापयसा-वसिच्य शान्ते गोः पयोऽवनयतीन्द्राश्विनेति[१६]। अजादुग्धेन महावीरं तूष्णीं सिक्त्वा शान्ते क्षीणज्वाले तत्र गोपयः सिञ्चतीत्यर्थः। ब्राह्मी गायत्री विश्वे देवा देवताः। हे इन्द्र हे अश्विना अश्विनौ हे वसवः वासयितारो यूयं मधुनो मधुरस्य पयसो घर्मं रस पात पिबत पिबादेशाभावश्छान्दसः कीदृशस्य मधुनः सारघस्य सरघा मधुमक्षिका अत्र सरघा मधुकृतो भ्रमरा इव ऋत्विजः तैः कृतं सारघं तस्य। घर्मं पातेति रसं पातेत्येवैतदाहेति(२०) श्रुतिः। किञ्च हे इन्द्रादयः वाट् वषट्कारेण स्वाहा सुष्ठु हुतं सारघं मधु सूर्यस्य रश्मये किरणाय यूयं यजत दत्त यजतिर्दानार्थः वषट्कृतꣳ हुतमेवमस्यैतद्भवतीति श्रुतिः(२०)। किम्भूताय रश्मये वृष्टि-वनये वृष्टिं वनति ददाति वृष्टिवनिस्तस्मै यो रश्मिर्वृष्टिं दत्ते तस्मै मधु दत्तेत्यर्थः। तथाच श्रुतिः सूर्यस्य ह वा एको रश्मिर्वृष्टिव-

निर्नाम येनेमाः सर्वाः प्रजा बिभर्ति तमेवैतत्प्रीणातीति(२१) ॥ ६ ॥ १—२६,६,१ । २—१४,२,२,३ ।

का० प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरित्युच्यमाने समुद्राय त्वेति वातनामानि जपति गच्छन्नाहवनीयम्[१] । प्रैत्विति होत्रोच्यमाने आहवनीयं प्रति गच्छन्नध्वर्युः समुद्रायेत्यादीनि द्वादश वातनामानि स्वरेण जपतीत्यर्थः ॥ द्वादश यजूंषि वातनामदेवत्यानि । हे घर्म वाताय त्वा त्वां स्वाहा जुहोमि कीदृशाय वाताय समुद्राय समुद्रवन्त्युद्भवन्ति सर्वाणि भूतानि यस्मात्स समुद्रस्तस्मै अयं वै समुद्रो योऽयं पवत एतस्माद्वै समुद्रात्सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि समुद्रवन्ति तस्मा एवैनं जुहोतीति[२] श्रुतेः ॥ सरिराय । सहईरते

समुद्रायत्वावातायस्वाहा । सरिरायत्वावातायस्वाहा । अनाधृष्यायत्वावातायस्वाहा । अप्रतिधृष्याय त्वावातायस्वाहा । अवस्यवेत्वावातायस्वाहा । अशिमिदायत्वावातायस्वाहा ॥ ७ ॥

इन्द्रायत्वावसुमतेरुद्रवतेस्वाहा । इन्द्रायत्वादित्यवतेस्वाहा । इन्द्रायत्वाभिमातिघ्नेस्वाहा । सवित्रेत्वऋभुमते

गच्छन्ति सर्वभूतानि सिद्धार्थानि यस्मात् सरिरस्तस्मै वाताय घर्म त्वां जुहोमि अयं वै सरिरो योऽयं पवत एतस्माद्वै सरिरात्सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सहेरत इति(३) श्रुतेः ॥ अनाधृष्याय । न आधर्षितुं पराभवितुं शक्योऽनाधृष्यः तस्मै । अप्रतिधृष्याय । न प्रतिधर्षितुं प्रतियोद्धुं शक्योऽप्रतिधृष्यस्तस्मै वातायेत्युक्तम् अयं वा अनाधृष्योऽप्रतिधृष्यो योऽयं पवत इति(४) श्रुतेः ॥ अवस्यवे । अवो रक्षणमिच्छति अवस्यति अवस्यतीत्यवस्युः सुप आत्मनः क्यच् क्याच्छन्दसीति उप्रत्ययः अवनशीलाय ॥ अशिमिदाय । क्लेशात्मकं कर्मशिमि तन्न ददातीत्यशिमिदस्तस्मै क्लेशनिवर्तकाय वाताय अयं वा अवस्युरशिमिदो योऽयं पवत इति(५) श्रुतेः ॥ ७ ॥

वसवो विद्यन्ते यस्य स वसुमान् रुद्रा विद्यन्ते यस्य रुद्रवान् तस्मै वसुयुताय रुद्रयुतायेन्द्राय वाताय हे घर्म त्वां स्वाहा जुहोमि अयं वा इन्द्रो योऽयं पवत इति(७) श्रुतेः ॥ आदित्या विद्यन्ते यस्य स आदित्यवान् तस्मै आदित्ययुक्तायेन्द्राय वाताय स्वाहा ॥ अभिमातीन्सपत्नान्हन्तीत्यभिमातिहा सपत्नो वा अभिमातिरिति(८) श्रुतेः शत्रुनाशकायेन्द्राय वाताय त्वां जुहोमि ॥ सूते स सविता तस्मै चेष्टयित्रे वाताय त्वां जुहोमि अयं वै सविता योऽयं पवत इति(९) श्रुतेः कीदृशाय ऋभुमते ऋभुरस्यास्ति ऋभुमान् विभुरस्यास्ति विभुमान् वाजोऽस्यास्ति वाजवान् आङ्गिरसस्य सुधन्वनस्त्रयः पुत्रा ऋभुविभुवाजास्तद्युक्ताय वाताय ॥ बृहस्पतये बृहतां महतां पतिर्वातस्तस्मै अयं बृहस्पति र्योऽयं पवत इति(१०) श्रुतेः कीदृशाय विश्वदेव्यावते विश्वेषां देवानां समूहो विश्वदेव्यम् तदस्यास्ति

विभुमतेवाजवतेस्वाहा। बृहस्पतयेत्वाविश्वदेव्यावतेस्वाहा ॥ ८ ॥

यमायत्वाङ्गिरस्वतेपितृमतेस्वाहा। स्वाहाघर्माय। स्वाहाघर्मःपित्रे ॥ ९ ॥

विश्वदेव्यवान् तस्मै मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मताविति दीर्घः सर्वदेवसहिताय जुहोमि ॥ ८ ॥ १—२६,६,२। २—२६,६,३।

यमाय वायवे हे घर्म त्वां जुहोमि अयं वै यमो योऽयं पवत इति(११) श्रुतेः। कीदृशाय यमाय अङ्गिरस्वते अङ्गिरसो सुनवोऽस्य सन्ति अङ्गिरस्वान् अयस्मयादीनि छन्दसीति भसञ्ज्ञायां सस्य विसर्गाभावः। पितृमते पितरोऽस्य सन्ति पितृमान् अङ्गिरःपितृयुताय वातायेत्यर्थः ॥ ॥ वातनामानि समाप्तानि ॥ ॥ का० स्वाहाघर्मायेत्युपयमन्या सिञ्चति घर्मे[1]। उपयमन्या स्रुचा स्रुवस्थं घृतं घर्मे सिञ्चतीत्यर्थः ॥ घर्माय स्वाहा एतदाज्यं सुहुतमस्तु ॥ का० स्वाहाघर्मःपित्र इति जपित्वातिक्रम्याश्राव्याह घर्मस्ययजेति[2]। अपसव्यवान्दक्षिणास्यः स्वाहेति मन्त्रं स्वरेण जपित्वा सव्येन जलं स्पृष्ट्वा घर्महस्तोऽतिक्रम्याश्राव्य घर्मस्य यजे-

त्याहेत्यर्थः ॥ स्वाहा घर्मः पित्रे पितृभ्याम्॥ ९ ॥ १—२६,६,४। २—२६,६,५।

का० वषट्कृते जुहोति विश्वाआशा इति[1]। वषट्कृते सति घर्मं जुहोतीत्यर्थः॥ अश्विदेवत्यानुष्टुप्। इह यज्ञे दक्षिणसत् दक्षिणस्यां दिशि सीदति तिष्ठति दक्षिणसत् सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः दक्षिणतः स्थितोऽध्वर्युर्विश्वाः सर्वाः आशाः दिशो विश्वान् सर्वान् देवान् च अयाट् अयाक्षीत् यजेर्लुङि च्लेर्लोपे रूपम् इष्टवान् दक्षिणतः स्थितो ह्याहुतीर्जुहोति। अतो ब्रवीमि हे अश्विना अश्विनौ स्वाहाकृतस्य वषट्कारानन्तरं हुतस्य मधोर्मधुरास्वादस्य घर्मं युवां पिबतम् कर्मणि षष्ठी ॥ १० ॥

विश्वाआशादक्षिणसद्विश्वान्देवानयाडिह। स्वाहाकृतस्यघर्मस्यमधोःपिबतमश्विना ॥ १० ॥

दिविधाइमंयज्ञमिमंयज्ञन्दिविधाः। स्वाहाग्नयेयज्ञियायशंयजुर्भ्यः॥ ११ ॥

अश्विनाघर्मम्पातꣳहार्द्वानमहर्दिवाभिरूतिभिः। तन्त्रायिणेनमोद्यावापृथिवीभ्याम् ॥ १२ ॥

का० दिविधा इति विरुक्माव्यति[2]। महावीरं विरुक्मं कम्पयति मन्त्रमन्त्रेण द्विस्तूष्णीमिति सूत्रार्थः॥ यजुर्धर्मदेवत्यं सामोष्णिक्। हे महावीर इमं मदीयं यज्ञं त्वं दिवि द्युलोके धाः धेहि स्थापय इमं यज्ञं दिवि धा इति पुनरुक्तिरादरार्था अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति वचनात्[3] ॥ का० स्वाहाग्नय इत्यनुवषट्कृते[4]। अनुवषट् स्वाहेति मन्त्रेण घर्मं जुहोतीत्यर्थः॥ यज्ञियाय यज्ञार्हतायाग्नये स्वाहा सुहुतमस्तु यजुर्भ्यः सकाशात् अस्माकं शं सुखमस्तु ॥ ११ ॥ ३—निरु०१०,४२,। ४—२६,६,६। ५—२६,६,७।

का० अश्विनाघर्ममिति ब्रह्मानुमन्त्रयते[5]। ब्रह्मा घर्ममभिमन्त्रयत इत्यर्थः॥ स्वराडुष्णिक्। अश्विनावादित्यौ द्यावा-

पृथिव्यौ च देवताः। हे अश्विना अश्विनौ युवां घर्मं पातं पिबतम् काभिः ऊतिभिरवनैः निमित्तैः अवनं कृत्वा पिबतमित्यर्थः। कीदृशीभिरूतिभिः अहर्दिवाभिः अहःशब्देन प्रातः कालः दिवाशब्देन सायं कालः प्रातःसायङ्कालोपलक्षिताभिः प्रवर्ग्यकालः स एव यतः। कीदृशं घर्मं हार्द्वानम् वा गतिगन्धनयोः ल्युट् हृदि वानं गमनं यस्य स हृद्वानः हृद्वान एव हार्द्वानस्तम् स्वार्थेऽण् हृदयप्रियमित्यर्थः एवं घर्मपानायाश्विनौ सम्प्रार्थ्य तत्साहाय्याय सूर्यादीन्नमति तन्वायिणे नमः तन्यते तन्त्रम् पटरचनाय तुरीशलाकाप्रोतास्तन्तवस्तन्त्रमुच्यते तद्वन्नभसि कालचक्रमपि तन्त्रमुच्यते तथा चाभिधानम् तन्त्रं राष्ट्रे परच्छन्दाप्रधानयोः अगदे कुटुम्बकृत्ये तन्तुवाने परिच्छदे श्रुतिशाखान्तरे शास्त्रे करणे द्व्यर्थसाधके इतिकर्तव्यतातन्त्वोरिति तन्त्रे कालचक्रे एति

अपातामश्विना घर्ममनु द्यावापृथिवी अमꣳसाताम्। इहैव रातयः सन्तु॥ १३॥

इषे पिन्वस्व। ऊर्जे पिन्वस्व। ब्रह्मणे पिन्वस्व। क्षत्राय पिन्वस्व। द्यावापृथिवीभ्याम्पिन्वस्व। धर्मासि सुधर्म।

निरन्तरं गच्छति तन्त्रायी तस्मै आदित्याय नमोऽस्तु एष वै तन्त्रायी य एष तपत्येष हीमांल्लोकांस्तन्त्रमिवानुसञ्चरतीति(२२) श्रुतेः। द्यावापृथिवीभ्यामुभाभ्यां लोकाभ्यां तदधिष्ठातृभ्यां नमः॥ १२॥

का॰ अपातामिति यजमानः। यजमानः घर्ममभिमन्त्रयत इत्यर्थः। ककुबुष्णिक् आश्विदेवत्या मध्यमः पादो द्वादशार्णः आद्यन्तावष्टार्णौ सा ककुप् मध्यमश्चेत्ककुबित्युक्तेः। अश्विना घर्ममपातामपिबतां लुङ् द्यावापृथिवी अन्वमंसातामनुमतवत्यौ साधु कृतमिति अनुमेनाते इत्यर्थः अत एवाश्व्यादिप्रसादात् इहैवास्मद्गृहे स्थितानामस्माकं रातयो धनानि सन्तु इहैव रातयः सन्त्विति इहैव नो धनानि सन्त्विति एवैतदाहेति(२६) श्रुतेः॥ १३॥ १—२६, ६, ८।

का० इषेपिन्वस्वेति पिन्वमानमनुमन्त्रयते[1]। पिन्वमानमतितप्तं घर्ममभिमन्त्रयत इत्यर्थः॥ ऋचां पङ्क्तिः घर्मदेवता। हे पिन्वमान घर्म इषे वृष्ट्यै पिन्वस्व पुष्टो भव वृष्ट्यर्थम् ऊर्जेऽन्नाय पिन्वस्व अन्नं वर्धय ब्रह्मणे ब्राह्मणेभ्यः पिन्वस्व क्षत्राय क्षत्रियेभ्यः पिन्वस्व द्यावापृथिवीभ्यां पिन्वस्व ब्राह्मणक्षत्रियद्यावापृथिवीस्तर्पयेत्यर्थः॥ का० धर्मासीत्युत्क्रामत्युत्तरपूर्वार्धम्[2]। ऐशानीं दिशं प्रत्युत्क्रामतीत्यर्थः॥ यजुर्गायत्री घर्मदेवत्या। हे घर्म हे सुधर्म सुष्ठु धारयतीति सुधर्मः हे साधुधरणशील त्वं धर्म असि सर्वजगतो धारणमसि आहुतिपरिणामद्वारेण सर्वं धरसीत्यर्थः॥ का० अमेन्यस्मे इति खरे करोति[3]। महावीरं खरे आसादयतीत्यर्थः॥

अमे॑न्यस्मे नृ॒म्णानि॑ धारय॒ ब्रह्म॑ धारय क्ष॒त्रं धा॑रय॒ विशं॑ धारय ॥ १४ ॥

स्वाहा॑ पू॒ष्णे शर॑से । स्वाहा॒ ग्राव॑भ्यः । स्वाहा॑ प्रतिर॒वेभ्यः॑ । स्वाहा॑ पि॒तृभ्य॑ ऊ॒र्ध्वब॑र्हिर्भ्यो घर्म॒पाव॑भ्यः ।

स्वाहा॒ द्यावा॑पृथि॒वीभ्या॑म् । स्वाहा॒ विश्वे॑भ्यो दे॒वेभ्यः॑ ॥ १५ ॥

आर्ष्युष्णिग्बृहती घर्म देवत्या। हे घर्म अमेनि मिञ् हिंसायां मिनोति हिनस्तीति मेनिः न मेनिरमेनिः सुपां सुलुगिति सुलोपः अमेनिः अहिंसन् अक्रुध्यन् सन् अस्मे अस्मासु नृम्णानि धनानि धारय स्थापय नृन्नमयतीति नृम्णम् अक्रुध्यन्नो धनानि धारयेति (३०) श्रुतिः ब्रह्म क्षत्रं विशं च धारय विप्रादीनस्मद्वशान्कुर्वित्यर्थः॥ १४॥

१—२६,६,९। २—२६,६,१०। ३—२६,६,११। ४—२६,६,१२।

का० विकङ्कतशकलैर्जुहोति घर्मं न्यज्य न्यज्य स्वाहापूष्णे शरस इति प्रतिमन्त्रम्[4]। घर्मं नितरामक्त्वा विकङ्कतशकलैर्घर्माज्यं जुहोति स्वाहापूष्ण इति प्रतिमन्त्रमित्यर्थः॥ सप्त लिङ्गोक्तदेवतानि यजूंषि। शरःशब्दो दध्युपरिस्थस्नेहवाचकः अत्र स्नेहमात्र-

वाचौ शरसे स इकर्वं पूष्णे वाताय प्राणरूपाय स्वाहा सुहुतमस्तु। अवरᳫं स्वाहाकारं करोति परां देवतामिति(३२) श्रुतेरादौ स्वाहाकारस्ततो देवतापदानि। अयं वै पूषा योऽयं पवत एष हीदᳫं सर्वं पुष्यत्येष उ प्राणः प्राणमेवास्मिन्नेतद्दधातीति(३२) श्रुतिः ॥ गृह्णन्ति ते ग्रावाणः प्राणा विषयग्रहणशीलाः तेभ्यः स्वाहा प्राणा वै ग्रावाणः प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधातीति(३३) श्रुतिः ॥ प्रतिरुवन्ति शब्दं कुर्वन्ति प्रतिरमन्ते वा यान्प्राप्येति प्रतिरवाः तेभ्यः स्वाहा प्राणा वै प्रतिरवाः प्राणाः प्राणान्हीदᳫं सर्वं प्रतिरतमिति(३४) श्रुतिः ॥ का० चतुर्थमहुतमुदङ्ङीक्षमाणो दक्षिणतो बर्हिष्युपगूहति[1]। चतुर्थं शकलमहुतमेवोदीचीं पश्यन्वेदेर्दक्षिणभागे आतिथ्याबर्हिषि प्रवेशयतीत्यर्थः ॥ पितृभ्यः स्वाहा कीदृशेभ्यः ऊर्ध्वबर्हिर्भ्यः ऊर्ध्वं प्रागग्रं बर्हिर्येषां ते ऊर्ध्वबर्हिषः तेभ्यः सोमपाभ्य इत्यर्थः तथा

स्वाहारुद्रायरुद्रहूतये। स्वाहासञ्ज्योतिषाज्योतिः। अहःकेतुनाजुषताᳫंसुज्योतिर्ज्योतिषास्वाहा। रात्रिः केतुनाजुषताᳫंसुज्योतिर्ज्योतिषास्वाहा। मधुहुतमिन्द्रतमेअग्नावश्यामतेदेवघर्मनमस्तेअस्तुमामाहिᳫंसीः १६

घर्मपावभ्यः घर्मं पिबन्ति घर्मपावानः तेभ्यः स्वाहा ॥ द्यावापृथिवीशब्देन प्राणोदानावुच्येते ताभ्यां सुहुतमस्तु प्राणोदानौ वै द्यावापृथिवी प्राणोदानावेवास्मिन्नेतद्दधातीति(३६) श्रुतिः ॥ विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा प्राणा वै विश्वे देवा प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधातीति(३७) श्रुतिः ॥ १५ ॥

१——२६,६,१४ । २——२६,६,१५ । ३——निघ० ३,१६,१२ ।

का० सप्तमं च सर्वलेपात्तं दक्षिणेक्षमाणः प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति[2]। मूलाग्रावधि घर्मघृताभ्यक्तं सप्तमं शकलं दक्षिणं पश्यन्प्रतिप्रस्थात्रे ददातीत्यर्थः॥ रुद्र इति स्तोतृनामसु पठितम्[3] रुद्रैः स्तोतृभिर्हूयते आहूयत इति रुद्रहूतिः तस्मै स्तोतृस्तुताय रुद्राय सुहुतमस्तु ॥ एवं सप्तयजुषां मध्ये चतुर्थसप्तमयोर्विनियोग उक्तः शेषैः पञ्चशकलैराज्यहोमः॥ का० स्वाहा

सज्योतिषेत्युपयमन्यामासिञ्चति घर्म्यम्। घर्मसम्बन्धि घृतमुपयमन्यामासिञ्चति पूर्वं स्रुक्स्थं घर्मं नीतमधुना घर्मस्थं स्रुचि नयतीत्यर्थः॥ पयोदेवतम् यजुरनुष्टुप्। ज्योतिः घर्मस्थं घृतं ज्योतिषोपयमनीस्थेन घृतेन सङ्गच्छताम् स्वाहा सुहुतमस्तु, ज्योतिर्वा इतरस्मिन्पयो भवति ज्योतिरितरस्यां ते ह्येतदुभे ज्योतिषी सङ्गच्छेते इति(४०) अतः पयो देवता॥ का० मन्त्रक्रमेणोत्तरं रौहिणं जुहोति२। उत्तरं रौहिणं मन्त्रक्रमेण सज्योतिषाज्योतिरेतन्मन्त्रकमणोऽनन्तरं जुहोतीत्यर्थः॥ अहःकेतुना। व्याख्याते यजुषी(३७·१)॥ का० अग्निहोत्रावृता हुत्वा वाजिनवद्भक्षयन्ति मधुहुतमिति३। उपयमन्यामानीतं घर्माज्यमग्निहोत्रहोमप्रकारेण समन्त्रकं हुत्वा वाजिनवदुपहवप्रार्थनपूर्वकं भक्षयन्ति होत्रध्वर्युब्रह्मप्रस्तोतृप्रतिप्रस्थात्रग्नीद्यजमानाः॥ घर्मदेवत्यम् ऋग्बृहती।

अभीमम्महिमादिवंविप्रोबभूवसप्रथाः। उतश्रवसापृथिवी॒ꣳसꣳसीदस्वमहाँ२॥ऽअसिरोचस्वदेववीतमः।

विधूमग्नेअरुषम्मियेध्यसृजप्रशस्तदर्शतम्॥ १७॥

अग्नौ मधु मधुरं घर्माज्यं हुतमस्माभिः कीदृशेऽग्नौ इन्द्रतमे इन्द्रं वीर्यमस्यास्ति इन्द्रवान् अत्यन्तमिन्द्रवानिन्द्रतमः वत्प्रत्यये लोपः वीर्यवत्तमे इत्यर्थः। मधु हुतमिन्द्रियवत्तमेऽग्नावित्येवैतदाहेति(४२) श्रुतेः। हे घर्म हे देव ते तव हुतशेषमंशं वयमश्याम भक्षयाम अश्नोतेर्विकरणव्यत्ययेन बहुलं छन्दसीति शपो लुक् लिङि उत्तमबहुवचने। ते तुभ्यं नमोऽस्तु मा मां हिंसीः आत्मनः परित्राणमर्थ्यते॥ १६॥

१—२६, ६, १७। २—२६, ६, १८। ३—२६, ६, २०। ४—२६, ६, २५।

का० अभीमामिति महावीरम्४। प्रचरणीयं घर्ममासन्द्यां करोति मन्त्रेणेतराणि तूष्णीम् ततः शान्तिपाठ इत्यर्थः॥ गायत्री-बृहत्यौ मध्येऽवसानहीने अभीमं गायत्री संसीदस्व बृहती यद्वावसानद्वयोपेतातिशक्वरी षष्ट्यक्षराग्निदेवत्या एकैव ऋक् ऋग्द्वयं

वेत्यर्थः। हे अग्ने तव महिमा इमं दिवमभिबभूव अभिभवति छन्दसि लुङ्लिटः दिवशब्दः पुंल्लिङ्गः अर्धर्चादित्वात्। कीदृशो महिमा विप्रः विशेषेण प्राति पूरयति सर्वमिति विप्रो मेधावी। सप्रथाः प्रथनं प्रथो विस्तारस्तेन सहितः सप्रथाः। उतापि च श्रवसा धनेन यशसा वा पृथिवीमभिभवतीत्यनुषङ्गः॥ संसीदस्वेति व्याख्यातैकादशेऽध्याये षट्त्रिंशी[1] कण्डिका तत्र शोचस्वेति पाठोऽत्र रोचस्वेति अर्थ एक एव॥ १७॥ १—सप्तत्रिंशीति वक्तव्ये षट्त्रिंशीति भ्रमादुक्तम्।

का० चतुर्गृहीतेनाभिजुहोति यातेघर्मदिव्याशुगिति प्रतिमन्त्र[1]। अध्वर्युराज्यं संस्कृत्य चतुर्गृहीतं ग्रहीत्वा तेन जुहोति

यातेघर्म दिव्याशुग्यागायत्र्याᳪ हविर्धाने। सातआप्यायतान्निष्ट्यायतान्तस्यैतेस्वाहा॥ यातेघर्मान्तरिक्षेशुग्या त्रिष्टुभ्याग्नीध्रे। सातआप्यायतान्निष्ट्यायतान्तस्यैतेस्वाहा॥ यातेघर्म पृथिव्याᳪशुग्याजगत्याᳪसदस्या। सातआप्यायतान्निष्ट्यायतान्तस्यैतेस्वाहा॥ १८॥

अग्नीधा भ्रियमाणेषु त्रिषु शलाकात्रिकेषु त्रिभिर्मन्त्रैस्तृतीयेनोपविश्येत्यर्थः॥ त्रीणि यजूंषि घर्मदेवत्यानि ऋटकपङ्क्तयः। हे घर्म या ते तव दिव्या दिवि भवा शुक् दीप्तिः या गायत्र्यां छन्दसि प्रविष्टा या हविर्धाने यज्ञगृहे प्रविष्टा सा ते तव शुक् आप्यायतां वर्धताम् निष्ट्यायतां संहता दृढा भवतु ष्ये स्त्यै शब्दसङ्घातयोः लोट् तस्यै शुचे ते तुभ्यं च स्वाहा॥ हे घर्म या ते तवान्तरिक्षे शुक् त्रिष्टुभि छन्दसि आग्नीध्रे सदने च प्रविष्टा सा त इति पूर्ववत्॥ या ते हे घर्म पृथिव्यां शुक् जगत्यां छन्दसि प्रविष्टा कीदृशी सदस्या सदसि प्रविष्टा यज्ञगृहे स्थिता सा त इत्युक्तम्॥ १८॥ १—२६, ७, ४।

का० चत्रायत्वेति निष्क्रमणं पुरस्तात्पत्नीमन्तर्धाय[६]। होमानन्तरमध्वर्युः पत्नीमग्रे कृत्वा शालायाः निष्क्रामतीत्यर्थः॥ उपरिष्टाद्बृहती घर्मदेवता। हे घर्म वयं त्वा त्वामनुक्रामाम अनुगच्छाम त्वं ब्रह्मणः तन्वं शरीरं पाहि पालय। किमर्थमनुगमनम् चत्रस्य चत्रियस्य दैवस्य सूर्यस्य परस्याय परमपालनाय परःशब्दोऽव्ययम् पर उत्कृष्टं पायते रचत इति परस्पम् तस्मै एतद्वै दैवं चत्रं य एष तपतीति[१] श्रुतेः। किञ्च विशः यज्ञस्य धर्मणा धारणेन निमित्तेन वयं त्वामनुक्रामाम यज्ञो वै विडयज्ञस्य त्वारिष्ट्यै इति(९) श्रुतेः। किमर्थम् नव्यसे सुविताय नवीयसे नूतनाय सुगताय सुप्रसूताय कर्मणे कर्मसिद्ध्यर्थं त्वामनुगच्छामेत्यर्थः सुष्ठु इतं सुवितम् इण गतौ क्तः उपसर्गस्योदङ्ङादेशः यद्वा षू प्रेरणे सूयते प्रेर्यते सुवितम् इडागमे धातोरुवङ्॥ १९॥ १—१४, ३, १, ९।

चत्रस्य त्वा परस्पाय ब्रह्मणस्तन्वम्पाहि। विशस्त्वा धर्मणा वयमनुक्रामाम सुविताय नव्यसे॥ १९॥

चतुःस्रक्तिर्नाभिर्ऋतस्य सप्रथाः स नो विश्वायुः सप्रथाः स नः सर्वायुः सप्रथाः। अप द्वेषो अप ह्वरोऽन्यव्रतस्य सश्चिम॥ २०॥

का० नाभिस्पृशं प्रवृञ्जनीयं निदधाति चतुःस्रक्तिरिति[१४]। प्रवृञ्जनीयं महावीरमुत्तरवेदौ नाभिलग्नं स्थापयतीत्यर्थः॥ महाबृहती घर्मदेवत्या। स घर्मो नोऽस्माकं सर्वायुरस्तु सर्वं पूर्णमायुर्यस्मात्स सर्वायुः पूर्णायुःप्रदोऽस्त्वित्यर्थः पुनरुक्तिरादरार्था। कीदृशः सः चतुःस्रक्तिः चतस्रः स्रक्तयः कोणा दिग्रूपा यस्य सः एष वै चतुस्स्रक्तिर्य एष तपति दिशो ह्येतस्य स्रक्तय इति(१०) श्रुतेः। तथा ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा नाभिः नहनं बन्धनस्थानम्। सप्रथाः सविस्तारः। विश्वायुः विश्वस्य जगतः आयुर्यस्मात् जगत आयुर्दाता। सप्रथाः सर्वतः प्रथयिता च। हे घर्म त्वत्प्रसादात् द्वेषः अप गच्छत्विति शेषः अस्मत्तो द्वेषः गच्छतु वीतरागाः स्यामेति भावः। ह्वृ चलने ह्वरः चलनं जन्ममरणलक्षणं चास्मत्तोऽपगच्छतु। वयमन्यव्रतस्य सश्चिम

अन्यत् मनुष्यकर्मणः सकाशाद्भिन्नं व्रतं कर्म जगदनुग्रहरूपं यस्य सोऽन्यव्रतः परमात्मा तस्य कर्मणि षष्ठी सश्च सेवने धातुः अन्यव्रतं परमात्मानं सेवामहे सायुज्यं प्राप्नुम इति भावः अन्यद्वा एतस्य व्रतमन्यन्मनुष्याणामिति(१९) श्रुतेः ॥ २० ॥

का० आसेचनवन्ति पयसः पूरयति घर्मैतत्त इति[1] । आसेचनं गर्तः तद्युतानि पात्राणि दुग्धेन पूरयति तानि सप्त महवीरत्रयं द्वे पिन्वने उपयमनी स्रुवश्चेत्यर्थः ॥ अनुष्टुप् घर्मदेवत्या । हे घर्म एतत्पयः ते तव पुरीषम् पृणाति पूरयति पुरीषं पूरयितृ अन्नम् अन्नं वै पुरीषमन्नमेवास्मिन्नेतद्दधातीति(२३) श्रुतेः तेन पयसा वर्धस्व आप्यायस्व च भवत्प्रसादाद्वयं वर्धिषीमहि आप्यासिषीमहि इति व्याख्यातम्(२,१४) ॥ २१ ॥ १——२६, ७, ३२ ।

घर्मैतत्तेपुरीषन्तेनवर्धस्वचाचप्यायस्व । वर्धिषीमहिचवयमाचप्यासिषीमहि ॥ २१ ॥

अचिक्रदद्वृषाहरिर्महान्मित्रोनदर्शतः । सꣳसूर्येणदिद्युतदुदधिर्निधिः ॥ २२ ॥

का० त्रिः परिषिच्याचिक्रददिति[2] । सामगानानन्तरमुत्सादनदेशे परिषिच्य वक्ष्यमाणं करोतीत्यर्थः ॥ परोष्णिक् घर्मदेवत्या । घर्मः सूर्यात्मना स्तूयते । वृषा आहुतिद्वारेण वृष्टिकर्ता घर्मः प्रवृज्यमानः सन् अचिक्रदत् क्रदि शब्दे पुनः पुनः शब्दमकरोत् । कीदृशः हरिः हरितवर्णः रसानां हर्ता वा एष वै वृषा हरिर्य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्य इति(२६) श्रुतिः । महान् प्रभावान् । मित्रो न दर्शतः न उपमार्थः मित्र इव दर्शनीयः अत एव सूर्येण सह सन्दिद्युतत् सूर्यतुल्यो द्योतते द्युतेर्लुङि णिजन्तस्य रूपमडभावः सूर्यवत्सर्वं द्योतयतीत्यर्थः उदधिः उदकं धीयते यस्मिन् जलस्य धर्ता निधिः सुखानामिति शेषः सुखनिधिः ॥ २२ ॥ २——२६, ७, १२ ।

का० चात्वाले मार्जयन्ते सपत्नीकाः सुमित्रिया न इति[3] । सपत्नीकाः ऋत्विग्यजमानाः चात्वाले मार्जनं कुर्वते । पत्न्या अपि मन्त्रपाठः ॥ व्याख्याता(६,२२) ॥ २३ ॥ ३——२६, ७, ३७ ।

का० उद्वयमित्युत्क्रामत्युत्तरपूर्वार्धम्[1] । ऐशानीं दिशं प्रति यजमानो गच्छतीत्यर्थः ॥ व्याख्याता(२०,२१) ॥ २४ ॥ १—२६, ७, ३८ ।

का० अनपेक्षमेत्यैधोऽसीति समिधमादायाहवनीयेऽभ्यादधाति समिदसीति[२] । यजमानः पश्चादनवलोकयन्नैशानदेशादेत्यैधोऽसीति मन्त्रेणैकां समिधं गृहीत्वा समिदसीति मन्त्रेणाहवनीये दधातीत्यर्थः ॥ मन्त्रद्वय व्याख्यातम्(२०,२३) ॥ २५ ॥ २—२६, ७, ३५ ।

का० यावतीद्यावापृथिवी इति दधिघर्मग्रहणम्[३] । सपवित्रायामग्निहोत्रहवण्यां दधिघर्मं गृह्णातीत्यर्थः ॥ ब्राह्मी उष्णिक्

सुमित्रियान आप ओषधयः सन्तु दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि यञ्च वयन्द्विष्मः ॥ २३ ॥

उद्वयन्तमसस्परि स्वः पश्यन्त उत्तरम् । देवन्देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥ २४ ॥

एधोऽस्येधिषीमहि । समिदसि तेजोऽसि तेजो मयि धेहि ॥ २५ ॥

यावती द्यावापृथिवी यावच्च सप्त सिन्धवो वितस्थिरे । तावन्तमिन्द्र ते ग्रहमूर्जा गृह्णाम्यक्षितम्मयि गृह्णाम्यक्षितम् २६

दधिघर्मं देवत्या इन्द्रदेवत्या च । हे इन्द्र ऊर्जा अन्नेन सह अक्षितमनुपक्षीणं ते तव ग्रहं तावन्तं तत्परिमाणमहं गृह्णामि मयि च अक्षितं यथा स्यात्तथा गृह्णामि तव ग्रहग्रहणेन मयि यज्ञक्षयो मास्त्वित्यर्थः तावन्तं कियन्तम् द्यावापृथिवी यावती द्यावाभूमी यत्परिमाणे च पुनः सप्त सिन्धवः सप्त समुद्राः क्षीरोदाद्याः यावत् यत्परिमाणे देशे वितस्थिरे विशेषेण स्थिताः तावन्तमतिमहत्तरं दधिघर्मं गृह्णामीत्यर्थः ॥ २६ ॥ १—२६,७,५४ ।

का० मयित्यदिति भक्षणम्[५५]। हुतशेषं दधिघर्मं यजमानर्त्विजः सोपहवं भक्षयन्तीत्यर्थः ॥ पङ्क्तिः अष्टाक्षरपञ्चपादा दधिघर्मदेवत्या यजमानाशीर्देवतेति केचित्। बृहत् महत् त्यत् तत् इन्द्रियं प्रसिद्धं वीर्यं मयि विराजति विराजतु लकारव्यत्ययः। दक्षः सङ्कल्पसिद्धिः मयि विराजतु। क्रतुः सत्सङ्कल्पो मयि विराजतु। विशेषेण राजते विराट् तेन जगत्प्रसिद्धेन ज्योतिषा तेजसा आदित्याख्येन सह ब्रह्मणा त्रयीलक्षणेन ज्योतिषा च सह घर्मो मयि विराजतु। कीदृशो घर्मः त्रिशुक् तिस्रः शुचः दीप्तयो यस्य सः तास्तिस्रः शुचो या ते घर्म दिव्या शुगित्यष्टादश्यां कण्डिकायां शालाकमन्त्रे व्याख्याताः॥२७॥ गायत्र्यवसानह्रीना। दधिघर्मभक्षणे एव विनियुक्ता। पयसो रेतो वीर्यं सारं जगदुत्पत्तिबीजं यत् आभृतमाहृतम्

मयि त्यदिन्द्रियम्बृहन्मयि दक्षो मयि क्रतुः। घर्मस्त्रिशुग्विराजति विराजा ज्योतिषा सह ब्रह्मणा तेजसा सह ॥ २७ ॥

पयसो रेत आभृतन्तस्य दोहमशीमह्युत्तरामुत्तराᳬं समाम्। त्विषः संवृक् क्रत्वे दक्षस्य ते सुषुम्णस्य ते सुषुम्णाग्निहुतः।

दधिघर्मरूपं यत् तस्य दोहं प्रपूरणं वयमुत्तरामुत्तरां समामुत्तरोत्तरमस्मिन्वर्षे अशीमहि व्याप्नुयाम कालाध्वनोरिति द्वितीया वयं सर्वदा यायजूकाः स्यामित्यर्थः॥ का० त्विषःसंवृगिति महाव्रतीये[५६]। महाव्रतीयेऽहनि त्विष इति मन्त्रेण हुतशेषदधिघर्मभक्षणं कार्यमित्यर्थः॥ अतिजगती दधिघर्मदेवत्या। संवृणक्ति स्वीकरोतीति संवृक् स्वीकर्ता सम्पूर्वो वृजिः स्वीकरणार्थः हे त्विषः संवृक् कान्तेः स्वीकर्तः हे सुषुम्ण शोभनं सुम्नं सुखं यस्मात् सुषुम्णः तत्सम्बोधनम्. हे सुखदातः हे दधिघर्म अहमुपहूतः कृतोपहवः सन् ते तवांशं भक्षयामि कर्मणि षष्ठी वा त्वां भक्षयामि एकस्तेशब्दः पादपूरणः। कीदृशस्य ते क्रत्वे दक्षस्य चतुर्थी षष्ठ्यर्थे क्रतोः सङ्कल्पस्य दक्षः सिद्धिदाता तस्य सङ्कल्पसिद्धिदातुः क्रतुशब्दस्य चतुर्थ्येकवचने गुणा-

भाव आर्षः। तथा सुषुम्णस्य शोभनसुखभूतस्य। अग्निहुतः अग्नौ हूयत इत्यग्निहुत् तस्य अग्नौ हुतस्य। इन्द्रपीतस्य इन्द्रेण पीतो भक्षितस्तस्य। प्रजापतिभक्षितस्य प्रजापतिना भक्षितस्तस्य। मधुमतः मधुरस्वादोपेतस्य। उपहूतस्य कृतोपह्वस्य। एवंविधस्य तवांशं हे दधिघर्माहं भक्षयामीत्यर्थः॥ ॥ समाप्ता घर्मेतिकर्त्तव्यता ॥ २८॥ १——२६,७,४९।

॥ श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे निरूपितः। अष्टाविंशोऽयमध्यायो महावीरनिरूपणः ॥ ३८ ॥

इन्द्रपीतस्यप्रजापतिभक्षितस्यमधुमतउपहूतउपहूतस्यभक्षयामि ॥ २८ ॥

॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायामष्टाविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

स्वाहाप्राणेभ्यःसाधिपतिकेभ्यः। पृथिव्यैस्वाहा। अग्नयेस्वाहा। अन्तरिक्षायस्वाहा। वायवेस्वाहा।
दिवेस्वाहा। सूर्यायस्वाहा ॥ १ ॥

प्रवर्ग्य घर्मभेदे प्रायश्चित्तम्। तत्र का० स्वाहाप्राणेभ्यःसाधिपतिकेभ्यः इति पूर्णाहुतिमाद्यामुत्तमां च मनसः काममाकूतिमिति[१]। तदर्थोऽयम् अध्वर्युः भूमिर्भूमिम् यत्तेचिदिति मन्त्राभ्यां भग्नं घर्ममभिमृश्य परमेष्ठ्यादिचतुस्त्रिंशदाहुतीर्हुत्वा स्वाहाप्राणेभ्य इत्याद्यां पूर्णाहुतिं हुत्वा पृथिव्यै स्वाहेत्याहुतिविंशतिं सकृद्गृहीतेन हुत्वा मनस इत्यन्त्यां पूर्णाहुतिं करोतीति॥ मन्त्रार्थो यथा। साधिपतिकेभ्यः अधिपतिना हिरण्यगर्भेण सह वर्त्तमानेभ्यः प्राणेभ्यः स्वाहा सुहुतमस्तु इति

पूर्णाहुतिमन्त्रः। ततो विंशतिः स्पष्टा मन्त्राः पृथिव्यै सुहुतमस्तु। एवमग्रेऽपि अग्नये अन्तरिक्षाय वायवे दिवे सूर्याय ॥ १ ॥ दिग्भ्यः चन्द्राय नक्षत्रेभ्यः अद्भ्यः वरुणाय नाभ्यै देवतायै पूताय शोधकाय पुनाति पूतः देवस्तस्मै ॥ २ ॥ १—२६, ७, ५०। वाचे वागधिष्ठात्रे एवमग्रेऽपि। प्राणाय प्राणेन्द्रियाधिष्ठात्रे प्राणादीनां द्वित्वान्मन्त्रावृत्तिः। चक्षुषे तदधिष्ठात्रे। श्रोत्राय ॥ ३ ॥ द्वितीयः पूर्णाहुतिमन्त्रः। अहं मनसः काममभिलाषम् आकुञ्चनमाकूतिः प्रयत्नस्तं चाशीय प्राप्नुयाम् वाचः सत्यं चाशीय यद्वाक् सत्यं वदतु। मयि एतत्सर्वं श्रयतां तिष्ठतु पशूनां रूपं पशुसम्बन्धिनी शोभा अन्नस्य रसः स्वादुत्वम् यशः कीर्त्तिः श्रीर्लक्ष्मीश्च ॥ ४ ॥

दिग्भ्यःस्वाहा। चन्द्रायस्वाहा। नक्षत्रेभ्यःस्वाहा। अद्भ्यःस्वाहा। वरुणायस्वाहा। नाभ्यैस्वाहा। पूतायस्वाहा॥२॥

वाचेस्वाहा। प्राणायस्वाहा। प्राणायस्वाहा। चक्षुषेस्वाहा। चक्षुषेस्वाहा। श्रोत्रायस्वाहा। श्रोत्रायस्वाहा॥३॥

मनसःकाममाकूतिंवाचस्सत्यमशीय। पशूनाᳬरूपमन्नस्यरसोयशःश्रीःश्रयताम्मयिस्वाहा॥४॥

का० प्रजापतिःसम्भ्रियमाण इति यथाकालमिति[१]। सम्भ्रियमाणाद्यवस्थायां महावीरभेदे प्रजापतये स्वाहेत्याद्या यथाकालमाहुतयो होतव्या इति सूत्रार्थः॥ तद्यथा मन्त्रो दर्शयति सम्भ्रियमाणो महावीरो यदि भिद्यते तदा प्रायश्चित्तहोमे प्रजापतिर्देवता प्रजापतये स्वाहेति प्रायश्चित्ताहुतिर्होतव्येत्यर्थः प्रजापतिः सम्भ्रियमाणो यथाकालं प्रायश्चित्तदेवतेत्युक्तत्वात् (अनु०)। निष्ठिताभिमर्शनादारभ्याजापयोऽवसेचनान्तं सम्भ्रियमाणः॥ सम्राट् सम्भृतः। पयोऽवसेकानन्तरं कुशासादनात्प्राक् सम्भृत इत्युच्यते तत्र भेदे सम्राट प्रायश्चित्तदेवता सम्राजे स्वाहेति॥ वैश्वदेवः संसन्नः। आसादनादारभ्य मुञ्जप्रलवैर्ध्वधिश्रयणात्प्राक् संसन्नः तत्र भेदे

विश्वदेवदेवतः विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति ॥ घर्मः प्रवृक्तः । अधिश्रयणादारभ्य परिश्रासाभ्यां ग्रहणात्प्राक् प्रवृक्तः प्रवृज्यत इति तत्र भेदे घर्माय स्वाहेति ॥ तेज उद्यतः । उद्यम्यत इत्युद्यतः उद्यमनादारभ्य प्रागजापयोऽवसेकादुद्यतः तत्र भेदे तेजसे स्वाहेति ॥ आश्विनः पयस्यानीयमाने । अजापयस्यासिच्यमाने घर्मभेदे आश्विनः अश्विदेवत्यो घर्मः अश्विभ्यां स्वाहेति जुहोति ॥ पौष्णो विष्यन्दमाने स्यन्दू स्रवणे विशेषेण स्यन्दमाने घृते बहिर्निःसरति भति भेदे घर्मः पौष्णः पूषदेवत्यः पूष्णे स्वाहेति जुहोति ॥ मारुतः क्लथन् । क्लथनं मध्ये घृतस्यावर्त्तनम् तदा मरुद्देवत्यः तत्र भेदे मरुद्भ्यः स्वाहेति जुहोति ॥ मैत्रः शरसि

प्रजापतिःसम्भ्रियमाणःसम्राट्सम्भृतोवैश्वदेवःसꣳसन्नोघर्मःप्रवृक्तस्तेजउद्यतआश्विनःपयस्यानीयमानेपौष्णो विष्यन्दमानेमारुतःक्लथन् । मैत्रःशरसिसन्ताय्यमानेवायव्योह्रियमाणआग्नेयोहूयमानोवाग्घुतः ॥ ५ ॥

सविताप्रथमेऽहन्नग्निर्द्वितीयेवायुस्तृतीयआदित्यश्चतुर्थेचन्द्रमाःपञ्चमऋतुःषष्ठेमरुतःसप्तमेबृहस्पतिरष्टमे ।

सन्ताय्यमाने । पयोऽवसेके योपरि तरिका जायते सा शरःशब्देनोच्यते तस्मिन् सन्ताय्यमाने एध्यमाने मैत्रो मित्रदेवत्यः ताय् पालनसन्तत्योः कर्मणि यकि शानचि रूपम् तत्र शरआदिहरणात्प्राक् भेदे मित्राय स्वाहेति जुहोति ॥ वायव्यो ह्रियमाणः । आहवनीयं ह्रियमाणो होमात्प्राक् वायुदेवतः तत्र भेदे वायवे स्वाहेति जुहोति ॥ आग्नेयो हूयमानः । हूयमानो घर्मोऽग्निदेवतः तत्र तद्भेदे अग्नये स्वाहेति जुहोति ॥ वाग्घुतः । हुतो हुतहोमादूर्ध्वं प्रागुत्तरघर्मारम्भात् वाक् वाग्देवतः तत्र भेदे वाचे स्वाहेति जुहोति ॥ एता आहुतयः सकृद्गृहीताज्यैः ॥ ५ ॥

का० सविता प्रथमेऽहन्निति च प्रत्यहमिति[1] । प्रथमे अहन् दिने घर्म्मभेदे सविता देवता सवित्रे स्वाहेति जुहोति ॥ एवमग्रेऽपि । अग्निर्द्वितीये द्वितीयेऽहनि घर्म्मभेदेऽग्निर्देवता । वायुस्तृतीये तृतीयेऽहनि वायुर्देवता । चतुर्थे आदित्यो देवता । चन्द्रमाः पञ्चमेऽह्नि । ऋतुः षष्ठेऽह्नि । मरुतः सप्तमेऽह्नि । बृहस्पतिरष्टमेऽह्नि । मित्रो नवमेऽह्नि । वरुणो दशमेऽह्नि । इन्द्र एकादशेऽह्नि । विश्वे देवाः द्वादशेऽह्नि देवता तत्र भेदे विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति जुहोति । उपसत्प्रवृत्तौ एता एवाहुतयः पुनरादित आरभ्यावर्त्तन्ते ॥ ६ ॥ १—२६,७,५१ । २—१८,४,२४ । ३—१७,८०—८५ ।

का० विमुखेनारण्येऽनूच्यमिति[2] । चयने मारुतान्षट् पुरोडाशान् शुक्रज्योतिश्चेत्यादिषण्मारुतमन्त्रैः[2] हुत्वारण्येऽनूच्यसप्त

मित्रोनवमेवरुणोदशमइन्द्रएकादशेविश्वेदेवाद्वादशे ॥ ६ ॥

उग्रश्चभीमश्चध्वान्तश्चधुनिश्च । सासह्वांश्चाभियुग्वाचविक्षिपःस्वाहा ॥ ७ ॥

सप्तमं पुरोडाशं विमुखसञ्ज्ञेनोग्रश्चेति मन्त्रेण जुहुयात् तथाचानुक्रमणी उग्रश्च मारुती गायत्री विमुखाख्यो मन्त्रोऽग्नौ विनियुक्तस्तस्मादाग्निक एवास्यर्षिः परमेष्ठी प्राजापत्यो वेति(४,८) । आग्निकः प्रजापतिर्ऋषिः । अस्य मन्त्रस्यात्र पाठोऽरण्ये पाठयोग्यत्वात् ॥ अथ मन्त्रार्थः य एते उग्रादिनामकाः सप्त मरुतः तेभ्यः स्वाहा सुहुतमस्तु । उग्रः उत्कृष्टः । बिभेत्यस्मादसौ भीमः । ध्वनति शब्दं करोतीति ध्वान्तः । धूनयति कम्पयति शत्रूनिति धुनिः । सहते शत्रूनभिभवति ससह्वान् सहतेः क्वसुश्चेति क्वसुप्रत्ययः संहितायामभ्यासदीर्घश्छन्दसः । अभियुनक्ति अस्मत्सम्मुखं योगं प्राप्नोतीत्यभियुग्वा अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति युजेः क्वनिप् प्रत्ययः । विक्षिपः विविधं क्षिपति रिपूनिति विक्षिपः इगुपधेति कप्रत्ययः ॥ ७ ॥

का० विमुखाच्च परेभ्यो मा नो मित्र इति प्रत्यृचमनुवाकाभ्यामन्त्यां द्यावापृथिवीयामिति। अस्यार्थः उग्रश्चेति मन्त्रो विमुखः ततः परेभ्यो देवताश्चाङ्गेभ्योऽग्निं हृदयेनेत्यादिभ्यश्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा गृहीत्वा जुहोति। तत्रापि पक्षद्वयम्। अग्नये स्वाहा हृदयाय स्वाहा अशनये स्वाहा हृदयाग्राय स्वाहा इत्यादि कात्यायनादीनामभिप्रायः अग्निं हृदयेन प्रीणामि स्वाहेत्यादि हरिस्वामिमते प्रयोगः। ततश्चाग्निं हृदयेनेत्यादीन्विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्यन्तान्होमान्कृत्वा मा न इत्यनुवाकाभ्यां[२] षोडशाहुतीर्हुत्वा द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहेति चरमामाहुतिं जुहोतीति सूत्रार्थः॥ अरण्येऽनूच्यान्हुत्वा द्यावापृथिव्यामुत्तमामाहुतिं जुहोतीति श्रुतेः अरण्येऽनूच्यानरण्ये पठितानग्निं हृदयेनेत्यादीन्विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्येवमन्तान्होमान्कृत्वा द्यावापृथिवीया-

अ॒ग्निᳪ हृद॑येना॒शनिᳪ हृदया॒ग्रेण॑ पशु॒पतिं॑ कृ॒त्स्नᳪ हृद॑येन भ॒वं य॒क्ना। श॒र्वं मत॑स्नाभ्या॒मीशा॑नम्म॒न्युना॑ महादे॒वम॑न्तः

प॒र्श॒व्येनो॒ग्रन्दे॒वं व॑नि॒ष्ठुना॑ वसिष्ठ॒हनुः॑ शि॒ङ्गीनि॑ को॒श्याभ्या॑म्॥ ८॥

१—२०,८,६—८। २—२५,२४—३९।

त्तमामाहुतिं जुहोतीति श्रुतेरर्थः। तथा चानुक्रमणी अग्निᳪ हृदयेनाश्वमेधिकानि तत्रत्य एवर्षिर्लोमभ्यः स्वाहेति प्रायश्चित्ताहुतयो द्विचत्वारिᳪशत्(४,८)। तत्राग्निं हृदयेन उग्रं लोहितेन द्वे कण्डिके ब्राह्मणरूपे देवताश्चावयवसम्बन्धविधानात् अरण्येऽध्येयत्वादिह पाठः। लोमादीन्यङ्गान्येव पठितानि आयासादयो देवता एव॥ अथ मन्त्रार्थः हृदयेनाङ्गेनाग्निं देवं प्रीणामि। हृदयस्याग्रभागेनाशनिं देवं प्रीणामि। समग्रहृदयेन पशुपतिं देवं प्रीणामि। यक्ना यकृता कालखण्डेन भवं देवं प्रीणामि। मतस्ने हृदयास्थिविशेषौ ताभ्यां शर्वं देवं प्रीणामि। मन्युना अश्वसम्बन्धिक्रोधेन पहन्न इत्यादिना यकृच्छब्दस्य यकन्नादेशः। ईशानं देवं प्रीणामि। अन्तर्वर्तमानेन पर्शव्येन पार्श्वास्थिसम्बन्धिना मांसेन महादेवं देवं प्रीणामि पर्शवः पार्श्वास्थीनि। वनिष्ठुः

स्थूलान्त्रं तेनोग्रं देवं प्रीणामि। वसिष्ठहनुः वसिष्ठस्य देवस्य हनुः कपोलैकदेशो ज्ञातव्यः यद्वा वसिष्ठा या हनुः कपोलाधोदेशः तत्परा हनुरित्यमरः तत्परा कपोलाधोभागस्था हन्याहारमिति हनुः लिङ्गव्यत्ययः वसिष्ठहन्वा कोशाभ्यां कोशो हृदयकोशः तत्स्थाभ्यां मांसपिण्डाभ्यां च शिङ्गीनि शिङ्गिसञ्ज्ञानि दैवतानि प्रीणामि ॥ ८ ॥

लोहितेनासृजा उग्रं देवं प्रीणामि। शोभनं व्रतं कर्म यस्य स सुव्रतस्तस्य भावः सौव्रत्यं शोभनगत्यादिकर्मकर्तृत्वम्। तेन मित्रं देवं प्रीणामि। दुष्टं स्खलनोच्छलनादि व्रतं यस्य स दुर्व्रतः तस्य भावो दौर्व्रत्यम् तेन रुद्रं देवं प्रीणामि। प्रकृष्टं

उग्रंल्लोहितेनमित्रꣳसौव्रत्येनरुद्रन्दौर्व्रत्येनेन्द्रम्प्रक्रीडेनमरुतोबलेनसाध्यान्प्रमुदा। भवस्यकण्ठ्यꣳरुद्रस्यान्तः

पार्श्व्यम्महादेवस्ययकृच्छर्वस्यवनिष्ठुःपशुपतेःपुरीतत् ॥ ९ ॥

लोमभ्यःस्वाहालोमभ्यःस्वाहात्वचेस्वाहात्वचेस्वाहालोहिताय

स्वाहालोहितायस्वाहामेदोभ्यःस्वाहामेदोभ्यःस्वाहा। माꣳसेभ्यःस्वाहामाꣳसेभ्यःस्वाहास्नावभ्यःस्वाहा

क्रीडनं प्रक्रीडः तेनेन्द्रं देवं प्रीणामि। बलेन सामर्थ्येन मरुतो देवान्प्रीणामि। प्रमुदा प्रकृष्टा मुत् हर्षः प्रमुत् तया साध्यान् देवान् प्रीणामि॥ भवस्य कण्ठ्यम् अत्र षष्ठ्यन्तो देवः अङ्गं प्रथमान्तम् कण्ठ्यं कण्ठे भवं मांसं भवस्यास्तु विभक्तिव्यत्ययो वा कण्ठ्येन भवं देवं प्रीणामि। एवमग्रेऽपि। पार्श्वस्यान्तर्मध्ये भवं मांसमन्तःपार्श्व्यं तद्रुद्रस्यास्तु। यकृत् कालखण्डं महादेवस्यास्तु। वनिष्ठुः स्थूलान्त्रं शर्वस्यास्तु। पुरीतत् हृदयाच्छादकमन्त्रं पशुपतेर्देवस्यास्तु ॥ ९ ॥

लोमभ्यः स्वाहेति प्रायश्चित्ताहुतयो द्विचत्वारिंशत्। लोमादीन्यङ्गानि। लोमभ्यः स्वाहा लोमानि जुहोमीत्यर्थः २. त्वचे ४. लोहिताय ६. मेदोभ्यः मेदो धातुविशेषः ८. मांसेभ्यः १०. स्नावभ्यः स्नावानः स्नायवो नसाः १२. अस्थभ्यः छन्दस्यपि दृश्यत इत्यस्थिशब्दस्य हलादिविभक्तावित्यनङ्ङादेशः १४. मज्जभ्यः मज्जा षष्ठो धातुः १६. रेतसे रेतो वीर्यम् १७. पायवे पायुर्गुदम् १८. ॥१०॥

स्नावभ्यः स्वाहास्थभ्यः स्वाहास्थभ्यः स्वाहा मज्जभ्यः स्वाहा मज्जभ्यः स्वाहा। रेतसे स्वाहा पायवे स्वाहा ॥ १० ॥

आयासाय स्वाहा प्रयासाय स्वाहा संयासाय स्वाहा वियासाय स्वाहोद्यासाय स्वाहा। शुचे स्वाहा शोचते स्वाहा शोचमानाय स्वाहा शोकाय स्वाहा ॥ ११ ॥

तपसे स्वाहा तप्यते स्वाहा तप्यमानाय स्वाहा तप्ताय स्वाहा घर्माय स्वाहा। निष्कृत्यै स्वाहा प्रायश्चित्यै स्वाहा भेषजाय स्वाहा ॥ १२ ॥

यमाय स्वाहान्तकाय स्वाहा मृत्यवे स्वाहा ब्रह्मणे स्वाहा ब्रह्महत्यायै स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा द्यावापृथिवीभ्याᳩं स्वाहा ॥ १३ ॥

॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायामेकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

आयासाय आयासादयो देवविशेषाः १९. प्रयासाय २०. संयासाय २१. वियासाय २२. उद्यासाय २३. शुचे २४. शोचते २५.

शोचमानाय २६. शोकाय २७. तपसे २८. तप्यते २९. तप्यमानाय ३०. तप्ताय ३१. घर्माय ३२. निष्कृत्यै ३३. प्रायश्चित्त्यै ३४. भेषजाय ३५. यमाय ३६. अन्तकाय ३७. मृत्यवे ३८. ब्रह्मणे ३९. ब्रह्महत्यायै ४०. विश्वेभ्यो देवेभ्यः ४१. एतेभ्यो देवेभ्यः सुहुतमस्तु। एता आहुतीर्हुत्वा द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहेत्यन्त्यामाहुतिं जुहुयात् ४२.॥ एतावता कर्मकाण्डं समाप्तम्॥ ११॥१२॥१३॥

॥ श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे। गतोऽध्याय उपान्त्योऽयं प्रोक्तघर्मादिनिष्कृतिः॥ ३९॥

श्रीगणेशाय नमः॥ गणेशनरहरिलक्ष्मीन्नत्वा तत्कृपया मया। संहिताचरमाध्याये वेददीपो वितन्यते॥ एकोनचत्वारिंशताध्यायैः कर्मकाण्डं निरूपितम् इदानीं कर्माचरणशुद्धान्तःकरणं प्रति ज्ञानकाण्डमेकेनाध्यायेन निरूप्यते। ईशा वास्यमित्यादिमन्त्राणां कर्मसु विनियोगो नास्ति तेषां शुद्धत्वेकत्वापापविद्धत्वाशरीरत्वसर्वगतत्वाद्यात्मयाथात्म्यप्रतिपादनात् तच्च कर्मणा विरुध्यते न ह्येवंगा-

ईशावास्यमिदꣳसर्वंयत्किञ्चजगत्याञ्जगत्। तेनत्यक्तेनभुञ्जीथामागृधःकस्यस्विद्धनम्॥ १॥

त्मोत्पाद्यो विकार्य आप्यः संस्कार्यः कर्ता भोक्ता वा भवेद्येन कर्मशेषता स्यात् तस्मादविद्याकृतमात्मनोऽनेकत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वाशुद्धत्व-पापविद्धत्वाद्यङ्गीकृत्य लोकबुद्धिसिद्धानि कर्माणि विहितानि यो हि दृष्टेन ब्रह्मवर्चसादिनाऽदृष्टेन स्वर्गादिना कर्मफलेनार्थी सन्नहं द्विजातिः कर्माधिकारवानित्यात्मानं मन्यते तस्य कर्माधिकारः तस्मादेते मन्त्रा आत्मयाथात्म्यप्रकाशनेन शोकमोहादिसाधनमज्ञानं विनिवर्त्यात्मज्ञानं जनयन्तीत्यभिधेयसम्बन्धप्रयोजनानि। इदानीं ते मन्त्रा व्याख्यायन्ते। ईशा वास्यम्। आत्मदेवत्य अनुष्टुप् छन्दस्कोऽध्यायो दधीचाथर्वणेन दृष्टः। गर्भाधानादिसंस्कारसंस्कृतमधीतवेदं जनितसुतं यथाशक्तिकृतयज्ञं निष्पापं निःस्पृहं यमनियमोपेतं मुमुक्षुमुपसन्नं शिष्यं पुत्रं वा ऋषिरुपदिशन्नाह। ईश ऐश्वर्ये क्विप् ईष्टे इतीट् ईशिता परमेश्वरः स हि सर्वजन्तूनामात्मा सन्सर्वमीष्टे तेन स्वेनात्मनेशा इदं प्रत्यक्षतो दृश्यमानं सर्वं वास्यम् वस आच्छादने ऋहलोर्ण्यदिति ण्यत्प्रत्ययः आच्छादनीयम्

परमात्माहमेवेदं सर्वमिति परमार्थसत्यरूपेणात्मना सर्वमिदमनृतमाच्छादनीयम् परमात्माहमेवास्मि नान्यदस्तीति चिन्तयेदित्यर्थः । यत् किम् चेति भिन्नक्रमः किञ्च यत् जगत्यां लोकत्रये जगत् जङ्गमादिकं स्वामिसम्बन्धालिङ्गितं भवेत् तेन सर्वेण त्यक्तेन त्यक्तस्वस्वामिसम्बन्धेन भुञ्जीथाः भोगमनुभवेः मा गृधः गृधु अभिकाङ्क्षायाम् आकाङ्क्षां मा कृथाः ममेदमिति धियं त्यजेत्यर्थः । किमिति स्विदिति निपातो वितर्के धनं कस्य स्वित् न कस्यापीत्यर्थः सर्वाणि द्रव्याण्यन्योऽन्यमुपगच्छन्ति दृश्यन्ते अतो ममेदमिति बुद्धिरविद्या तां त्यजतो योगेऽधिकार इत्यर्थः ॥ १ ॥

आत्मज्ञानाशक्तस्य कर्मोपदेशमाह । कर्माणि अग्निहोत्रादीनि निष्कामानि मुक्तिहेतुकानि कुर्वन्नेवेह लोके शतं समाः शतवर्षपर्यन्तं जिजीविषेत् पुरुषव्यत्ययः त्वं जिजीविषेः जीवितुमिच्छेः पुरुषायुषः शतवर्षत्वाच्छतग्रहणम् । त्वयीति विभक्तिव्यत्ययः

कुर्वन्नेवेहकर्माणिजिजीविषेच्छतꣳसमाः । एवन्त्वयिनान्यथेतोऽस्तिनकर्मलिप्यतेनरे ॥ २ ॥

तवैवं कर्म कुर्वतो जिजीविषतो मुक्तिरस्तीति शेषः इतः प्रकारादन्यथा प्रकारान्तरेण मुक्तिर्नास्ति अयमर्थः स्वर्गादिप्राप्तौ यथा नानाप्रकारा न तथा मुक्तावित्यर्थः निष्कामकर्मानुष्ठानेन शुद्धान्तःकरणस्यैव मुक्तिरित्यर्थः न तु कर्मणः फलेन भाव्यम् कथं मुक्तिरित्यत आह न कर्मेति मुक्त्यर्थं क्रियमाणं कर्म नरे मनुष्ये न लिप्यते न सम्बध्यते मुक्तिकारणान्तःकरणशुद्ध्यापादकत्वेनोपक्षीणशक्तिवात् यावदिच्छा तावत्कर्मस्वधिकार इति दर्शितम् । उत्तरार्धस्यार्थान्तरं वा एवं प्रकारे त्वयि जिजीविषति नरे नरमात्राभिमानिनि इतः एतस्मात्कर्मकरणादन्यथा प्रकारान्तरं नास्ति येन प्रकारेणाशुभं कर्म न लिप्यते अतः शास्त्रविहितं कर्म कुर्वन्नेव जीवितुमिच्छेत् प्रत्यवायपरिहारायेत्यर्थः तदुक्तम् द्वाविमावथ पन्थानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तौ च विभावित इति ॥ २ ॥

अथ काम्यकर्मपरान्निन्दति । ये के च ये केचित् जनाः नराः आत्महनः आत्मानं घ्नन्तीत्यात्महनः अविद्वांसः काम्यकर्मपराः विद्यमानस्याजरामरस्यात्मनोऽविद्यादोषेण तिरस्कारणादात्महन्तारः ते प्रेत्य मृत्वा देहं त्यक्त्वा तान् लोकान् जन्मानि स्थावरान्तानि अपिगच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । तान् कान् नाम प्रसिद्धं ते ये यत्तदोर्व्यत्ययः ये लोकाः लोक्यन्ते दृश्यन्ते भुज्यन्ते कर्म्मफलानि यत्रेति लोका जन्मानि असुर्याः असुराणामिमे असुर्याः असुषु प्राणेषु रमन्तेऽसुराः प्राणपोषणपराः अद्वैतमपेक्ष्य देवा अपि असुराः । कीदृशाः लोकाः अन्धेन तमसा अदर्शनात्मकेनाज्ञानेन आवृताः आच्छादिताः । अनात्मज्ञाः पुनर्जायन्ते म्रियन्ते चेत्यर्थः ॥ ३ ॥

मुमुक्षुभिर्यादृशं ब्रह्मात्मत्वेनोपास्यम् यस्याज्ञानात्संसारस्तदात्मस्वरूपमाह । त्रिष्टुप् छन्दस्त्रियमृक् । यत् ब्रह्म अनेजत् एजृ कम्पने

असुर्यानामतेलोकाअन्धेनतमसावृताः। ताँस्तेप्रेत्यापिगच्छन्तियेकेचात्महनोजनाः॥ ३॥

अनेजदेकम्मनसोजवीयोनैनद्देवाआप्नुवन्पूर्वमर्षत्। तद्धावतोन्यानत्येतितिष्ठत्तस्मिन्नपोमातरिश्वादधाति॥ ४॥

न एजतीत्यनेजत् अचलत् स्वावस्थाप्रच्युतिः कम्पनम् तद्रहितम् सदैकरूपमित्यर्थः एकमद्वितीयं सर्वभूतेषु विज्ञानघनरूपेण । मनसः सङ्कल्पादिलक्षणाज्जवीयः वेगवत्तरम् जवोऽस्यास्तीति जववत् अतयन्तं जववत् जवीयः ईयसुनि कृते विन्मतोर्लुगिति मतुपो लुक् । नन्वनेजद्वेगवतोर्विरोधः नैवम् निरुपाधित्वेनानेजत् सङ्कल्पविकल्परूपान्तःकरणस्योपाधेरनुवर्तनाज्जविष्ठम् देहस्थस्य मनसो दूरस्थब्रह्मलोकादिसङ्कल्पनं क्षणमात्राद्भवतीति मनो वेगवत्तरं लोके प्रसिद्धम् मनसि दूरं गच्छत्यात्मचैतन्यावभासः प्रथमप्राप्त इव गृह्यतेऽतो मनसो जवीय इत्युक्तम् । देवा द्योतनात्मकाश्चक्षुरादीन्द्रियाणि एनत् प्रकृतमात्मतत्त्वं नाप्नुवन् न प्राप्तवन्तः चक्षुरादिभ्यो मनो जवीयोऽतो मनोव्यापारे व्यवहितत्वादात्मन आभासमात्रमपि देवानां गोचरो न भवतीत्यर्थः यतः पूर्वमर्षत् वेगवन्मनसोऽपि

प्रथममेव गच्छत् ऋश गतौ व्योमवद्व्यापित्वात्सर्वसंसारधर्मैर्वर्जितं तदात्मतत्त्वं निरुपाधिकेन स्वरूपेणाविक्रियमेव सदुपाधिकृताः सर्वाः संसारविक्रिया अनुभवतीवेत्यविवेकिनां प्रतिदेहमनेकमिव प्रतिभासत इति भावः यद्वा पूर्वम् पूर्वमपि विद्यमानम् अर्शत् रिश हिंसायां रिशति नश्यति रिशत् न रिशदरिशत् अर्शत् धातोरिकारलोपश्छान्दसः। किञ्च तत् तदः स्थाने यदो वृत्तिः यदात्मतत्त्वं धावतो द्रुतं गच्छतोऽन्यान् मनोवागिन्द्रियादीनात्मविलक्षणान् अत्येति अतीत्य गच्छतीव कीदृशम् तिष्ठत् स्वयमविक्रियमेव सद्गच्छतीव। मातरि अन्तरिक्षे श्वसिति गच्छतीति मातरिश्वा वायुः तस्मिन्नित्यचैतन्यस्वभावे आत्मतत्त्वे सति अपः कर्माणि दधाति धारयति कार्यकारणजातानि यस्मिन्नोतानि प्रोतानि यः सूत्रसञ्ज्ञः सर्वस्य जगतो विधारयिता सर्वप्राणभृत्क्रियात्मकः सोऽपि वायुः प्राणिनां चेष्टालक्षणानि अग्निरविमेघादीनां ज्वलनदहनप्रकाशाभिवर्षणा-

तदे॑जति॒ तन्नै॑जति॒ तद्दू॒रे तद्व॑न्ति॒के। तद॒न्तर॑स्य॒ सर्व॑स्य॒ तदु॒ सर्व॑स्यास्य बाह्य॒तः ॥ ५ ॥

दीनि च कर्माणि यस्मिन्ब्रह्मणि सत्यवद्धाति विभजति धारयति वा भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्य इत्यादिश्रुतेः[1] सर्वा इह कार्यकारणादिक्रियाः सर्वास्तदे नित्यचैतन्यरूपे ब्रह्मणि सत्येव भवन्तीत्यर्थः। यद्वा मातरिश्वा वायुरपः कर्माणि आप्यन्ते प्राप्यन्ते सुखदुःखानि याभिस्ता आपः कर्माणि आप्नोतेर्क्विप् ह्रस्वश्चेति क्विप् धातोर्ह्रस्वश्च तानि कर्माणि यज्ञहोमादीनि यस्मिन् दधाति स्थापयति स्वाहा वाते धा इति(८,२१) समिष्टयजुसि वायुस्थलोक्तेः कर्माणि तावद्वायौ स्थाप्यन्ते समष्टिरूपोऽसौ वायुरपि यस्मिन्कर्माणि स्थापयति यागहोमदानादिकर्मणां परमं निधानमित्यर्थः ॥ ४ ॥

[1]—तै० आ०८,८।

रहस्यं सकृदुक्तं चित्ते नायातीति पूर्वमन्त्रोक्तमप्यर्थं पुनर्वदति। तत् प्रकृतमात्मतत्त्वमेजति चलति तदेव च न एजति स्वतो नैव चलति अचलमेव सत् मूढदृष्ट्या चलतीवेत्यर्थः। किञ्च तत् दूरे अविदुषामब्दकोटाप्यप्राप्यत्वाद्दूरे इवेत्यर्थः।

तत् उ तदेव अन्तिके समीपे विदुषामात्मत्वेन भासमानत्वान्न केवलं दूरेऽन्तिके च। अस्य सर्वस्य नामरूपक्रियात्मकजगतो ऽन्तरभ्यन्तरे तदेव। अस्य सर्वस्य बाह्यतः बहिरपि तदु तदेव ब्रह्म नभोवद्व्यापकत्वात्॥ अस्य मन्त्रस्यार्थान्तरम् यथा पूर्वमन्त्रेण कारणरूपमात्मानमुद्दिश्य कार्यरूपमुद्दिश्यति। तदेजति। तिस्रोऽनुष्टुभः। तत् आत्मतत्त्वमेजति सर्वजन्तुरूपेण स्थितं सत् कम्पते क्रियावद्भवति तदेव च न एजति स्थावररूपावस्थं न चलति। तदेव दूरे आदित्यनक्षत्रादिरूपेण स्थितत्वात् तदु अन्तिके समीपे धरादिरूपत्वात् सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति श्रुतेः। अस्य सर्वस्य प्राणिजातस्यान्तर्मध्ये तदेवास्ति विज्ञानघनरूपेण। अस्य सर्वस्य बहिः तदु तदेव जडरूपत्वात् चेतनाचेतनरूपमनन्तं ब्रह्मेत्यर्थः एतदुपासितुरर्चिरादिमार्गेण गमनं नास्ति इहैव ब्रह्मप्राप्तिः न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येतीति श्रुतेः॥ ५॥

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्नेवानुपश्यति। सर्वभूतेषु चात्मानन्ततो न विचिकित्सति॥ ६॥

इदानीमुपासनप्रकारमाह। यस्तु यः पुनः मुमुक्षुः सर्वाणि भूतानि अव्यक्तादीनि स्थावरान्तानि चेतनानि आत्मन् समस्यात्मनि एवानुपश्यति आत्मव्यतिरिक्तानि न पश्यतीत्यर्थः। सर्वभूतेषु चात्मानमपि स्वतश्व्यतिरिक्तं पश्यति तेषां भूतानां स्वं आत्मानमात्मत्वेन पश्यतीत्यर्थः। अयमर्थः। अस्य कार्यकारणसङ्घातस्यात्माहं सर्वप्रत्ययसाक्षीभूतश्चेतयिता निर्गुणस्तथा तेनैव स्वरूपेणाव्यक्तादीनां स्थावरान्तानामहमेवात्मेति सर्वेषु चात्मानं निर्विशेषं पश्यति। ततस्तस्माद्दर्शनात् न विचिकित्सति न संशेते कित्रोगापनयने संशये चेति धातोः गुप्तिज्किद्भ्यः सन्निति स्वार्थे सन्प्रत्ययः आत्मनोऽन्यत्पश्यतः सर्वः सन्देहो भवत्यात्मानमेवात्यन्तं शुद्धं निरन्तरं पश्यतो न सन्देहावकाश इति भावः अत आत्मज्ञस्य विचारनिवृत्तिः॥ ६॥

इममेवार्थमन्यो मन्त्रो वदति। यस्मिन्नवस्थाविशेषे विजानतः आत्मैवेदम् सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादिवाक्यविचारणावधृत-
परमार्थस्य सतः सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूत् परमार्थदर्शनादात्मैव संवृत्तः तत्र तस्यामवस्थायामेकत्वं विशुद्धं गगणोपममा-
त्मैकत्वं पश्यतः जानतः को मोहः कः शोकश्च अविद्याकार्ययोः शोकमोहयोरसम्भवात्सकारणस्य संसारस्यात्यन्तमुच्छेद इति भावः॥ ७॥

यस्मिन्त्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः। तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः॥ ७॥

एवम्भूतात्मज्ञस्य फलमाह। य एवमात्मानं पश्यति स ईदृशं ब्रह्म पर्यगात् परिगच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः। कीदृशम् शुक्रं
शुक्लं शुद्धं विज्ञानानन्दस्वभावमचिन्त्यशक्ति। अकायम् न कायः शरीरं यस्य तत्। अकायत्वादेवाव्रणमक्षतम्। अस्नाविरं
न विद्यन्ते स्नावाः शिरा यत्र तदस्नाविरं स्नायुरहितम् अकायत्वादेव। शुद्धमनुपहतं सत्त्वरजस्तमोभिः। अपापविद्धं न

स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरꣳ शुद्धमपापविद्धम्। कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूर्याथातथ्यतोऽर्थान्व्यदधाच्छा

पापैर्विद्धं क्लेशकर्म्मविपाकाशयैरस्पृष्टम्। अकायमव्रणमस्नाविरमिति पुनरुक्तमर्थातिशयद्योतनाय अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति
यास्कोक्तेः(१०,४२)। ईदृशं ब्रह्मात्मज्ञः प्रतिपद्यत इत्यर्थः। पुनस्तस्यैव फलान्तरमाह य ईदृश उपासकः स शाश्वतीभ्यः समाभ्यः
निरन्तरमनन्तवर्षेभ्योऽर्थाय अनन्तवर्षप्राप्तये याथातथ्यतः यथातथाभावो याथातथ्यं तेन यथास्वरूपमर्थान् व्यदधात् विहितवान्
त्यक्तस्वस्वामिसम्बन्धैश्चेतनाचेतनैरर्थैरुपभोगं कृतवानित्यर्थः। कीदृशः कविः क्रान्तदर्शी। मनीषी मेधावी। परि सर्वतो भव-
तीति परिभूः ज्ञानबलात्सर्वरूपः। स्वयं भवतीति स्वयम्भूः ब्रह्मरूपेण भविता। ईदृशोऽपि पूर्वोक्तं शुक्रमकायमित्यादिवि-
शेषणविशिष्टं ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः॥ एतस्या ऋचोऽर्थान्तरम्। यथा। योऽयमतीतमन्त्रोक्त आत्मा स पर्यगात् परितः सर्वत्र
गच्छति नभोवत्सर्वं व्याप्नोति व्याप्य च शाश्वतीभ्यो नित्याभ्यः समाभ्यः संवत्सराख्येभ्यः प्रजापतिभ्यो याथातथ्यतः यथाभूत

कर्म्मफलसाधनतः अर्थान् कर्त्तव्यपदार्थान् व्यदधात् यथानुरूपं व्यभजदित्यर्थः। स कीदृशः शुक्रमित्यादिविशेषणानि लिङ्गव्यत्ययेन पुल्लिङ्गे नेतव्यानि शुक्रः शुद्धो दीप्तिमान् अकायोऽशरीरः लिङ्गशरीरवर्जित इत्यर्थः अव्रणोऽक्षतः अस्नाविरः शिरारहितः अव्रणोऽस्नाविर इति विशेषणद्वयेन स्थूलशरीरप्रतिषेधः शुद्धो निर्मलः अपापविद्धोऽधर्मादिवर्जितः कविः सर्वदृक् नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ इति श्रुतेः मनीषी मनस ईषिता सर्वज्ञः परिभूः परि सर्वेषामुपर्युपरि भवतीति परिभूः स्वयम्भूः स्वयमेव भवतीति येषामुपरि भवति यश्चोपरि भवति स स्वयमेव भवतीति स्वयम्भूः। स नित्य ईश्वरः सर्वं कृतवानित्यर्थः॥ ८॥

अतः परमुपासनामन्त्रा उच्यन्ते। षडनुष्टुभः। धर्मनियमसम्बन्धशान्विज्ञानात्मा कश्चिन्नास्ति जलबुद्बुदवज्जीवाः मदशक्तिवद्विज्ञानमित्यादिमतवादिनो बौद्धाः प्रसूय निन्दन्ते। ये नराः असम्भूतिमसम्भवमुपासते मृतस्य पुनः सम्भवो नास्ति अतः शरीरान्तेऽस्माकं

श्वतीभ्यःसमाभ्यः ॥ ८ ॥ अन्धन्तमःप्रविशन्तियेसम्भूतिमुपासते । ततोभूय-इवते तमोयउसम्भूत्याᳪरताः ॥९॥

मुक्तिरेवेति वदन्ति ते अन्धं तमोऽज्ञानलक्षणं प्रविशन्ति। ये उ ये च सम्भूत्यामेव रताः सम्भवत्यस्या इति सम्भूतिरात्मा तत्रैवासक्ताः कर्मपराङ्मुखाः स्वबुद्धिलाघवमजानाना आत्मज्ञानमात्ररताः आत्मैवास्ति नान्यत् कर्मादीनि कर्मकाण्डज्ञानकाण्डयोः सम्बन्धो नास्तीत्यभिप्रायवन्त इत्यर्थः ते नराः ततोऽन्धात्तमसो भूय इव इवशब्दोऽनर्थकः बहुतरं तमोऽज्ञानं विशन्ति॥ अस्या ऋचोऽर्थान्तरमुच्यते अधुना व्याकृताव्याकृतोपासनयोः समुच्चिचीषया प्रत्येकं निन्दोच्यते। सम्भवनं सम्भूतिः कार्यस्योत्पत्तिः तस्या अन्या असम्भूतिः प्रकृतिः कारणमव्याकृताख्यम् तामसम्भूतिमव्याकृताख्यां प्रकृतिं कारणमविद्याकामकर्मबीजभूतामदर्शनात्मिकां ये उपासते ते तदनुरूपमेवान्धं तमोऽदर्शनात्मकं संसारं प्रविशन्ति। ये सम्भूत्यां कार्यब्रह्मणि हिरण्यगर्भाख्ये रताः ते ततस्तस्मादपि भूयो बहुतरमिव तमः प्रविशन्ति॥ ९॥

अथोभयोरुपासनयोः समुच्चयकारणमवयवफलभेदमाह। सम्भवात् सम्भूतेः कार्यब्रह्मोपासनात् अन्यदेव पृथगेवाणिमाद्यैश्वर्यलक्षणं फलमाहुः कथयन्ति धीराः। तथा असम्भवात् असम्भूतेरव्याकृतादव्याकृतोपासनादन्यदेव फलमुक्तम् अन्धं तमः प्रविशन्तीत्युक्तं प्रकृतिलय इति पौराणिकोक्तं फलमाहुः। इत्येवंविधं धीराणां विदुषां वचः शुश्रुमः वयं श्रुतवन्तः ये धीरा नोऽस्माकं तत्पूर्वोक्तं सम्भूत्यसम्भूत्युपासनाफलं विचचक्षिरे व्याख्यातवन्तः ॥ १० ॥

सम्भूतिं सर्वजगत्सम्भवैकहेतुं परं ब्रह्म। विनाशं विनाशोऽस्यास्तीति विनाशः अर्श आदित्वादच् प्रत्ययः विनाशधर्मकं शरीरम्। तदुभयं शरीरिशरीररूपं द्वयं यो योगी सह एकीभूतं वेद जानाति देहभिन्नोऽहं देही वाशि कर्मवशादिति ज्ञात्वा

अन्यदेवाहुःसम्भवादन्यदाहुरसम्भवात्। इतिशुश्रुमधीराणांयेनस्तद्विचचक्षिरे ॥ १० ॥ सम्भूतिञ्चविनाशञ्च

यस्तद्वेदोभयꣳसह। विनाशेनमृत्युन्तीर्त्वासम्भूत्यामृतमश्नुते ॥ ११ ॥ अन्धन्तमःप्रविशन्तियेविद्यामुपासते।

शरीरेण ज्ञानोत्पत्तिकराणि निष्कामकर्माणि करोतीत्यर्थः। स विनाशेन विनाशिना शरीरेण मृत्युं तीर्त्वान्तःकरणशुद्धिं सम्पाद्य सम्भूत्यात्मज्ञानेनामृतमश्नुते मुक्तिं प्राप्नोति॥ अस्या ऋचोऽर्थान्तरम्। यथा। सम्भूत्युपासनयोरेकपुरुषार्थत्वात्समुच्चय एव युक्त इत्याह। अत्र विनाशशब्दद्वये अवर्णलोपो द्रष्टव्यः पृषोदरादित्वात् अन्यदाहुरसम्भवादित्युक्तेः। सम्भूतिमविनाशं च व्याकृताव्याकृतोपासनद्वयं यः सह वेद उभयमुपास्त इत्यर्थः स योगी अविनाशेनाव्याकृतोपासनेन मृत्युमनैश्वर्यमधर्मकामादिदोषजातं च तीर्त्वातिक्रम्य सम्भूत्या हिरण्यगर्भोपासनेनामृतं प्रकृतिलयलक्षणमश्नुते ॥ ११ ॥

ये तु कर्मनिष्ठाः कर्म कुर्वन्त एव जिजीविषन्ति तान्प्रत्युच्यते। विद्याविद्ययोः समुच्चिचीषया प्रत्येकं निन्द्योच्यते। विद्याया अन्या अविद्या कर्म। ये जना अविद्यामग्निहोत्रादिलक्षणां केवलामुपासते स्वर्गार्थानि कर्माणि केवलमनुतिष्ठन्ति ते अन्ध-

मदर्शनात्मकं तमोऽज्ञानं प्रविशन्ति संसारपरम्परामनुभवन्तीत्यर्थः । ततस्तस्मादन्धात्मकात्तमसो भूय इव बहुतरमेव तमः ते प्रविशन्ति ये उ ये पुनर्विद्यायामात्मज्ञाने देवताज्ञाने एव रताः कर्माणि हित्वा कर्माकरणे प्रत्यवायोत्पत्त्यान्तःकरणशुद्ध्यभावेन ज्ञानानुदयादिति भावः ॥ १२ ॥

तयोः फलभेदमाह । विद्याया आत्मज्ञानस्य फलमन्यदेवाहुरमृतरूपम् अविद्यायाः कर्मणश्च फलं पितृलोकरूपमन्यदेवाहुः धीराः कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोक इति श्रुतेः । ये धीराः धीमन्तः आचार्याः नोऽस्मभ्यं ज्ञानं कर्म च विचचक्षिरे

ततोभूयइवतेतमोयउविद्यायाꣳरताः ॥ १२ ॥ अन्यदेवाहुर्विद्याया अन्यदाहुरविद्यायाः । इतिशुश्रुमधीराणां

येनस्तद्विचचक्षिरे ॥ १३ ॥ विद्याञ्चाविद्याञ्चयस्तद्वेदोभयꣳसह । अविद्ययामृत्युन्तीर्त्वाविद्ययामृतमश्नुते ॥१४॥

वायुरनिलममृतमथेदम्भस्मान्तꣳशरीरम् । ओ३म्क्रतोस्मरक्लिबेस्मरकृतꣳस्मर ॥ १५ ॥

व्याचख्युः तदुक्तम् इत्येवं धीराणां वचः शुश्रुम श्रुतवन्तः ॥ १३ ॥

समुच्चयमाह । विद्यां देवताज्ञानमविद्यां कर्म च तदुभयं विद्याविद्यारूपं द्वयं यः सह वेद एकीकृत्य वेद एकेन पुरुषेणानुष्ठेयं जानाति कर्मकाण्डं ज्ञानकाण्डस्य गुणभूतमित्यर्थः । सोऽविद्ययाग्निहोत्रादिकर्मणा मृत्युं स्वाभाविककर्मज्ञानं मृत्युशब्दवाच्यं तीर्त्वोत्तीर्यान्तःशुद्ध्या कृतकृत्यो भूत्वा विद्यया देवताज्ञानेनामृतं देवतात्मभावमश्नुते प्राप्नोति तद्ध्यमृतमुच्यते यद्देवतात्मगमनमिति श्रुतेः ॥ १४ ॥

अथ कृतोपासनो योगी अन्तकाले प्रार्थयते । द्वे यजुषी । अथेदानीं परोक्ष्यतो मम वायुः प्राणः वायुग्रहणं सप्तदशकलिङ्गो-

पलक्षणार्थम् समष्टयात्मकलिङ्गरूपः प्राणोऽध्यात्मपरिच्छेदं हित्वाधिदैवतरूपं सर्वात्मकममृतं सूत्रात्मानमनिलं वायुं प्रतिपाद्यतामिति वाक्यशेषः वायुर्वाव गौतम सूत्रं वायुना गौतम सूत्रेणेदᳬ सर्वᳬ संदृब्धमिति[१] श्रुतेः ज्ञानकर्मसंस्कृतं लिङ्गमुत्क्रामत्वित्यर्थः। अथ इदं स्थूलं शरीरमग्ना हुतं सत् भस्मान्तं भस्मरूपं भूयात् भस्मान्तः स्वरूप यस्य तत् क्रतरयोजनत्वात्॥ अत्र यागिनोऽत्र लब्धभूतमचरमुच्यते ओमिति ब्रह्मणः प्रतिमा नाम वा। अस्य ब्रह्म ऋषिः गायत्री छन्दः परमात्मा देवता वेदारम्भे होमे शान्तिपुष्टिकर्मसु काम्येषु नैमित्तिकेष्वपि कर्मसु विनियोगः। ओंप्रतीकात्मकत्वात्सत्यात्मकमग्न्याख्यं ब्रह्माभेदेनोच्यते हे ओम् हे क्रतो सङ्कल्पात्मक स्मर यन्मम स्मर्तव्यं तस्यायं कालः प्रत्युपस्थितोऽतः स्मर यस्त्वं ब्रह्मचर्ये गार्हपत्ये च मया परिचरितस्तत्स्मर। क्लिबे स्मर कल्पते भोगायेति क्लृप् लोकः तस्मै स्मर जशादेश आर्षः छन्दस्युभयथेति पदान्तत्वात् मयास्मै अयं लोको दातव्यस्तस्मै

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान्। युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठान्ते नम उक्तिं विधेम ॥१६॥

क्लृप्ताय कोकाय स्मर। कृतं स्मर यन्मया बाल्यप्रभृत्यनुष्ठितं कर्म तच्च स्मर। स्मरेत्यस्यावृत्तिरादरार्था। क्रतो त्रिभिर्यजुर्भिरन्ते यज्ञान्योगी स्मारयतीति कात्यायनः[२] ॥ १५ ॥ १—बृ० आ० माध्य० ३, ५, ६। २—अनु० ४, ९।

पुनरन्येन मन्त्रेणाग्न्याख्यं ब्रह्म प्रति योगी मार्गं याचते। अगस्त्यदृष्टाग्नेयी त्रिष्टुप् व्याख्यातापि(५,३६) विशेषाय पुनर्व्याख्यायते। हे देव दानादिगुणयुक्त हे अग्ने अस्मान् सुपथा शोभनेन मार्गेण देवयानेन नय सुपथेति विशेषणं दक्षिणमार्गनिवृत्त्यर्थम् गतागतलक्षणेन दक्षिणमार्गेण निविष्टोऽहम् अतोऽग्ने त्वां याचे पुनर्गमनागमनवर्जितेन शोभनेन पथास्मान्कर्मफलविशिष्टान्नय। किमर्थम् राये धनाय मुक्तिलक्षणाय कर्मफलभोगायेत्यर्थः। किंविधस्त्वम् विश्वानि सर्वाणि वयुनानि कर्माणि प्रज्ञानानि वा विद्वान् जानन्। किञ्च जुहुराणं हुर्च्छा कौटिल्ये शानचि जुहोत्यादित्वेन रूपम् कुटिलं प्रतिबन्धकं वञ्चनात्मकमेनः पापमस्मत् अस्मत्तः सकाशात् ययोधि पृथक्कुरु वियोजय नाशयेत्यर्थः यु मिश्रणामिश्रणयोः ह्वादित्वाच्छ्लुलोपहित्वे छान्दसं हेर्धित्वम् ततो विशुद्धा वयं ते तुभ्यं

भूयिष्ठां बहुतरां नमउक्तिं नमस्कारवचनं विधेम कुर्याम इदानीं सपापत्वात्तवपरिचर्यां कर्तुं न शक्नुमस्ततस्त्वया पापनाशे कृते शुद्धा वयं नमस्कारेण त्वां परिचरे मेत्यर्थः ॥ १६ ॥ १—अनु० ४,९।

पुनरादित्योपासनमाह। उष्णिक् यजुर्हयान्ता उष्णिक् त्रिपादान्त्यो द्वादशक इति वचनात्। हिरण्मयमिव हिरण्मयं ज्योतिर्मयं यत्पात्रम् पिबन्ति यत्र स्थिता रश्मयो रसानिति पात्रं मण्डलम् तेन तेजोरूपेण मण्डलेन सतस्यादित्यमण्डलस्थस्याविनाशिनः पुरुषस्य मुखं शरीरमपिहितमाच्छादितं वर्तते। तथापि यः असौ प्रत्यक्षः आदित्ये रविमण्डले पुरुषः पुरुषाकारत्वात् पूर्णमनेन प्राणबुद्ध्यात्मना जगत्समस्तमिति वा पुरुषः पुरि शयनाद्वा स मण्डलस्थः पुरुषः असौ प्रत्यक्षः कार्यकारणसङ्घातप्रविष्टोऽहमस्मि। एतां चोपासनां कुर्यादित्यर्थः॥ ओम् खं ब्रह्मेति यजुषी। ओ३मिति नामनिर्देशो ब्रह्मणः खं ब्रह्मेत्याकाशरूपमन्तं ब्रह्म ध्यायेत्[१]

हिरण्मयेनपात्रेणसत्यस्यापिहितम्मुखम्। योसावादित्ये पुरुषःसोसावहम्॥ ओ३म्खम्ब्रह्म॥ १७॥

॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां चत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४०॥

यद्यपि ब्रह्म चेतनमाकाशस्त्वचेतन स्तथाप्येकदेशे सादृश्यम् नभोवद्व्यापकं ब्रह्म ओमिति जपन् ध्यायेदित्यर्थः। सूर्यमण्डलस्थः पुरुषोऽहमेवेत्यभेदेन चिन्तयेत्॥ अथ विचारः। विद्यां चाविद्यां चेत्यत्र(१४) विद्याशब्देन किं मुख्या परमात्मविद्योच्यते उतोपासना वा अमृतमश्नुत इत्यत्र(१४) अमृतशब्देन साक्षान्मुक्तिरुत्तरमार्गेण परम्परया वा। नाद्यः। विद्याकर्मणोर्यस्तद्वेदोभयꣳ सहेति(१४) समुच्चयानुपपत्तेः तयोर्विरोधात् विद्योत्पत्तौ तदाश्रयेऽविद्यानुत्पत्तेः वह्निरुष्णः प्रकाशश्चेति ज्ञानोत्पत्तौ शीतोऽग्निरप्रकाशश्चेति अविद्योत्पत्तिर्न सम्भवति नापि संशयोऽज्ञानं वा यस्मिन्त्सर्वाणि भूवान्यात्मैवाभूद्विजानतः तत्र को मोहः कः शोक इत्युक्तत्वात्। किञ्च विद्याशब्देन परमात्मविद्याग्रहणे अग्ने नयेति सुपथयाचनमनुपपन्नम्। तस्माद्विद्योपासना अमृतं चापेक्षिकमिति दिक्॥ १७॥

॥ श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे। व्यरमच्चरमोऽध्यायः परमात्मनिरूपकः॥ ४०॥ शुक्लयजुर्वेदस्य मन्त्रभागः समाप्तः॥

॥ श्रीश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगौड़स्वामीतित्रिलोकप्रथितनामगुरुचरणारविन्देभ्योनमोनमः ॥

॥ श्रीमन्महीधरकृतवेददीपनामभाष्यसहिता उदात्तादिस्वरचिह्नसमन्विता ॥

॥ श्रीशुक्लयजुर्वेदः वाजसनेयिसंहिता माध्यन्दिनी शाखा ॥

॥ काश्यधीतवेदादिश्रीसत्यव्रतसामश्रमिणा संगृह्य संशोध्य च प्रकाशिता ॥

॥ कलिकाताराजधान्यां सत्ययन्त्रे १७९९ शकाब्दीयचैत्रे लौहयन्त्रे शीशकाक्षरैः मुद्रणं समाप्तम् ॥

